

ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐԻ
Ժ Ո Ղ Ո Վ Ա Ծ Ո Ւ

№ 2

96507

Տ. ՂԱԶԱՆՉՅԱՆ

ՔԻՄԻԱԿԱՆ ԱՊԱՐԱՏՈՒՐԱՆ ԵՎ ԼԱԲՈՐԱՏՈՐ ՏԵԽՆԻԿԱՆ ԸՍՏ ՀԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ՝

Սովետական մարզիկ դասում են, որ յուրաքանչյուր ազգ — միևնույն է՝ մեծ թե փոքր, ունի իր սրակտական առանձնահատկությունները, իր սպեցիֆիկումը, որը պատկանում է միայն նրան և որը մյուս ազգերը չունեն։ Այդ առանձնահատկությունները հանդիսանում են այն մեծ ավանդը, որ յուրաքանչյուր ազգ մտցնում է համաշխարհային կուլտուրայի ընդհանուր գանձարանը և այն լրացնում, այն հարստացնում է։

Ս ա ա լ ի ն

Քիմիայի պատմությունից հայտնի է, որ լաբորատորական ապարատուրան շատ անգամ պայմանավորում է քիմիայի զարգացման այս կամ այն աստիճանը։ Այսպես օրինակ՝ քանի դեռ քիմիկոսները չունեին և չգիտեին քիմիական ապարատուրայի մեջ, այսօրվա տեսակետից, պարզագույն ապարատներից մեկը — պնեմատիկ վաննան, մարդկանց անձանոթ էին բազմաթիվ դադային մարմիններ՝ ու նրանց հատկությունները։ Հարկավոր էր նաեւ պնեմատիկ վաննան, որ քիմիայի պատմության մեջ առաջանար մի ամբողջ դարաշրջան. պնեմատիկ քիմիայի դարաշրջանը։

Ինչ խոսք, որպեսզի նախդիր պնեմատիկ վաննան, և առհասարակ որևէ քիմիական ապարատ, պետք է առաջանար այդ ապարատի պահանջը, այսինքն՝ քիմիական գիտությունը պետք է հասունանար մինչև ինչ որ մի որոշակի աստիճան, մի բան, որ իր հերթին որոշակի կերպով, կապված է հասարակական սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների հետ։ Այդ կապակցությունը խորն է և բազմակողմանի։ Մենք այդ կապակցություններով այստեղ չենք զբաղվելու։

Սակայն, անհրաժեշտ է նշել, որ դեռևս

ուրարտական իշխանություն շրջանում Հայաստանի տերիտորիայի վրա գոյություն են ունեցել քիմիական սրտ թիպի ապարատուրաներ, և հետագայում, Հայաստանի տնտեսական-քաղաքական զարգացման ընթացքում ալքիմիան կատարելագործվել է, կապված Հայաստանի տնտեսության պահանջներով, մանավանդ Հայաստանի տրնտեսական-քաղաքական ուժեղացման շրջաններում՝ թե մեր թվագրությունից առաջ և թե մանավանդ Հայաստանի քաղաքների աճման շրջանում։

Այդ մասին են վկայում բազմաթիվ արհեստների աճը ոչ միայն 5—6-րդ, այլ և 9—12-րդ դարերում։ Այդ մասին վկայում և ներկերի արտադրումը, որ Հայաստանում տարածվում է դեռ նախաքրիստոնեական շրջանում և որի հետքերը մնացել են 6—9-րդ դարերի հայկական սքանչելի մանրանկարների մեջ։

Մենք ցանկանում ենք միայն պարզել, թե միջին դարերում Հայաստանի ալքիմիկոսները ինչպիսի լաբորատոր տեխնիկա և ինչ լաբորատոր ապարատներ ունեին։ Դա

¹ Ձեկուցված է Հայկ. ՍՍՌ Մինիստրների Առկտին կից Պատկան Ձեռագրատան (Մատենադարանի) 1943 թվի գիտական սեփականում։

իր հերթին կպարզի այն աստիճանը, որին հասել էր քիմիան Հայաստանում՝ հիշածս միջին դարերում:

Մեր ձեռքի տակ եղած հայկական ձեռագրերը առայժմ հնարավորություն չեն տալիս՝ հայ ալքիմիկոսների գործադրած ապարատներն ու գործիքներն ընդգրկել լիովին և սպառիչ մանրամասնությամբ. դրա համար էլ մենք այստեղ կանգ կառնենք առանձնապես այն ապարատների վրա, որոնք սկետք է պատրաստվելին հատկապես քիմիական փորձարարության համար: Այս աշխատության մեջ մեզ պետք է օանձանափակենք ոչ միայն ապարատների և անոթների ընտրությամբ, այլ և ժամանակաշրջանով. վերցնելով գլխավորապես այն գործիքները, որոնք նկարագրված են 16—18-րդ դարերի ալքիմիական դրականության մեջ, ամեն անգամ առանձին հիշատակելով այն դեպքերը, երբ գործիքի նկարագրությունը և գործադրության հիշատակումը մենք վերցնում ենք ավելի վաղ շրջանի ձեռագրերից:

Պետք է, սակայն, նշենք, որ առասարակ ալքիմիական ձեռագրերը մեծ մասամբ արտագրություններ են և նրանց ընագրերը շատ անգամ պատկանում են ալքիմիայի սկզբնավորման շրջաններին: Նույնը պետք է ասել և մեր ձեռագրերի մասին. նրանց 16—18-րդ դարերում արտագրված լինելը դեռևս չի նշանակում, թե նրանք հորինված են այդ դարերում. հետևաբար՝ այդ ձեռագրերում նկարագրված գործիքները միայն ձեռագրի արտագրության դարում չէ, որ գործադրվում էին՝ այլև շատ դարեր առաջ:

Մենք չենք աշխատելու տալ այս կամ այն ապարատի ծաղման և դարգացման պատմությունը. այդ համարյա անհնարին է, քանի որ հայկական քիմիական ձեռագրերը տարբեր ժամանակներից մնացած լոկ պատառիկներն են այն հարուստ ժառանգության, որ մեզ չմնաց հայ ժողովրդի քաղաքական անցյալ կյանքի բաղմաթիվ դժբախտ բերումների հետևանքով:

Հրաժարվելով կոնկրետ դատաների վրնտրրաութից, այնուամենայնիվ պիտի նշենք, որ չի կարելի համաձայնել այն կարծիքի

հետ, թե «Քիմիական էքսպերիմենտի մեթոդներն առաջին անգամ լրջորեն մշակել են արաբական ալքիմիկոսները: Հատկապես նրանք են ալքիմիկոսի պրակտիկայի մեջ մտցրել թորման անոթը, ջրային բաղնիքը, քիմիական վառարանները, գլխախլումը, ֆիլտրումը, նստեցումը, բյուրեղացումը, սուբլիմումը, որոնք իրենց նշանակությունը պահպանել են և ներկա ժամանակներում»¹ Ընդհակառակն, մեզ հայտնի է, որ քիմիական լաբորատոր գործիքները մոտավորապես առաջին դարում, հիմնականում ստացել էին իրենց ձևավորումը և դրանից հետո, մինչև 18-րդ դարը, շատ քիչ փոփոխություն են կրել ոչ միայն տեսակների թվի, այլ և ձևի տեսակետից: Շատ բան, որ վերագրվում է արաբներին, ավելի շուտ պատկանում է նրանց անմիջական հարևաններին, ինչպես այդ մենք կտեսնենք կոնկրետ գործիքները քննելիս:

16—18-րդ դարերի հայկական ալքիմիական ձեռագրերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այդ ժամանակաշրջանում հայկական ալքիմիան համարյա զերծ է եղել թանձրամիտ միստիկականությունից և հիմնականում գրված է եղել առողջ հողի վրա: Չտեղ նյութերը և այդ գտված նյութերից պատրաստել այս կամ այն դեղորայքը, ներկերը, քիմիկատներն ու միահալույթները՝ ահա ամբողջ նպատակադրումը: Հատկապես իսկական ոսկի պատրաստելու մարմաջ մենք չենք նկատում այդ դրականության մեջ, բայց ոսկեդույն մետաղներ ու ներկեր ստանալը եղել է բավական տարածված մի արհեստ:

Չենց այս առողջ նպատակադրումն էլ պայմանավորել է մեր ալքիմիկոսների ունեցած ապարատուրայի տեսակները: Ապարատուրայի այդ տեսակները մեզ համար ավելի հասկանալի կլինեն, եթե նախապես պարզենք, թե իրենց նպատակներին հասնելու համար ինչ պրոցեսների էին ծանոթ հայ վարպետները:

Ճիշտ չէ, երբ ընդհանրացնում են այն կարծիքը, թե ալքիմիկոսները իրար էին խառնում ամեն պատահական ինչ, ամեն

¹ БСЭ, т. 2 «Алхимия».

պատահական վիճակում և ամեն պատահական քանակով: Եթե խոսքը վերաբերում է ոչ շատ լատաններին, այլ բուն ալքիմիկոսներին, ապա նրանք առաջնորդվում էին շատ որոշակի արիտոտեկյան այն թեզով, թե՛ «... բնականից հատկանշական չէ խառնվել ինչ որ պատահի ինչի հետ որ պատահի»¹ և աշխատում էին սեակցիայի մեջ մտցված ամեն մի սեակցիայի մասնակցությունը պատճառաբանել: Այդ տեսություններից էլ ելնելով՝ նրանք նյութերը ամեն մի վիճակում չէ, որ դնում էին սեակցիայի մեջ, այլ նախ և առաջ բերում էին այն վիճակին, ինչ պահանջում էր նրանց թեորիան:

Այսպես՝ մեր մատենագրանի № 2527 ալքիմիական ձեռագրում կարդում ենք. «Որպես ասէ Արիտոտեկ իյիւր քանական գիրքն, եթե գիտասցեն քիմիականքն զի իրվոյն բնութիւնքն ոչ փոխին եթէ ոչ նախ յառաջին նիւթն և կամ ի բնութիւնն փոխին»²: Այս կնշանակե՛ մարմիններն իրենց հատկությունները քիմիական սեակցիաներում կարող են փոխել՝ նախ և առաջ վերածվելով առաջնային նյութի կամ «բնության»: Մաշատ խորը միտք է, որի կիրառումը պատիվ է բերում հայ ալքիմիկոսներին: Չէ՞ որ պրինցիպիալ առումով մենք էլ հիմա նույնն ենք ասում, երբ պնդում ենք՝ թե սեակցիաների մեջ մտնելիս տարբեր մոլեկուլներ նախ և առաջ քայքայվում են էլեմենտների, իոնների, կամ ատոմների և ապա միայն նոր ձևով կոմբինացվում: Վերոգրյալ պրինցիպից ելնելով՝ հայ ալքիմիկոսներն աշխատում էին ամեն մի սեակցիան նախ և առաջ բերել առաջնային մարքուր վիճակի և ապա միայն գործի մեջ դնել: Իսկ այդ նրանք անում էին նախ և առաջ նյութերը մաքրելով: Նույն № 2527 ձեռագրում կարդում ենք մի ամբողջ հատված այդ մասին. «Եթե ո՞րպէս պատրաստես նախաքան և այլ ի նոյն նման իրս, որ են աղեր և թանքնի, զի իսկ ոչինչ ի սոցանէ ի գործ ածի որպէս գտանի»³: Նույն ձեռագրի

մի այլ էջում կարդում ենք. «Չի այնօֆիկ, որ գտանին հասարակաց, ոչինչ ածեն գործոյս, եթէ ոչ նախ պատրաստին: Յիշեմ զի ասացի, եթէ դայն, որ պիտոյ են վասն լուացմանն շնչերոյն և ներկելոյն և հայելոյն և պնդեցնելոյն և վասն մարմնեցոյն գեղապետիլոյ զի սրբեացին: Ոչինչ այսպէս գոր պիտոյ է առուի որպէս գտանի հասարակաց»¹: Այս նույն բովանդակութեամբ բայց սեակցիան լեզվով գրված մի պարբերություն մենք գտնում ենք մեր մատենագրանի № 3000 ձեռագրում. «Արդ աստ ուսուցման մէջ թէ որ որպէս պարս է դամենայն իրս որ պետկ են վասն արուեստիս... ամեն պետկ է որ թապտիրն անես, յիստակես, քոյ բանին պետկ ածես. անհարինայ, որ ես վերոյ դեղերս ինչպէս որ գտնվի ես գործիս պետկն լինի»²: (Ամեն տեղ ընդգծումներն իմն են. Տ. Ղ.):

Մի այլ ձեռագրում ոչ միայն խրատ է արվում, որ պետք է նյութերը մաքրել, այլև բացատրվում է, թե ինչու պետք է այդ նյութերը մաքրվեն. «... զի ամենայն, որ ինչ ելանէ ի քանէ ամենայն խամ է. ոչ կարէ մտանել ի գործ. բայց որպէս գրեալ են վարդապետն, քի այնպէս ոչ գործեն, անհնար է լինել. առեալ պատրաստել պիտի գամենայն մարմինսն. գտել և գմաքել աղալով և պարզել վալուտելիս՝ զի բաժանեցին ի նոցանէ հողաին բնութիւն և ելցէ և ցամաքեցէ ի նոցանէ ապականոյ և այրեցոյ ձեթն, գոր ունին ընդ ինքեանս ի ստեղծմանէ իւրոց: Եւ իբրև բաժանին յասպականացս նիւթիցն կրացուցանելով, թասաղով և պարզելով, յայնժամ լինի հայելի ջօհար, յայնժամ հարկ է սոցա ջուր դառնալ ի պարզ և հոտակ և թէ բազում գեղուղիղջեր և մարմինք և շունչք իցեն, պիտի ամենայնք մի ջուր լիցին առանց սղտորութեան»³:

Այսպես ուրեմն՝ ալքիմիկոսները նյութերը չէին գործածում այն վիճակում, ինչ վիճակում որ նրանք գտնվում էին բնութեան մեջ կամ վաճառվում էին շուկայում, այլ նախ և առաջ՝ «թապտիր էին անում»,

¹ Аристотель: Метафизика, 1935, стр. 32.

² Ձեռագիր № 2527, էջ 40 բ.

³ Նույնը, էջ 23 բ.

¹ Ձեռագիր № 2527, էջ 32ա.

² Ձեռագիր № 3000, էջ 35:

³ Ձեռագիր № 3204, 15—15:

մաքրում էին, քոտորաստում էին»։ Եվ ալքիմիական դրականության կեսից ալեկին նվիրված է այն հարցին, թե գործադրելուց առաջ ինչպես պետք է նյութերը, ռեագենտները նախապատրաստել։

Այժմ տեսնենք, թե նյութերը նախապատրաստելու ինչ եղանակներ էին հայտնի մեր ալքիմիկոսներին։

Բավական շատ ընդհանրացումներ պարունակող № 2527 ձեռագրում մենք հատուկ գլուխներ ենք գտնում՝ այն գլխավոր պրոցեսների և եղանակների մասին, որոնց հետ գործ է ունեցել ամեն մի ալքիմիկոս։ «Բանալիսն արուեստիս այս են» վերնագրոված գլխում թվարկվում են հետևյալ պրոցեսները։ «Սպանանելն, պարզելն և վերացուցանելն, շնչահանելն, լոյսելն, հանելն, պաղեցուցանելն, բայց յայս որ դադարեցուցանելն, կրացուցանելն և կարմրացուցանելն»։¹ Եւ այնուհետև արված է, թե ինչու համար են այդ պրոցեսները կիրառվում, ինչ նպատակ են նրանք հետապնդում։

Ե՞տե՞ղ շունչան դադարեցուցանին վասն յոյժ խառնմանն ընդ կրոյն, այսինքն է՝ ընդ մարմնոյն։ Իսկ վասն այսր սպանանին շունչան, զի կարիցէ ի նոցանէ այրողական գորութիւնն, զի մի այրեսցեն զմարմինսն և վասն զի պատրաստ լիցեն վասն վերացուցանելոյ և պարզելոյ։ Վասն այսր պարզեն շունչան և վերացուցանին, զի մաքրեսցին և մի սևացուցանեն զմարմինսն և հալին ի ջուր պարզ, զի հնար իցէ դադարիլ և խառնիլ և վասնզի ի բազմաց մի իր գոյացի։

«Եւ պարզեցուցանին վասն նույն պատճառիւ. և վասնզի այլ գործ յառաջ ելցէ, այսինքն է՝ զի սակի և արծաթ լիցի։ Վասն նոյն խառնեալ դեղոյս՝ այսպես է պատրաստելն շնչերոյն։ Իսկ մարմինքն այրին, այսինքն է՝ զի հալին և կրանան, այսինքն է՝ սպիտակին, և մաքրին, լոյսին այնչափ իրրև զծարոյր և կամ զմոմ, որ հալի ի վերա հրոյ, վասն զի հնար իցէ՝ ցրուիլ գիջուրյանն, որ մտեալ է ի մարմինն։ Կարմրեցուցանին հալին և պաղին վասն որոյ յիշեալ պատճառիս, զի վերոյիշեալս գործեսցին։

«Հարկ է զանազան և ազգի ազգի ձև ամանս աննել փոանս հրս կաւէ. և զիտասջիբ, զի վերոյիշեալ մարմներոյն գործն չորս պէս է. այսինքն է՝ կրացնել աղիվ, լոյսելն, հանելն և դարձյալ պաղեցուցանելն։

«Կրացուցանելն է մարմներոյն այրելն հոյժ բարկ հրով և աղիւ, զի գատեսցին ի նոցանէ ապակաճող կկուրդի և մնացեն մաքուր իրրև զկիր։ Զոսկին և դարծաթն ոչ է հարկ կրացուցանել քան թէ վասն հանգստության, և պատրաստելոյ իւրեանց մասներոյն։ Եւ վասն զի չորացին իւրեանց գիճութիւնն, զի հեշտաւ ընկալեցին օտար գիճութիւն և առ հալիլ՝ այլ ճարտարագոյն իցեն։ Իսկ գարնինն, զպղինձն և գերկաթն հարկ է կրացուցանել, զի գատեսցին իւրեանց ապականելի կկուրդսն և վասնզի քաւեսցի օճն այրողական, իսկ աղն, որ խառնի ընդ խարտուքն մարմնոյն, ի հուրն պահէ զնոյն մարմինն, զի մի հալեսցի կամ այրի։

«Եւ եթէ մարմինն անմաքուր է, մաքրէ զնա ի կկրդէ և ի սևութենեն, վասն զի չորացուցանէ և ուտէ և կլանէ զկկրդութիւնն, վասն իւր չորութեանն և մաքրութեանն։ Եւ եթէ մարմինն մաքուր իցէ, այլ առաւել մաքրէ և հորդորէ զկարմրութիւնն ի կարմիրն և զսպիտակութիւնն ի սպիտակն։ Եւ յորժամ բաժանելի լիցի նոյն մարմինն ի յաղէն, զի կամեսցիս բաժանել, լուա ջերմն ջրով, յայնժամ աղն ի ջուրն հալի և մարմինն մնա։ Այլ վասն զի ոչ ամենայն աղ և ոչ ամենայն պաղլիղ հալին և բաժանին ի շնչերոյն և ի մարմներոյն լուանալով ի ջուր ջերմն, վասն այսորիկ այնքան լուա, մինչև աղութիւնն ի ջրէն ամենևին պակասէ»։¹ (Բոլոր ընդգծումներն իմն են, Տ. Ղ.)։

Ես դիտմամբ այսքան երկար մեջբերում արի, որպեսզի ցույց տամ նախ՝ թե նյութերի նախապատրաստման ինչ եղանակներ էին կիրառում մեր ալքիմիկոսները, հետո այն, որ այդ եղանակների ընտրությունը միանգամայն զիտակցված է, պատճառաբանված ու նպատակասլաց (ինչպես այդ երևում է հատկապես իմ ընդգծած տողերից)։ Մենք տեսանք, որ ամեն ինչ արվում

¹ Ձեռագիր № 2527, էջ 38 բ.։

¹ Ձեռագիր № 2527, էջ 38 բ. — 40ա.

է մեծ մասամբ նյութերը մաքրելու և
սեղանի ճիշտ ընթացքի համար նախա-
պատրաստելու նպատակով:

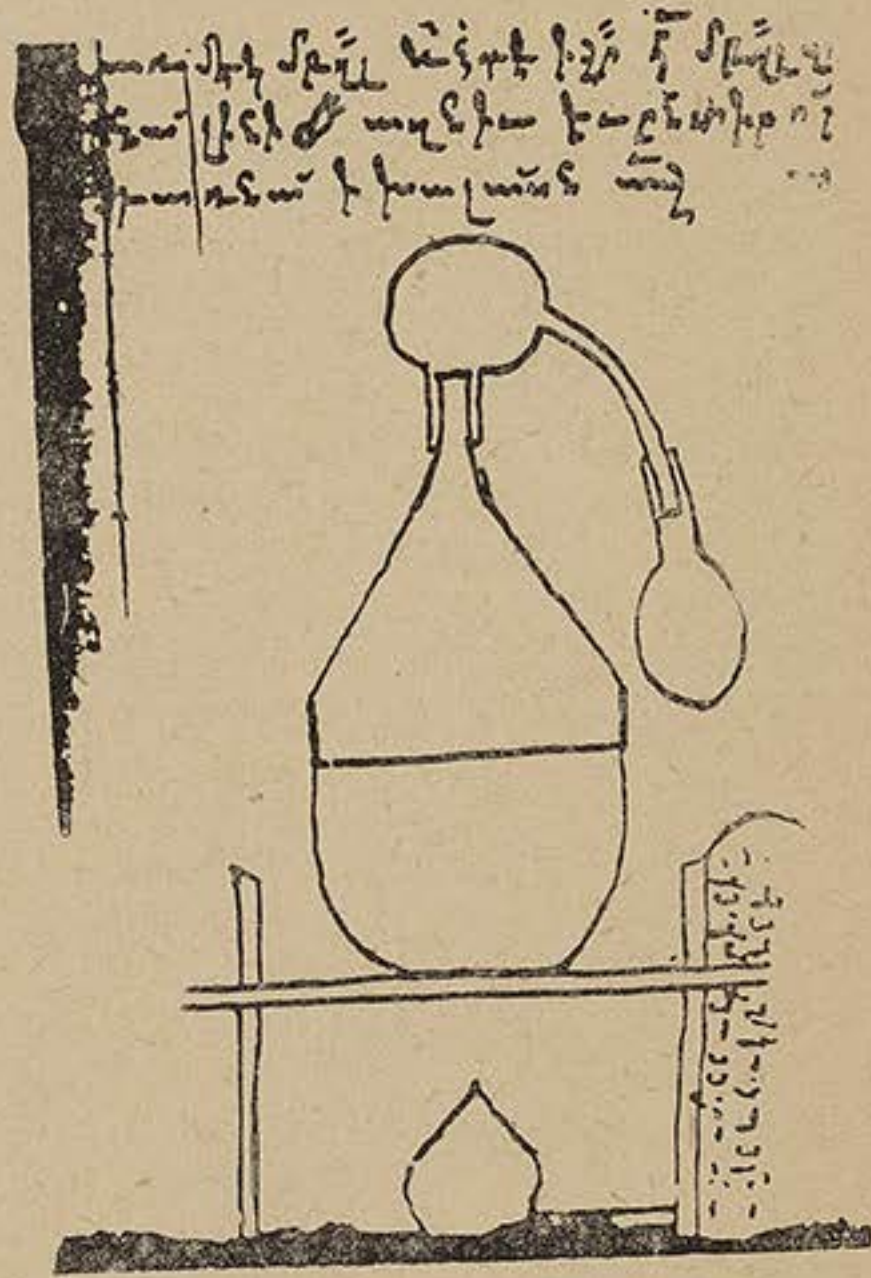
Բայց այստեղ բերված գործողություն-
ների ցուցակը լրիվ չէ և մասամբ լրացվում
է մի այլ գլխով, որ վերնագրված է՝ «Յա-
ղագս գործելոյն» խորագրով: Այս բաժնում
կարդում ենք. «... Արդ պարտ է ասել յա-
ղագս գործելոյն, եթէ զո՞ր կերպ գործելո
հարկ է վարդասպետին առնուլ: Իսկ ասեմք՝
եթէ գործս յեաւթն մասն բաժանի: Որոց
առաջինն է մաքրելն շնչերոյն: Վերացուցա-
նելն մարմներոյն և քարացն և աղերոյն,
կեղևանցն, այսինքն է՝ ձուերոյն, արճոյն
պղնձեղենին և սուտրիային և կաւն քիա-
յին: Երկու քեանքս այս խալիղոնք են, ծո-
վայինք և ի լաղինն այսպէս կոչին, որպէս,
վերոյիշեալ եմ՝ վասն բազում անգարո: Եւ
բեռնքն կենդանեաց, այսինքն է՝ այն իրսն,
որ ի կենդանեաց առնումք և պիտոնն ար-
ուեստիս: Որպէս արիւն, մաղ և աղջուր և
այլ ամենայն իրս, որ բազում անգամ
յիշեալ եմ յառաջագոյն: Երկրորդ մասն և
կերպն սրբելն և մաքրելն և մամացուցանելն
շնչերոյն և ծաղկնոյն, աղերոյն և այլ իր-
վոյն: Երրորդն է հալելն շնչերոյն ծաղկ-
նոյն որ մարմնացեալ են և բուրակնոյն:
Չորրորդն է՝ խառնումն և միաւորումն հա-
լեալ իրւոյն: Հինգերորդ է՝ կալումն և պա-
ղումն յորումն կատարի գործն: Վեցերորդն
է՝ քարերոյն այրեցումն: Եաւթներորդն է՝
կարմիր ջրերոյն բաժանումն:»¹

Ամփոփելով վերոգրյալը, կարող ենք
ասել, թե մեր ալքիմիկոսների համար նյութ-
երը գտելու հիմնական եղանակներն են
հանդիսանում ֆիլտրումը, սուբլիմումը,
դեստիլումը, գոլորշացումը, նստեցումը, և
բյուրեղացումը: Այժմ տեսնենք, թե ինչ
գործիքներ ունեին նրանք՝ նյութի զտման
այդ եղանակներն իրագործելու համար:

Դեստիլացիա. — Սկսենք դեստիլման ա-
նոթներից: Հայտնի է, որ դեստիլման ար-
վեստը սկսեց զարգանալ դեռ ալեքսանդրիա-
կան շրջանում, ստեղծվեցին համապատաս-
խան ապարատներ և կաթսաներ, որոնք
հետագայում հարստացան առանձին ըն-
դունիչներով: Մեր ձեռքի տակ համապա-

տասխան փաստական տվյալներ չունենա-
լու պատճառով, դժբախտաբար, այստեղ
չենք կարող տալ դեստիլման անոթների
աստիճանական զարգացումը Հայաստա-
նում, սակայն հայկական ձեռագրերում
մնացած իլյուստրացիաները և այդ անոթ-
ների նկարագրությունները մեզ հնարավո-
րություն են տալիս ծանոթանալու դեստիլ-
ման անոթների կրեք տեսակի հետ:

Մեր մատենագրանի № 3204 ձեռա-
գրում՝ մենք գտնում ենք այստեղ բերված
№ 1 նկարը: Այդ նկարից երևում է, որ
մենք գործ ունենք դեստիլման անոթի հետ:

Նկ. 1

ճիշտ է, այդ նույն ձեռագրում չկա այդ
գործիքի նկարագրությունը, բայց նկարն
այնքան պարզ է, որ դժվար չի տեսնելը,
որ այստեղ բերված դեստիլման անոթը
ունի չորս գլխավոր մաս. հիմնական կաթ-
սան, որի մեջ լցնում են զտման ենթակա

¹ Ձեռագիր № 2527, էջ 53 ք-54:

¹ Ձեռագիր № 3204, էջ 202:

նյութը. իրենց խոսքով առած՝ դժբեթաձև մի կափարիչ, որը իր վերևի մասում ունի բաց անցք, մի կլոր գունդ, որը հազցվում է կափարիչի վերի բաց անցքի վրա և որն իր ցածի մասում ունի հատուկ խողովակ՝ կոնդենսացված գոլորշիները դեպի ընդունիչը տանելու համար և վերջապես՝ մի շարժական ընդունիչ, որն ամրացվում է վերոհիշյալ խողովակին: Ինչպես նկարից երևում է, դետաիլման անոթը տաքացվելիս է եղել բաց կրակի բոցով, իսկ ցրտարանը (դնդաձև ծածկոցը) սառեցվելիս է եղել օդով:

Մի այլ ձեռագրում մենք գտնում ենք դետաիլման անոթի մի ավելի պարզ ձևի միայն նկարագրությունը՝ առանց իլյուստրացիայի. Ե... Աման մի, որ պարզարան կոչի և շոքի հան: Ունի նոյն պարզարան և շնչահանս պնակ այնպես, որպես յառաջագոյն յիշեալ է, որ վերացուցիչ և պարզիչ կոչի: Ունի խուփն իսկ գումբեթաձև և նոյն խփանն ներքի դեհն է բոլոր, ըստ չափու շրթանցն ներքո ամանին: Եւ շուրթն խփանս լիցի այսպէս պատրաստեալ, զի հեշտաւ մտցէ ի մէջ երկու շրթանցն ներքո ամանին որպէս նախյիշեալ եմ յաղագս վերացուցանողին և պարզարանին, որով պարզեցի և վերացուցի զշունչսն: Բայց ամանս այս ոչ կոչի վերացուցանող, այլ

Նկ. 2

շնչահան պարզիչ կոչի, զարդ, որ շրթունս շնչահանիս խփանն ծռեալ ընդ ներքսէ հայի, վասն զի առցէ և արդելցէ զջուրն, որ ընձայի ի շոքոյն, որ ելանէ առաստաղքն

շնչահանիս. Եւ ի յայնմ ծռեալ շուրթն կաքիթ, որ ի վայր հայի, ընդ որ ջուր իջանէ (և զջուրն այն, որ ելաներ ընդ քթին, ժողովէի յաման յապիկի): Ամենևին ամանն այս այնպէս, որպէս ամանն որ վարդէ ջուր շինուի:՝ Այս նոյն տեքստը մենք հանդիպում ենք և ուրիշ ձեռագրերում, այդ տեքստերից մեկն արդեն հրատարակված է:՝ Թվում է, թե դետաիլման գործիքի այս նկարագրությունը լիովին բավական է, պատկերացնելու համար այդ անոթը. ձեռագիրը կամենաարիաների կարիք չունի: Այստեղ օրիգինալն այն է, որ կափարիչը իր ներքևի մասում գոգավորություն ունի և այդ գոգում հավաքվում է դետաիլատը, նախքան խողովակով դեպի ընդունիչ հոսելը: Այս ապարատում գոյություն ունի ընդունիչ, որոնցից մեկը ժամանակավոր ռեզերվուարի դեր է կատարում:

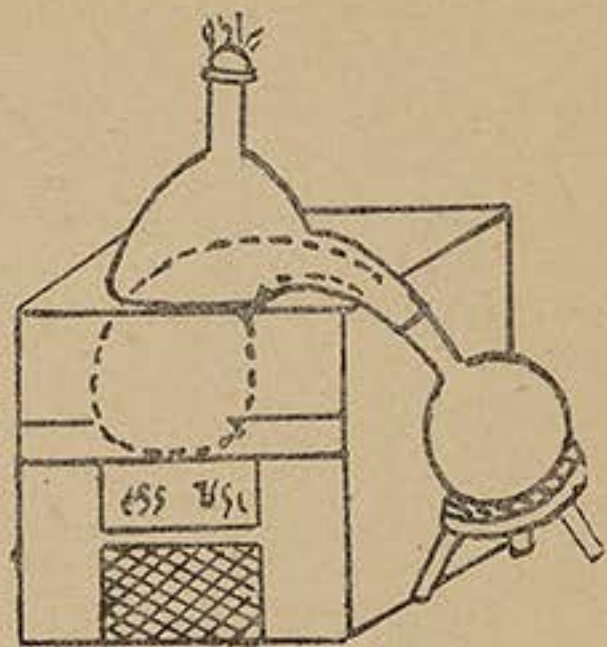
Դետաիլման այս անոթը կոնկրետ պատկերացնելու գործին խիստ օգնում է այդ անոթի իլյուստրացիան, որ մենք գտնում ենք մատենագրարանի № 493 թարգմանական ձեռագրում: Այդ իլյուստրացիան տպագիր մի թերթ է, որ կպցված է ձեռագրի 218 և 219 թերթերի միջև (Տես նկ. 2.): Ձեռագրի հեղինակն այդ անոթի մասին շատ ժլատ տեղեկություն է տալիս. նա ասում է. «Բազումք են գործիք քիմիաճութեան: Առաջինն է ըսլըխն (Alambix en. y.), որոյ ըստորին մասն ասի դդումաճև և վերին մասն ասի դարախա»:՝

Նույն ձեռագրում մենք գտնում ենք դետաիլման անոթի մի այլ ձև ևս. Ե...ծռեալ կամ եղջիւրավոր ամանն, որ ի կիր առնանի վասն ընդունելոյ զմեծագոյն զօրութիւն հրոյ: Շատ անգամ այս եղջիւրավորս եթէ ապակեղէնն, եթե խեցեղէնն, ձեփի տղմով. կամ այլով պինդ բռնող նիւթով, զի կարասցի լաւ դիմանալ կրակին»:՝

Ինչպես տեսնում ենք, այս եղջյուրավոր կոչեցյալը ոչ այլ ինչ է, քան մեր սո-

1 Ձեռագիր № 2527, էջ 32:
 2 Կ. Ղ ա Ք ա դ ա բ յ ա ն, Ալքիմիան պատմական շայաստանում, էջ 150—151: Ձեռագիրն այժմ գտնվում է մատենագրարանում 8446 համարի տակ:
 3 Ձեռագիր № 493, էջ 14 բ.:
 4 Նույնը:

փորական լաբորատոր սետորտան (տես նկ. 3), որը հրակայուն դարձնելու համար շատ անգամ ձեփելիս են եղել աղմուկ կամ այլ փակչուն և հրակայուն նյութով, ճիշտ այնպես, ինչպես հիմա մենք շատ հաճախ ապակե անոթները տաքացնելուց առաջ ասրեստապատում ենք: Ինչպես հեղինակն է ասում՝ սետորտաները պատրաստելիս են եղել թե ապակուց և թե կավից: Հետաքրքիր է այս սետորտաների տաքացման եղանակը արտացոլիչ վառարաններում, որոնցից մեկի նկարագրությունը տրված է ձեռագրում: Հատուկ վառարանի մեջ երկաթեղեն լծակների վրա դրվելիս է եղել սետորտան, իսկ այս վերջինը վերի կողմից ամփոփվելիս է եղել մի ընդարձակ գմբեթով, որի առաստաղը արտացոլելիս է եղել հնոցից եկող ջերմությունը և սետորտան տաքացնելիս և վերելից. «... գմբեթն, որ ծածկէ զեղջիւրաւորն, զի հուրն անդրադարձ լիցի և ի վերա եղջիւրաւորին»: Հետաքրքիր է, որ արտացոլիչ վառարանները եղել են տարրեր մեծության, քանի որ պատրաստելիս են եղել երբեմն երկու, երբեմն վեց և նույնիսկ քսան սետորտայի համար. «Փուռն սմանք մեծագոյն են, սմանք փոքրագոյն, զի երբեմն երկուք, երբեմն վեց, երբեմն երկուտասան եղջիւրաւոր ի կիր արկանեն»: Ձեռագրում այս բազմասետորտ վառարանների նկարագրությունը չկա, սակայն գրականությունից հայտնի է, որ նման վառարանի քիչ թե շատ լրիվ նկարագրությունը տվել է Դամասկոսցի Շեմզեդդին Աբու Արզըլլահ Մահամմեդը դեռ 13-րդ դարում. 25—60 հատ սետորտաներ աստղաձև դասավորվելիս են եղել իրար վրա, շախտային վառարանում, որի պատերում եղած անցքերից դուրս են գալիս եղել սետորտաների խողովակները և միանալիս ընդունիչներին: Վառարանը տաքացվելիս է եղել բաց կրակի վրա: Հարց կարող է լինել—թորման գործիքները եղել են միայն լաբորատոր փորձարարությունից, թե նրանք ունեցել են և պրակտիկ կիրառություն: Այս հարցի պատասխանը մենք գտնում ենք

Նկ. 3

մի շարք ձեռագրերում, որոնք դետալիման անոթները համեմատում են վարդաջուր թորելու գործիքի հետ. «Որպէս ամանն այն, որ վարդէ ջուր շինուի»: Այս կնշանակի, որ պրակտիկ կյանքում դետալիման գործիքները կիրառվելիս են եղել որպես վարդաջուր թորելու գործիքներ. իսկ վարդաջուրը պատրաստվելիս է եղել որպես վաճառքի արտահանություն նյութ:

Սուրբիմացիա.— Ինչպես հայտնի է, այն նյութերը, որոնց վիճակի դիադրամայում եռյակ կետը, այսինքն պինդ հեղուկ և գոլորշի վիճակների հավասարակշռական կետը գտնվում է մեկ մթնոլորտից ավելի բարձր ճնշումներում, սովորական պայմաններում պինդ վիճակից գոլորշի վիճակին են անցնում՝ առանց նախապես հալելու՝ հեղուկանալու, ուրիշ խոսքով՝ սուբլիմվում են: Նյութերի այդ հատկությունը վաղուց ի վեր օգտագործվում է քիմիական պրակտիկայում՝ նյութերը գտելու համար: Սուբլիմվող նյութի գոլորշիները հավաքվում են և սառեցվում դանազան եղանակներով: Այդ եղանակներից մեկը, որ վաղուց արդեն պատմական նշանակություն ունի, նկարագրված է մեր ձեռագրերում: Ամբողջ պրոցեսը տարվում է երկու տիգլերի օգնությամբ. տիգլերից մեկում լցվում է սուբլիմացման ենթակա նյութը, երկրորդ տիգլը, որի հատակին կան հատուկ անցքեր, հագցվում է առաջին տիգլի վրա, և երկու տիգլերի միացման տեղը ձեփվում օփիլի-

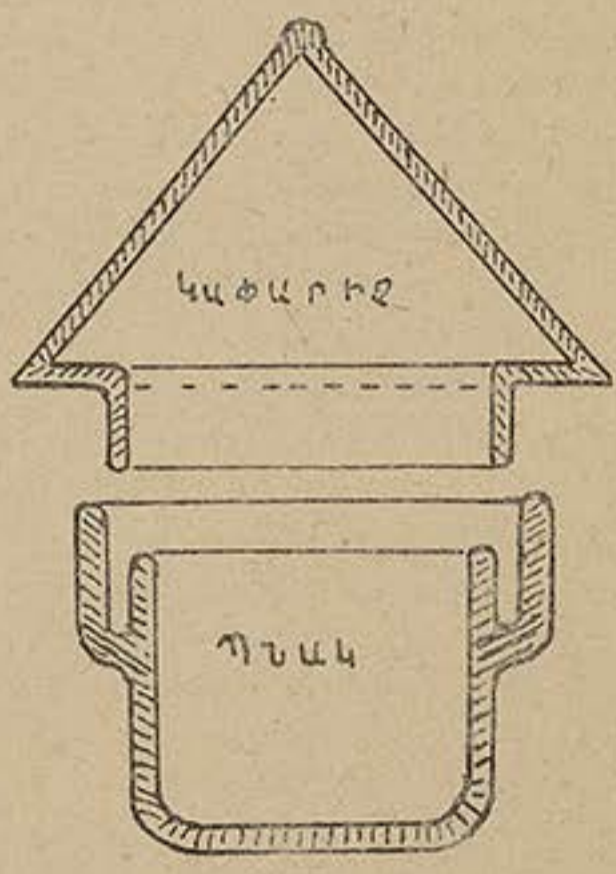
1 Ձեռագիր № 493, էջ 14 բ.

օտիայական կավով՝, տիգլերի այդ սիս-
տեմը տեղափոխվում է հատուկ փռի մեջ,
ծեփվում է նաև վերի տիգլի բերանը ու
սկսվում է շիկացումը: Սուրլիմվող նյութի
գույքը շինները վերի տիգլի հատակին եղած
անցքերով բարձրանում են այդ երկրորդ
տիգլի մեջ և սառչում նրա պատերին: Պրո-
ցեսը վերջանալուց հետո վերի տիգլից
հանում են խառնուրդներից արդեն դուրս
նյութը: Այս սարքավորումը յատկեներեն
կոչվում էր But-eber-But կամ Botus Bar-
batus, իսկ հայերեն ձևազրեբից մեկում
կոչվում է «Պաւթ և ալբոթ», «Պօտիկայ»¹,
իսկ մի ուրիշ ձևազրում կոչվում է նաև
«Պաւթ պարպատ»: ² Բացի պօթ և ալպօթ
անոթներից, սուրլիմացիան պրոցեսները
մեր ալքիմիկոսները իրազործում էին նաև
այլ անոթներով, որոնցից մեկն էլ կոչվում
է պարզիչ: Պարզիչով աշխատելու մանրա-
մասն նկարագրությունը մենք գտնում ենք
№ 3000 ձևազրում: Այդ նկարագրությունն
այնքան պարզ է ու որոշակի, որ ավելորդ
չենք համարում առանց կոմենտարիաների
այստեղ մեջբերել: «... Մին աման առի, որ
պետկայ որ էս արվեստիս անօղն ունենայ,
որ պարզիչ կանեն. էսպէս լինի էս ամանս.
Բ կտորայ, կաւէ ամանայ, մինն պնակ,
միունն խուփն. սորա ձևն ինչպես սունի
նման քիչ խոր, ոտքն լին, խուփն մեծայ,
քանս տակի ամանն. խուփն դումբեթի ձև
էր. խուփի շրթներն պատիկ էր քանս տակի
ամանինըն. տակի ամանին Բ շուրթ ունէր,
ապայ շրթներին արալղըն նավի պէս էր,
որ վերի ամանին շուրթն մտաւ ներքին
ամանին մէջն, որ է Բ շրթան մէջն ներ-
քին ամանին, որ Բ շուրթն ունէր, ներսի
ղեհի շուրթն պատիկ էր, դրսի շուրթն մեծ
էր. Բ շրթան արալղըն, խոր էր, խփան
շուրթն մտաւ էն արալղըն, որ լաւ դայիմ
խտրտայ շուրթն, որ էլ ավել պակաս չու-
նենայ. ... Ծեփեցի շուրթն հասցրած կա-
ւով, որ բրտի կաւ էր, պինտ կոկեցի խամ
կրով, հացի աղով և ճպսով. նայսպատարակի
բրդով մին ցեխ շինեցի, ամանի շրթներն,
որ ծեփել էի բրտի կաւով, էն ծեփի վերին

էս ցեխօջի սվաղեցի, ցեխն ձվի սպիտակու-
ցով շաղախեցի, չորացրի ծեփն կրակով,
երբ որ լավ չորացաւ էլ, ճաքածներն էլ
սուաղեցի, կրկին չորացրի, ապայ պարզա-
րանն դրի փռան գլխին ծակին վրայ և
տակն կրակն վառեցի... յետոյ վերկալայ
պարզարանն, քողի պաղեց են չափ, որ կա-
րէի մին ձեռով բռնել. Բանդեցի կաւն կա-
մաց, որ սկի չշարժի պարզարանն, վերկալի
խուփն ուսուլով, որ չշարժի և տեսի շունչն
բռել էր, խփիցն էր կպել, սպիտակ էր ինչ-
պես քահուր. քանս քահուր էլ սպիտակ
էր, կիտեցի փետուրով... ունի Էս պաղած
շունչն կատարելություն, որ պղինձն ար-
ծաթ շինելոյ ապա պետկայ»¹

Պարզիչ կոչված անոթի նկարագրու-
թյունը այս ձևազրում այնքան պարզ,
որոշ ու մանրամասն է արված, որ մենք
նույնիսկ հնարավորություն ունենք գծելու
այդ անոթի հատանքների պատկերները
(տես նկ. 4.):

Նկ. 4

Ակնհայտ է, որ այստեղ մենք գործ
ուսնենք սուրլիմացիան պրոցեսի հետ. սա-
կայն այս նկարագրված եղանակը և գոր-
ծիքներն այնքան անկատար են, որ ինչ-

¹ Ձեռագիր № 2527, էջ 50ա:
² Ձեռագիր № 8119, էջ 55 բ:

¹ Ձեռագիր № 3000, էջ 27—30:

պես գրիչն է ասում, այդ պրոցեսը կրկրնվում է մի շարք անգամներ, մինչև որ կափարիչը նորից «ուսուլով բանալուց» այլևս ոչինչ չի գտնում «փետուրով կիտելու»:

Ընկ. Կ. Ղաֆաղարյանի բառարանում պարզիչ կոչված այս գործիքի բացատրությունը ճիշտ չի տրված: Այնտեղ ասված է. «Պարզիչ—կոչվում է նաև՝ պարզարան վերացուցիչ: Փիլոսոֆիայի համար գործածվող աման, (ընդգծումս իմն է. Տ. Ղ.), որի ձևի մասին գրված է...» Եվ ապա բերում է ցիտատա № 8446 ձեռագրից (նախկին № 1291): Այդ ցիտատն ունի նույն բովանդակությունը, ինչ որ № 3000-ից բերված մեր ցիտատը. ահա այն. «Եւ կայայ աման մի, որ հարկ է ունենալ ամենայն առն, որ կամի պարզել և վերացուցանել և կոչի պարզիչ: Այսպէս լինի ամանս այս, զի է Բ կտոր կաւէ աման՝ մինն սնակ կոչի և մյուսն այլ խուփ պարզարանի: Եւ ձեն է սնակին այսպես իրրև սիւնայ ձև բոլոր, այնպէս, որպէս տուփ, որ քաղցրէք դնենս այլ ոչ այնչափ խորու, այլ ծաւալ և այլ մեծ քան զտուփ. և խուփն այսպէս լիցի որպէս դումփէթ, բայց մեծագոյն լիցի քան զներքի ամանին, զի շուրթն խփանն միայն ի ներքեվ ամանն մտցէ և ներքի ամանին Բ շրթուն լիցի մինն դրուցէ և բարձրագոյն և միւսն ընդ ներքսէ ցածագոյն, զի շուրթն խփանն ի վերայ հաստատեցի, զի յորժամ զխուփն ի վերա զիպցես նայ՝ շուրթն խփանն հագնի: Բ շրթունսն ներքի ամանին յոյժ լաւ, զի ոչինչ փորսք իցէ և կամ ձերպ» (Գ 2—իբ, 23 ա):¹ Բառարան կազմողը սրանից հետո էլ չի շարունակում մեջբերումը: Մինչդեռ տեքստի հենց շարունակությունն է ցույց տալիս այս ապարատի աշխատանքի ձևը և դրանով իսկ բացատրում նրա ֆունկցիան: Ահա շարունակությունը. «Եւ հարկ է ունենալ երրորդ աման, որ է փուռն և շինի ի կաւէ բրտի և ձև փուռն, բայց ըստ իւր չափուն բարձրագուն լիցի քան զփուռն և կատարքն լիցի ծակ մի վերոյիշեալ ամանիս և պարզարանիս չափովն և հարկէ, զի կաւս այս, որով

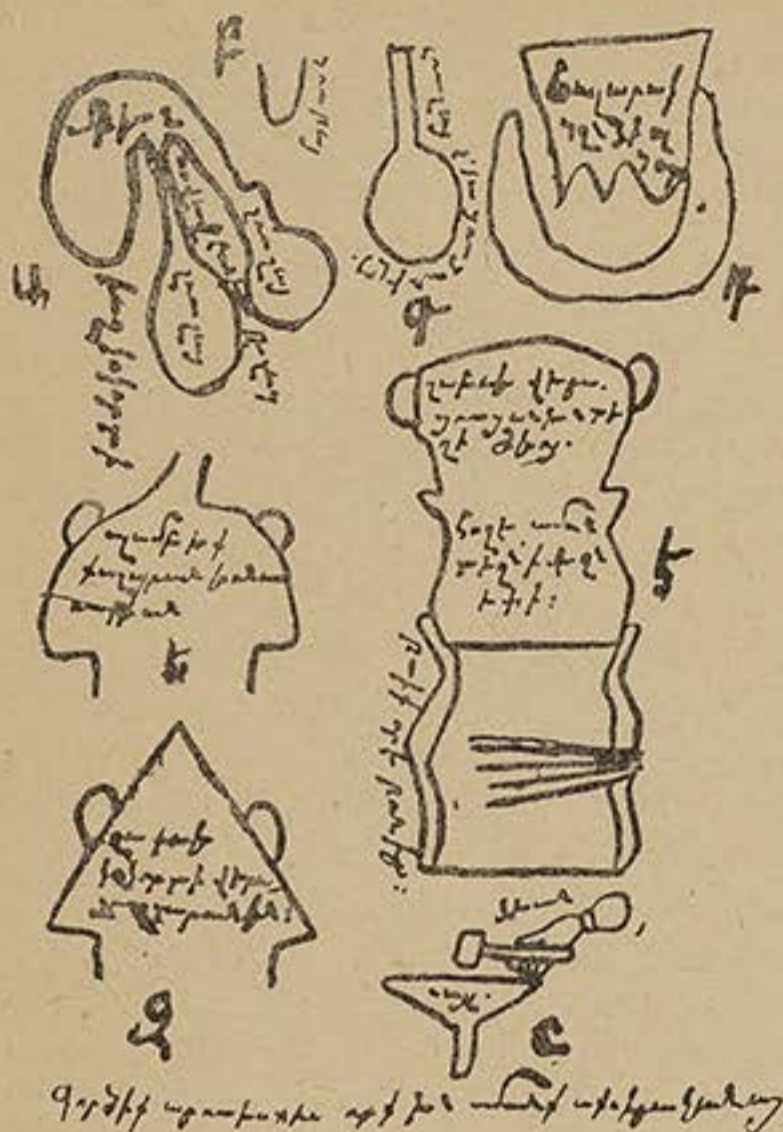
զփուռս շինես, անուցած լիցի և լաւ յոյժ և յորժամ շինես զփուռն, թրծէ յոյժ, զի լիցի թրծեալ այնչափ, որպէս կճիճ ոսկերչի, որով զարծաթն հալէ, զի զիմասցի հրոյ. և յորժամ ցամաքեցուցի զաղն, որ սալճիմա կոչի, առիտեր և մի մագաղաղ և կամ թուխտ և կարեացի բոլոր այն չափովն, որ չափ ամանին ատակն է, այսինքն է, պարզարանին չափովն և դրի յատակն ամանին և ի վերա սփռեցի դնոյն աղս: Եւ ի վերա այնմ աղին սփռեցի զփոշին և վերոսացեալ Գ իրվուս, այսինքն է, զլվացած զանկին զճիպսն և զծագիկն արծիճն և զկլայեկն. և յորժամ զայս արարի, ի վերա եզի զխուրն այսպէս, զի մտաւ շուրթն ի շրթունսն ներքո՞ւմանին, և զձերքն կալայ, ձեփելով կաւով բրտի, շուրջ բոլոր յոյժ կոկելով, լոկնեցի լուկնով, որ շինեալ է խամ կրով և հացի աղով և ճրփսով և լաբատրակի բուրդով շաղախեալ ամենայնսն ընդ իրար հակթի ձերմկուցով. և յորժամ լուկնեցի զամանն, շուրջածի զամանն կամաց կամաց մերձ հրուն կճաւն և լուկինն, և յորժամ ցամաքեցաւ, առի զպարզիչն և վերացուցիչս զայս և եզի ի վերա փուռն և վառեցի ի ներքո հուր նժվաղ Գ սահաթ: Եւ ապա աջողուցի զհուրն ի եօթն պահ, ի ամենն կես պահ տալելով զհուրն այնպես, զի յորժամ կատարեցաւ ի է սահաթ եզև հուրն բարկ յոյժ: Եւ յայնժամ վերուցի զպարզարանն ի հրուն, մինչև պաղեց այնչափ, որ կարէի շօշափել ու ձեռամբս և քակտեցի սլուկինն և զկաւն և հանի կամաց յոյժ թէպէտ և յուժ հալած է և լեղութիւն այնպէս կամաց առնել, զի մի շարժեցի ամանն. և վերուցի իսկ զխուրն և թռեալ շունչն յառատաղքն խփանն և մնացեալ էր քափշայն և աղն ընդ այլ իրվոյն, ի յատակն ամանին և էր այն, որ թռեալ էր նման ի մանրուսն քաֆուրի, բայց սակաւ մի պայծառագոյն քանդ քաֆուրն: Եւ ժողովեցի զայն սպունդառով և կամ փետրով...»:²

Այս ապարատի և փուռն ամբողջ սիստեմի նկարը մենք գտնում ենք № 6928 ձեռագրում (տես նկ. 5 է):

Մենք տեսնում ենք, որ № 3000 ձե-

¹ Կ. Ղաֆաղարյան—Ալքիմիկան պատմական Հայաստանում, 1940 թ. էջ 152—153:

² Ձեռագիր № 8446, էջ 23 բ—24 բ:

Նկ. 5

աագրից իմ մեջքերածր և № 8446 ձեռագրից այստեղ բերված տեքստերը նույն բովանդակությունն ունեն՝ միայն թե զըրված են տարբեր լեզուներով: Նկարագրված ապարատով աշխատելու ձևերը բացարձակորեն ցույց են տալիս, որ մենք գործ ունենք սուրլիմացիոն ապարատի հետ և ոչ թէ ֆիլտրի հետ: Բայց եթե նույնիսկ գործողության նկարագրությունները չլինեին, այլ լինեիր միայն ապարատի նկարագրությունն ու անունը՝ դարձյալ բավական էր՝ եզրակացնելու համար, որ պարզիչը սուրլիմացիոն գործիք է: Եվ իսկապես՝ տեքստն ասում է, թե այս ապարատը «վերացուցանելու», ինչ որ մի բան բարձրացնելու, համար է գործադրվում: Բոլորին հայտնի է, որ ֆիլտրումի էությունը կայանում է նրանում, որ պղտոր հեղուկը անց է կացվում ծակոտիկեն ամանների միջով՝ զուլալ ֆիլտրատ ստանալու համար, ըստ սրում, ֆիլտրատը նույնպես հեղուկ ազրեզատային փիճակ ունի և հետևաբար, առանց նստանների վեր բարձրանալ չի կարող, այլ

միայն կիջնի ցած: Իսկ նկարագրված անոթում ոչինչ ցած իջնելու տեղ և հնարավորություն չունի: Բացի այդ, անոթի նկարագրության մեջ մենք նկատում ենք, թե ինչ մեծ խնամքով անոթի ներքևի մասը ծածկվում է հատուկ կափարիչով և այնպես, որ նրանց միացման տեղը օդ չանցկացնի: Ինչի համար է սա հարկավոր, միթե ֆիլտրումի. ի հարկե ոչ: Այսպիսի հերմետիկություն հարկավոր է միայն նրա համար, որ անոթը տաքացնելիս, նրա մեջ եղած նյութի գոլորշիները չփախչեն, այլ հավաքվեն պատին: Բայց դուցե այդ դեպքում մենք գործ ունենք դեատիլման գործիքի հետ: Այդ էլ չի կարող լինել, քանի որ այդ դեպքում մեր անոթից գոլորշիները պետք է դուրս բերվեին և սառնցվելուց հետո հավաքվեին հատուկ ընդունիչի մեջ, այլապես՝ վերը նկարագրված անոթի պատերին կոնդենսված գոլորշիները նորից կհոսեն ներքև, թորվող նյութի մեջ: Պարզ է, որ վերացուցիչ կոչվող անոթում առաջանում են այնպիսի գոլորշիներ, որոնք անմիջապես կոնդենսվում են որպես բյուրեղային կամ ամորֆ փոշի, առանց նախապես հեղուկ վիճակ ունենալու, ուրիշ խոսքով, որոնք սուրլիմվում են:

Էլ չխոսենք այն մասին, որ հենց տեքստում ասվում է, թե պարզիչը կրակի վրայից պետք է վերցնել զգուշությամբ, թողնել, որ սառչի, ապա զգուշությամբ պետք է վերցնել պարզիչի կափարիչը, «որ չշարժի, և տես շունչն թռել էր խփիցն էր կպել, սպիտակ իճչպես փռեար... կիտեցի փետուրով...» և այլն. պարզ է, որ հեղուկը և կամ գոլորշիները փետուրով կիտել չի կարելի, և որ մենք այստեղ գործ ունենք սուրլիմացման հետևանքով անոթի կափարիչի վրա հավաքված մաքուր նյութի փոշու հետ, որը փորձարարը հավաքելիս է եղել փետուրով:

Պետք է նկատել, որ սուրլիմացման պրոցեսները խիստ հաճախակի են ալքիմիկոսների պրակտիկայում:

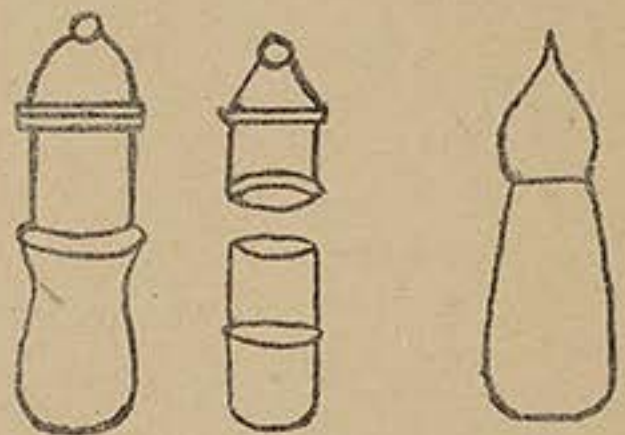
Սուրլիմացիոն գործիքներից մեկն էլ ալուրդել կոչվածն է: Այս գործիքի նկարագրությունը և իլուստրացիաները մեր ձեռքի տակ եղած ձեռագրերում չկան, բայց № 8119 ձեռագրում կա մի խրատ՝ այդ գործիքի

գործադրման մասին: Այնտեղ ասված է. «...Եւ ցամաքեցո ընդ արեգական և կամ նժաղ հուր և լոսեա և դիր յալուղելն խցելով զծերպսն վարդապետական Մուրադովաւ և ապա վառեա հուր... Այլ տես զի մի երոյն ուժեմ վերին կողմն ալուղելին կարմրացի, այլի գործն որ նմայ. և յորժամ պարզեցի բաց և գտցես ի վերի կողմն ալուղելին զառեկն պարզեալ սպիտակ...»¹

Այսպես ուրեմն, ալուղելը երկու մասից կազմված մի փակ անոթ է, որի երկու մասերի միացման տեղը հերմետիկորեն փակվում և ծեփվում է: Ալուղելի վերին մասը չպետք է տաքանա. այդ վերին մասումն է հավաքվում մաքուր զառիկը, որը հավաքում են փետրով. «... և յորժամ պարզեցի, բաց զամանն ի վերէ և գտցես զառեկն ըսպիտակ, ժողովեա զնա փետրով...»² Ալուղելը իր ժամանակի խիստ տարածված և հանրածանոթ գործիք է, գուցէ այդ է պատճառը, որ մեր ձեռագրերը չեն տալիս նրա նկարագրութունն ու իլյուստրացիան: Ժամանակակից ընթերցողի պատկերացումը ալուղելի մասին ճշտելու համար՝ այստեղ բերում ենք ալուղելի իլյուստրացիան քիմիայի ընդհանուր պատմության՝ Մենշուտկինի գրքից (տես նկ. 6 ա). այս նկարից երևում է, որ ալուղելը ոչ այլ ինչ է, քան երկու բաժակ, սրունք իրար են հաղցվում, ըստ որում ներքևի բաժակում դրնվում է ելանյութը, որը տաքացվում է, իսկ վերևի բաժակում հավաքվում է սեպտիայի սրուղուկը և այդ վերևի բաժակը չպետք է տաքանա, համաձայն վերոգրյալ խրատի. «... զի մի հրոյն ուժէն վերին կողմն ալուղելին կարմրացի»³. վերի բաժակի պատերին փակչում է սուրլիմացված նյութը, որը հետո հավաքում են փետուրի օգնությամբ:

Այն մասին, թե ինչից և ինչպես էր պատրաստվում ալուղելը, ավելի մանրամասն տեղեկություններ է տվել Հեբերը իր «Summa perfectionis» գրքում: Այնտեղ ասված է. «Սուրլիմացիոն անոթը՝ ալուղելը, պետք է պատրաստվի հաստ ապա-

կուց: Ուրիշ մատերյալ պետքական չէ: Համենայնդեպս նա պետք է լինի ապակուն բոլորովին նման նյութ: Միայն ապակին է պետքական [ալուղել պատրաստելու համար] այն պատճառով, որ նա ծակոտիներ չունի, ընդունակ է ցնդող նյութերը պահել այնպես, որ նրանք չհեռանան: Այլ նյութերը նրա համար են անպետք, որ ցնդող նյութերը նրանց ծակոտիկներով հեռանում են: Մետաղներն այդ նպատակի համար նույնպես անպետք են, քանի որ ցնդող նյութերը շնորհիվ իրենց խնամակցության, նրանց հետ միանում են և վերջապես թափանցում են և այդպիսով հեռանում: Այդ ակնհայտ է դառնում փորձի միջոցով: Այսպիսով, ալուղել պատրաստելու համար ապակին անփոխարինելի է:

ա
ԿԼՈՒՏԵԼ
բ
ԿԹՄԿ

նկ. 6

«Պատրաստում են ապակե կլոր անոթ, որի հատակը մի փոքր ուռուցիկ է: Անոթի բարձրության կեսից, նրան շրջապատող ապակե մի օղ են դնում: Այս օղի պատերը ապակե անոթի պատերից այնքան է հեռու, որքան անոթի կափարիչի հաստությունն է: Այս արանքում անոթի կափարիչը պետք է հաղցվի հարմար, այնպես, որ ազատ տարածություն մնա և ճնշում չլինի: Սարքը պետք է լինի այնպիսին, որ շարժական կափարիչը անոթի հետ վարպետորեն, հանգիստ միացած լինի, որ ցնդող նյութը սուրլիմացիայի ժամանակ չհեռանա, թեպես և շաղախով փակված չէ: Սարքը պետք է լինի հասկապես այնպես, որ նրանց միջի անոթը, մինչև

¹ Ձեռագիր № 8119, էջ 83:

² Նույնը. էջ 85:

իր պատերի կեսը, մտնի կափարիչի մեջ... Յուրաքանչյուր սուբլիմացման ժամանակ շատ կարևոր է, որ ալուղելի կափարիչը հաճախակի դատարկվի (փետուրի օգնությամբ), այլապես սուբլիմվող նյութից այնտեղ չափազանց շատ կկուտակվի, վերստին կնկնի ալուղելի հատակին և պետք է նորից սուբլիմացվի, որի շնորհիվ շատ ժամանակ կվատանվի»:

Այժմ եթե այս ամենը համեմատենք վերացուցիչի նկարագրության հետ, ապա միանգամայն ակնհայտ կլինի, որ վերացուցիչը սուբլիմացիոն գործիք է և միայն արտաքին ձևով է տարբերվում ալուտելից: Տարբերություն կա՝ և կափարիչի և «պնակի» միացման միջև, այն ժամանակ, երբ ալուտելում նրանք միանում են հատուկ օղակի միջոցով, վերացուցիչի մոտ նրանք իրար միանում են նավակաձև փորվածքի օգնությամբ, ինչպես այդ ցույց է տրված մեր սխեմայում:

Իր ֆունկցիայով ալուտելից չի տարբերվում № 3204 ձեռագրում նկարագրված կքխամ.¹ նա շատ քիչ է տարբերվում և իր արտաքին ձևով: Հիշյալ ձեռագրում մենք գտնում ենք կքխայի թե նկարագրությունը և թե իլուստրացիան: Այնտեղ ասված է. «Այսպես լինի կքխայն (և բերված է նկարը, տես նկ. ԾԲ). ձեռքով կառավ ծածկել կքխայն և դիր զԲ մօա ի յիրար, որ կցի, և ձեռիկ զմէջն որ ի մեկայն մտնէ. և դիր զինքն ի վերա թուռցն և թեթև կրակի, որ գործելի լինի...» Այստեղից պարզ է, որ կքխան կազմված է երկու բաժակից,² որոնք իրար միացվում են հատուկ խնամքով (իլուստրացիայում տրված է արդեն միացված վիճակում). իսկ այդ կքխայի ֆունկցիայի մասին խոսում է մի ամբողջ պարբերություն, որը վերնագրված է «Այլ միևս ես դուս՝ վասն արձակման սնդիկի» խորագրով, և որից երևում է, որ խոսքը վերաբերում է սնդիկի գամանը: Ի դեպ պետք է ասեմ, որ ձեռագրի իլուստրացիայում կքխան դրված և, ոչ բանվորական դիրքով: Բանվորական դիրքով նա սխի

ունենա ուղղահայաց դիրք, ինչպես այդ երևում է մի շարք ձեռագրերից, որոնց մեջ խորհուրդ է տրվում կքխաներն այնպես տաքացնել, որ ներքեինը շիկանա, իսկ վերեինը, ընդհակառակն շշիկանա, այլապես գործը կխափանվի:

Ինչպես տեսնում ենք «կքխան» տարբերվում է ալուտելից, երկու բաժակները իրար միացնելու եղանակով: Այստեղ չկան ոչ ալուտելի լրացուցիչ օղակը, ոչ էլ վերացուցիչի ներքին անոթի նավակաձև շերթերը:

Ձեյգերացում.— Սուբլիմացման համար գործադրվող «Պաւթ և ալբօթ» կամ «Պաւթ պարպատ» կոչված գործիքը գործադրվելիս է եղել նաև ձուլույթներից այս կամ այն կոմպոնենտը արտահանելու համար. ուրիշ խոսքով՝ այս կամ այն նյութը դառնու համար՝ նրան խառնված այլ նյութերից: Պրոցեսի էսթյունը կայանում է հետևյալում: Կան միանալույթներ և խառնուրդներ, որոնց, երբ տաքացնում ենք, տեմպերատուրայի որոշ աստիճանում՝ նախ՝ հալում է մի կոմպոնենտը և կամ մի սարուկաուրային բաղադրիչը, ասենք էվտեկտիկան, և ապա միայն տեմպերատուրան բարձրանում է և հալում են նաև մյուս կոմպոնենտներն ու սարուկաուրային բաղադրիչները: Հետևաբար՝ սխեմայից մի սրկէ կոմպոնենտ անջատելու համար՝ կարելի է սխեմայի տաքացնել մինչև այդ կոմպոնենտի արտահանման տեմպերատուրան և այդ տեմպերատուրան պահել կայուն այնքան ժամանակ, մինչև որ ուղածղ կոմպոնենտը կամ սարուկաուր բաղադրիչը կանջատես լրիվ չափով: Այս երևույթից են օգտվում օրինակ արծաթ-կապար սխեմայից արծաթը համեմատաբար ավելի մաքուր վիճակում արտահանելու համար. մետաղների դաման այս եղանակը կոչվում է գեյդերացում: Ձեյգերացման այս պրոցեսը տարբեր ժամանակներում կատարել են տարբեր միջոցներով: Մեր ձեռագրերում նկարագրված է գեյգերացման եղանակը վերը նկարագրած պոթ և ալպոթի օգնությամբ. միայն թե, դավող կանյութը այս անգամ լցվում է ծակոտակն հատակով վերի անո-

¹ Ձեռագիր № 3204, էջ 59:

² կքխա՝ օբաժակ:

թում, իսկ արդեն զտված նյութը ծակոտ-
կեններով հոսում է ցած և հավաքվում
տոաջին տիգլում:

Ձեռագրերից մեկում այդ մասին կար-
դում ենք. «... պարտ է գիտել զի զանա-
զան կերպեն ամանոյն յաղազս հալելոյ
մարմնոց և վասն շնչերոյն պատրաստելոյն.
ամանք, որով մարմինքն հալին, այսօքիկ
են... Փօտիկայն՝ աման է՝ ի վերա ամանի
եղեալ, որոյ վերին պարտ է անել երիս կամ
Դ ծագս և ինքն քուրայ մէջ լիցի, որպէս
զկոկսահ, զի զինչ ի հալեսցի, ի նմայ, իջցի
ընդ ծագս ի ներքի աման. և զամանքս
պարտ է պատել կայծիւք և Բ փեղքի փքոք
այնչափ փշել՝ որպէս թէ ոք պղինձ հալէ...»¹

Ձեյգերացման այս անոթները չափա-
զանց հին պատմություն ունեն: Կովկասում
նրանք գտնված են չափազանց հին հան-
քավայրերի պեղումների ժամանակ. այսպես
„Известия ГАИМК“-ում նկարագրում է
պօթ և ալպօթ անոթներին հար և նման
անոթներ, որոնք պեղված են Շխիրարում:

Այդ անոթի մասին գրված է. —

«Պեաք է ասել, որ կերամիկական մուս-
ցորդների հարստությունը, մանավանդ
Շխիրարի (Վերին Սվանեթիա, Վ. Մարես
գյուղում. Տ. Ղ.) վերի հարթակում, չնայած
բազմաթիվ պեղումներին, բերում են այն
մտքին, թե՛ նրանց զգալի մասը գործա-
դրվելիս է եղել նաև արտադրական պրո-
ցեսում: Այդ մասի մոտիկ ուսումնասիրու-
թյան հետևանքով հնարավոր է դառնում
առանձնացնել որոշ ձևեր, որոնք մեզ հայտնի
լեռնային կենցաղում չեն կիրառվում.
այստեղ ամենից հետաքրքիրն է՝ անոթով, կո-
պիտ ձևավորած, բավական մեծ ամտնի հա-
տակի մի կտորը, որի կենտրոնում որոշակի
կերպով կա մի անցքի հետք. այդ անցքը
սարքված է եղել դեռևս չորսված կավում.
այս ձևվր մեզ հիշեցնում է ժամանակակից
կավե ծաղկամանների հատակը: Քանի որ
սվանական միջավայրում այդպիսինի գոր-
ծադրումը անիմաստ է, և նման ձևի անոթ-
ներ լեռնական կենցաղը չգիտե, մնում է
ենթադրել, որ նա ունեցել է արտադրական
կիրառություն. այդ դեպքում, բնականորեն,

միտք է ծագում ոչ այնքան՝ անցքի մի-
ջով ինչ որ բան մաղելու մասին, ինչքան՝
հեղուկ դուրս թողնելու մասին. այսպիսի
սարքը կարող է հարմար լինել մանրած
նյութը հոսող ջրով լվանալու համար: Հե-
ղեղաջրերի հետ բոլոր լանջերով վայր իջ-
նող կերամիկայի հարստությունը ենթա-
դրել է տալիս, որ, ըստ երևույթին, հենց
այստեղ, Շխիրարում է ձևավորվել ու
թրծվել այս կերամիկան. այս փաստի հաս-
տատումը խիստ կարևոր կլիներ» (ընդ-
գծումներն իմն են: Տ. Ղ.):¹

Այս մեջբերումից երևում է, որ հողվածի
հեղինակի համար վերջնականապես պարզ
չէ իր պեղած «ծաղկամանի» նման կավե
անոթների կիրառական ֆունկցիան: Նա
միայն ենթադրում է, թե այդ անոթները
կարող էին գործադրվել հանքաքարը լվա-
նալու համար: Հանքաքարի լվացումը
միայն մի իմաստ կարող է ունենալ. դա
նրա հարստացումն է, իսկ նկարագրված
անոթով հանքաքարի հարստացում չի կա-
րող կատարվել: Ոչ մի կասկած չի մնում,
որ Վերը նկարագրված հնագույն անոթներն
ուներին ճիշտ նույն ֆունկցիան, ինչ որ
պոտալպոտ անոթները մեր ալքիմիական
ձեռագրերում. այսինքն նրանք հանդիսա-
նում էին մետաղները արտահալելու անոթ-
ներ: Մեր ձեռագրերից մեկում ավելի որո-
շակի է նկարագրված այդ անոթն ու նրա
ֆունկցիան. այնտեղ ասված է. «... Բայց
Բ կճիճ շինէ. մեծ և փոքր. և դիր գիտքն
ի ներքեն և դմեծն ի վերեն. և հագոյ Ա
ի Բ և մեծն լից զղեղերն և դերկաթն ձգէ
ի ներսն և վերի կճիճն ծակ ուճենա՝ ի
յոսքն, ասես, անչաք, որ իջնու ի փոքրն»:²

Այս էլ մի փաստ է, որ հիմք է տալիս
ալքիմիական ապարատուրայի հարստու-
թյունը մեզ մոտ արարների երախտիքը
չհամարելու: Մետալուրգիական նպատակ-
ներով պօթ և ալպօթ կոչված կրկնատիղ-
լերը Անդրկովկասում գործադրվելիս են
եղել շատ հնուց և շատ երկար ժամանակ:

¹ „Известия ГАИМК“ вып. 120, 1935 г. стр. 273—274.

² Ձեռագիր № 3204, էջ 36բ:

¹ Ձեռագիր № 8119, էջ 55ա. 55բ.:

Դիգեստում. — Քիմիական գործողության այս անունը մեր ժամանակներում այլևս չենք հանդիպում, ուստի, հասկանալի լինելու համար, բերում եմ այդ բառի բացատրությունը Քիմիական բառարանից. „Digestion. — գործողությունը կայանում է նրանում, որ երկար ժամանակ մեղմ կրակի ազդեցությունն են հանձնում նյութերը... Դրա նպատակն է փափկացնել մարմինը, կամ նրանից անջատել այնպիսի սկզբունք, որը զիջում է միայն երկարատև ազդեցությանը՝ մեղմ ջերմության տակ...»¹

Իր ժամանակին դիգեստման ապարատները եղել են շափազանց բազմատեսակ, ես այստեղ կանգ կառնեմ միայն այն տեսակների վրա, որոնց նկարագրությունը կամ սխեմատիկ նկարները գտնում ենք մեր հայկական ձեռագրերում, ըստ որում, առաջուց ասենք, որ նրանք այնքան օրիգինալ են, որ արժեն առանձին ուշադրության: Խոսքս վերաբերում է իջուցանող կոշիկի գործիքին:

Մեր ձեռքի տակ եղած ձեռագրերից չորսի մեջ (№ 2527, 3000, 4846, 9625) մենք գտնում ենք այդ գործիքի նկարագրությունն ու իլուստրացիաները: Ձեռագրերից երկուսը (2527 և 8446) գործիքների նկարագրության բոլորովին նույն տեքստն ունեն, իսկ երրորդը (3000) ունի նույն տեքստի ազատ շարադրությունը սամկական լեզվով: Բերենք № 2527 ձեռագրում եղած նկարագրությունը. «... յաման մի, որ իջուցանող կոշի, որում ձեն և կերպն բոլոր է և արձակ և սակաւիկ մի խորու: Եւ մէջն կա քիթ, որ իջնէ ի վայր. այնչափ յերկայն, որչափ երկայնութիւն մատին մի. և քթին այն վերին դիհն, որ յամանն է, արձակ է և ներքինն նեղ յոյժ: Եւ ըստ ներքսէ ամանն այն, որ իջուցանող կոշի կոկ յոյժ, վասնզի մի արգելիցի ինչ ամէնեկն ի յամանն, զի՝ մի իջիցի յատակն ամանին: Եւ շինի ամանս այս ի կաւէ բրտի և հարկէ, զի յոյժ կատարյալ թրձյալ լիցի, որպէս ասացի, յաղաղս պարզարանին: Եւ եղիցի աման մի այլ, զի

դիցի ի ներքն ամանիս այս ի կաւէ բրտի և յոյժ թրձեալ լիցի, որում կերպն սիւնածն է, որպէս տուփ քաղցրուց, բոլոր և ուժն տապակ: Եւ այս երկու ամանս հանդերձ իջուցանող կոշին, որ կերպարանն այս է: (Այստեղ ձեռագրում արված է իլուստրացիան, որից հետո անմիջապես շարունակում է. Տ. Ղ.) Այս ամանովս իջուցի զնոյն փոշիսն, այսինքնէ՝ զպղնձի և զառկիւն: Առի կայծք հրացեալ և շարեցի երես մի ընդ ներքսէ վերո ամանին: Եւ դարձեալ ցանեցի զնոյն փոշայն իբրև զկէսն և դարձեալ երես մի այլ ի վերա կայծեր շարեցի և ապա՝ զմնաց կէս այլ փոշոյն ի վերա ցանեցի: Եւ զներքի ամանն ընդ դրուցէ կայծեալք պատեցի և փշեցի կամաց կամաց փքօք: Եւ իջան փոշիքն ընդ քիթն ի ներքին ամանին և վերուցի իսկ զամանն վերին և հայեցայ յամանն ներքինի և տեսայ զպղնձն մաքուր և սպրկիկ պարզ և սպիտակ՝ որպէս արծաթ: (Բոլոր ընդգծումները իմն են. Տ. Ղ.):

Այս նկարագրությունից ակնհայտ է, որ մենք այստեղ պրինցիպալ առումով գործ ունենք Կերոտակիսի մի նոր ձևի հետ. խառնուրդի միջից նյութերից մեկը՝ գաւիկը, որ արտենի սուլֆիդն է, սեղուցվում է, միանում է պղնձի հետ. այս միահալույթը հալվում է և իջնում (այստեղից է իջուցանող անունը) երկրորդ անոթի մեջ: Կերոտակիսի քաղմաթիվ ձևերի իլուստրացիաներ մենք գտնում ենք հունական ձեռագրերում, բայց մեր ձեռագրերում եղածը նրանցից ոչ մեկին նման չէ: Մի փոքր հիշեցնում է նրանցից միայն Սեն-Մարկի ձեռագրում արված Կերոտակիսը: Ապացուցելու համար, որ մեր ձեռագրերում հիշված իջուցանողը ոչ այլ ինչ է, քան Կերոտակիս, մի փոքր կանգ առնենք հունական կերոտակիսների և նրանց ֆունկցիայի վրա:

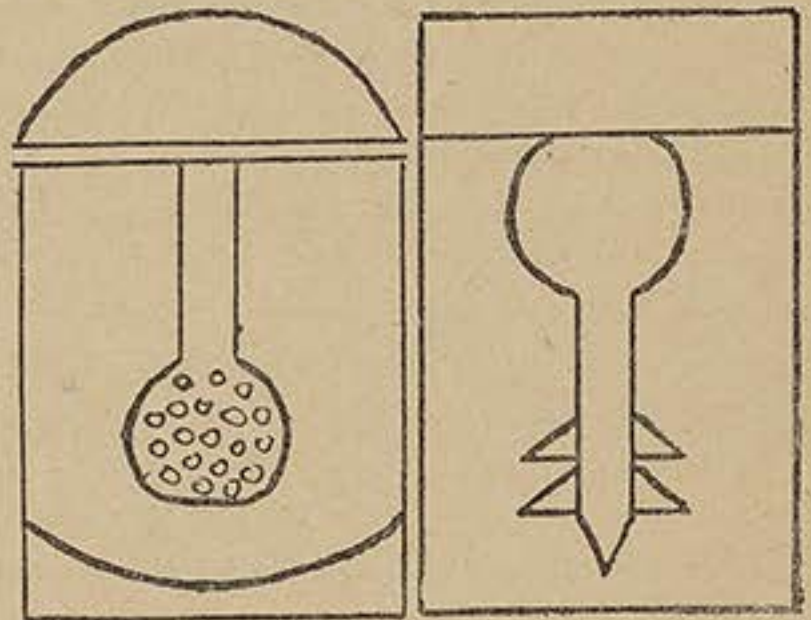
Հայտնի է, որ շատ հնում, Եգիպտոսում և Հունաստանում տարածված է եղել մոմանկարչությունը. սրա էությունը կայանում է նրանում, որ ներկերը փոխանակ յուղով քրայելու՞, բանում էին մոմով, իսկ որպէսզի հնարավոր լինի մոմանկրկով նկարել, պալիտրան, որի վրա բացում էին

¹ Шарль Луи Кадет: Словарь химический.

մոմաներից, շարունակ պահում էին թույլ կրակի վրա: Ահա այս պալիտրան հենց կերտակիսն է: Սրա նմանությամբ մետաղյա այն թիթեղը, որի վրա ալքիմիկոսները տաքացնում էին պղինձը և փափկացնելով այն, նրա մեջ ներթափանցում էին զառիկը, սնդիկը կամ ծծումբը, և դրա հետևանքով փոխում պղնձի դույնը, ուրիշ խոսքով ներկում էին պղինձը, կոչվեց կերտակիս: Սա, ուրեմն, ալքիմիկոսների պալիտրան է, որի օգնությամբ փոխում են մետաղների դույները: Սկզբում այս գործիքը եղել է շատ պարզ. երկու կողմից բաց, թրձած կավից պատրաստած գլանը զրվելիս է եղել թույլ կրակի վրա, իսկ գլանի վերևի բացվածքի վրա զրվելիս է եղել բուն կերտակիսը, որը ունեցել է քառակուսի մի նեղ շերտի ձև, այնպես որ ամբողջովին չի ծածկել գլանի բերանը. կերտակիսը երբեմն եղել է նաև եռանկյունաձև: Նրա վրա լցնելիս են եղել պղնձի փոշին, զառիկը կամ ծծումբը և կամ թե սնդիկը, նայած թե ինչ դույնի են ուզեցնել ներկել պղինձը, և ներքևից տաքացրել են: Հետագայում այս պարզ գործիքը կատարելագործվել է. ցնդող արսենը, ծծումբն ու սնդիկը չկորցնելու նպատակով, կերտակիսի վրա գնում են զմրեթաձև կափարիչ, որի վրա սառչում է սուբլիմվող նյութը: Բայց այդ սառած փոշին երբեմն կափարիչի վրայից թափվում է ցած, կրակի վրա: Որպեսզի այդ էլ տեղի չունենա, կերտակիսի և կրակի միջև՝ գլանի մեջ, սարքավորում են ափսեյակեքս մի ընդունիչ: Այս անգամ արդեն ընդունիչի վրա թափված փոշիները նորից սուբլիմվում են, քանի որ կրակին մոտ են և նորից բարձրանում վեր: Շատ հաճախ, այն մետաղը, որն ուզում էին ներկել, պատրաստում էին կերտակիսի ձևով, վրան գնում «ներկող» նյութը և այդպիսով կերտակիսը շրջապատում ներկող նյութի գոլորշիներով, որոնք դիֆուզվում ու ներկում էին կերտակիսը:

Հետագայում ավելի է բարդանում այս գործիքը: Բուն կերտակիսից գլանի մեջ կախվում է ծակոտակեն մի բալոն, որի մեջ լցվում է սուբլիմվող նյութը, որի ծակոտակեններից դուրս է թափվում կրակի վրա

զանվող ընդունիչի մեջ և, սուբլիմվելով, բարձրանում, շրջապատում է կերտակիսը ու ներկում այն: Մեր իջուցանողն արդեն կերտակիսի դարգացման հաջորդ էտապն է: Այստեղ բուն կերտակիսը կորցրել է իր նշանակությունը. քանի որ հենց ինքը, ներկվելիք մետաղը, փոշու ձևով, ներկող զառիկի փոշու հետ միասին, լցվում է «քիթ» ունեցող բալոնի մեջ շերտ առ շերտ, հենց այդ բալոնումն էլ պղինձը ներկվում է, հալվում և իջնում ցած, «քաղցրուց տուփի»

Նկ. 7

ձևն ունեցող (գլանաձև) ընդունիչի հատակը: Իջուցանողի և այստեղ բերված կերտակիսի շերտացման եղանակի մեջ էլ կա մի տարբերություն: Այն ժամանակ, երբ կերտակիսը տաքացվում է միայն ներքևից, հատուկ փոխ օգնությամբ, իջուցանողը տաքացվում է, նրան ամեն կողմից շրջապատող կրակով: Մենք այստեղ ավինք կերտակիսների նկարագիրը, որպեսզի ավելի պարզ լինի մեր իջուցանողի ֆունկցիան: Այստեղ կարևոր է ընդգծել մի հանգամանք, Բերալոն ասում է. «Նշենք այստեղ, որ կերտակիս ունեցող գլանաձև ապարատները բանեցվում էին միայն շատ հին ալքիմիկոսների կողմից: Նրանք նկարագրված են միայն Սուրբ Մարկոսի ձեռագրում և նրանցից արված արտադրություններում»: Մինչդեռ հենց մեր իջուցանողն ունի գլանաձև մի մաս, որը նմանեցված է «տուփ քաղցրուց»-ին. սա դուցե բավական

¹ M. Berthelot: Collection des anciens Alchimistes Grecs, Paris, 1888, էջ 146:

է՛ մեր իջուցանողը 11-րդ դարի կամ նրանից էլ առաջիկա ապարատ համարելու համար:

Մեր ձեռագրերում բերված նկարազրության մեջ ուշադրության արժանի է մի մանրամասնություն՝ շիխթան կազմելու մասին: Ինչպես տեսանք, իջուցանողի մեջ նյութերը լցվում են շերտ առ շերտ, որոշ հաջորդականությամբ՝ ելանյութեր և ածուխ և այսպես, իրար հաջորդող շերտերով, մինչև որ լցվում է անոթը: Սա մեզ խիստ հիշեցնում է դոմնայի վառարանում կազմվող շիխթայի կարգը և ցոյց է տալիս լարորատոր գործիքի և արդյունաբերական ազրեգատի օրգանական կապն ու փոխադարձ ազդեցությունը: Հունական ձեռագրերում կերտակիսի բեռնման կարգի մասին հիշատակություն չկա: Այդ տեսակետից մեր ձեռագրերը ավելի լրիվ և ամբողջական պատկեր են տալիս:

Ուշադրության արժանի է նաև այն տարբերությունը, որ ունեն հիշյալ ձեռագրերում բերված իջուցանողի իլուստրացիաները: Ընդամենը մենք ունենք նույն գործիքի վեց նկար, մեկական նկար № 2527 և 8446 ձեռագրերում և չորս նկար № 3000 ձեռագրում: Բոլոր նկարներն էլ իրարից այս կամ այն չափով տարբերվում են, բայց № 3000 ձեռագրի երկու նկարը ներկայացնում են նույն անոթի զգալիորեն փոփոխված տարբերակը: Այն ժամանակ, երբ 2527 և 8446 ձեռագրերի իլուստրացիաներում ներքին անոթը (մենք կասեինք բուն իջուցանողը) կախյալ վիճակումն է և վերջանում է սուր ծայրով, 3000 ձեռագրի բուն իջուցանողը ոչ թե կախված է զլանաձև տուփի մեջ, այլ դրված է նրա հատակին և ունի տափակ վերջավորություն: Այս տարբերությունը սակայն գործիքի ֆունկցիայի մեջ սկզբունքային փոփոխություն չի մտցնում, քանի որ բոլոր դեպքերում բուն իջուցանողը իր ցածի մասում ունի մի քանի դուրս ցցվածքներ՝ քթեր, որոնցից դուրս է հոսում հալված նյութը:

Բերտլոն իր «Ալքիմիան միջին դարերում» գրքում հին կերտակիսի մասին ասում է, թե հետագայում «երկվել է և

հանդիսացել է երկու տեսակի գործիքների նախորդը, հատկապես թրծած կավից սաղավարտի, որը գործադրվում էր սուբլիմման և ծծմբական միացությունների այրման համար՝ բարձր տեմպերատուրների տակ և ինքնահոսություն հալույթներ ստանալու անոթի (digestion), որը տաքացվում էր ջրային բաղնիքի վրա և գործադրվում սնդիկի և այլ հեղուկների (լուծույթներ) հետ աշխատելու համար»¹ Այս տեսակետից մեր «Իջուցանողը» հարստացնում է կերտակիսի զարգացման պատմությունը. պարզվում է, որ կերտակիսը ճյուղավորվում է ոչ թե երկու խմբի, այլ երեք խմբի, որոնցից երրորդն արդեն բուն միահալույթներ (մեր դեպքում պղնձի և արսենի) ստանալու համար է օգտագործվում:

Ասացինք, որ դիզեստման ապարատները եղել են բազմատեսակ: Բացի վերը նկարագրված իջուցանողից, որի նմանը մենք չենք հանդիպել օտար գրականություն մեջ. հայկական ձեռագրերից մեկում մենք հանդիպում ենք մի բոլորովին այլ ձևի դիզեստիոն ապարատի: Այս ապարատը կազմված է երկու շերտից, որոնք իրար են հագցված բերանների կողմից և որոնք փոխ մեջ են դրվում ուղղահայաց դիրքով, այնպես, որ մեկ շիշն ունենում է նորմալ դիրք, իսկ մյուսը ամբացված է լինում առաջինի բերանին զլխիվայր. ընդ որում՝ որպեսզի նյութերը չթափվեն՝ զլխիվայր դրված շիշ բերանը խցում են շտամբուրի լարով: Այս վերի շշում տեղափոխվում է դիզեստիվոլ նյութը, վերի շիշը շրջապատվում է մարմանդ կրակով, որի ջերմությունից դիզեստիվոլ նյութը արտահալվում է և իջնում ցածի շիշը՝ ընդունարանը (նկ. 8): Երբեմն նույնատիպ երկու շերտի փոխարեն վերցնում են մեկ շիշ և մեկ բաժակ (ընդունիչ): Այս տիպի ապարատների մենք հանդիպում ենք նաև այլ ալքիմիական գրականություն մեջ, միայն թե նրանք տարբերվում են ջնուցման աղբյուրի (վառարանի) դիրքով: Այսպես՝ սիրիական մի ձեռագրում եղած դիզեստիոն

¹ M. Berthelot: La chimie au moyen âge; p. 109.

ապարատի երկու շերտից մեկը, հատկապես ներքևինը, տաքացվում է հենց ներքևից, իսկ մի ուրիշ տեղ մենք գտնում ենք նույնպիսի մի ապարատ, որը տաքացվում է թե վերևից և թե ներքևից:¹

Ծեփեր.— Թորման, սուբլիմման և դիզեստման ապարատուրայով կարելի է սահմանափակել այն ապարատուրայի տեսակները, որոնք կազմված էին երկու կամ ավել մասերից: Այդ մասերը համարյա

Այս պարատի հարցը լաբորատոր տեխնիկայի
որ հարցում է տեղի ունի իջարկելու և իջարկելու
մասին լաբորատոր տեխնիկայի մասին հարցը
իսկ ինչպե՞ս պարզացնել

Սա է ինչպիսիք է
պարատի մասին
հարցը լաբորատոր
տեխնիկայի մասին

Այս է ինչպիսիք է
պարատի մասին
հարցը լաբորատոր
տեխնիկայի մասին
հարցը լաբորատոր
տեխնիկայի մասին

Նկ. 8

միշտ իրար միացվում էին գանազան ձեփերով: Թորման ինչպես և սուբլիմման ժամանակ անհրաժեշտ է լինում որոշ հերմետիկություն ստեղծել՝ գոլորշիները չփախցնելու համար: Այդ հերմետիկությանը նրանք հասնում են ապարատուրայի գանազան անցքերը հատուկ շաղախներով՝ ձեփելով: Ծեփերի տեսակները եղել են բազմազան:² Այդ շաղախների պատրաստելն էլ մի վարպետություն է, որ սովորեցնում էին մեր ձեռագրերը: Ահա այդ շաղախների ուսուցանանքից մեկը.— «Այսպէս պատրաստի յառաջ կաւ իմաստասիրացն: Առ կաւ կարմիր կամ սպիտակ և գէճ մաքուր և անդ շաղախեա ջրով և թող որ ցամաքի և ապա լոսէ և մաղէ մանտր և նեղակ մաղիւ և շաղախէ ջրով և քան զիւր չորեքական թեփ խառնեա ընդ նմայ և թող օր զիշեր մի, ապա առ թրիք չորացած և մանրէ և մաղէ

և լոսէ լաւ և խառնեալ շաղախեա ընդ կաւին և խառնեա ընդ ժ մասին մաս մի աղ և որչափ էրեկն նոցա կղմինտը լոսեալ և մաղեալ ընդ մաղձարէ և այս է լաւագոյն կաւն»: Երբեմն այս կամ այն նման կափերը կոչվում են իմաստասիրաց կաւ. «... Երբև գայն ամանն պղնձէ որ վարդէ ջուր հանեն և յոյժ ձեփեն իմաստասիրաց կաւով...»: Այս կամ նման կափերով դեստիլման անոթի գանազան անցքերը ձեփելուց հետո, խորհուրդ էր տրվում ձեփած մասերը կրակով շիկացնել և եթե այդ դեպքում կափը ճեղքվածքներ տա, ապա նույն կափով այս անգամ արդեն ձեփել ճեղքվածքները և նորից շիկացնել: Անհրաժեշտ է նկատել, որ այս կափով ձեփվում էին ոչ միայն դեստիլման անոթները, այլև քիմիական լաբորատորիայի այն բոլոր անոթները, որոնց աշխատանքի ժամանակ անհրաժեշտ է լինում պահպանել որոշ հերմետիկություն:

¹ Ձեռագիր № 5617, էջ 78բ, 79ա, Ձեռ. № 6928, էջ 39բ. և այլն:
² Նույն տեղում:

¹ Ձեռագիր № 8119, էջ 28 բ:
² Նույնը, էջ 34 ա:

Բացի զանազան «կավերից», որոշ նպատակներով՝ օգտագործում էին նաև զանազան սոսինձներ:¹

Քամում.—Ֆիլտրման պրոցեսը հավանաբար ավելի շուտ է ծանոթ եղել ավրամիկոսներին, քան զեստիլումն ու սուբլիմումը: Այդ բանին պետք է նպաստեին բնական պայմաններում տեղի ունեցող մի շարք երևույթներ, ինչպես նաև կենցաղային մի քանի պայմաններ: Այսպես օրինակ՝ մարդկութունը վաղուց ի վեր պետք է դիտած լինի, որ պղտոր ջուրը, անցնելով ավաղի միջից, դառնում է դուլալ, ինչպես նաև, երբ պղտոր ջուրն անցնում է բրդի կամ թաղիքի միջից, դառնում է պարզ և թափանցիկ: Այս դիտողությունն է պատճառը, որ ավրամիական լարսրատորիաներում մինչև վերջն էլ գործադրություն մեջ են եղել, որպես ֆիլտրման միջոցներ, ավազը, բուրդը, թաղիքը և այլ ծակոտկեն բնական ու կենցաղային նյութեր: Այսպես օրինակ՝ լուծույթը պարզելու համար, ձեռագրերից մեկում խորհուրդ է տրվում «յավաղն քամել» մի այլ տեղ հանձնարարվում է. «և քամէ ի բրդեղէն լաթի մէջ». երբ ավելի դուլալ հեղուկ է հարկավոր լինում ստանալ՝ հանձնարարվում է քամել մետաքսի միջով: Իսկ երբեմն էլ առանձին խտրություն չի դրվում այդ միջոցների մեջ, այսպես՝ ձեռագրերից մեկում կարդում ենք. «հալեսցի սալնետրն ի ջուր և քամեսցի թաղեաւ և կամ բրդաւ և սպա կալուսցի: Եւ այս աղս կոչի բուրակ կատարեալ»:²

Թաղիքով, ինչպես նաև այլ կտորեղենով քամելու մի քանի եղանակ է գոյություն ունեցել: Մի եղանակն այն է, որ մենք գործադրում ենք մինչև այսօր, երբ մածուն ենք քամում, այսինքն՝ քամվող նյութը առանձին անոթից լցնում ենք քամիչի վրա կամ քամիչի մեջ և քամուցքը հավաքում ընդունիչում. երկրորդ եղանակն այն է, որ վաղուց արդեն գործադրությունից դուրս է եկել, շնորհիվ այն բանի, որ այդ ձևը պահանջում է երկար ժամանակ:

Այդ եղանակի էությունը կայանում է հետևյալում. քամվող նյութը պարունակող անոթն ու քամուցքն ընդունող անոթը հաղորդակից են անում թաղիքի կամ այլ գործվածքի միջոցով. թաղիքը ծծում է միայն դուլալ լուծույթը և կաթիլ առ կաթիլ փոխադրում ընդունիչի մեջ: Այս եղանակի նկարագրությունը մենք գտնում ենք մատենագրարանի № 8716 ձեռագրում, որտեղ ասված է «...սպա դիր կթխա մի այլ ի մտն և թաղքիկդ, որ մի ծայրն կենայ ի ջրով կթխայն և մյուս ծայրն դատարկի մյուս կթխայն ու քաշէ այդպէսդ դիտտակ ջուրն և այդպէս արձակի առաջասպն և զնշատիրն, դառեկն և դասատուխն. բաւ է»:¹

Քամման եղանակներից մեկ էլ ճնշումի տակ քամելն է: Կտորեղենի կամ կաշվի մեջ լցրած ֆիլտրվող նյութը ամփոփվում է քամիչի (կտորի կամ կաշվի), մեջ այնպես, որ նա ազատ ելք չունենա և մի ձեռքով բռնելով քամիչը (կապոցի նման) մյուս ձեռքով քամիչը ճնշելով՝ փոքրացնում են նրա ծավալը. այս ճնշման հետևանքով քամուցքն անցնում է ֆիլտրի ծակոտիկներից. այսպես օրինակ՝ կաշվի միջից քամում են ամալգամները, որպես քամուցք, ստանալով սնդիկը:

Ծակոտկեն քարն ու տուֆը նույնպես վաղուց գործադրվելիս են եղել Հայաստանում որպես քամիչներ, որոնք դեռ մինչև վերջերս էլ խուլ անկյուններում պահպանում էին իրենց գոյությունը:

Թուղթը, որպես քամիչ, հրապարակ է գալիս շատ ուշ և նրա մասին մենք հանդիպել ենք առայժմ միայն թարգմանական մի ձեռագրում,² որը հավանաբար 18-րդ դարի գործ է:

Որպես քամիչի մի ձև կարող ենք դիտել նաև Կարմիր Բլուրում հայտարարված գարեջրի պատրաստման անոթները (մեր թվականությունից 7 դար առաջ): Ինչպես Բ. Բ. Պիատրովսկին է նկարագրում,³ այդ գործիքները մոտ 30 սմ բարձրություն ունեցող անոթներ են, որոնց հատակին կա

¹ Տես «Պալիգոնի սոսինձ»-ը ձեռագիր № 5617, 81ա:

² Ձեռագիր № 8716, էջ 90ա:

¹ Ձեռագիր № 8716, էջ 90ա:

² Տես ձեռագիր № 493:

³ Տես՝ Բ. Բ. Пиатровский: «Урарту», Ереван, 1944, էջ 180:

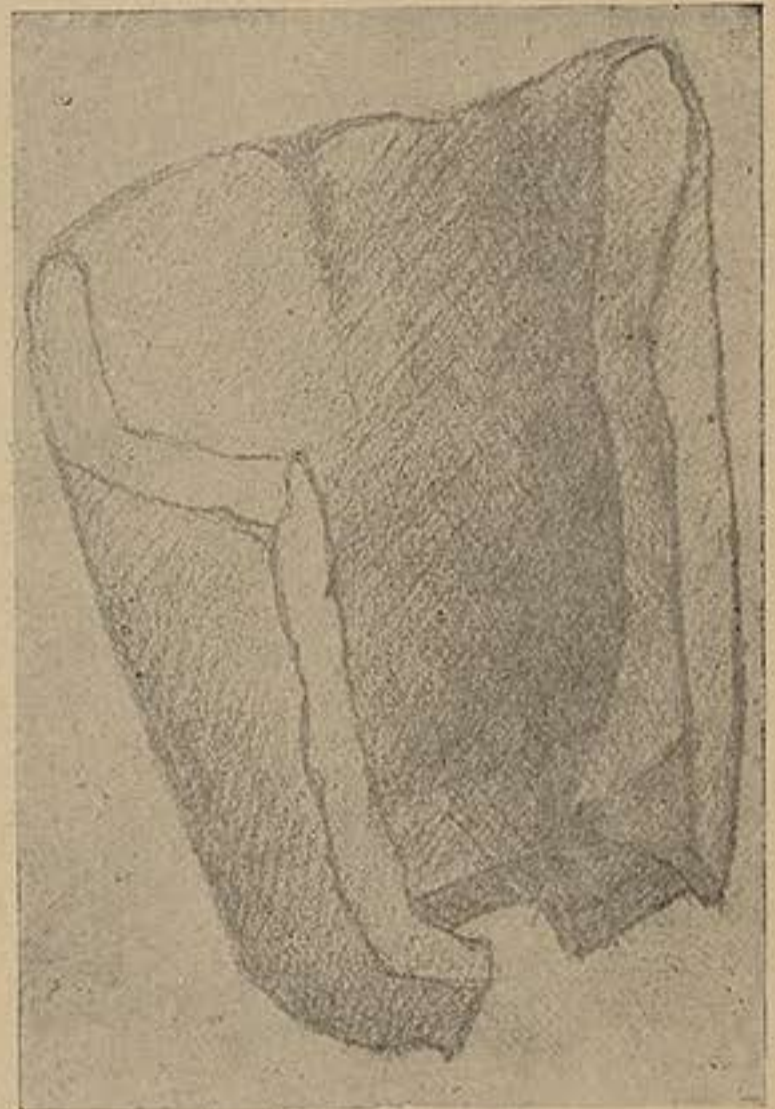
անցք: Այդ անցքը ներսից ծածկվում է ծղնոտի մի շերտով, որն արգելակում է դարու հատիկների դուրս թափվելը, մինչդեռ անց է կացնում դարեջուրը: Ի դեպ, այս անոթը խիստ հիշեցնում է պոթ-ալպոթի վերի տիզը, փոքր ինչ ձևափոխված և այլ ֆունկցիայով:

Գեկանում. — Մեր ալքիմիկոսներին հայտնի է եղել նաև լուծույթներից լուծված նյութը նստեցնելու և այդ սուղակի վրայից մաքուր հեղուկը հեռացնելու եղանակը՝ դեկանումը: Բացի մեզ հայտնի դեկանացման սովորական հեղանակից, այն է՝ նստվածքի վրայից հեղուկը զգուշութամբ հեռ թափելուց, մեր ալքիմիկոսներին հայտնի է եղել և մի օրիգինալ եղանակ: Նրանք՝ փոխանակ սուղակի վրա եղած հեղուկը զգուշութամբ հեռ թափելու, այդ հեղուկը ներծծելիս են եղել թաղիքի կամ բամբակի մեջ և ապա՝ թաղիքից քամել քամուցքը: Ձեռագրերից մեկում սուղակներ առաջացնելու եղանակների մասին խոսելիս՝ մի տեղ ասվում է. «... յայնժամ կալ զինքն բրդով և երբ հիւթ բռնէ բուրդն դու զայն առ և զիր զցամաքն, որ քաշէ զգիճութիւն ի դեղերոյն մինչ որ այլ չի բացվի բուրդն, ապա գիտացիր, որ ցամաքեալ է»¹ Մի այլ ձեռագրում՝ ձեթ շինելու եղանակների մասին խոսելիս՝ ասված է. «... և քաշէ բամպակով երեսիցն ձեթն և լից ի շիշն...»²

Տիզներ. — Լաբորատոր տեխնիկայում խիստ մեծ գործադրություն են ունեցել զանազան մեծության տիզներ, որոնք պատրաստվելիս են եղել հրակայուն կավից և որոնց մեջ հալելիս են եղել մետաղներ ու միահալույթներ: Տիզները գործադրություն են ունեցել ոչ միայն քրիստոսի լաբորատորիաներում, այլև ոսկերիչների արհեստանոցներում: Այդպիսի Տիզներից մեկը պեղված է Կ. Ղաֆաղարյանի կողմից Դվինի միջնաբերդում. Կ. Ղաֆաղարյանի բարենաճ թույլտվութամբ այստեղ բերում ենք նրա պեղած տիզի նկարը (նկ. 9):

Այլ և այլ անոթներ. — Բացի այն գործիքներից և անոթներից, որ մինչև հիմա

նկարագրել և բացատրել ենք, և որոնց մեծ մասը գործադրության մեջ է մեր լաբորատորիաներում, ալքիմիկոսները բանեցրել են և այնպիսի անոթներ ու հարմարանքներ, որոնք շատ վաղուց և խստա վերացել են պրակտիկայից: Այդպիսիք են, պայմանականորեն ասենք, հերմետիկ անոթները:

Նկ. 9

Գնդաձև կավե անոթ-կաղապար. — Գնդաձև անոթներ պատրաստելու տեխնիկայի մեջ մենք հանդիպում ենք մի եղանակի, որը գալիս է շատ հեուց և Հայաստանում կիրառություն է ունեցել դեռ ուրարտական շրջանից՝ մեր թվականությունից առաջ 7-րդ դարի և 6-րդ դարի սկզբի ժամանակամիջոցից: Այդ եղանակի էությունը կայանում է նրանում, որ ձուլելիք իրի մողելը պատրաստում էին մոմից, ապա այդ մողելը ամեն կողմից հավասարապես ձեփում էին կավով. այդ ձեփի մեջ թողնում էին երկու անցք—մեկը հալոցքը լցնելու համար, իսկ մյուսը թողնում էին որպես օդի ելանցք: Ապա՝ կավը շորացնելուց հե-

¹ Ձեռագիր № 3204, էջ 17բ:

² Ձեռագիր № 3000, էջ 16 բ:

տո՛ւ այն տաքացնում էին կրակի վրա, որի հետեանքով կավի ներսում եղած մոմը հալչում էր և դուրս գալիս անցքերից կավի մեջը մնում էր ճիշտ այն ձևի դատարկ տարածություն, ինչ ձև որ ուներ մոմի մողելը. կաղապարը պատրաստ էր: Այնուհետև բրոնզի կամ ալյ մետաղի հալոցքը թողնված անցքերից մեկով լցնում էին կաղապարի մեջ, սառելուց հետո կավե կաղապարը ջարդում էին և հանում պատրաստի ձուլածո իրը՝ արձանիկը, քանդակը և այլն: Այսպիսով ամեն մի կաղապար իր նպատակին ծառայում էր միայն մի անգամ: Այդպիսի՝ կաղապարներիով պատրաստած գեղարվեստական բազմաթիվ ձուլվածքներ պեղված են Հայաստանի տարբեր վայրերում և սրահվում են աշխարհի զանազան թանգարաններում:¹ Կաղապար պատրաստելու այս հնագույն եղանակներից մեկը գտնում ենք մեր ալքիմիական ձեռագրում, որպես գնդաձև, դուցե և հերմեաիկ փակվող, անոթներ պատրաստելու համար: Այդ անոթները պատրաստվում էին, գանազան ամալգամներ ձուլելու համար: Այսպես՝ ձեռագրերից մեկում մենք կարդում ենք. «Առ մոմ, արա ընկուզ և արա իւրն կապայ իմաստնոց կավովն և արայ իւրն մախաթ, որ գնայ ծայրն մէջն. յորժամ ցամաքի, հան ըզմախաթն իւրմէն, որ մնայ տեղն ծակ. զիբ ի վերա ներս կրակ. մոմն հալի, մնայ դատարկ և լից ի ծակն ներս սնդիկն և ամբացու զծակն...»² Այս անոթի լցնելու պրոցեսը պետք է որ շատ դժվար լիներ և պետք է խլեր երկար ժամանակ երկու պատճառով. նախ՝ մախաթի տրամագիծը ունեցող անցքը շատ է նեղ՝ սնդիկ լցնելու համար և ապա՝ այդ պրոցեսն էլ ավելի դժվարացնում է հատուկ օդի ելանցքի բացակայության հանգամանքով: Այս դժվարությունը չկա ուրարտական կաղապարներիով աշխատելիս, քանի որ այնտեղ կաղապարների վրա թողնում էին հատուկ օդի ելանցք: Վերը նկարագրված գնդաձև անոթ-կաղապարը նույնպես միայն մի անգամ է ծառայում իր նպատակին,

բայց այդ հանգամանքը ըստ երևույթին մեր ալքիմիկոսներին չէր անհանգստացնում. կավը՝ շատ, խակ մոմը կարող էր մնալ գործադրության մեջ մշտապես:

Ձվի կեղև-անոթ.—Մնդիկի սուլֆիդ պատրաստելու եղանակներից մեկում ձվի կեղևը գործադրվում էր որպես անոթ.³ ձուռն ծակում էին, միջինը՝ սպիտակուցն ու դեղնուցը դատարկում. մնում էր ձվի կեղևը, մեջը լցնում էին սնդիկով և անցքը ծեփում: Թրջում էին որևէ փալաս, վրան ցանում էին ծծումբի փոշի, այդ փալասով փաթաթում էին ձուռն և ամբողջը ծեփում կավով ու տաքացնում: Ստացվում էր սընդիկի սուլֆիդ:

Ընկույզի կեղև-անոթ.—Նման գանազան նպատակներով օգտագործվում էր նաև ընկույզի կեղևը, ընկույզը ձեղքում էին երկու մասի, միջուկը դատարկում և ապա օգտագործում էին որպես փակ անոթ:²

Փռգածև կարա.—Մեր ձեռագրերից մեկում հիշատակվում է մի անոթ, «որ նման է փողի զլուխ»³: Այս անոթը ոչ այլ ինչ է. եթե ոչ շատ լայն և տափակ հատակ ունեցող, առանց ուռուցքի մի սրվակ՝ երկար վզիկով, որի նկարները մենք գտնում ենք Լեմերիի գրքի իլուստրացիաներում:

Վառարաններ, հնացներ, քսիքներ.—Ինչպես մենք գիտենք ալքիմիական տեսություններից, ալքիմիկոսները մեծ նշանակություն էին տալիս ջերմությանը, բացի անալիտիկ դերից, որ ըստ նրանց ուներ կրակը, այս վերջինը խիստ անհրաժեշտ էր՝ նաև նյութերն իրար հետ սեղցիայի մեջ դնելու համար, քանի որ, ինչպես նրանք ճիշտ էին կարծում, սեղցիաներն ավելի արագ գնում էին կամ լուծույթներում և կամ հալոցքներում. այս երկու դեպքումն էլ սխտեմի ջեռուցումը անհրաժեշտ էր լինում. մանավանդ հալոցքների դեպքում: Այս է պատճառը, որ ալքիմիական արվեստում և լաբորատորիաներում խոշոր տեղ է տրված ջեռուցման գանազան միջոցներին:

¹ Տես ձեռագիր № 2850, էջ 140ր, ինչպես նաև ձեռագիր № 7322, էջ 30:

² Տես ձեռագիր № 5617, էջ 42ր:

³ Տես ձեռագիր № 6924, էջ 64ա:

¹ Б. Б. Пиотровский: Урарту; էջ 221:

² Ձեռագիր № 2850, էջ 157ա: Նույն եղանակը տես՝ Ձեռագիր № 6928, էջ 38ա:

Այդ միջոցները մենք կարող ենք բաժանել երեք դիվիզիայի խմբի.

1. Աղբի փթման ջերմությամբ տաքացվող փոսեր.

2. Ածխի կամ փայտի այրմամբ ջեռուցվող հնոցներ.

3. Ճրագի բոցով ջեռուցվող թոնիրներ.

Փթման ջերմությամբ տաքացվող փոսերը ունեցել են զանազան ձևեր և տաքացվել են տարբեր կենդանիների աղբով, ըստ որում, աղբի տեսակի նկատմամբ ալքիմիկոսները անտարբեր չեն եղել: Աղբի մեջ տեղավորելիս են եղել սեփականորեն պատուկները կամ կուրբերը: Հաճախ, երկարատև ջեռուցման պահանջի դեպքում, մի փոսան կողքին նույն պատուկի չափսով պատրաստելիս են եղել երկրորդ փոսը. առաջին փոսը վերանորոգելու համար պատուկը այնտեղից փոխադրելիս են եղել նախապես տաքացրած երկրորդ փոսը, որպեսզի պատուկը չսառչի: Հետաքրքիր է, որ փթման պրոցեսը արագացնելու համար՝ երբեմն աղբի վրա լցնում էին նախապես տաքացրած ու մանրած աղյուս. փոսան մեջ երեք չորս տեղ դնում էին եղեգ, հետո ամենը վերից ձեփում էին ցեխով կամ կավով, այնպես, որ եղեգի մեկ ծայրը դուրսը մնար. ապա, այդ ծայրից տաք աղյուսի վրա ջուր էին լցնում. եղեգները հանում էին և նրանց թողած անցքը ձեփում. աղյուսի տաք մանրուքի վրա լցրած ջուրը գոլորշիանում էր, ներթափանցում աղբի մեջ և բորբոքում փթումը:

Ածուխով կամ փայտով ջեռուցվող հնոցները չափազանց բազմազան են. նրանք լինում էին փուքսով և առանց փուքսի. փուքսերը երբեմն լինում էին երկուական: Ալքիմիկոսները շատ քիչ դեպքում են նկարագրում այս հնոցները. նրանց համար բավական էր լինում ասել՝ «Ոսկերչի օջախ», «Դարբնոցի հնոց», «Ապակեգործի փուռ», որ իրար հասկանան: Հատուկ դեպքում միայն ջեռուցման եղանակի նկարագրությունը մանրամասնանում է. դա արդեն զուտ լաբորատոր եղանակի դեպքում է լինում: Այս տեսակետից հետաքրքիր է մի եղանակ, որով վարդաջուր էին քամում:¹

Կասում էին լայնաբերան կճուճի բերանին կտավի մի կտոր, այնպես որ կտավը ազատ լինի և ծանրությունից գոգ կազմի, այդ գոգի մեջ մեծ քանակութեամբ վարդի թերթիկներ էին լցնում և թերթիկների այդ կույտը ծածկում էին պղնձե կամ երկաթե այնպիսի խփով, որը վերևից իր վրա ամսե կրակ կարող էր պահել: Կրակի այդ ջերմության տակ վարդի տերևները թառամում էին և նրանցից կճուճի մեջն էր քամվում վարդաջուրը: Հաճախ հարկավոր էր լինում խուփի վրայի կրակը նորոգել մինչև որ բոլոր վարդատերևները թառամեն և վարդաջուրը լրիվ քամվի: Բազմաթիվ են կրակով ջեռուցելու այն եղանակները, երբ սեփականորեն տաքացվում է ոչ թե ներքևից, այլ վերևից և կամ բոլոր կողմերից, այդպես է, օրինակ՝ իջուցանողի դեպքում:

Ճրագի բոցով ջեռուցվող թոնիրները շատ դեպքում չեն, որ գործադրվում են, բայց նրանք հետաքրքիր են նրանով, որ նրանց ջերմության չափը կարգավորվում է պատրույգների լայնությամբ և թվով. այստեղ վարիացիաների մեծ հնարավորություն կա: Պատրաստում էին հատուկ թոնիրներ, որոնց ներքևի մասում թողնում էին այնպիսի անցք, որ հնարավոր լիներ ձեռքը ներս տանել: Թոնիրի վրա տեղավորում էին սեփականորեն, սեփականորեն և թոնիրի մեջ եղած անցքերը ձեփում էին, թոնիրի մեջ դնում էին պղնձե կամ երկաթե ճրագ, ճրագը ունենում էր սովորաբար երեք պատրույգ, բայց եթե հարկավոր էր լինում՝ ժամանակի ընթացքում կրակն ուժեղացնել, աստիճանաբար ավելացնում էին պատրույգների թիվը: Պրոցեսի երկարատև լինելու դեպքում, երբեմն առ երբեմն ավելացնում էին նաև ձեթը: Երբեմն վարպետը զգուշացնում է, թե պատրույգի բոցը սեփականորեն չպետք է կպչի (այրման լրիվության համար, այլապես մեծ քանակությամբ մուր կստացվի):

Ջեռուցման չափը որոշվում էր, եթե կարելի է այսպես ասել, զանազան էտալոններով: Այդպիսիք են օրինակ՝ թխական հավի ջերմությունը, պախրայի մսի կամ բակլայի եփման համար հարկավոր ժամա-

¹ Տես՝ ձեռագիր № 5617, էջ 46ա-48ա.

նակը և ջերմութիւնը, ծխի դուրը և այլն. բերննք մի խրատ. «Առ կճուճ մի և լից ի մեջ եղան միս կամ բակլայ և ած ի վերա ջուր և կճուճ մի այլ դիր ի վերա բերանին մինչև կեսն անցանի, բաց վերի կճուճի սուն, ծակ արա և պուակի բոլորն ձեփէ և դիր ի վերա թեօցն և դեղերով շիւշէն դիր ի մեջ վերին պուտուկիս և վառէ կրակ մինչև միս հալի և այն նիշատիրն դառնայ ջուր»¹:

Ռեակցիայի վերջն իմանալու եղանակները հետաքրքիր են նրանով, որ նրանցից մի մասը դեռ մինչև այսօր ապրում է մեր գործարաններում և լաբորատորիաներում: Այդպես է, օրինակ, անջատվող գազերի դուրսով ռեակցիայի վերջը որոշելու միջոցը. «... և դիր տափակ երկաթ մի ի բերան շուշին և տես զգոյն մուխըն, որ ելանե. յորժամ հաճիս ի դոյն, դու խփէ և ձեփե գոնդիկն և զկրակն սերտէ»² կամ. «Փաթաթէ քիչ մի բանրակ օճիղի մի զլուխ և մտոյ ի ծակն պակին և բռնե պահ մի և ապա հան օճիղն և տես զբանրակն. թե սեացել է, կրկնէ և վառե զկրակն և թե չէ սեացել, նա թող պաղի պտույն, ապա, բաց բերանը և առ ջուհարն կարմիր եղեալ»³ Կան և ուրիշ շատ եղանակներ, որոնց վրա այստեղ կանգ չենք առնի:

Բաղնիքներ. — Ջեռուցման աստիճար կարգավորելու եղանակները մեկն էլ զանազան բաղնիքներ՝ ջրային, մոխրային, ավազային, թեփային և այլն, գործադրելն է:

Ջրային բաղնիքը, որ սկզբունքորեն ոչընչով չի տարբերվում այսօրվա մեր լաբորատորիաներում գործադրվող ջրային բաղնիքներից, ալքիմիական լաբորատորիաներում վաղուց ի վեր մեծ գործադրութիւն է ունեցել: Նրա մասին առաջին անգամ տեղեկութիւն է տալիս մեր թվականութիւնից առաջ 184 թվին Moreus Porcius Cato ավազը: Սակայն ջրային բաղնիքի առաջին գործադրութիւնը վերագրվում է Պարացելսին (1526 թվին):⁴ Այս

վերջին կարծիքը պետք է անընդունելի համարվի և ահա թե ինչու: Պարացելսից շատ առաջ արտագրված հունական ձեռագրերում մենք հանդիպում ենք ամբողջ փիլիսոփայական տրակտատների, որոնք վերագրվում են «իմաստնագույն Մարիամին»¹ Վենետիկի ձեռագիրը Մարիամին վերագրում է մի ամբողջ աշխատութիւն՝ քիմիական ապարատների և վառարանների մասին: Առհասարակ պետք է ասել, որ Մարիամի անունը ալքիմիական գրականութիւն մեջ պատահական չէ:

Հունական հին շրջանի ալքիմիայի պատմութիւնը կապված է բիրլիական անունների հետ, Մովսեսը և Սողոմոն իմաստունը սովորական պերսոնաժներ են ալքիմիական հին հունական գրականութիւն մեջ. նրանց կողքին երկրորդական տեղ չի գրավում Մարիամը: Բիրլիական այս անունները ալքիմիական գրականութիւն մեջ մտել են հավանաբար քրիստոնեութիւն տարածման առաջին դարերում, հատկապես Ալեքսանդրիայի ծաղկման շրջանում, երբ իրար հանդիպեցին և փնջվեցին հունական, եգիպտական և հրեական կուլտուրաները: Սեփական զրվածքները ավելի հեղինակավոր ազդեցութիւն վերագրելու նպատակով, շատ շատերը իրենց գործը վերագրում էին Մովսեսին, Սողոմոնին, Մարիամին, եգիպտական թագուհի Կլեոպատրային: Եվ եթե ջրային բաղնիքը կոչվում է Մարիամի անունով (ֆրանսիական գրականութիւն մեջ այդ բաղնիքը դեռ այսօր էլ կոչվում է bein Marie), ապա նա գործադրութիւն մեջ պետք է մտած լինի համենայն դեպս Պարացելսից շատ առաջ, մանավանդ, որ հունական հին ձեռագրերում կան իլուստրացիաներ, որոնք ջրային բաղնիք են հիշեցնում կամ հենց այդպիսիք են: Մեր ձեռագիրը ջրային բաղնիքը այսպես է նկարագրում.

«Մարիամայ բաղանիսի արհեստն այս է.

Առ մեկ աման և ջուր լից ի մէջն, և մեկ աման էլ, որ ոռքն ծակծակ լինի, դիր

¹ Ձեռագիր № 6928, էջ 45ա.

² Ձեռագիր № 8655, էջ 129բ.

³ Ձեռագիր № 2850, էջ 146բ.

⁴ М. Блох: Хронология важнейших событий в области химии и смежных областей; Л.-М 1949 г. էջ 8 և 17:

¹ Փարիզի Ազգային Գրադարանի № 2827 ձեռագիրը, որ գրված է 1478 թվականին, այսինքն Պարացելսից առաջ տես՝ M. Berthelot: des origines de l'Alchimie; Paris, 1895, էջ 335:

ի վերա այն ջրով ամանի բերանին, և լից զղեղն ի մէջ շուշին և զիւր ի մէջ ծակծակ ամանին և զբերանն կալ խփով. և արա կրակ, թէ լաւ է՝ շուտ հալի, թէ միջակ՝ հալի. թէ վատ՝ յուշ հալի»:¹

Կոմենտարիաների կարիք չկա:

Այլ բազանիքներ.— Բացի ջրային բաղանիքից, մեր ալքիմիկոսները, ինչպես և մենք այսօր մեր լաբորատորիաներում, բանեցնում էին նաև ավազի բաղանիքներ, ինչպես նաև մոխրի ու թեփի բաղանիքներ, բայց սրանց վրա մենք մանրամասնորեն կանգ չենք առնելու՝ հանրահայտ լինելու և առանձին հետաքրքրութուն չներկայացնելու պատճառով: Միայն ասենք, որ մեր ձեռագրերից մեկում մենք հանդիպում ենք «Ձիոյ բաղանիքին». կոնտեկստից հասկանում ենք, որ այստեղ խոսքը գոմաղբի բաղանիքի մասին է: Պետք է ասել, որ մոխրի և գոմաղբի բաղանիքները վաղուց են գործադրութունից դուրս եկել:

Ջրային բաղանիքի տարրերակը պիտի համարվի, երբ ուսակտորը պահվում է ոչ թե ջրային բաղանիքի գոլորշիների մեջ, այլ հենց ջրի մեջ: Այդպիսի ջեռուցման մի վարիանտ է նկարագրված մեր ձեռագրերից մեկում. «Առնշատիւր և լից ի շիշ մի և կախէ ի պուտուկ մի, որ ջուր լինի ի ներս, որ թաղուի շիշն ի մէջն ջրին մինչև ի վիզն և վառէ կակուղ կրակ, որ կտմնայ ջուրն և ոչ եռայ և պահ նայ արձակի և լինի ջուր»:²

Լաբորատոր տեխնիկայի այլ հարցեր.— Մենք կարող ենք լավ պատկերացնել, թե ինչ ծանր մթնոլորտ էր տիրում ալքիմիական լաբորատորիայում, մի տեղ, որտեղ տաքացնում, գոլորշիացնում կամ եռացնում էին հազար ու մի տեսակ գազեր անջատող նյութեր: Այդ գազերը ոչ միայն անդուրեկան էին լինում իրենց հոտով, այլև վտանգավոր՝ մարդու կյանքի համար: Բնականորեն՝ պետք է առաջ դար ինքնապաշտպանության միջոցների պահանջը. և ահա՛ բացի այն, որ ալքիմիկոսները իրենց հնոցների վրա կառուցում

էին «քարշեր», որպիսիք դեռ մինչև այսօր էլ կան մեր դարընոցներում, նրանք գտել էին նաև անհատական ինքնապաշտպանության մի եղանակ, որ մենք կանվանեցինք ամենանախնական «հակագաղը». դա քացախով թրջված շոր է, որ բռնում էին քթի մոտ. ձեռագրի հեղինակը մի գազի նկատմամբ (ընցեպտից երևում է, որ այնտեղ խոսքը ծծմբաջրածնի մասին է, որն առաջանում է ձվի դեղնուցը նեխելիս) զգուշացնում է փորձարարին. «... Բայց պատրաստ կաց, որ հոտն չառնուս, զի հոտն դորա ըզմարզն պատուէ. շոր մի թրջէ քացախով, քթին բռնէ և յետև բաց ըզշուշին բերանն...»¹: Այսպիսով կարելի է ասել, թե «հակագաղի» առաջին գործադրութունը եթե ոչ ավելի վաղ շրջանում, ապա պետք է վերագրել ամենաուշը 16—17-րդ դարին, և որ նրա առաջին գործադրութունը եղել է խաղաղ նպատակներով:

Նախազգուշական միջոցներից պետք է հիշատակենք և հետևյալը. լաբորատոր պրակտիկայում հաճախ են պատահում գերջեռուցման դեպքեր, այսինքն դեպքեր, երբ պետք է հեղուկը եռա, բայց եռումը տեղի չի ունենում հանգիստ «խլթխլթոցով», այլ գոլորշիները հանկարծ են հավաքվում մեկ կամ երկու կենտրոնում ու մեծ բշտիկով ու եռանդով հանկարծ դուրս են թռչում հեղուկի խորքից. այսպիսի դեպքերում կարող է սրվակը շրջվել ու հեղուկը թափվել: Այս երևույթի և վտանգի դեմն առնելու համար, մեր ալքիմիկոսները եռացող հեղուկի մեջ դրում էին կապարի գընդիկներ. «Եթէ կամիս որ պուտուկ մի կրակի վրա ոչ եռայ ձգէ գնդակ մի արճըճոյ, ի մէջ պակի»:² Այսինքն 16—17-րդ դարերում անում էին այն, ինչ մենք անում ենք մեր լաբորատորիաներում նաև այսօր, միայն թե մեր ժամանակներում եղանակը կատարելագործված է նրանով, որ մենք կապարի գնդիկների փոխարեն կոլբի մեջ դրում ենք ասլակե հուլունքներ կամ կապիլյար խողովակի ջարդվածքներ:

Ճլյուս՝ ծածկոցներ. — Նախազգուշաց-

¹ Ձեռագիր № 5617, էջ 96 բ.

² Ձեռագիր № 7322, էջ 8.

¹ Ձեռագիր № 6924, էջ 74 բ.

² Ձեռագիր № 7486, էջ 171.

ման եղանակներից մեկն էլ զանազան միահալույթները հալելիս նրանց երեսը ֆլյուս—ծածկոցներով պատելն էր: Այդ ֆլյուսները հալոցքի մակերեսը ծածկում էին չեզոք ատմոսֆերայով կամ երբեմն էլ՝ օդի համար անթափանց շերտով և կանխում էին հալոցքի մեջ եղած նյութերի ցնդող օքսիդների առաջացումը, իսկ այդ անհրաժեշտ և (ինչպես և հիմա են անում) հալոցքի միջից նյութեր չկորցնելու կամ նրանց կշռային հարաբերությունները չփոխելու համար: Այդ է պատճառը, որ ձեռագրերից մեկը նախազգուշացնում է. «...Առանց բռայ չհալես, թե չէ կուպակասի շատ»...¹

Գործողություններ տաք վիճակում.— Նստվածքների վլացումը ֆիլտրի վրա տաք ջրով, ըստ երևույթին, եղել է շատ հնուց հայտնի գործողություն. այսպես՝ ձեռագրերում եղած խրատներից մեկը խորհուրդ է տալիս քամել նստվածքը քաթանի միջոցով և ապա նստվածքի վրա բազում անգամ տաք ջուր լցնել, մինչև որ նրստվածքը վլացվի և սպիտակի, որից հետո նստվածքը պետք է առանձնացնել, չորացնել և պահել:²

Մի ուրիշ ձեռագրում ներկ պատրաստելու տաք եղանակ է ցույց տալիս հավանդի մեջ սղկելու միջոցով: «Առ Ե կլայեկ և Ա սնդիկ. դիր զկլայեկն, որ հալի և լից զփայակն ի վերա և թող պահ մի, և լից ի հաւանն, որ տաք լինի և փութ ընդ փութ լոսէ խիստ քաջ...»:³

Այսպիսով մենք ծանոթացանք հայկական ձեռագրերում նկարագրված քիմիական այն ապարատներային և եղանակների, որոնք կապված են գեղանյութի ֆիլտրումի, սուբլիմումի, գեյզերումի և դիստիլումի միջոցով նյութերը զտելու հետ: Այս միջոցներով չեն վերջանում, ի հարկե, հայ ալքիմիկոսների գիտելիքներն ու կարողությունները, նյութը զտելու բնագավառում: Նրանց հայտնի են եղել նաև, օրինակ, էքստրազիբումը, վերաբյուրեղացումը

և նյութի զաման այլ եղանակներ, որոնց համար, սակայն, նրանք հատուկ ապարատներ չեն ունեցել:

Սակայն հայ ալքիմիկոսները, ինչպես և առհասարակ բոլոր ալքիմիկոսներն, իրենց լաբորատոր գործունեությունը չեն սահմանափակել միայն նյութերը զտելով: Նյութերի զտումը միջոց է եղել հիմնական նպատակին հասնելու՝ դեղորայք, ներկեր, թանաքներ, միահալույթներ և այլ կենսական նյութեր պատրաստելու համար. ալքիմիական լաբորատորիաներում գործադրվել են և այլ ապարատներ ու գործիքներ: Նրանց մասին մի ձեռագրում կարդում ենք. «Եւ ասեմ քեզ զամաններն, որ պիտի այս արուեստիս. աման, որ աղեր ի մեջն շինվեն և աման՝ բան ի մեջն տաքացվի, և կթխաներ, և շուշաներ, և ապակի, սալ, որ ի մեջն սղկվի, տամսելու ամաններ, որ ի մեջն տամս լինի, և փուռ. և անխափան և հաստատ կու լինի այս արուեստս: Եւ լինի եարազներուն չորս-չորս և հինգ-հինգ և այլ բազում. և կանթեղներ. և միտք արայ, զինչ որ պիտոյ է արուեստիս»: Բացի այս ամենը, նույն ձեռագրերը անհրաժեշտ գործիքների և պարագաների շարքում թվարկում են նաև փութսը և օջախը, կճուճն ու խարտոցը, մկրատն ու հալիչը: Մի այլ ձեռագրում, որպես ալքիմիական անհրաժեշտ պարագաների՝ կարդում ենք զնդանի, սալի, մուրճի, կուանի, հնոցի, խարտոցի և այլ դարբնական անհրաժեշտ միջոցների մասին:²

Այս գործիքները, սակայն, այնքան պարզ են ու հանրածանոթ, որ առանձին բացատրություն կարիք չունեն: Այստեղ, գուցե, արժեք հատկապես կանգ առնել միայն վառարանների և փուռերի մասին, որոնց ձևերը եղել են խիստ բազմազան, բայց այդ արդեն մի առանձին հարց է, որը չի տեղավորվում մեր վերցրած թեմայի սահմանների մեջ, և խիստ սաղական է մի այլ թեմայի մեջ, որի մշակումը մենք արդեն սկսել ենք:

Վերջացնենք. ինչ կըրակացություններ

¹ Ձեռագիր № 6324, էջ 89 ա.

² Ձեռագիր № 2527, էջ 66 բ.

³ Ձեռագիր № 5617, էջ 62 ա.

¹ Ձեռագիր № 3000.

² Ձեռագիր № 8314, էջ 134:

մենք կարող ենք անել ամբողջ վերագրյալից: Եզրակացությունները սրանք են:

1. Միջնադարյան Հայաստանում եղել են հարուստ ալքիմիական լաբորատորիաներ, այդ լաբորատորիաները հազեցված են եղել առաջնակարգ քիմիական ապարատությամբ: միևնույն քիմիական պրոցեսի համար գոյություն են ունեցել մի քանի տեսակ ապարատներ, ապարատի յուրաքանչյուր տեսակից միևնույն լաբորատորիայում եղել է 4—5 և ավելի թվով:

2. Ապարատների մեծ մասը եղել է թրծած կավից, ապակուց կամ երկաթից: Համարյա բոլոր ապարատները տեղական արտադրության արդասիք են. նրանց մի մասն էլ պատրաստվելիս է եղել հենց իր ալքիմիկոսի ձեռքով:

3. Ապարատների ծագումը զանազան է: Նրանցից մի մասը տեղում գտնվելիս է եղել դեռ մինչև արարները. պարզիչը (վարդաջուր հանելու ապարատ), պոթ և ալպոթը, որ չնայած իր օտարահնչուն անվանը, դեռ մինչև արարները գործադրվելիս է եղել կովկասում և այլն: Մի մասը եղել է նորամուտ: Ապարատների այս բազմաբղետ ծագումը ցույց է տալիս այն փոխադարձ ազդեցությունը և կապը, որ ունեցել են հայ ալքիմիկոսները հարևան և նույնիսկ հեռավոր ազդեցությունների հետ: Փոխադարձ եմ ասում այն հանրահայտ փաստի հիման վրա, որ շատ տիրակալ իշխանություններ՝ մեր երկրից հետ նահանջելիս՝ իրենց հետ են տարել բազմաթիվ հայ ոսկերիչներ, որոնք անշուշտ Հայաստանից տարել են և ներմուծել այլ վայրեր

իրենց վարպետության սքանչելի հնարքներն ու գործիքները: Իսկ այդ ոսկերիչների մեջ քիչ թիվ չեն կազմել և ալքիմիկոսները:

4. 16—18-րդ դարերի հայկական ձեռագրերում նկարագրված ալքիմիական լաբորատոր գործիքները բավական զգալի մասով մնում են իրենց ուժի մեջ մինչև մեր օրերը՝ պրինցիպիալ առումով անփոփոխ, բայց ձևական կատարելագործություններ, մի բան, որ ցույց է տալիս, թե այդ դարերում քիմիական նախազիտելիքը պատմական Հայաստանում դերձ է եղել թանձրամիտ միտիկականությունից ու նրան համապատասխան նյութական ատրիբուտներից և մեծ մասամբ կանգնած է եղել պրակտիկ ու շահավետ աշխատանքի հողի վրա. մի բան, որ հայ ալքիմիկոսին մի գլխով բարձրացնում է եվրոպական ալքիմիկոսների համեմատությամբ:

5. Ալքիմիական ձեռագրերում նկարագրված ապարատները առհասարակ քիչ հնարավորություն են տալիս նրանց միջոցով նրանց ժամանակվա քիմիական արտադրության տեխնոլոգիայի մասին կուսումներ անելու. բայց հայկական ձեռագրերը որոշ ակնարկային նյութեր են տալիս՝ դադափար կազմելու այնպիսի արհեստներում կիրառվող տեխնոլոգիայի մասին, ինչպիսիք են, օրինակ՝ կոսմետիկական արդյունաբերությունը, ոսկերչությունը, դարբնությունը և մանավանդ հայկական զարմանալի մանրանկարչության համար դեռևս 6-9-րդ դարերից պատրաստվող սքանչելի ներկագործությունը:

ЛАБОРАТОРНАЯ ТЕХНИКА И АППАРАТУРА В СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРМЕНИИ ПО ДРЕВНИМ АРМЯНСКИМ АЛХИМИЧЕСКИМ РУКОПИСЯМ

(Выводы)

В исторической Армении существовали алхимические лаборатории, богато оснащенные химической аппаратурой. Для одного и того же химического процесса существовали аппараты различных видов, по 4—5 и больше экземпляров по каждому виду.

Большинство аппаратов готовилось из обожженной глины, стекла и нередко также и из железа и меди. Аппараты, почти все, были продукцией местного производства. Часть из них изготовлялась самими алхимиками.

Аппараты эти различного происхож-

дения. Большой частью они были введены в лабораторную практику местными алхимиками еще задолго до появления арабов: таковы, например, перегонный куб, аппараты для выплавки металлов, иджуцанох („спускающий“ — армянский вид керотакиса), сосуды для пивоварения, своеобразные колбы (сосуды для сохранения ртути) и т. д.

Этим самым отвергается легенда о том, будто „методы химических экспериментов впервые серьезно разработали арабские алхимики“.

Алхимические лабораторные аппараты, описанные в армянских рукописях XVI—XVII веков, в подавляющей своей части остаются в лабораторной практике еще до наших дней принци-

пиально неизменными (но, конечно, усовершенствованными). Это обстоятельство указывает на то, что химия в средневековой Армении была свободна от мистицизма и соответствующих ему атрибутов, чем выгодно отличается от алхимии латинского мира, где мистицизм и кабалистика сопровождалась соответствующей вещественной мишурой.

Аппараты, описанные в армянских алхимических рукописях, дают некоторую возможность судить также о химической технологии в Армении того времени, как-то: о технологии ювелирного дела, стекловарения, солеварения, дубильного дела, пивоварения, приготовления и беления воска, производства красок и т. д.

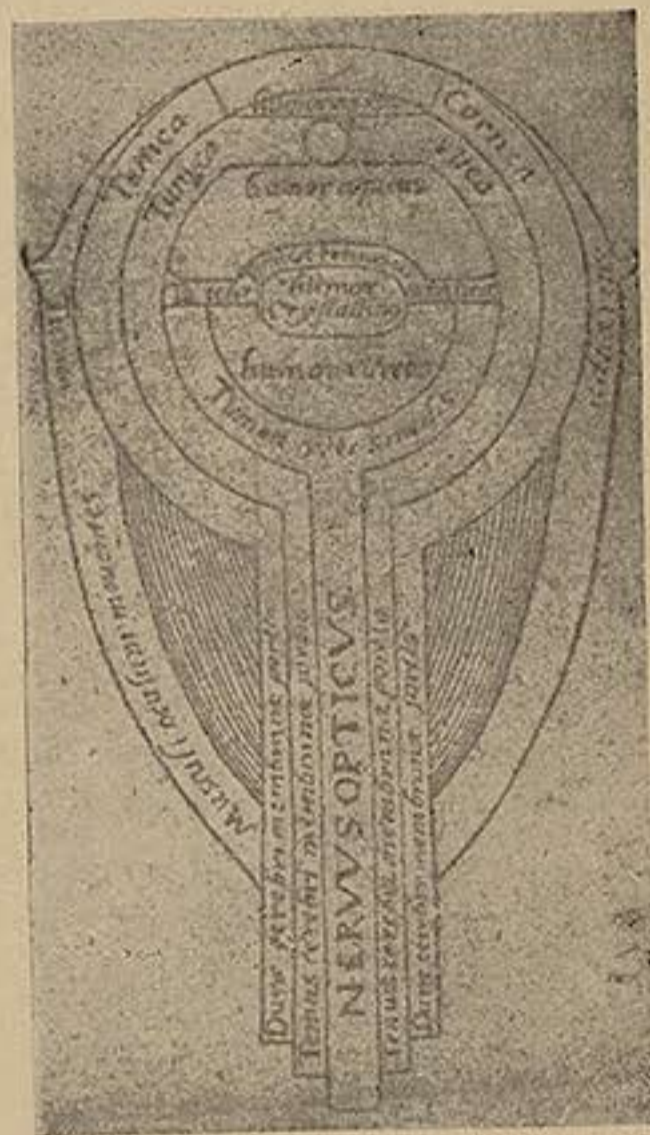
Проф. Б. Н. Мелик-Мусьян

(Зав. кафедрой и Клиникой глазных болезней Медицинского института в Ереване)

ГЛАЗ И ЗРИТЕЛЬНЫЙ НЕРВ ПО МАНУСКРИПТАМ ВРАЧЕЙ АРМЯН XII—XV ВЕКОВ

О строении и функции глаза врачи средних веков знали главным образом по данным Галена. Гален жил и работал в 131—201 г. нашего летоисчисления. Не владея соответствующими методами вскрытия глазного яблока, установленное только в дальнейшем патологией, не имея представления о гистологическом строении глаза, изучая зрительный аппарат на глазах телят и овец, Гален не мог иметь точного представления о строении человеческого глаза. Труды его, как и вообще труды ученых средних веков, распространялись лишь в виде рукописей. Каждый переписчик по своему усмотрению и уразумению делал изменения, сокращения, добавления. Благодаря этому мысли одного и того же автора иной раз у разных переписчиков истолковывались по-разному.

Получив такое наследство, арабские ученые в условиях средних веков к этому многого добавить не могли бы, т. к. по арабским государственным религиозным законам, вскрытие трупов запрещалось и каралось. Вот почему, такой крупный ученый, как Ибн Эл Гайдзом (Алхасан), живший и работавший в 915—1038 г. г., написавший работу об оптике (в 7 томах), давая в этой работе сагитальный разрез схематического рисунка глаза (см. рис. № 1), почти ничего нового не прибавляет к известному до него описанию зрительного аппарата.

(Рис. № 1. Сагитальный разрез глаза по Алхасану).

В начале XV века (1410—1490) жил и работал один из крупных врачей Армении—Амирдовлат Амасиаци. Его перу принадлежат три крупные работы—общей сложностью до 3000 страниц. В труде, озаглавленном им „Польза Медицины“, страниц сорок посвящены глазным болезням, а в начале

книги несколько страниц—анатомии и физиологии глаза. При изучении этой работы мы наткнулись на некоторые вопросы, которые послужили поводом изучать главы, касающиеся зрительного аппарата также в манускриптах врачей XII века—Абусинда и Мхитара Гераци.

Все эти три рукописи хранятся в Матенадаране—(Гос. Хранилище древних рукописей при Сов. министров Арм. ССР) за №№ 8797, 8493 и 8104. Работы эти написаны на „средне-армянском“ языке.

Мы хотим в данной работе выяснить: как и в каком аспекте представляли Абу-саид, Мхитар Гераци и Амирдовлат зрительный аппарат, функцию хрусталика, сетчатки и зрительного нерва?

Все три врача начинают описание зрительного аппарата с топографии орбиты. Говоря о значении надбровной дуги, переносицы, бровей, век и ресниц, подчеркивают, что все они защищают орган зрения от внешних вредностей. Затем следует у них анатомическое описание глаза. Сокращенно об этом пишет Абу-саид, более подробно Мхитар Гераци и Амирдовлат. Причем, Мхитар Гераци останавливается подробно на функции хрусталика, Амирдовлат же, после анатомического описания глазного яблока, приводит схематический рисунок глаза, зрительных нервов, нервных путей и центральной нервной системы.

Мхитар Гераци пишет: „Нужно знать, что прежние ученые писали о строении глаза разноречиво. Одни описывают 7 оболочек, другие 6, третьи 5, 4, 3 и даже 2. Но я опишу по Галену, который описывает четыре оболочки, три влаги и четыре мышцы“ (стр. 11а).

После предварительного пояснения Мхитар Гераци переходит к описанию оболочек, влаги, и мышц глаза. Останавливаясь более подробно на функции отдельных отделов глаза, на стр. 13а пишет: „Под третьей оболочкой глаза су-

ществует влага, называемая рутгубат сугатц (стекловидное тело), которое походит на стекло. А за ним следует другая влага, которая называется рутгубат куалите (хрусталик), круглый, прозрачный, чистый, похожий на леденец. Он (хрусталик) наиболее благороднейший элемент в глазу, потому что зрение совершается хрусталиком. Он воспринимает цвет, форму и изображение предмета“.

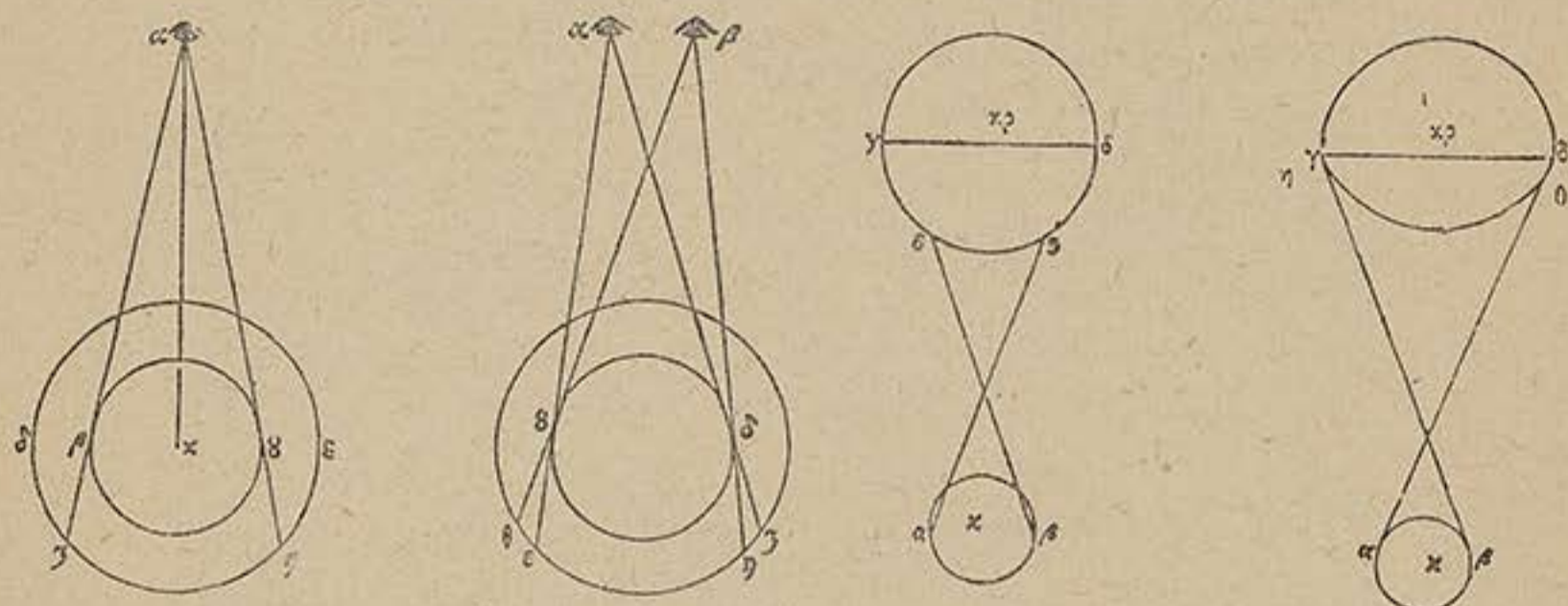
Начиная от Галена, кончая арабскими врачами до времен Мхитара Гераци, в медицине считали, что самым важным элементом в зрительном аппарате является хрусталик. В те времена врачи никакого представления не имели о функции сетчатки. Потеря глаза считалось синонимом потери хрусталика. О помутнении хрусталика, т. е. о катаракте думали, что это затек слизи с мозга в область зрачка. Поэтому при лечении этой болезни мысли врачей направлялись на то, чтобы каким-нибудь способом отвести этот затек с области зрачка. Эл Рази (Абу-Бекр Мухаммед Ибн Захар), работы которого до трудов Авиценны (Ибн Сина) являлись настольными книгами и руководством для врачей того времени, предлагал при „затекке“ надрезы за ухом соответствующей стороны, жевание жвачки, дабы тем самым отвлечь „затек“ с области зрачка.

Весьма интересным является, как Мхитар Гераци представлял функцию хрусталика. Он пишет: „Он (т. е. хрусталик) круглый, воспринимает лучи света и передает изображение предмета в обратном виде. Хрусталик в глазу походит на точку в кругу, или на круг в центре гумне. Все влаги, оболочки глаза служат ему, защищают и оберегают его“.

Гален отождествляет функцию хрусталика с функцией всего глаза. Вопросу получения изображения предмета он посвящал непонятные геометрические изображения (см. рис. № 2 и 3).

Мхитар же Гераци, как видно из описанного, хотя и не отказывается от первенствующего значения функции хрусталика в глазу, но уже представляет, что хрусталик в глазу играет роль линзы, в которой лучи преломляются, благодаря чему за хрусталиком получается изображение предмета. Т. о. оптическая функция хрусталика у Мхи-

тара Гераци, хотя и в элементарном виде, но принимает уже правильное истолкование. Исторически это представляет интерес, так как известно, что о взаимоотношении хрусталика и сетчатки впервые высказался Кеплер (XVII в.), а за ним Шейнер, на основании опыта доказал функциональное значение хрусталика и сетчатки.

(Рис. № 2. Зрение по представлению Галена. Сфотогр. из книги С. Ковнера „История медицины“, ст. 906).

Теория о затеке из мозга в область зрачка еще долго после Мхитара Гераци продолжала господствовать, но она постепенно становилась беспочвенной.

Еще в XV веке, Амирдовлат в книге „Польза медицины“, в отделе глазных болезней, на странице, посвященной катаракте (см. рис. 4), перечисляет множество лекарственных средств, предложенных прошлыми врачами при катаракте, методы, предложенные Эл Рази и предпочитает всему этому реклинацию, описывает подробно эту операцию, послеоперационный уход, при чем подчеркивает, что это уже не лечение в обычном смысле понимания, а „рукоделие“, т. е. искусство, которое не дело рук каждого врача. Это показывает, что реклинация в период Амирдовлата уже как метод завоевало право гражданства. Врачи постепенно отказывались от медикаментозного и всякого иного лечения и тем самым на де-

ле отвергли теорию о затеке с мозга в область зрачка.

Страницу 186 книги „Польза Медицины“ Амирдовлат кончает следующими словами: „Для того, чтобы учащиеся ясно представляли направление лучей в глазу, оболочки и влаги глаза, направление изображения предмета в центральную нервную систему, приведу следующий рисунок“. За этими словами следует соответствующий рисунок (см. рис. № 5).

Рисунок этот изображен тремя кругами. Два из них одинакового размера, стоящие рядом на определенном расстоянии друг от друга, а один большей, на одинаковом расстоянии от первых двух.

В этих кругах концентрически нарисованы еще круги: в большом два, а в малых — по четыре. Они соответствуют послойно оболочкам глаза и головы, представляя т. о. топографию го-

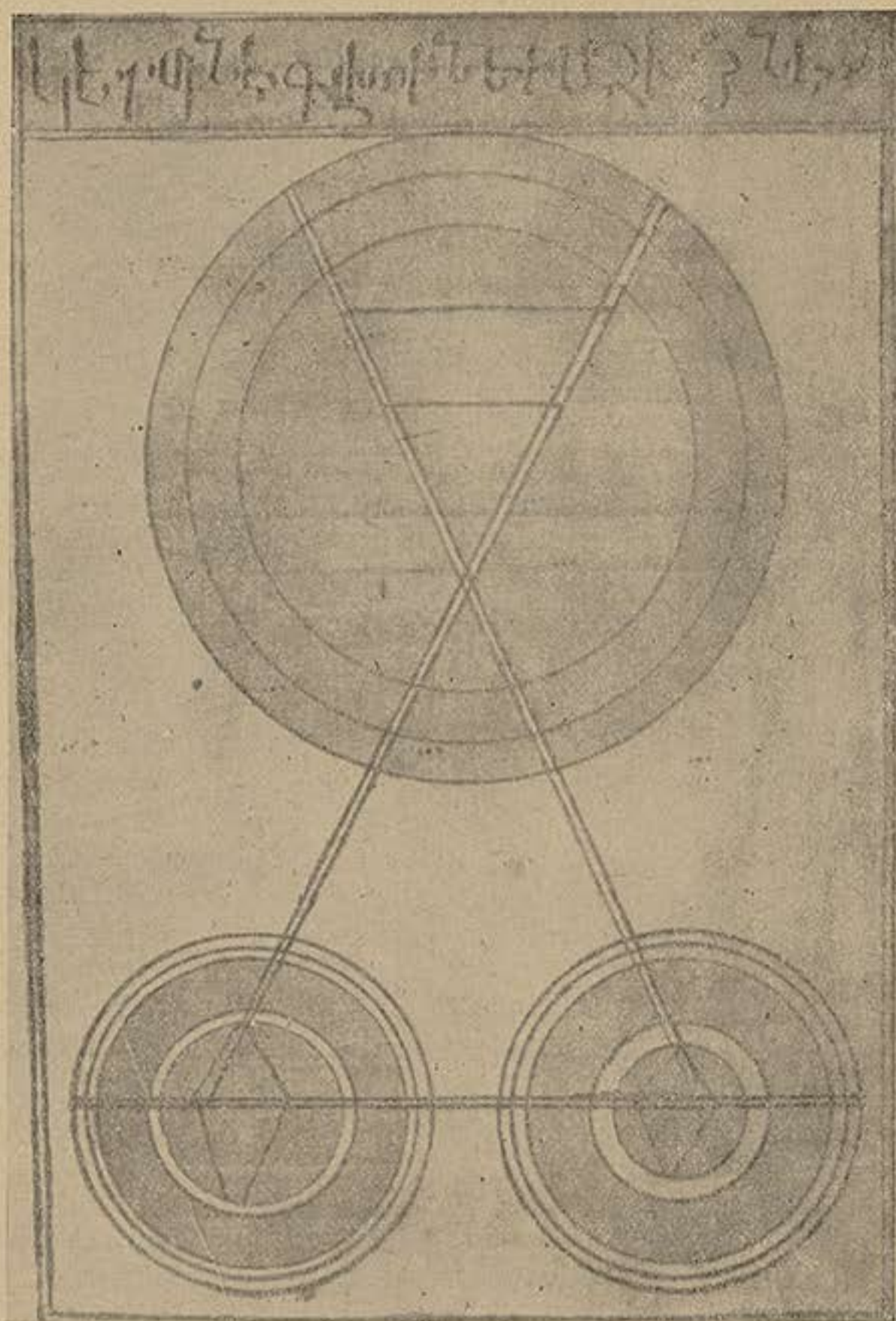

Рис. № 5. Сфотографирован с экземпляра рукописи „Польза Медицины“—Амирдовлата.

ловы—большой круг и топографию глаза малые круги. Их соединяют нервные пути. В большом кругу предполагаются: 1) содержание черепа (центральная часть), 2) мягкая оболочка мозга—первый круг, 3) твердая оболочка мозга—второй круг, и наконец, 4) черепная крышка или кости черепа—третий круг. Пять же малых кругов соответствуют оболочкам глаза, из коих последний соответствует сетчатке. Внутри от сетчатки хрусталик. В середине центральной части малых кругов проведена горизонтальная линия, разделяющая хрусталик на передний и задний отрезки. Лучи света, падающие спереди на хрусталик, после преломления меняют свое направление и дают изображение предмета на сетчатке, граничащей с задней поверхностью хрусталика.

Рисунок о этой части интересен в том отношении, что по представлению автора изображение предмета представлено на сетчатке.

Как известно, о функции сетчатки впервые высказался Леонардо да Винчи в XVI веке. До него в литературе ничего не известно было об этом. Поэтому и рисунок Амирдовлата представляет интерес, т. к. наглядно показывает место изображения предмета в глазу, т. е.—сетчатку.

После описания анатомии и физиологии глаза у Амирдовлата следует описание зрительного нерва и нервных путей. Он пишет, что зрительный нерв (насапи мутцавал) начинается из „первого желудочка и входит в глаз“. Мхитар же Гераци пишет: „Известно, что в мозгу три желудочка. Один в задней, затылочной части, другой впереди под лбом, а третий в середине. Задний заведует памятью, средний—умом, передний—чувственностью“.

„Этот передний желудочек отдает пару нервов. Они называются первой парой черепных нервов. Идут они в

начале рядом, справа к правому глазу, слева к левому, под лобной костью они сливаются и вновь раздваиваются. Правый направляется влево, а левый—вправо“.

Речь идет, конечно, о хиазме. О хиазме знал и Гален, однако о том, совершается ли в хиазме полный или частичный перекрест, об этом до XIX века не знали. Еще в XIX веке этот вопрос долго дебатировался между неврологами и офтальмологами.

Врачи средневековья, не зная гистологического строения зрительных нервов и хиазмы, предполагали полный перекрест в хиазме и этому перекресту придавали определенное физиологическое значение. По Галену хиазма существовала для того, чтобы в случае „засорения“ одного из нервов „чувственное пневмо“ из задних частей этого „засоренного нерва“ сообщался с „пневмой“ другого, здорового нерва (из Galenus de usu part, 1, X, С. 12—14).

По этому вопросу Мхитар Гераци пишет: „Природа потому создала хиазму, что в случае, если один глаз ослепнет, зрение направилось бы в зрячий глаз благодаря слиянию нервов наверху (т. е. в хиазме). Это доказывается тем, что, закрывая один глаз, свет из обоих нервов собирается в другой глаз, почему и сила зрения зрячего глаза увеличивается“.

Передача изображения предмета по зрительным нервам и нервным путям в центральную нервную систему по представлению древних врачей и у арабов совершалось посредством воздействия „чувственного пневмо“.

„Чувственное пневмо“ считалось физиологическим основанием психической деятельности, признанной перипатетиками. Основателем этой теории был Теофраст: школа перипатетиков занималась комментарием сочинений Аристотеля, а Гален был последователем этой теории. Учение это перешло и к

арабам. Арабские врачи при объяснении многих патологических процессов прибегали к теории „чувственного пневмо“, называя это по арабски „бухар“.

Представляя себе зрительные нервы в виде полых труб, оканчивающихся на периферии радужной оболочкой, они полагали, что изображение предмета благодаря воздействию „чувственного пневмо“, т. е. „бухар“ передается в центральную нервную систему.

Врачи армяне при описании многих внутренних заболеваний тоже прибегают к термину „бухар“, однако ни Мхитар Гераци и ни Амирдовлат при объяснении восприятий изображения предмета к этому термину не прибегают.

Они скорее всего предполагают механическую передачу изображения предмета в центральную нервную систему „по полым трубам“, какими они представляют зрительные нервы.

Вслед за описанием зрительных нервов и восприятия изображения предмета, Амирдовлат останавливается на заболевании „интизар“ зрительного нерва. Слово интизар означает расширение, уплощение, ослабление. Амирдовлат подчеркивает, что при этом заболевании зрачек расширяется, зрение постепенно понижается и наконец наступает полная слепота.

Доканчивая этим главу об анатомии глаза, на стр. 55а автор останавливается на том же заболевании интизар (см. рис. № 6). Приводит мнение многих других авторов, а затем отмечает, что заболевание интизар сопровождается сильными головными болями, расширением зрачка, понижением зрения. И если при лечении зрачек не суживается, то в конце концов больной слепнет.

Разумеется, что тут речь идет о простой глаухоме (Glauvmtk Jimplex), симптомы которой так правильно отмечены Амирдовлатом.

До изобретения офтальмоскопа нор-

мальное и патологическое дно глаза было для окулистов неизведанной областью. Врачи прошлых веков о внутриглазных заболеваниях могли бы судить лишь по наглядным признакам болезни. Однако и по этим скудным данным, без иного теоретического обоснования, они умели правильно определить и некоторые внутриглазные заболевания.

Лишенные прикладных методов исследования, без абстрактного обоснования, медицинские работы прошлых веков не являлись научными трудами в современном понимании этого слова. Однако они содержали большое количество веками установленных фактов, описанных ими априори, порой в смеси с бесчисленными небылицами, мистификацией и фантазией, ибо социальные и экономические условия прошлых веков клали свою неумолимую печать на науку и не давали ей развиваться.

Вот почему в тогдашних трудах часто попадались нелепые представления не только рядовых врачей, но и крупнейших представителей медицины.

Однако, „в науке нет широкой столбовой дороги и только тот может достигнуть ее сияющих вершин, кто, не страшась усталости, карабкается по ее каменистым тропам“ (Маркс и Энгельс, соч. т. XVIII, стр. 23, изд. 1876 г.).

На этих каменистых тропках мы встречаемся с выдающимися представителями медицины и в Армении—Абусаидом, Мхитаром Гераци и Амирдовлатом. Разбирая их труды, мы приходим к резюме:

1. В период от Абусаида, Мхитара Гераци (XII в.) до Амирдовлата (XV в.) в учении об анатомии и физиологии глаза произошли некоторые сдвиги.

II. Хотя в XII—XV в. в. не существовало ясного представления о функции хрусталика, однако физиологиче-

<p>Ինչպէս որ սեպիտի միջին սեպիտը մեծ և արեւելի լինելի գլխաւորապէս</p>	
<p>պատճառն որ գլխիկն ցատկն</p>	<p>Նշանն գլխաւորապէս =</p>
<p>Գրեմարիսի սեպիտը լինելի այս իրարա գլխաւորիցն. և երան ի պիտակներն որն այն դեպի իրան և երան ի ցարմաւնէ և ի ցարմաւն և արեւմտի լինան =</p>	<p>Նշանն որ այս ցատկն տրե իրան և տեւան նա պատկառ և զայն ուժ տեւան. և տեւան ու լինի արեւմտի լինելի այս հատկ որ ի ցարմաւն և արեւմտի իրան =</p>

Գրեմարիսի սեպիտը լինելի այս գլխաւորապէս ու լինելի լինելի
 տեւան որ ի իրան արեւմտի և արեւելի և ի իրան արեւմտի որ ի ցարմաւն
 պատկառն լինելի ցարմաւնէ և ի ցարմաւնէ և արեւմտի և արեւելի
 պատկառն լինելի ցարմաւնէ և ի ցարմաւնէ և արեւմտի և արեւելի լինելի
 դեպի լինելի սեպիտը լինելի արեւմտի և ի իրան և արեւմտի և արեւելի
 ի ցարմաւնէ որ այն լինելի որ ցարմաւն ի արեւմտի և արեւելի և արեւմտի
 տեւան լինելի արեւմտի և արեւելի և արեւմտի և արեւելի լինելի
 որ արեւմտի ի արեւմտի և արեւելի և արեւմտի և արեւելի լինելի
 արեւմտի արեւմտի և արեւելի և արեւմտի և արեւելի լինելի
 ի ցարմաւնէ և ի արեւմտի և արեւելի և արեւմտի և արեւելի լինելի
 և արեւմտի և արեւելի և արեւմտի և արեւելի լինելի
 որ արեւմտի և արեւելի և արեւմտի և արեւելի լինելի
 և արեւմտի և արեւելի և արեւմտի և արեւելի լինելի
 որ արեւմտի և արեւելի և արեւմտի և արեւելի լինելի
 և արեւմտի և արեւելի և արեւմտի և արեւելի լինելի
 որ արեւմտի և արեւելի և արեւմտի և արեւելի լինելի
 և արեւմտի և արեւելի և արեւմտի և արեւելի լինելի

Рис. № 6. Фотоснимок сд. 56а рукописи Амирдовлата книги „Польза Медицины“.

ское значение ее по данным Мхитара Гераци принимает уже более реальную форму.

III. По данным Амирдовлата зарож-

дается значение функции сетчатки. IV. Работы Мхитара Гераци, Абу-саида и Амирдовлата представляют исторический интерес.

ԻՌՌԵՆՏ ԱԹԱՅԱՆ

ԽԱԶԵՐԻ ՍԻՍՏԵՄԻ ԾԱԳՄԱՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԱՍԻՆ

Միջին դարերում մի շարք ժողովուրդներ, ինչպես օրինակ՝ բյուզանդացիները, ռուսները, հայերը, վրացիները, լատինական ժողովուրդները և ուրիշները ունեցել են երաժշտական գրության իրենց հատուկ սխտեմները: Միջնադարյան երաժշտական գրության զանազան այդ սխտեմներում մեղեդիի ընթացքը գրի է առնվել հատուկ նշանների՝ նեվմերի միջոցով, ուստի ընդհանուր անունով դրանք կոչվում են նեվմային նոտագրության սխտեմներ:

Զանազան ժողովուրդների մոտ, նրանց պատմական զարգացման տարրեր սլայմաններից կախված՝ երաժշտական գրության նեվմային սխտեմներն էլ զարգացման իրենց յուրահատուկ պատմությունն են ունեցել:

Մի դեպքում նեվմային գրության սխտեմը ժամանակի ընթացքում մեծ փոփոխություններ է կրել՝ կապված հենց երաժշտության, տվյալ դեպքում հոգևոր երաժշտության մեջ կատարված փոփոխության հետ՝ պարզ սեփականության դեպի բարդ, արտահայտիչ մեղեդիական կատարված նրա զարգացման հետ: Այդպես է, օրինակ՝ ռուսական երաժշտության մեջ:¹ Մի այլ դեպքում՝ նշանների սխտեմում կատարված փոփոխության հետ մեկտեղ՝ ժամանակի ընթացքում զգալի կերպով լայնացել է այդ սխտեմի կիրառության շրջանը, հատկապես ի հաշիվ աշխարհիկ երաժշտության:

Այդպես է հայկական երաժշտության մեջ² և այլն: Ընդհանուրը, սակայն, բոլոր ժողովուրդների նեվմային սխտեմների էվոլյուցիայի մեջ այն է, որ ժամանակի ընթացքում, աստիճանաբար զարգանալով, բարդանալով, նշանների քանակը և նրանց պայմանական նշանակությունները ավելացնելով՝ երաժշտական գրության այդ սխտեմները ուռճացել են, կորցրել նախկինում ունեցած իրենց հարաբերական մասսայականությունը և խոչընդոտ են դառել երաժշտական արվեստի ու տեսության հետագա զարգացման համար: Ուստի՝ բոլոր ժողովուրդներն էլ տարրեր ժամանակներ դեն են ձգել այդ դժվարին նոտագրությունը և ստեղծել են նոր, ավելի պարզ նոտագրություն, կամ անցել են՝ այժմ արդեն ընդհանրացած, դժային նոտագրության սխտեմին:

Մինչդեռ՝ անվիճելի է, որ նեվմերով ձայնագրված մեծաքանակ ձեռագրերը զանազան ժողովուրդների միջնադարյան հոգևոր և հաճախ նաև աշխարհիկ երաժշտության խոշոր գանձերի կրողներն են հանդիսանում: Այդ ձեռագրերի ուսումնասիրությունը և նրանց մեջ ընդգրկված նեվմային սխտեմների վերծանությունը պետք է երեվան հանի միջնադարյան, դեռևս անձանոթ երաժշտությունը, ինչպես նաև լուսաբանի տարրեր ժողովուրդների երաժշտական-տեսական մտքի զարգացման պատմությունը:

¹ Ռուսական երաժշտության մեջ նեվմերը կոչվում են կրյուկներ կամ դնամեններ, իսկ նեվմերով երգեցողության գլխավոր տեսակը կոչվել է դնամենի ուսպելի:

² Հայկական երաժշտության մեջ նեվմերը կոչվում են խաղեր, իսկ նեվմերով երաժշտությունը և նրանց վերաբերյալ տեսությունը կոչվել է մանրուսուսում:

Նեովմային գրության երբեմնի զարգացած տեսությունը տարրեր ժողովուրդների մոտ տարրեր չափով է պահպանվել: Եթե բյուզանդական երաժշտության մեջ պահպանվել են այսպես կոչված պապադիկները, որոնք այժմ հնարավորութուն են տալիս կարդալու, ավելի ճիշտ, վերծանելու հին դարերում գրի առնված եղանակները, եթե սուսական հոգևոր երաժշտության պրակտիկայում պահպանված «ազբուկաները» զգալի չափով օգնում են՝ վերականգնելու երաժշտական նշանների՝ ժամանակի ընթացքում մոռացության տված՝ նշանակությունները, ապա վրացական երաժշտության մեջ, բացի գրի առնված բուն երաժշտությունից, նշանները կարդալու սկզբունքի մասին գրավոր սրեկ հիշատակություն չի մնացել. իսկ հայկական երաժշտության պատմության մեջ պահպանված մանր մունր շատ տեղեկությունները, սրոնց մեծ մասը, նորագույն շրջանին են վերաբերում, առայժմ համարյա ոչնչով չեն օգնում՝ վերականգնելու խաղերի սիստեմի նշանակությունը:

Նեովմային երաժշտության վերականգնումը սովետական երաժշտագիտության կարևոր հարցերից մեկն է հանդիսանում: Ռուսական երաժշտագիտության մեջ այժմ այդ հարցով են զբաղված Մոսկվայի և Լենինգրադի մի շարք անվանի մասնագետներ: Այդ ասպարեզում հատկապես մեծ նորություն է հանդիսանում, սուսական երաժշտական պալեոգրաֆիայի և միջնադարյան սուսական երաժշտության խոշոր մասնագետ Բրաժնիկովի վերջերս հրատարակված աշխատությունը:¹ Վրաստանում նեովմերի սուսականության աշխատանքը տարվում է Վրացական ՍՍԻ Գիտ. Ակադեմիայի պատմության ինստիտուտում, պրոֆ. Ասլանիշվիլու ղեկավարությամբ, իսկ մեզ մոտ՝ Գիտ. Ակադեմիայի Արվեստի սեկտորում:

Խաղերի սուսականությանը թեև պատկանելի պատմություն էլ ունի, սա-

կայն մինչև այժմ շոշափելի արդյունքներ չի տվել: Քիչ թե շատ արժեքավոր է այս ասպարեզում Եղիա Տնտեսյանի (1834—1881) աշխատությունը, որ մի քանի անգամ հրատարակվել է արդեն:² Մեծ հաջողությունների է հասել այդ հարցում Կոմիտասը, որի հիմնական աշխատությունները, ինչպես հայտնի է, չեն պահպանվել:

Այս հոդվածի նպատակը խաղարանության վերլուծությունը չէ, որ հաճախ է կատարվել, նպատակը չէ նաև՝ ապացուցել խաղերի սիստեմի վերծանության կարևորությունը, որ ինքնըստինքյան ակնհայտ է, քանի որ խաղերի վերծանությունն է, որ պետք է հնարավորութուն տա մեզ ըմբռնելու գեղարվեստական այն կերպարները, որ ստեղծել է ժողովրդի հանձարը պատմական երկար ժամանակաշրջանի ընթացքում՝ հոգևոր և աշխարհիկ երաժշտության ասպարեզում:

Այս հոդվածի նպատակը մի մասնավոր խնդիր է՝ խաղավոր ձևադրերի սուսականության ասպարեզում վերջերս հայտնաբերված նորությունների հիման վրա նշտել խաղերի կիրառության ժամանակը, մասամբ էլ պարզաբանել սրանց ծագման ու զարգացման հանգամանքները:

Հայկական խաղարանությանը նվիրված թե հայ և թե օտարադղի մեծաքանակ աշխատություններում խաղերի ծագումը աներկրայորեն վերագրվել է 12-րդ դարի վերջին: Այս բանի համար հիմք է ծառայել մեր պատմագրության մեջ պահպանված միակ հիշատակությունը, Կիրակոս Գանձակեցու հիշատակությունն, այն մասին, թե՛ Հաղարծնի վանահայր Խաչատուր Տարոնացին էր, որ խաղերը բերեց Արևելք («ի կողմանս արևելից»), «անմարմին եղանակները մարմնավորելու», թե՛ մինչև այդ ժամանակ խաղերը գեոևս տարածված չէին աշխարհում, և որ նա՝ գալով, դրեց ու սովորեցրեց շատերին:²

¹ Ե. Տնտեսյան «Նկարագիր Երզոց», 1874 թ. ր. տղազբություն, Պոլիս:
² Տես Կիրակոս Գանձակեցի. Պատմություն Հայոց, էջ 106 (1865 թ.):

¹ М. В. Бражникoв, Пути развития и задачи расшифровки знаменного роспева XII—XVIII веков. Госмузиздат, 1949 г., Москва—Ленинград.

Այս հիշատակութիւնն ըստ ամենայնի օգտագործելով և խաղերի ծագման-զարգացման, նրանց էութեան ու վերձանութեան վերաբերյալ դրանից զանազան եզրակացութիւններէ հանգելով, խաղադեմները սովորաբար քիչ են հետաքրքրել պահպանված խաղավոր հնագույն ձեռագրերով: Նրանց չի զբաղեցրել, օրինակ՝ այն փաստը, որ 12-րդ դարի ձեռագրերում եղած խաղերը իրենցից ներկայացնում են բարձր զարգացման հասած բարդ մի սիստեմ, որ համարյա ոչ մի բանով ցած չի խաղերի սիստեմի զարգացման ամենաբարձր աստիճանից: Այլ կերպ ասած, աչքաթող է արվել այն հանգամանքը, որ խաղերի սիստեմը չէր կարող ստեղծվել միանգամից, իր ամենազարգացած ձևով և դարերի ընթացքում այլևս ոչ մի փոփոխութիւն չկրել:

Լուրջ մտեցում չի ցուցաբերվել նաև հենց Գանձակեցու հիշատակութեանը: Այսպես, օրինակ՝ այն հարցին, թե Տարոնացին որտեղից բերեց խաղերը (Գանձակեցին այս մասին ոչինչ չի ասում), շատերը, առանց վարանելու, պատասխանել են՝ Բյուզանդիայից: Իսկ թե ուր բերեց, պարզ է, Հայաստան:

Այսպիսով, խաղադեմների մեծագույն մասի կարծիքն այն է, թե 12-րդ դարի վերջին Խաչատուր Տարոնացին բյուզանդական նեվմերը բերեց Հայաստան և նրանցով ձայնագրեց մեր եղանակները:²

Իրենց սխալ դրույթից ելնելով՝ այդ խաղադեմները ստիպված են եղել, նմանութիւններ փնտրել հայկական և բյուզանդական նեվմերի գրութեան ձևի և

¹ Խաղադեմութեան մեջ մինչև այժմ հիշատակված հնագույն ձեռագիրը 1216 թվին գրված մի շարական է:

² Խաղերի ծագման այս «բյուզանդական» տեսակետի ցայտուն պաշտպանը և պրոպագանդիստը մեզանում եղել է երաժշտագետ Սպիրիդոն Մելիքյանը: Ժամանակի հարցում անհրաժեշտ զգուշութիւն և զիտական բարեխղճութիւն է ցուցաբերել Կոմիտասը միայն, որ գրում է, թե «մանրուսման դարգացման սկզբնադարը մոտավորապես (ընդգծումը մերն է Ռ. Ա.) — ժԱ. դարի վերջին կեսն է»: (Կոմիտաս. Հոգիածներ և ուսումնասիրութիւններ. 1941 թ. Պետհրատ, Երևան, էջ 113):

անունների մեջ, խաղերի տակ փորձել են դնել բյուզանդական նեվմերի նշանակութիւնը և, բնականաբար, դրական որևէ արդյունքի չեն հասել:

Ուսումնասիրութիւնները ցույց են տալիս, որ իրականում հայկական և բյուզանդական նեվմային սիստեմները նմանութիւն չունեն ոչ նշանների արտաքին կողմով, ոչ էլ նրանց սիստեմների սկզբունքով: Խոսքն, ի հարկե՝ երաժշտական գրութեան բոլոր սիստեմների մեջ բնականորեն հնարավոր և անհրաժեշտ ընդհանուր մտեցումների մասին չէ, այլ հիշյալ երկու սիստեմների հարցան, երաժշտութիւնը դրի առնելու նրանց եղանակի, սկզբունքի մասին է:

Նեվմային նոտագրութեան հիմնական առանձնատկութիւնը հենց այն է, որ նեվմերը եղանակի յուրատեսակ գրաֆիկական արտահայտութիւն են ներկայացնում իրենցից, և, հետևաբար, ամեն մի ժողովրդի երաժշտական գրութեան նեվմային սիստեմը այս կամ այն չափով կապված է տվյալ ժողովրդի սոցիալական կեցութեան հիման վրա ստեղծված երաժշտական ըմբռնումների առանձնատկութիւնների հետ: Այս տեսակետից խաղերի սիստեմը, թե իր գրութեամբ և թե բովանդակութեամբ, նույնքան ինքնուրույն է, ինչքան ինքնուրույն, ինքնատիպ է հայկական, թեկուզ և հոգևոր երաժշտութիւնը, ինչքան ինքնուրույն են ռուսական, վրացական, լատինական, բյուզանդական և այլ ժողովուրդների նեվմային սիստեմներն ու նրանց երաժշտութիւնը: Ուստի և՛ խաղերի ինքնուրույն, այլ ոչ թե բյուզանդացիներից բերված այդ սիստեմը՝ 12-րդ դարի վերջին ծագելով, չէր կարող հասնել զարգացման այնպիսի բարդ աստիճանի, ինչպիսին մենք տեսնում ենք 13-րդ դարում գրված խաղգրքերում: Ինչպես այլ ժողովուրդների նեվմային սիստեմները, հայկական խաղերն էլ՝ պատմական մեծ ուղի պետք է անցած լինեն, խոշոր փոփոխութիւններ պետք է կրած լինեն, մինչև իրենց զարգացման 13—14-րդ դարերի աստիճանին հասնելը:

Այս հարցն է ահա, որ 13-րդ դարից առաջ գրված հայկական ձեռագրերը ուսումնասիրելու արդարացի պահանջ է առա-

ջացնում, մի քան, որ ոչ ոք չի ձեռնարկել մինչև այժմ: Այդ պահանջը առավել ևս արդարացի է այն պատճառով նաև, որ հայ ժողովրդի հետ միջին դարերում կուլտուրապես կապված այլ ժողովուրդների մոտ (վրացիներ, բյուզանդացիներ և այլն) նեվմային գրության սիստեմները 9—10-րդ դարերում արդեն դոյություն ունեին և հայերը չէին կարող դերձ մնալ հարևան ժողովուրդների ընդհանուր կուլտուրական այդ նվաճումից ու չստեղծել երաժշտությունը գրի առնելու իրենց սիստեմը:

Հայկական երաժշտական պալիոգրաֆիայի ասպարեզում Հայկական ՄՄՌ Պետական Մատենադարանում վերջերս կատարած հետազոտությունների ընթացքում մեզ հաջողվեց՝ հայտնաբերել Յաշատուր Տարոնացու ժամանակից առաջ գրված և խազավարված մի շարք ձեռագրերի պատասխիններ: Այդ պատասխինները անթվակիր են, ուստի դրանց գրության ժամանակը որոշվում է պալիոգրաֆիկ տվյալների համաձայն: Այս տվյալները վերաբերում են ձեռագրերի մատերիալին, գրերի ձևին, գրության դանազան կանոններին, ընազրի ուղղագրական արխայիզմներին, դարդագրերին, մանրանկարներին և այլն: Պալիոգրաֆիայում ընդունված այդ տվյալներին այժմ ավելանում են նաև հին ձեռագրերում ընդգրկված խազերի ձևն ու նրանց գրության կանոնները:

Մեր հայտնաբերած պատասխինների վերոհիշյալ տվյալները համեմատելով ճշգրիտ թվական ունեցող հնագույն այլ ձեռագրերի համապատասխան տվյալների հետ՝ հնարավոր է դառնում՝ ապացուցել, որ այդ պատասխինները գրվել են Յաշատուր Տարոնացու ժամանակից շատ ավելի վաղ:¹

¹ Համեմատությունը կատարելիս օգտվել ենք Պետ. Մատենադարանի գիտական աշխատակիցների ցուցմունքներից, ինչպես և ձեռքի տակ ենք ունեցել Հայկական պալիոգրաֆիայի մասին առկա ուսումնասիրությունները և «Քարտեզ հայ հնագրության» մեջ հրատարակված նյութերը:

Մտորե բերում ենք այդ հնագույն խազավոր պատասխիններից մի քանի լուսանկար նմուշներ:

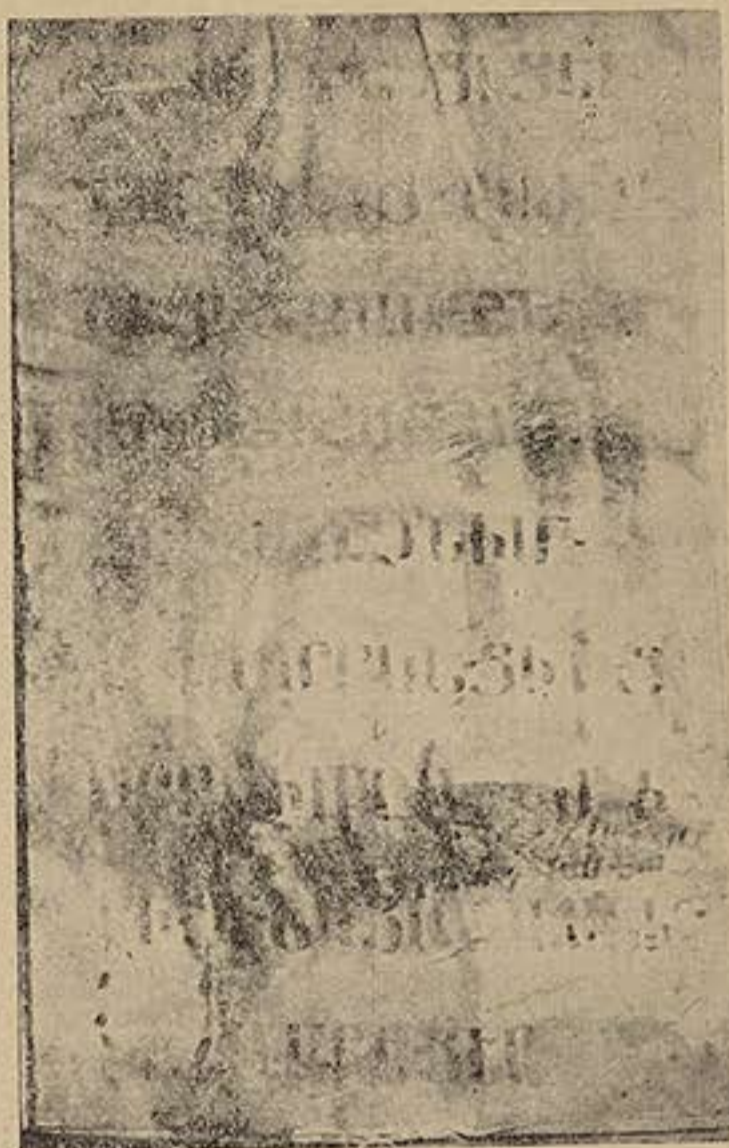
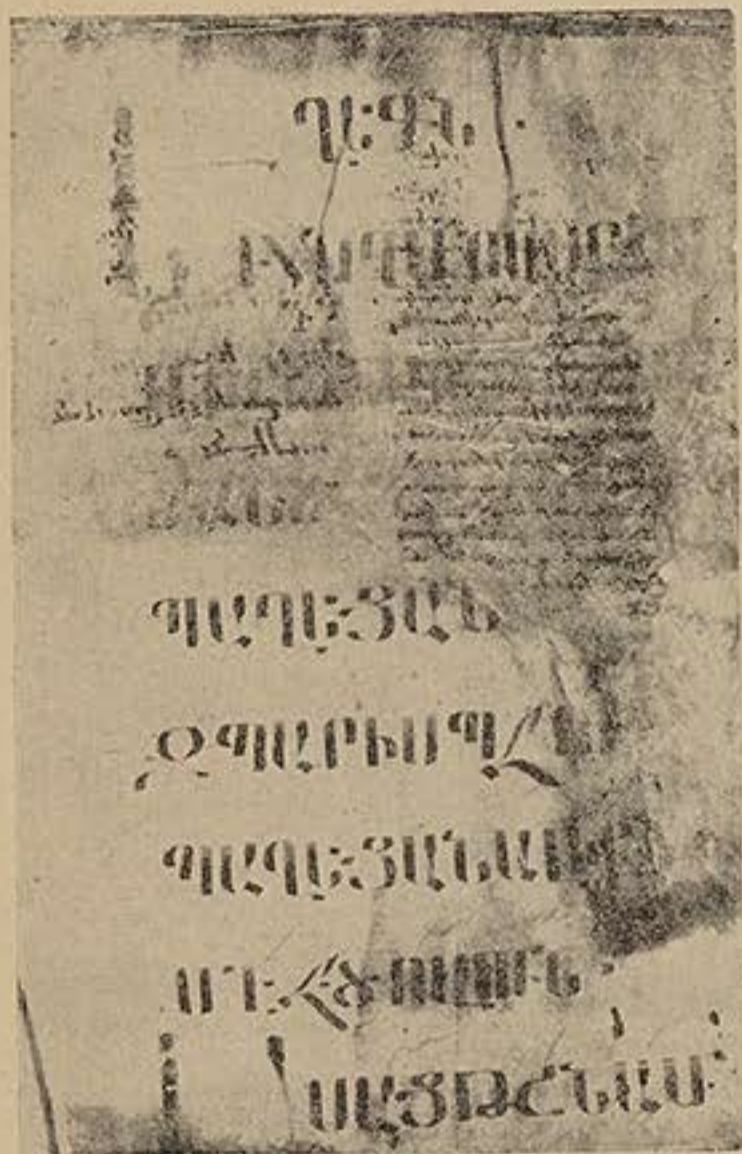
1. ՊԱՏԱՍԽԻՆ Խ 512 (Նկ. 1)

Մագաղաթյա մեծադիր թերթ է (մեծությունը 11,5×16,5) երկու երեսը գրված բուն մետրոպյան երկաթագրով: Այս պատասխին ունի հայկական պալիոգրաֆիայում ընդունված բոլոր այն տվյալները, որոնք յուրահատուկ են հնագույն երկաթագիր ձեռագրերին: Դրանք հետևյալն են.

- ա) Պատասխիլը գրված է բուրբաձև երկաթագրով:
- բ) Առաջին գլխատառերը քիչ դուրս են մյուս տողերի սկզբնազծից:
- գ) Դրությունը առանց բառանջատումի է:
- դ) Կետերը (միջակետը) քառակուսի են և գրված են տողից վեր:
- ե) Ձեռագրում եղած բոլոր տառաձևերը բնորոշ են հին երկաթագրերին, ինչպես օրինակ.
- «Թ» տառի երկրորդ գիծն իջնում է մինչև տողը,
- «Վ»-ի առաջին գիծը հավասարվում է երկրորդին,
- «Կ»-ի առաջին գիծը մեկ տառաչափ է, իսկ երկրորդը կարճ է և սեպաձև վերջավորություն ունի,
- «Ք» տառի ուրբուն գլուխը շատ փոքր է, իսկ գիծը իջնում է տողից շատ ցած, վերջանալով սեպաձև, թեք պոչով և այլն:

զ) Այդ բոլորի վրա մենք ավելացնում ենք պատասխիլի խազերը, որոնց ձևն ու գրության կանոնները՝ համեմատած 12—13-րդ դարերում գրված նույն երգի այլ ձեռագրերի խազերի հետ, ցույց են տալիս նրանց զգալի չափով հին լինելը:

№ 512 պատասխիլը համեմատելով 887 թվին գրված «Լազարյան» ավետարանի հետ (№ 6200) տեսնում ենք, որ երկու ձեռագրերի վերը բերված բոլոր տվյալները, և հատկապես տառաձևերը լիովին համընկնում են միմյանց: Առանձնապես ուշագրավ է Ջ, Մ, Թ, Ք, Ն, Յ, Ձ, Կ, Շ, Պ, տառերի նմանությունը, կետագրության նմանությունը և այլն:

Նկ. 1

Ուստի այս և մի շարք այլ երկրորդական տվյալների հիման վրա կարող ենք հաստատապես պնդել որ № 512 պատառիկի գրության ժամանակը 9-րդ դարն է:

Պատառիկում եղած խաղերը կարմիր են և գրված են տեքստից վեր: Մի բան, որ նույնպես հատուկ է միայն հին ձեռագրերին և չի կրկնվում 13-րդ և հետագա դարերում գրված ձեռագրերում: Բերված երգը, որ հանդիպում է ճաշոցներում, գտնվել է 12-րդ դարի առաջին կիսում գրված ձեռագրից ընդօրինակված մի այլ ձեռագրում ևս (պահպանակ № 6844 ձեռագրի), կա նաև Հեթումի ճաշոցում (Չեռ. № 979, 1288թ. էջ 200 ա):

Վերջին երկուսի համեմատությամբ էլ պատառիկի խաղերի տարբերությունը շատ մեծ է:

№ 512 պատառիկը թե պալեոգրաֆիկ տվյալներով և թե խաղերի արխայիկ, անկատար ձևով մինչև այժմ հայտնաբերված խաղերով ձեռագրերից հնագույնն է: Նա

մասամբ սեպած է հնությունից և տեղ-տեղ խաղերը չեն նշմարվում, սակայն քանի որ այնտեղ երգի մի քանի տուն է ընդգրկված, հնարավոր է վերականգնել անընթեռնելի տեղերի խաղերը:

Ստորև բերում ենք (նկ. 2) պատառիկը վերականգնված վիճակում, ապա և նույն երգը՝ վերցված 12-րդ դարում գրված ձեռագրից (պահպանակ № 6844), որոնց համեմատությունից ակնհայտ կերպով երևում է նրանց խաղերի տարբերությունը. այն է՝ № 512-ում տարբեր խաղերը ընդամենը 6—7 հատ են, մինչդեռ № 6844-ում 14—15 հատ են: Պատառիկում որպես ինքնուրույն նշան գործածված երեք և հինգ կետերը հետագայում վերացել են, տեղի տալով առանձնատրոսյ և լերկ կոչվող նշաններին (տես նկ. 11): Երգի մեջ «իմ» վանկի վրա եղած վերջին երկու նշանները հետագայի մեկկործ կոչվող նշանի մի նախատիպն են ներկայացնում և այլն:

Պատառիկ № 512 (սխեմա)

Պահպանակ № 6844 ձեռագրի (սխեմա)

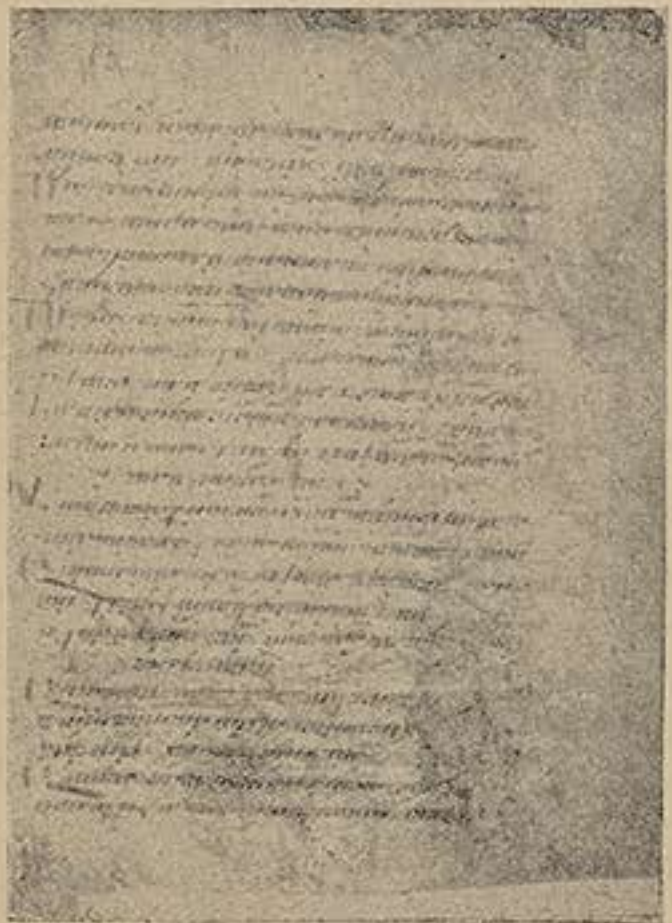
[օ] շեքն
 եւ հողմով Բորթա
 շտուրեանք բոզ
 շմանեցան ջուրք
 պաշեցան իրրեւ
 պարիսպ ջուրք
 պաշեցան ալիքն
 3 մէջ ծողուն
 Ասաց թշնամին
 հալանեցից եւ
 հասից քաւա
 Նեցից զաւարն
 եւ լցուցից ի նո՞
 ցանէ զանչե իմն
 Աստակեցից
 սրով իմով տի
 թիցէ նոցա շեան իմն
 Առաքեցեր զհողմն

պաշեցաւ և իրրեւ
 պարիսպ ջուրքն : պաշեցա[ն]
 ալիքալիքն ի մէջ ծողուն
 Ասաց թշնամին հալան
 [ծ] ծառ : զթ շաղ Եւ հա
 ից : քաւանեցի ց զաւարն
 [եւ] լրցուցից ի նոցանէ զանչե
 և ի լցուցից :
 Ասաց կեռա ջր ց սր
 [ո] շաղ զի մով : տիրիցէ և
 [օ] շաղ ցեւ ձի լաւ լաւ [։]

Նկ. 2

2. ՊԱՏԱՌԻԿ № 1378 (Նկ. 3)

Մագաղաթյա երկու փոքրադիր թերթ է (մեծ. 9×12), չորս երեսը զբլված մանր

Նկ. 3

ուղղադիծ երկաթագրով: Խաղերը զբլված են տեքստից վեր, նույն թանաքով: Բովանդակութունը Շարակնոցից է («Լեբինք ցնծասցեն», «Ուրախացիր պսակ» և այլ երգերը):

Հնագրական տվյալների համաձայն № 1378 պատառիկի գրության ժամանակը 11—12-րդ դարն է, սակայն քանի որ այստեղ ընդգրկված խաղերի ձևը նախորդ № 512 պատառիկի խաղերի նման շատ հին և անկատար է, ապա և պատառիկում եղած «Ուրախացիր» երգը, որ այդ կաղձության երգ է, և 13—14-րդ դարի ձեռագրերում խաղերի խիտ ֆակտուրա ունի (18 տարբեր նշաններով), իսկ այստեղ անհամեմատ պարզ է (ընդամենը 4 տարբեր նշան). դրանից հետևում է, որ № 1378 պատառիկը նույնությամբ արտագրված է մի ավելի հին օրինակից: Անհրաժեշտ է ավելացնել, որ «Ուրախացիր» երգի մեղեդիական հարաբերական բարդութունը № 1378 պատառիկում իսկ պարզ արտահայտված է: Այդ երևում է նրա և պատառիկի մյուս երգերի խաղերի համեմատութունից և լուսանցքում եղած «ստեղի» նմուշից: Ավելի նոր ձեռագրերի հետ համեմատելը ցույց

է տալիս, որ № 1378 պատառիկը բնօրինակված պետք է լինի ամենաուշը 10-րդ դարի հնություն ունեցող մի ձեռագրից: Տարրեր նշանների քանակությամբ և նրանց դրության ձևով նախորդ № 512 պատառի-

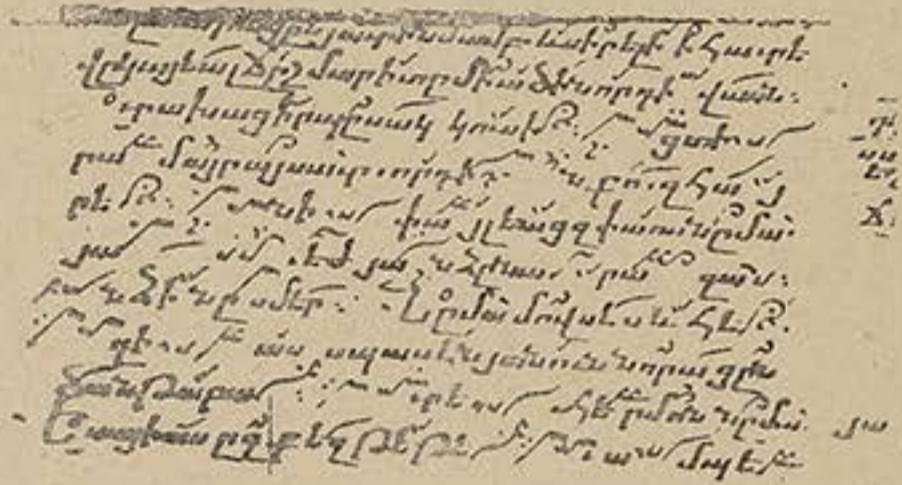
կից քիչ է տարբերվում (ավելանում է բենկորն կոչվող նշանը միայն), իսկ 13—14-րդ դարի ձեռագրերի համեմատությամբ տարբերությունը շատ մեծ է, կա և տեքստի տարբերություն: Բերում ենք (նկ. 4) Ռերա-

Պատառիկ № 1378 (սխեմա)

Ձեռագիր № 1590 էջ 180

Ռերաչի պսակ կուսից տիրամայր
նյաւր հրդին բն վնայրենին փայլնայ
պիտաս, նմա յաւերս յաւելն արն վանչին
նմ մեր

տ
ն
ն

նկ. 4

խացիր» երգը № 1378 պատառիկից և 1308 թվին գրված Շարակնոցից (ձեռ. № 1590):

3. ՊԱՏԱՌԻԿ № 461 (նկ. 5)

Մագաղաթյա մեծագիր թերթ է (մեծ. 14,5×21) երկու երեսը գրված բուն մեսրոպյան երկաթագրով: Պալեոգրաֆիկ տվյալներով № 461 պատառիկը լիովին համապատասխանում է 989 թվին գրված «Փղոսկրյա ավետարանին» (ձեռ. № 2374), ուստի սրա գրության ժամանակը նույնպես 10-րդ դարն է: Խաղերը կարմիր են ինչպես զլխատառերը և

գրված են տեքստից վեր: Այս պատառիկում առաջին անգամ հանդես է գալիս խաղերի վերևից գրված մեկ կեսը (առայծմ միայն փուշ կոչվող խաղի վրա): Այս երգը նույնպես ճաշոցներում է հանդիպում, Հեթումի ճաշոցուի (1288 թ.) 200ա էջում, որը մենք բերում ենք ստորև: (նկ. 6):

Ձեռագիր № 979 էջ 200 ա

նկ. 5

նկ. 6

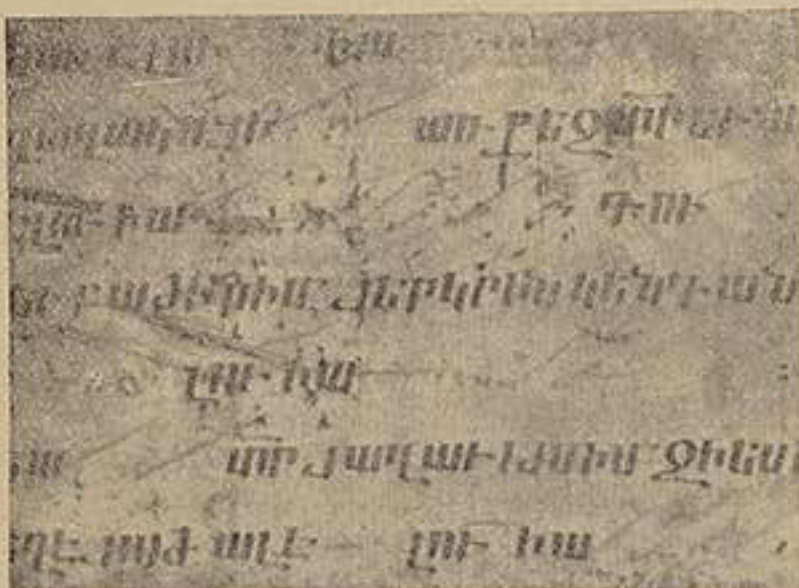
№ 461 պատասխիկը թեև խաղերի ավելի հարուստ ֆակտուրա ունի, քան նախորդները (№ 512 և № 1378), սակայն, Հեթումի ճաշոցից վերը բերված հատվածի հետ համեմատելիս՝ պարզ երևում է, որ այս պատասխիկի խաղերը նույնպես արխայիկ են: Այսպես, օրինակ՝ «թողին» վանկի վրա պատասխիկում եղած հետևյալ խաղերը հետազայի վերնախաղ կոչվող խաղն է՝ ներկայացված դեռևս անկազմակերպ, «սաղմնային» վիճակում (նկ. 7):

Վանկի խաղերի օրինակ (№ 461)

Վանկի խաղերի օրինակ (№ 979)

նկ. 7

4. ՊԱՀՊԱՆԱԿ № 8909 ՉԵՌԱԳՐԻ (նկ. 8)

նկ. 8

Մագաղաթյա երկու մեծադիր թերթ է (մեծությունը 13×18), չորս երեսը գրված ուղղադիր երկաթագրով: Ժամանակը 11-րդ դարն է: Խաղերը կարմիր են և № 8909 պատասխիկում առաջին անգամն են հանդիպում՝ տողի վրա, տեքստի մեջ գրված: Խաղերի վերելից գրված կեան այստեղ լայն կիրառություն ունի, հանդես են գալիս խաղերի տակից գրվող տառերը («ս» տառը 4-րդ և 6-րդ տողերում): Երգը հավանաբար ժամագրքից է, բայց եղած հնագույն խաղադրքերում (օր. № 759, 1278 թ. էջ 108) հաջողվել է դանել նրա մի մասը միայն (վերը բերվածը): № 759 խաղադրքի համեմատությամբ № 8909 պահպանակի խաղերի տարբերությունը չափազանց մեծ է: Տեքստը նույնպես փոքր տարբերություն ունի:

մատուցյամբ № 8909 պահպանակի խաղերի տարբերությունը չափազանց մեծ է: Տեքստը նույնպես փոքր տարբերություն ունի:

5. ՊԱՏԱՌԻԿ № 495 (նկ. 9)

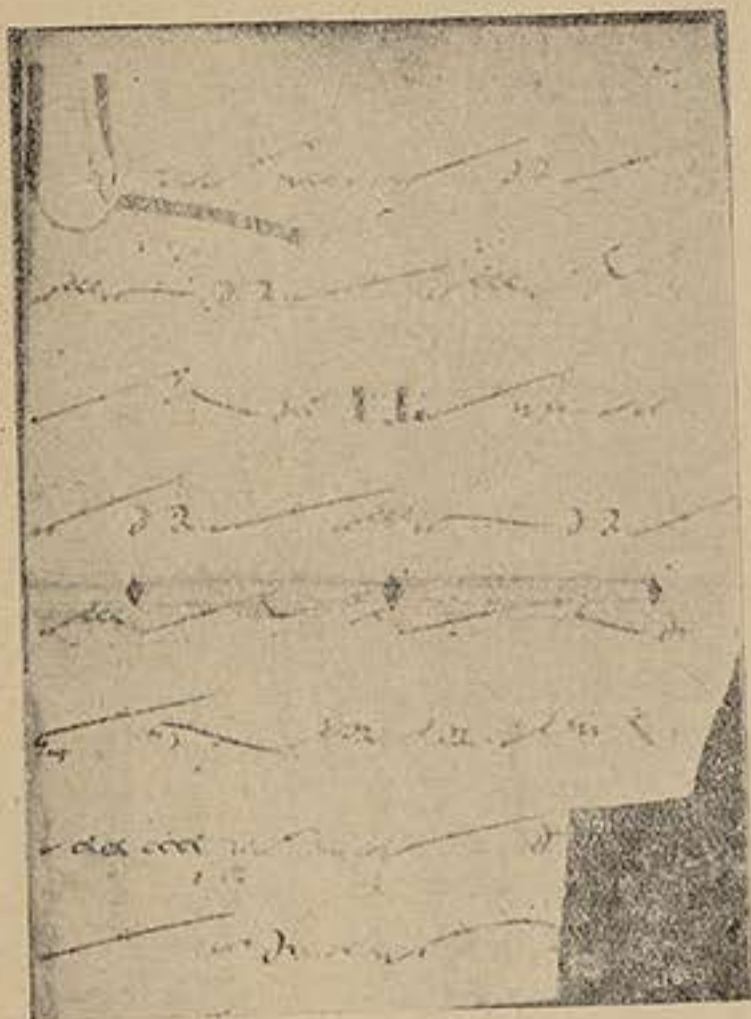
Վանկի խաղերի օրինակ

նկ. 9

Բերում ենք խաղերի սխեման առանց տեքստի: Հորիզոնական գծիկները ցույց են տալիս անխաղ վանկերը: Աջ կողմում բերվածը նույն երգերն են՝ վերցված 1308 թվի Շարակնոցից: Պատասխիկ № 495-ը բաղկացած է մագաղաթյա երեք փոքրադիր թերթից (մեծ. 9×12), վեց երեսը գրված մանր ուղղաձիգ երկաթագրով, սակավ բուրբազրի խառնուրդով: Ժամանակը 12րդ դարի սկիզբը: Խաղերը կարմիր են, գրված տեքստի մեջ (եթե բարդ խաղեր են), և տեքստից վեր (եթե պարզ են): Չեռադրի որոշ տեղերը անընթեռնելի են: Բովանդակությունը Շարակնոցից է (կարգ հարություն օրհնությունների, աձ, աի, բձ, բի): Վերը բերված է երկրորդ ձայնի և ավագ կողմի երգերից մեկական տուն: Սրանց համեմատությունը № 1590 Շարակնոցից վերցված (աջ կողմում) նույն երգերի հետ ցույց է տալիս, որ պատասխիկի խաղերի տարբերությունը այդ հնագույն Շարակնոցի համեմատությամբ դեռևս մեծ է, չնայած ուղղակի համապատասխանությունը այստեղ ավելի զգալի է, ինչպես օրինակ՝ երկու ձեռագրում էլ զարկ կոչվող նշանը առաջին քառատողի 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ տողում, երկարը և փաթութը երկրորդ քառատողի 2-րդ տողում ընդհանուր են, և այլն:

6. ՊԱՀՊԱՆԱԿ № 8600 ՉԵՌԱԳՐԻ (նկ. 10)

Մագաղաթյա երկու թերթ է, (մեծությունը 10×14,5) չորս երեսը գրված բուր-

Նկ. 10

բաձև երկաթագրով: Ժամանակը 12-րդ դարի երկրորդ կեսն է: Խաղերը կարմիր են, գրված տեքստի մեջ և տեքստից վեր: Գրությունը շատ խնամքով է: Բովանդակությունը պատարադի երգերից է: Քանի որ այս ձևագրի մեջ ընդգրկված երգերից մեկի վերնագրում նշված է՝ «դոր ասացեալ ի տնէ Ներսիսի Հայոց Կաթողիկոսի», իսկ հնագրական տվյալներով ձևագրի գրություն ժամանակը 12-րդ դարից այս կողմը չի կարող անցնել, ուստի դրանով էլ որոշվում է 12-րդ դարի երկրորդ կեսը:

№ 8600 պահպանակում տարրեր խաղերի թիվը արդեն երկու տասնյակից ավելի է (մոտ 25 նշան), հանդիպում են խաղերի վրայից դրվող գծիկները, ինչպես և միացյալ գրված խաղերը, որ առաջին անգամ հանդես էին եկել № 8644 ձևագրի պահպանակում (ընդօրինակված 12-րդ դարի առաջին կեսի ձևագրից):

Թեև խաղերի սիստեմը իր զարգացման ամենաբարձր աստիճանին է հասնում 13—14-րդ դարերում միայն, սակայն 12-րդ դարի այս ձևագրում ևս (նկ. 10) ներկայացված է որպես կատարելագործված բարդ

սիստեմ: 1278 թվին գրված խաղաքի համեմատությունում ալտուր եղած երգերի խաղերի տարրերությունը արդեն բավականին փոքր է, չնայած կարևոր է (նոր վարիանտում ընդգրկված մի քանի խաղերը դեռևս չկան այդ ձևագրում, իսկ մի քանիսի գրությունն ձևը դեռևս հինն է):

Խաղերի հնագույն ձևագրերի օրինակներ էլի կարելի է բերել (Հայկական ՄՍՌ պետ. մատենադարանի № 58 պատասիկը, № 8620 ձևագրի երկրորդ պահպանակը), սակայն վերը բերված վեց պատասիկներն էլ բավական են՝ հերքելու մինչև այժմ եղած կարծիքն այն մասին, թե խաղերը Հայաստան մուտք գործեցին 12-րդ դարի վերջին միայն: Այդ պատասիկները հաստատում են, որ հայկական հոգևոր երաժշտության մեջ խաղերը ոչ քե 12—13-րդ դարերում կիրառվել սկսեցին, այլ 9-րդ դարում արդեն կիրառվում էին:

Խաղերի կիրառությունը 9—12-րդ դարերում ապացուցվում է ոչ միայն հիշյալ պատասիկների խրոնոլոգիական տվյալներով, այլև պատմական, աստիճանական զարգացման այն ուղիով, որով անցել է հայկական նեովմային նոտագրության սիստեմը իր ծագման օրից մինչև 12—13-րդ դարերի աստիճանին հասնելը:

Հիրավի, երբ համեմատում էինք վերը բերված պատասիկները միմյանց հետ, կամ այդ բոլորը՝ 13—14-րդ դարերի ձևագրերի հետ, տեսանք, թե ինչպես.

1. Տարրեր նշանների քանակությունը՝ սկսելով խաղերից ավելի վաղ կիրառված առաջնություն 3—4 նշանից, աստիճանաբար ավելացել և 12—13-րդ դարերում արդեն հասել է մի քանի տասնյակ նշանի: Օրինակ՝ եթե № 512 պատասիկում ընդգրկված տարրեր նշանների թիվը 6—7 էր, ապա նույն երգը № 6844 ձևագրի պահպանակում 14—15 տարրեր նշաններ ուներ (նկ. 2): Եթե № 1378 պատասիկում «Ուրախացիր» երգը ընդամենը 4 տարրեր նշան ուներ, ապա նրան համապատասխանող № 1590 ձևագրում այդ երգը 18 տարրեր նշաններ ուներ (նկ. 4) և այլն:

Պետք է նշել, որ փաստարկությունն այն մասին, թե տարրեր քանակության նշան-

ներ ունեցող այդ ձեռագրերը նույն խոսքերով գրված, տարրեր երգերի, օրինակ՝ մի դեպքում պարզ, մյուս դեպքում բարդ մեղեդիների գրավոր արտահայտություն են, — բացառվում է, քանի որ մեզ հաջողվել է գտնել նույն երգերի զանազան ժամանակներում ձայնագրված վարիանտները (տես պատասիկ № 512 և 6844, № 1378 և 1590, № 461 և ձեռ. № 979), որոնց համեմատությունից ապացուցվում է, որ գրանք ոչ թե տարրեր եղանակներ, այլ տարրեր աստիճանի զարգացման սխեմներով գրի առնված միևնույն եղանակներն են:

Բերենք այս դրույթն ապացուցող մի շարք պարզ փաստեր:

Այսպես օրինակ՝ № 512 պատասիկում (9-րդ դար) և № 6844 ձեռագրի պահպանանակում (12-րդ դար) բերված երգի եղանակները նույնն են (նկ. 2), քանի որ մի մյուսն է հետ համեմատելիս՝

ա) Պաղերի և անխաղ վանկերի տեղերը համընկնում են:

բ) Մի ձեռագրի «պարզ» խաղերին համապատասխանում են մյուս ձեռագրի «պարզ», իսկ «բարդ» խաղերին՝ «բարդ» խաղեր:

գ) Պաղախմբերի տեղերը նույնպես համապատասխան են:

դ) Համապատասխան է նույնիսկ խաղախմբերի էլեմենտների թիվը (երկու գըլ-խավոր դեպքերում):

ե) Մի քանի անգամ կրկնվող միևնույն

IX_դ

XII_դ

« ամեն անգամ նշանակված է //

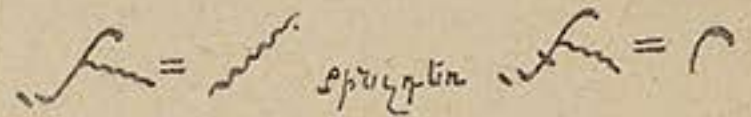
/	»	»	»	—
—	»	»	»	✓
•••	»	»	»	∞ ∞
••	»	»	»	∞

և այլն

նշանին մեկ ձեռագրում՝ համապատասխանում է մյուս ձեռագրի մի քանի անգամ կրկնվող միևնույն նշանը:

Օրինակ՝ հին ձեռագրում (№ 512) մի քանի անգամ հանդիպող հետևյալ նշանները, նոր ձեռագրում (№ 6844) ամեն անգամ նշանակված են մեր ցույց տված հետևյալ համապատասխան նշաններով (նկ. 11)

զ) Կան ի հարկե և անհամապատասխանության դեպքեր (և ոչ շատ): Օրինակ՝

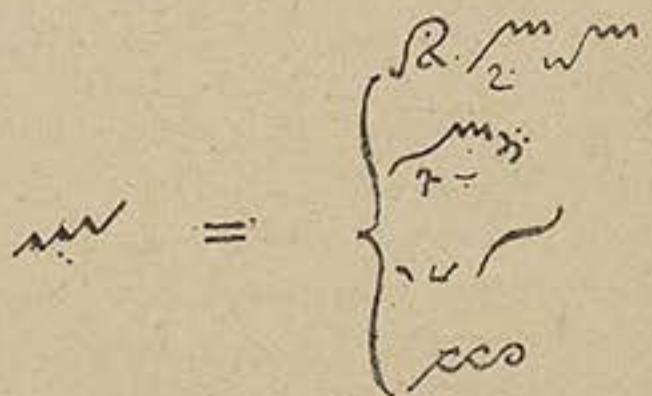
 քննչքն

2. Աստիճանաբար փոխվել, կատարելագործվել են խաղերի ձևերը: Ինչպես օրինակ՝ 9-րդ դարի ձեռագրի պատասիկում եղած պայմանական կետերը հետադաժում տեղի են տվել լերկ և առանձնատրոպ նշաններին (նկ. 11) և այլն:

3. Եթե որոշ դեպքերում մեղեդիի մեջ եղած տարրեր խաղերը սկզբում մեկ, միևնույն պայմանական նշանով են նշանակվել, ապա, հետադաժում ամեն մի ինքնուրույն մեղեդիական դարձվածք ձեռք է բերել իր առանձին նշանը: Այսպես, օրինակ պատ. № 1378 և ձեռ. № 1590-ի համեմատությունից երևում է, որ հին ձեռագրի (10-րդ դար) մեղեդիական տարրեր խաղեր ցույց տվող մեկ նշանի փոխարեն նոր ձեռագրում (1308 թ.) հանդես են գալիս չորս տարրեր նշանախմբեր: Բերում ենք այդ նշանախմբերը. (նկ. 12)

X դար

1308 թ.

4. Խաղերի սիստեմում հաջորդաբար մուտք են գործել մի շարք այլ, հավանաբար, օժանդակ նշաններ, ինչպես օրինակ՝ խաղերի վերևից դրվող կետերը (պատասխիկ № 461), նրանց վրա և նրանց տակ դրվող զանազան գծիկները, խաղերի տակից դրվող տառերը (պահպանակ № 8709) և այլն, սրճնք երգի կատարման այս կամ այն առանձնահատկությունները, մանրամասնությունները նշելով, վերջին հաշիվով սիստեմի զարգացումն են ցույց տալիս:

5. Սկզբում խաղերը դրվել են տեքստից վեր միայն և անջատ-անջատ: Հետագայում (արդեն 11-րդ դարում) խաղային ֆորմուլաների բարդացման հետևանքով, բարդ նշանախմբերը սկսել են գրել տեքստի մեջ, տողի վրա (պահպանակ № 8709), իսկ տեղի խնայողության նպատակով այդպիսի խմբերում նշանները կպցրել են միմյանց:

6. Ավելի ուշ, խաղերի սիստեմի զարգացումն ընթացել է ըստ հայկական հոգեվոր երաժշտության առանձին տարատեսակների: Շարականների, տողերի և մեղեդիների, գանձերի և այլ երգերի խաղերը ձևաբ են բերել իրենց, այդ երգերին հատուկ, ուրույն օրինաչափությունները և այլն:

Խաղերի սիստեմում շարունակաբար տեղի ունեցած այդ փոփոխությունները շատ են և բազմապիսի: Դրանք ասում են այն մասին, որ մինչև 12-րդ դարի վերջը, այսինքն մինչև Խաչատուր Տարոնացու ժամանակը, խաղերի սիստեմը պատմական զարգացման շատ երկարատև մի ժամանակաշրջան էր ապրել:

Ինչ խոսք, որ խաղերում կատարված փոփոխությունները միայն ձայնագրության զարգացումը չեն արտացոլում: Դրերի ընթացքում երգն ինքը չէր կարող չփոփոխվել: Պատ. № 512 և պահպ. № 6844 ը համեմատելիս՝ ստացած անհամապատասխանությունները հենց իր՝ եղանակի փոփոխվելու արդյունքն են հանդիսանում:

Խոսելով խաղերի սիստեմի զարգացման հետագա ընթացքի մասին, պետք է նշել հետևյալը: Հայտնի է, որ մինչև այժմ խաղերը համարվել են սոսկ եկեղեցական երա-

ժշտության ատրիբուտ: Անցյալ դարի երկրորդ կեսից սկսած նույնիսկ առաջ է եկել «շարականի խաղեր» երաժշտադիտական տերմինը: Մինչդեռ՝ մեր հետազոտությունները այս ասպարեզում հնարավորություն են տալիս ասպացուցելու, որ միջնադարյան երաժշտական գրուքյան տրադիցիան իր մեջ բնոգրկել է նաև բուն աշխարհիկ երաժշտությունը, որ աշխարհիկ երաժշտության շատ տարատեսակներ, լիրիկական, երգիծական, սլանդխտի, սեղանի և այլ երգեր՝ դրի են առնվել խաղերով:

Մտորե բերում ենք խաղերով ձայնագրված աշխարհիկ բովանդակության երգերի մի քանի հատված օրինակ (նկ. 13, 14, 15, 16, 17):

Այսպիսով, մեկ կողմից նոր հայտնաբերված հնագույն խաղավոր ձևազրկերի խորնուրդիական տվյալները, մյուս կողմից նրանց մեջ ընդգրկված խաղերի սիստեմի շարունակական զարգացումը (ընդհուպ մինչև նրանց ժողովրդական երաժշտության ասպարեզը ընդգրկելը) շատ խոշոր չափով լայնացնում են խաղերի գործածության ժամանակաշրջանը և սրանով իսկ ճշտում են խաղերի ծագման ժամանակի վերաբերյալ մինչև այժմ եղած սխալ ըմբռնումները: Ուրեմն՝ խաղերը ոչ թե 12-րդ դարի վերջին, այլ առնվազն 9-րդ դարում արդեն կիրառվում էին Հայաստանում: Ինչ վերաբերում է Գանձակեցու տեղեկությանը՝ Խաչատուր Տարոնացու մասին, ապա դա պետք է հասկանալ այսպես:

Հայտնի է, որ խաղերն իրենց գործածության գոնե սկզբնական դարերում համեմատաբար քիչ չափով են մասսայական եղել: Կոմիտասն իր «Մանրուսումն» հոդվածում ձևազրկերից վերցրած մի հիշատակություն է բերում, որտեղ նշված է եղել «... զոր (զարուեստ մանրուսման) ի մանկանց եկեղեցույ սակաւք զնոյն զիտեն»: Գանձակեցին նշում է «... զարաբեալսն իմաստնոց առաջնոց (խոսքը խաղերի մասին է), որ ցայն ժամանակս չէր ցրուեալ ընդ աշխարհս...»:

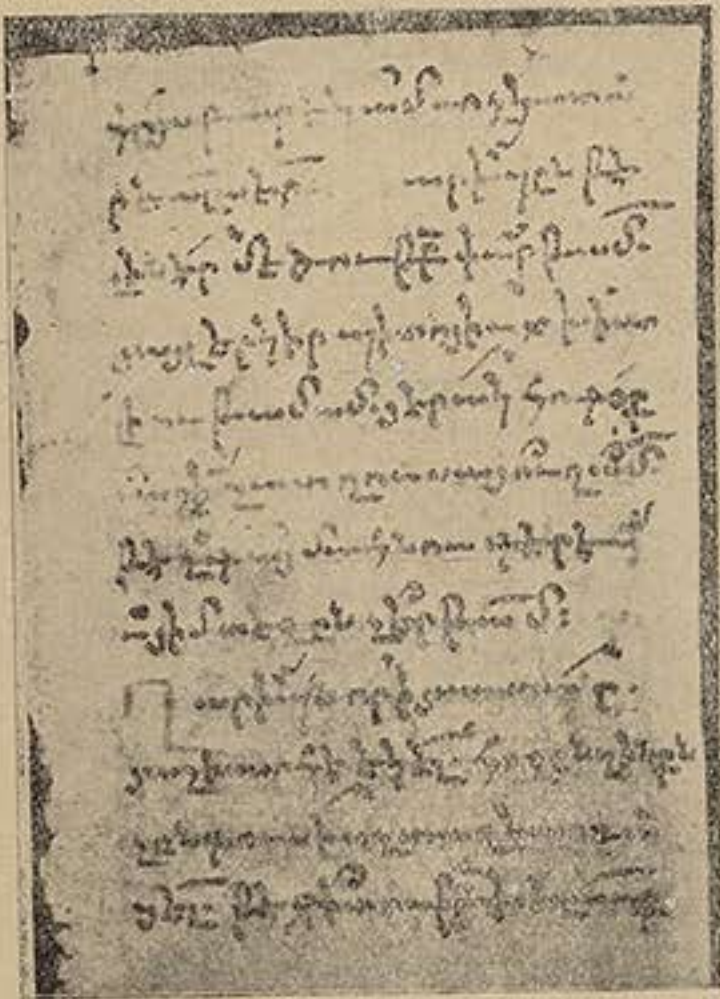
Միաժամանակ հայտնի է, որ բուն Հայաստանում ծագելով՝ մանրուսումը բարձր զարգացման հասնել հատկապես Կիլիկիայում (Ներսես Շնորհալին մանրուսումը

Տաղ վասն ծիծաղելոյ
Չեռագիր № 7717 (1695 թ.) էջ 133 ր

Նկ. 13

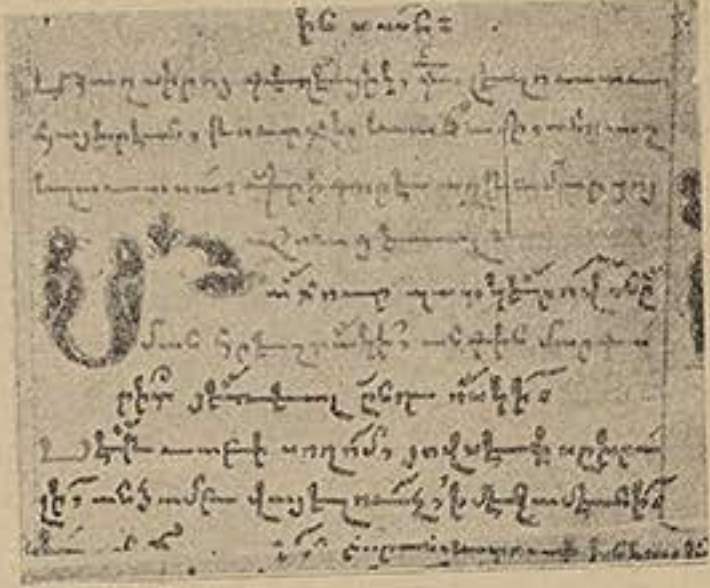
Տաղ սիրոյ զեղեցիկ
(Գրիգոր Ազիսաւարցի) նույն տեղում, էջ 226

Նկ. 14

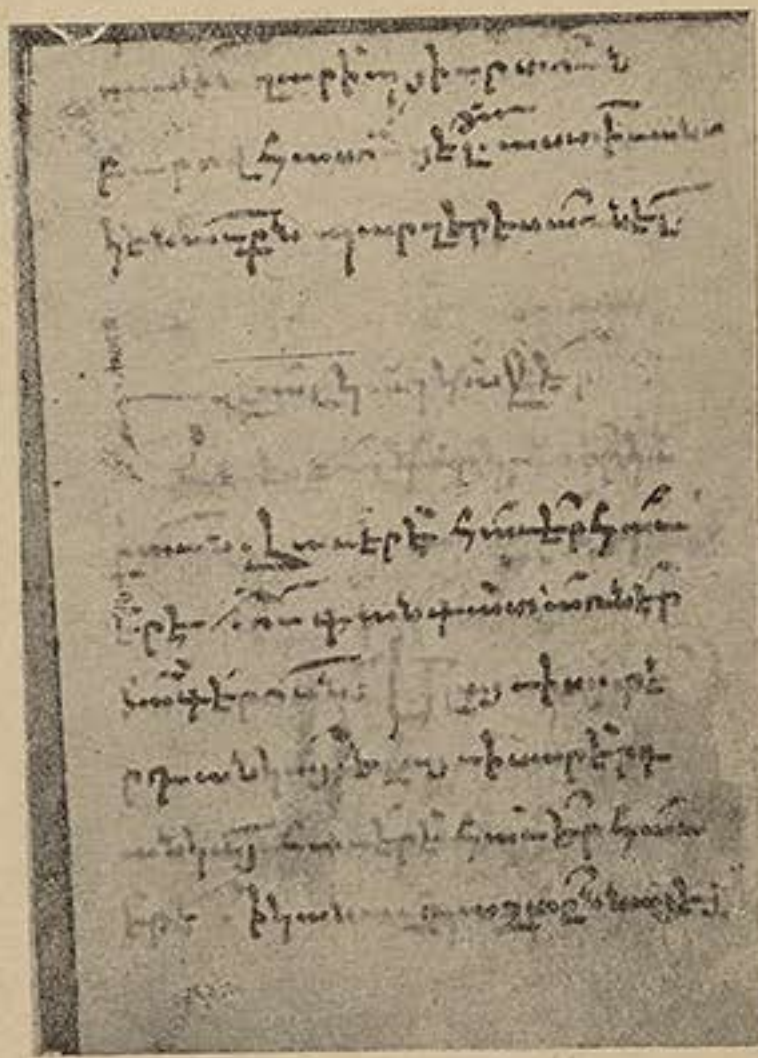
լրիվ տիրապետելը [մտցրեց քահանայութեան նախապատրաստութիւնների մեջ՝ որպէս գլխավոր պայմաններից մեկը]:
Այս տվյալները հաշվի առնելով՝ պետք է ենթադրել, որ Սաշատուր Տարսնացին եղավ մանրուսման երգերի արդեն լրիվ խազավորված, կանոնական դարձած ժողո-

Տաղ վասն դարիպի ողորմիկ ձայնի
ասացեալ Չանձ Բարեր
Չեռագիր № 5306. (17-րդ դար) էջ 33

Նկ. 15

Տաղ կարուն
(Միջնադարյան ժողովրդական երգ)
նույն տեղում, էջ 35

Նկ. 16

վածուհների² կիլիկիայից Հայաստան բերողը, դրանց հիման վրա այստեղ եղած դեռ-

¹ Չնայած երկու ձեռագրերն էլ արտադրված են 17-րդ դարում, սակայն կասկածից վեր է, որ այս տաղերը ձայնագրված կարող են լինել ավելի վաղ:

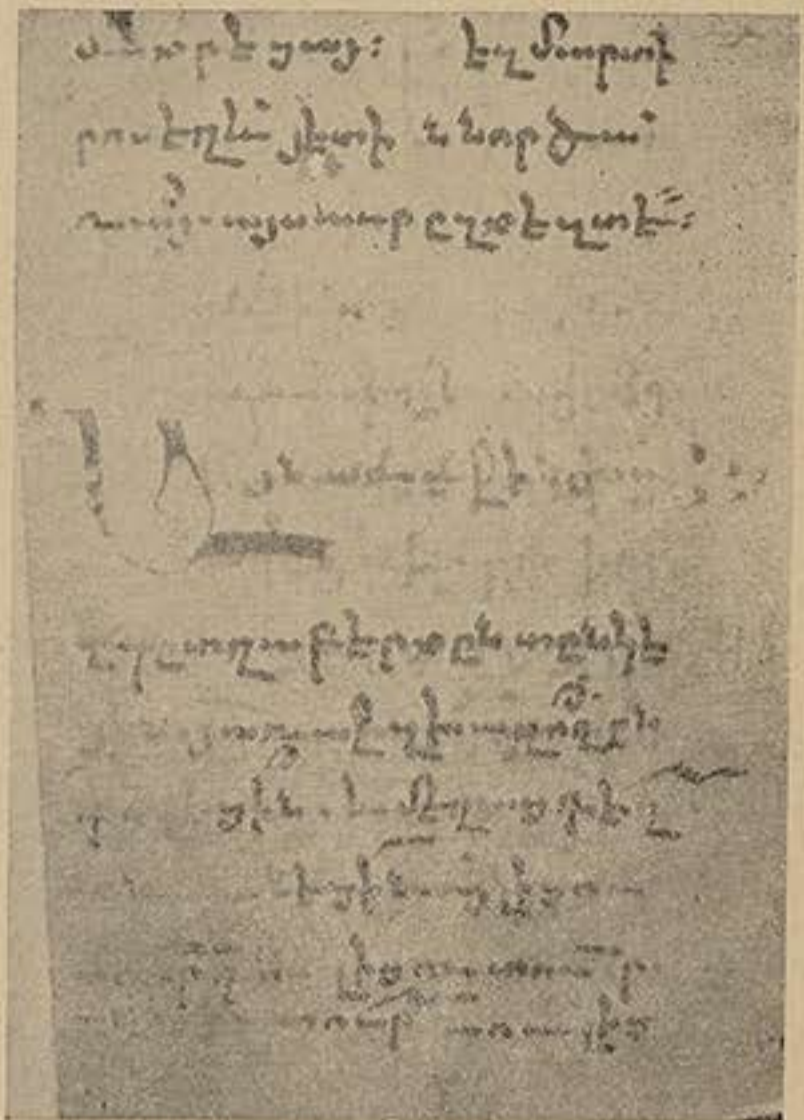
² Որոնց մեջ էլ դեռ մանուս էին հենց Ծնորհալու հնարած և դեռևս չտարածված նոր երգերը:

ևս ոչ լրիվ խաղափորված եկեղեցական
եղանակները խաղափորողը, սովորեցնողը և
տարածողը:

Սակայն՝ խաղերի գործածության ժա-
մանակաշրջանի պատմական սահմանների
սոսկ լայնացման հարցը չի միայն, որ
աշխատեց լուծվում է: Նրա ժշտական գրու-
քյան կիրառության ժամանակը ճշտելով՝
նորահայտ վերահիշյալ պատասխիկները օգ-
նում են՝ որոշ չափով պարզարանելու նաև
խաղերի ծագման հանգամանքները: Եվ
իրոք, այդ ձևաղբերի մեջ ընդգրկված
խաղերի գրություն արխայիկ ձևը, որ բնավ
նման չէ բյուզանդական կամ լատինական
նեվմերին, ինչպես և սիստեմի սկզբը-
նական պարզությունը, անկատարություն
ու նրա հեռադա առաիճանական զար-
գացումը լիովին հերքում են թե հայ
և թե արևմտաեվրոպական տեսարանների
կողմից մինչև մեր օրերն իսկ ընդունված
այն տեսակետը, թե խաղերը բերվել են
Բյուզանդիայից, կամ վերցված են բյու-
զանդական կամ լատինական նեվմերից:
«Խաղերի ծագման այս լատինա-բյուզան-
դական» տեսակետը գալիս է արևմտաեվ-
րոպական բուրժուական գիտությունից և
արևմտամտություն հայ բուրժուական ու
կղերական շրջաններից, որոնք արհեստա-
կանորեն ցանկանում են հայ անցյալ կուլ-
տուրան ցույց տալ որպես բյուզանդական
և լատինական եկեղեցիների ազդեցության
հեռանք: Ուստի ցավում ենք, որ Վ. Սամ-
վելյանը անքննադատ կերպով ընդունելով
այդ տեսակետը, որոշ աուրք է տվել
նրան իր հողվածում: (Տես Հայկական ՍՍՏ
Գիտ. Ակադեմիայի տեղեկագիր № 6,
1948 թ.):

Պետք է ասել, որ զանազան հեղինակ-
ների աշխատություններում աեղ գաած
հայկական խաղերի և բյուզանդական կամ
լատինական նեվմերի համեմատական ազ-
յուսակները, որոնց մեջ սովորաբար ցույց
է արվում նշանների «ապշեցուցիչ» նմա-
նությունը, միանգամայն բռնազրոսիկ են
(տես օրինակ Հ. Պոսիեի հողվածը «Բաղ-
մավեպում», 1900 թ. էջ 547): Այդ նմա-
նությունն ապացուցելու համար այդպիսի

Տաղ վասն խաղողին և գինոյն.
նույն տեղում, էջ 48

Նկ. 17

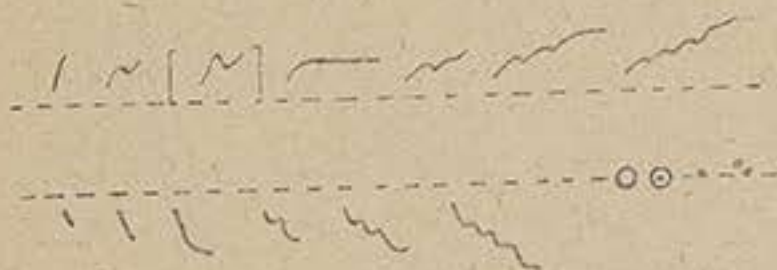
հեղինակները հաճախ, կամա թե ակամա՝
փոխել են խաղերի ձևը, նույնիսկ գո-
յություն չունեցող նշաններ են հնարել
խաղերի սիստեմում:

Օրերս մենք հնարավորություն ունե-
ցանք Թբիլիսիի Պետական թանգարանում
ծանոթանալու վրացական նեվմազրության
պահպանված հնագույն օրինակի հետ (Մի-
քայել Մողրեկելու հայանի ժողովածուն,
գրված 10-րդ դարի վերջին), և եթե խա-
ղերի ու որևէ այլ ժողովրդի նեվմային
նշանների գրություն ձևի նմանության
հարց ընդհանրապես կարող է դրվել, ապա
գա կվերաբերի ոչ երբևք բյուզանդական
կամ լատինական նեվմերին ու խաղերին:
Իրա հակառակ՝ հատկանշական է խաղերի,
և հատկապես հին շրջանի խաղերի ու
վրացական նեվմային նշանների գրու-
թյան ձևի մինչև այժմ աչքաթող արված
զգալի նմանությունը (տես նկ. 18), չնայած՝ այդ

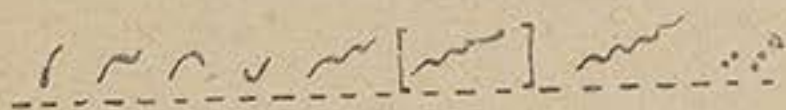

երկու սխեմաների սկզբունքները սրտազակի-
որեն այլ են:¹

Կրայական նեվմային նշանները

№ 512 պատասխի խաղերը

Նկ. 18

Հայկական ու վրացական միջնադարյան
երաժշտական սխեմաներում գրութայան մի-
մյանց նման ձև ունեցող նշանների գործա-
ծուրյունը, որ հավանաբար այդ երկու ժո-
ղովուրդների կուլտուրական փոխգործակ-
ցության արդյունք է, իրոք ուշադրության
արժանի երևույթ է:

Սազերի ծագման Վրաստան-բյուզանդական
տեսակետը հերքելով՝ մենք նպա-
տակ չենք դնում, բացասել հարևան ժողո-
վուրդների կուլտուրաների փոխադրեցու-
թյունն ընդհանրապես: Այդ հարցը, ինչպես
և նեվմերի ծագման առաջնությունը (պրիս-
րիտևաի) հարցը առանձին ուսումնասիրու-
թյան ենթակա հարց է և դուրս է այս հոդ-
վածի խնդիրներից: Իմիջի այլոց կարող
ենք ասել հետևյալը.

Հայանի է, որ, դեռևս հնագույն ժամա-
նակներում շատ ժողովուրդներ (չինացի-
ները, հնդիկները, արաբները, հույները և
այլն) երաժշտական գրության զանազան
միջոցներ են կիրառել (գլխավորապես այբ-
ուբենը): Ապա, միջնադարյան նեվմադրու-
թյան զանազան սխեմաների սկզբնադ-
րյուրը շատ տեսարաններ համարում են
հունական լեզվի առողանություն այն նը-
շանները, որ հնարել է Արիստոֆան Բյու-
զանդացին մեր թվադրությունից եր-

կուսեկես զար առաջ: Այնուհետև՝ 5-րդ դա-
րի սլաամիչ Դազար Փարպեցին Սահակ
Պարթևի մասին գրում է, որ նա հմուտ էր
«երգողական տառերին», և վերջապես, բյու-
զանդական եկեղեցական արարողության
մեջ ութձայնի (օկտոխիտոս) հիմնադիրը հա-
մարվող Հովհաննես Դամասկացին (8-րդ
դար) սրտ տեսարանների կողմից համար-
վում է նաև նեվմային առաջին նոտագրու-
թյան հիմնադիրը և այլն: Այս կարգի տե-
ղեկություններ էլի կարելի է բերել,
փաստը, սակայն, այն է, որ նախ, ոչ
միայն 5-րդ, այլև 6-րդ, 7-րդ, 8-րդ դա-
րերից առաջժմ, ոչ Հայաստանում, ոչ էլ
մի այլ տեղ, որևէ «երգողական տառ»
(նեվմերի իմաստով) չի հայտնաբերվել: Եվ
այդ, դրա հետ մեկտեղ նորահայտ հնա-
գույն ձևադրերը պարզ կերպով ցույց են
տալիս (և այդ մենք օրինակներով էլ ապա-
ցուցեցինք), որ խաղերը Հայաստանում
առաջացել են ոչ թե սրպես որևէ տեղից
պատրաստի վիճակում բերված, այլ որպես
նոր ծագած ու շարունակաբար զարգացող,
ինքնուրույն մի սխեմա, ինչքան էլ նրանց
գործածությունը կատարված լինի նեվմա-
դրության ժամանակակից որևէ սխեմաի,
5-րդ դարի Սահակ Պարթևի «երգողական
տառերի» կամ այլևի վաղ ժամանակվա
որևէ մի այլ սխեմաի օրինակով:

Այս բոլորից նետևում է, որ խաղերի
գործածությունը բյուզանդական (ևս առա-
վել լատինական) կուլտուրայի ներմուծու-
թյունն չէ հայկական իրականության մեջ, այլ
հայ ժողովրդի կուլտուրայի զարգացման
որոշակի աստիճանում ծագած ու զար-
գացած կուլտուրական մի երևույթ է:

Այսպիսով, նորահայտ խաղավոր ձևա-
դրերը զգալի չափով օժանդակում են խա-
ղերի սխեմաի ծագման ու զարգացման
հանգամանքները պարզելուն և ժխտում
են այս հարցում էլ մինչև այժմ եղած
սխալ տեսակետները:

Մնում է ավելացնել, որ խաղերի կի-
րառություն ժամանակը, նրանց ծագման
հանգամանքները և զարգացման ընթացքը
պարզաբանելը միջնադարյան հայկական
կուլտուրայի պատմության լուսարանու-
թյան մեջ ունեցած իրենց ընդհանուր նը-

¹ Այդ նմանություն մասին իր հոդվածում նշել
է Տիբոն (Տես Վր. ԵՐՏՈՒՄ, 1914, ԿՈՄ 4, ԵՄՈՒ 2)
սակայն խաղերի հնագույն ձևադրերին տեղյակ
չլինելով, նա վրացական նեվմերը համեմատել է
նոր շրջանի խաղերի հետ և դժբախտաբար, նրա
գտած նմանությունների մեծ մասը անհամոզիչ են:

շանակության հետ մեկտեղ, երաժշտական այդ սխեմի վերծանության առարկեզում գործնական նշանակություն ունեն:

Բանն այն է, որ խաղերի ծագման հարցի վերաբերյալ եղած սխալ տեսակետները և դրանց հիման վրա հայկական խաղերի նշանակությունը բյուզանդական եկեղեցական երաժշտության կանոններով միայն բացահայտելու ձգտումը շատ դեպքերում խանդարել և խոչընդոտ են հանդիսացել խաղերի վերծանության աշխատանքին: Մինչդեռ՝ Հայաստանում, հայկական երաժշտական հիմքի վրա ծագած ու զարգացած այդ սխեմում, խաղերի նշանակությունը բացահայտելիս՝ անհրաժեշտ է ելնել հենց հայ երաժշտության կանոններից ու առանձնահատկություններից:

Մրանից բացի, նորահայտ ձևադրերը օգնում են՝ ճշտելու 13—14 դարերից պահպանված խաղավոր ձևադրերի երաժշտական տեքստը, զանազան և մաքրելու նրանց պատահական, օտարամուտ նշաններից, (որոնք ավելի բարդացրել, խճողել են սխե-

մումբ), պարզարանելու դանազան նոր նրշանների և հին նշանների՝ նոր ալլաձեվությունների առաջացման ու զարգացման պրոցեսը և այլն: Խաղերի վերծանության աշխատանքում դա ևս, անշուշտ, կարևոր նշանակություն ունի:

Միջին դարերի երաժշտական հակայական դանձերը երևան հանելու և մատչելի դարձնելու առարկեզում, ինչպես և ժողովուրդների կուլտուրական զարգացման ու փոխազդեցության պատմության հարցերը այս կապակցությամբ լուսարանելու առարկեզում այժմ կատարվող աշխատանքը, հատկապես Սովետական Ռուսաստանում, նոր, մեծ հաջողություններ է ձևաք բերում: Պետք է հուսալ, որ սովետական երաժշտագիտությունը և նրա մի մասը կազմող հայկական սովետական երաժշտագիտությունը կլուծեն ժողովուրդների միջնադարյան երաժշտական կուլտուրայի ուսումնասիրության այդ դժվարին հարցը և մասնավորապես հայկական խաղերի վերծանման զործը:

К ВОПРОСУ О ПРОИСХОЖДЕНИИ И РАЗВИТИИ СИСТЕМЫ ХАЗОВ

(Резюме)

Начало употребления невменной нотации в армянской музыке датировалось концом XII века, а хазы (невменные знаки) считались привнесенными в Армению из Византии.

Отсюда естественно возникало ни к чему не приведшее стремление подставлять под хазы значения византийских невм. Изучение фрагментов №№ 512, 1378, 461, 494 и др. Госуд. Хранилища Древних Рукописей при Совете Министров АССР (Матенадарана) на основе палеографических данных достаточно убедительно доказывает, что в Армении хазы применялись уже в IX веке (найлены фрагменты рукописей IX, X, XI, XII веков, на которых имеются хазы).

Вместе с тем, архаичность знаков в древнейших фрагментах, не схожих

по начертанию с византийскими невмами, а равно и первоначальная несовершенство системы, и ее дальнейшее самостоятельное развитие указывают на то, что система хазов не была принесена в Армению из Византии или из другого места, а возникла и развилась на почве армянской музыкальной культуры.

Известно, что до сих пор хазы считались атрибутом лишь только церковного пения. Теперь же удается доказать, что армянское средневековое музыкальное письмо охватывало также и светскую музыку. Найденные многие разновидности светской песни (таги: лирические, сатирические, застольные, и пр.) записаны хазами.

Уточнение времени употребления нотации в армянской музыке, и выяс-

нение обстоятельств ее возникновения и развития имеют огромное значение в деле освещения истории средневековой армянской музыкальной культуры. Помимо этого, вновь открытые записи

значительно помогут осветить также ряд вопросов, имеющих конкретное отношение к изучению этой, пока не поддающейся к расшифровке древне-армянской нотной системы.

Խ. ԳԱԼՖԱՅԱՆ

ԺԵԼԱՏԻՆԱՅԻՆ ԱՄՐԱՑՆՈՂ ԼՈՒԾՈՒՅԹԸ ԵՎ ՆՐԱ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՔԱՅՔԱՅՎԱԾ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ ՎԵՐԱՄՇԱԿՄԱՆ ԵՎ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Ն Ե Ր Ա Ծ Ա Կ Ա Ն

Հայտնի է, որ թղթի գյուտի ժամանակաշրջանից մինչև մեր օրերը, որպես թղթի մակերեսը ամրացնող նյութ, գլխավորապես կիրառվել են կենդանական սոսինձը, ապա օսլան և կամ այդ երկուսի խառնուրդը: Միայն վերոհիշյալ նյութերի թանգուլյան պատճառով 19-րդ դարի երկրորդ կեսից որպես սոսնձանյութ սկսում է օգտագործվել նաև կանիֆոլային լուծույթը, որն անմիջապես խառնվում է թղթի մասսայի մեջ:

Թղթի մակերեսը՝ սոսնձով կամ ժելատինային լուծույթով մշակելիս, ձևաք է բերում մեխանիկական ամրություն և ճկունություն. ստացվում է մաքուր ու հարթ մակերես: Սոսինձը թույլ չի տալիս, որ գրելիս թանաքը հոսի, սահի կամ ճապաղի թղթի վրա:

Թղթի ամրությունը բարձրացնելու նպատակով գիտնականների կատարած մի շարք փորձերը ցույց են տվել, որ թուղթը մաքուր կենդանական սոսնձով սոսնձապատելիս, նրա ամրությունն ավելանում է 48,6 տոկոսով, կենդանական սոսնձի ու օսլայի խառնուրդով սոսնձապատելիս՝ 30,2 տոկոսով, իսկ միայն օսլայով սոսնձապատելիս՝ 14,8 տոկոսով:

Միջնադարյան հայ գրիչները ևս թողել են թղթի ամրացնող մի քանի դեղատոմսեր: Մատենադարանի № 2191 ձեռագրի 155ր էջում կարդում ենք.

«Դարձեալ դեղ Մագաղաթի, որ լաւ գիր առնելու և գիրն ամրոզջ մնա.

Զսպիտակաղեղն (շիր) և զգազի խէժն և ձկան սոսինձն միասին թրջէ և արորէ և

սպիտակաղեղն ի ներս խառնէ և լաւ սերտ փափկէ, քսակ լից և զբերանն պինդ կապէ և սրպէս կիր ի մաղաղաթ քսէ մին-մին երես և թող ցամքի, գրէ»:

Մերոպ Աղաչարյանը իր «Համառոտ արվեստաբանություն և նորանոր հնարք» գրքում (1830 թ.) նկարագրելով թուղթը, չուխան, կտավը, բուրդը, բամբակը և կանեփը ջրից անթափանցելի դարձնելու պրոցեսը, ասում է. «Բայց ամեն տեսակ թղթու համար հալեցու 32 դրամ ճերմակ օճառ, ութ օխա անուշ ջրի մեջ և 190 դրամ պաղլեղ (շիր) և 64 դրամ սոսինձ (թուղթիս) 16 դրամ խեժ արարիոյ (զամխ արապի), որոնք հալած ըլլան բավական ջրով առաջուց. այս մասերը միացուր, խառնէ օճառին ջրին հետ, թաթխէ հին թղթերն՝ քիչ մը տաքացնելէն ետև»:

ՍՍՌՄ-ի Գիտությունների Ակադեմիային կից կոնսերվացիոն և պատմա-գիտական լաբորատորիայում 1939 թվին օգտագործվել է ժելատինային լուծույթը՝ հին թղթերը ամրացնելու համար: Ըստ գրականության¹ տվյալների այդ լուծույթը ունի հետևյալ բաղադրությունը: Ժելատին՝ 1—2 տոկոս, լավորակ օճառ (յաղրովոյ միլոն)՝ 1—2 տոկոս և ժելատինային լուծույթի՝ 1/3-ի չափով, 0,25 տոկոսանոց շիբի լուծույթ. միաժամանակ նշվում է, որ շիբի լուծույթը կարելի է ցանկալի է փոխարինել ֆորմալինով, որը կազմի չոր ժելատինի 0,1 տոկոսը:

Խոսելով վերոհիշյալ լուծույթի թղթի

¹ Труды лаборатории консервации и реставрации документов, т. 1, стр. 49.

վրա ունեցած դրական և բացասական ազդեցությունների մասին՝ մասնագետները նշում են, որ 55—60 տարեկան թղթերը այդ լուծույթով մշակելուց հետո՝ նրանց չջարդվողականությունը ավելացել է 18—20 անգամ, իսկ 36—40 տարի հասակ ունեցողներինը՝ 5—6 անգամ:

Այսպիսով՝ փորձերը ցույց են տվել, որ ավելանում է նաև պատուվելու դիմադրությունը՝ 4—5 անգամ: Իսկ բացասական կողմն այն է, որ թուղթը որոշ չափով փոխում է իր դույնը:

Հին ձեռագրերի թղթի սեռատվրացիայի ժամանակ՝ թղթի ամբայման զուգընթաց պետք է ուսումնասիրվի նաև փորձարկվող լուծույթների ազդեցությունը տեքստերի և մանրանկարների ներկերի վրա:

Ինչպես հին, այնպես էլ արդի դրականությունից հայտնի է, որ քայքայված արխիվային փաստաթղթերի ու թերթերի մեխանիկական ամրությունը բարձրացնելու նպատակով, զանազան մասնագետների կողմից փորձարկվել են կալցիումի սեզինատը (Резинат кальция), կապարի լինոլեատը (Пропитка линолеатом свинца), բիտամինոզային էմուլսիաներ (Пропитка битуминозными эмульсиями), մոմային էմուլսիաներ (Восковые эмульсии), զանազան յուղային լակեր, լատեքս և այլն:¹

Ելնելով վերոհիշյալից, անհրաժեշտ համարեցինք հին տպագիր գրքերի քայքայված թերթերը փորձարկել բենզոլինով և բենզոլով պատրաստված 2—7 տոկոսանոց սինթետիկ, 1—4 տոկոսանոց բնական կաուչուկների լուծույթներով ու 2, 3 և 4 տոկոսանոց ժելատինային լուծույթներով:

Մեր կատարած փորձերը ցույց տվին, որ կաուչուկային լուծույթով մշակած թերթերի պատման ցուցադրած դիմադրությունը (сопротивление на разрыв) ավելանում է 2,5-ից մինչև 5,5 անգամ. բայց բացասական կողմն այն է, որ թղթի դույնը խիստ փոխվում է, ուլտրամանուշակագույն ճառագայթների կամ ջերմության ազդե-

ցություն տակ, նա ուժգնորեն հնանում է և կորցնելով իր էլաստիկությունը, սկսում է ջարդոտվել. մինչդեռ ժելատինային լուծույթով մշակած թերթերում վերոհիշյալ բացասական երևույթներն այնքան քիչ են, որ դժվարությամբ են նկատվում:

Փորձերը մեզ բերին այն եզրակացություն, որ նշված լուծույթներից ամենանպատակահարմարը վերոհիշյալ ժելատինային լուծույթն է, և այդ պատճառով մենք մեր ուշադրությունը կենտրոնացրինք հատկապես այդ լուծույթի վրա:

* * *

Մեր կողմից փորձարկված ժելատինային լուծույթի բաղադրությունն է՝

1. ժելատին	2,0 տոկոս
2. Լավորակ օձառ	2,0 »
3. Գլիցերին	1,5 »
4. Ֆորմալին (40%)	1,0 »
5. Ջուր	93,5 »

3 և 4 տոկոս ժելատինի լուծույթների գեպքում, փոփոխություն են ենթարկվում միայն ժելատինի ու ջրի քանակները, իսկ մնացած բաղադրուցիչ մասերը մնում են նույնը:

Այս լուծույթում ժելատինն օգտագործվում է որպես սոսնձանյութ, որը միմյանց է միացնում քայքայված թղթերի մազիկներն ու այդպիսով ամբայնում այն: Օձառը՝ հանդիսանալով էմուլգատոր, թույլ չի տալիս, որ թերթերը լուծույթով մշակելուց հետո՝ մամլիչով մամլելիս, միմյանց կաշեն, լվանում ու մաքրում է թերթերի վրա եղած կեղտը, լինելով հիդրոսկոպիկ նյութ, թղթում պահում է որոշ քանակի խոնավություն, որի հետևանքով թերթերն ստանում են ճկունություն, առաձգականություն: Գլիցերինը նույնպես հիդրոսկոպիկ նյութ է և կիրառվում է մշակված թերթերը փափուկ ու ճկուն պահելու նպատակով, իսկ ֆորմալինը դարադող և միաժամանակ դեզինֆեկցիոն նյութ է, ուստի այդ նպատակով էլ կիրառվում է:

¹ Труды Лаборатории консервации и реставрации документов, т. I, стр. 49, 1939 г., Л.-Д.

ԺԵԼԱՏԻՆԱՅԻՆ ԼՈՒԾՈՒՅԹԻ ՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿԸ

ժելատինը 12—16 ժամ պահել ենք ջրի մեջ, այդ ժամանակամիջոցում ջուր ներծծելով՝ նա դարձել է հեշտ լուծելի: Ժելատինը վերջնականապես լուծելու համար տաքացրել ենք ջրային բաղնիսում 50—60°-ի տակ, ապա վրան ավելացնելով գլիցերին և խառնելուց հետո՝ պահել առանձին: Մի այլ անոթում լուծել ենք օձառը: Ժելատինի և օձառի լուծույթները մառլայով քամել ենք մի ընդհանուր վաննայի մեջ՝ ավելացնելով համապատասխան քանակի ֆորմալին՝ խառնել ու նրանով մշակել ենք թերթերը: Մշակումը սկսել ենք լուծույթի 45°-ում և վերջացրել 45—32° ինտերվալում:

Նկատի ունենալով, որ մեր փորձարկած թղթերը հին, չափազանց կեղտոտ են և վարակված զանազան բակտերիաներով ու բորբոսի սնկերով, նախ քան փորձի կատարումը՝ անհրաժեշտ համարեցինք մշակվող թերթերը նախօրոք ֆորմալինով դեզինֆեկցիայի ենթարկել և բամբակով մեխանիկորեն մաքրել:

Չնայած նշված միջոցառումներին, այնուամենայնիվ, թերթիկները բավականաչափ կեղտոտում ու գունափոխում էին լուծույթը: Հաշվի առնելով այս հանդամանքը և այն երևույթը, որ դարադող նյութերը զանազան սպորաներով ժելատինի վրա ու մակարդելով այն, դարձնում են ջրում անլուծելի (իսկ նման լուծույթը չի կարող պեպե հղած դրական ազդեցությունը թողնել թղթի վրա), մենք այդ լուծույթից պատրաստում ենք 500—600 միլիլիտր միայն, որի մեջ մշակում ենք 20—25 թերթ:

Լուծույթը տաք վիճակում կկարողանաներ թափանցել նաև թղթի խորքը և կգրավի նրա բջիջների քայքայումից առաջացած դատարկ տարածությունը ու միմյանց հետ կկապի թղթի ներսում սզջ մնացած մազիկները: Փորձի համար վերցրել ենք 19-րդ դարի առաջին կիսամյակում տպագրված մի տպագիր գիրք, որի թերթերը բավականաչափ քայքայված էին, և մակերեսը պատած էր մուգ բալի գույնի պիգմենտներով:

Փորձերը կատարելիս, մենք առաջնորդվել ենք թղթի արդյունաբերության մեջ գոյություն ունեցող փորձարկման ստանդարտներով, որի համաձայն փորձարկվող թերթիկները պեպե է ունենան 15 միլիմետր լայնություն և 180 միլիմետր երկարություն:¹

Միջին դիմադրությունը և միջին ձգելիությունը (растяжимость), որոշելու համար օգտագործել ենք ութական թերթիկ, որոնցից չորսը ըստ լայնական կտրվածքի և չորսն ըստ երկայնական կտրվածքի:

Սոնավության քանակը փորձից առաջ և հետո որոշելու համար օգտագործվել է չորացնող պահարան, որի ջերմաստիճանը տատանվել է 105—110° Ց. էքսպոզիցիայի 4 ժամ տևողությամբ:

Փորձարկվող թերթիկները փորձից 5 ժամ առաջ բերվել են լարորատորիա և գտնվել են 20° Ց. ջերմության և 43—50 տոկոս հարաբերական խոնավության տակ լարորատոր պայմաններում:

* * *

Մատենագրանի լարորատորիայում մեր կատարած փորձերը մեզ բերին հետևյալ արդյունքների՝

1. Փորձարկվող թուղթը պատրաստված էր բամբակից:
2. Մակերևույթային ռեակցիան չեղոք էր:
3. Միկրոբիոլոգիական և միկոլոգիական անալիզները ցույց տվին, որ գիրքը վարակված է եղել Penicillium բորբոսի սնկերով և բորբոսը դադարել էր դործելուց՝ համապատասխան պայմաններ չլինելու պատճառով:
4. ա) Սոնավության քանակը լուծույթով մշակելուց առաջ կազմում էր 2,8% (տես աղյուսակ № 1) իսկ լուծույթով մշակելուց հետո կազմում է 3.35, 3.6 ու 4,82 տոկոս՝ երբ վերցրած 2, 3 և 4 տոկոսանոց ժելատինի լուծույթների ջերմաստիճանը տատանվում է 45—32°-ի սահմանում և 2.46, 2.87 ու 4.24 տոկոս, երբ լուծույթների ջերմաստիճանը տատանվում է 32—22°-ի սահմանում:

¹ Иванов, Испытания бумаги.

Լուծույթով չմշակած թերթիկների պարունակած խոնավության քանակը

Աղյուսակ 1

Թ ե Ր Թ Ի Կ ն ե Ր Ի

№ № բառ կարգի.	Սկզբնական կշիռը գրամ.	Կշիռը չորացնելուց հետո գրամ.	Սոսնավության քանակը գրամ.	Սոսնավության %	Սոսնավության միջին %
1	2,051	1,982	0,069	3,37	2,8
2	2,203	2, 16	0,043	1,95	
3	2,220	2,155	0,065	2,93	
4	2,337	2,272	0,065	2,78	
5	2,301	2,233	0,068	2,96	

Համաձայն մի շարք հեղինակների փորձերի և թղթի արդյունաբերության մեջ գոյություն ունեցող ստանդարտների, 70 տոկոս հարաբերական խոնավության առկայության դեպքում թուղթը պետք է պարունակի 5—7 տոկոս խոնավություն: Բայց ինչպես վերը նշել ենք, մեզ մոտ օդի ջերմաստիճանը սահմանվածից բարձր է եղել (մինիմումը պետք է լինի 13, իսկ մաքսիմումը 18), իսկ հարաբերական խոնավությունը ցածր, ուստի բնական է, որ փորձարկվող թղթի պարունակած խոնավությունն էլ պետք է ցած լինի:

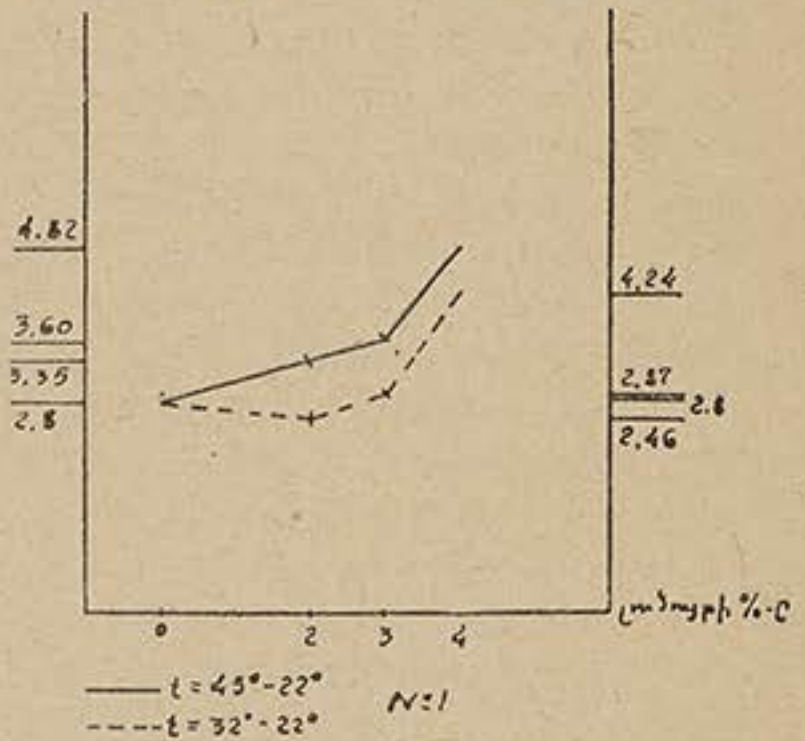
Տարբեր տոկոսանոց և տարբեր ջերմաստիճանում գտնվող լուծույթներում մշակվելուց հետո՝ թերթիկների պարունակած խոնավության քանակն արտահայտած միջին տոկոսներով, ցույց է արված № 1 դիագրամայում:

Ըստ այս տվյալների 32—22° ջ. ջերմություն ունեցող 2 տոկոսանոց լուծույթով մշակած թերթիկներն ավելի քիչ խոնավություն են պարունակում, քան չմշակված թերթիկները: Լուծույթի տակտի բարձրացման զուգընթաց բարձրանում է թերթիկների պարունակած խոնավության քանակը, և բարձր ջերմաստիճան ունեցող լուծույթով մշակված թերթիկների պարունակած խոնավությունն ավելի բարձր է, քան ցածր ջերմաստիճանի լուծույթով մշակած թերթիկների, չնայած այն հանգամանքին, որ երկու դեպքում էլ թերթիկները մշակ-

2—4 տոկոսանոց լուծույթով մշակված թերթիկների պարունակած խոնավության կորագիծ

խոնավության %-Ը

խոնավության %-Ը

Նկ. 1

վել են միաժամանակ և նույնանման պայմաններում:

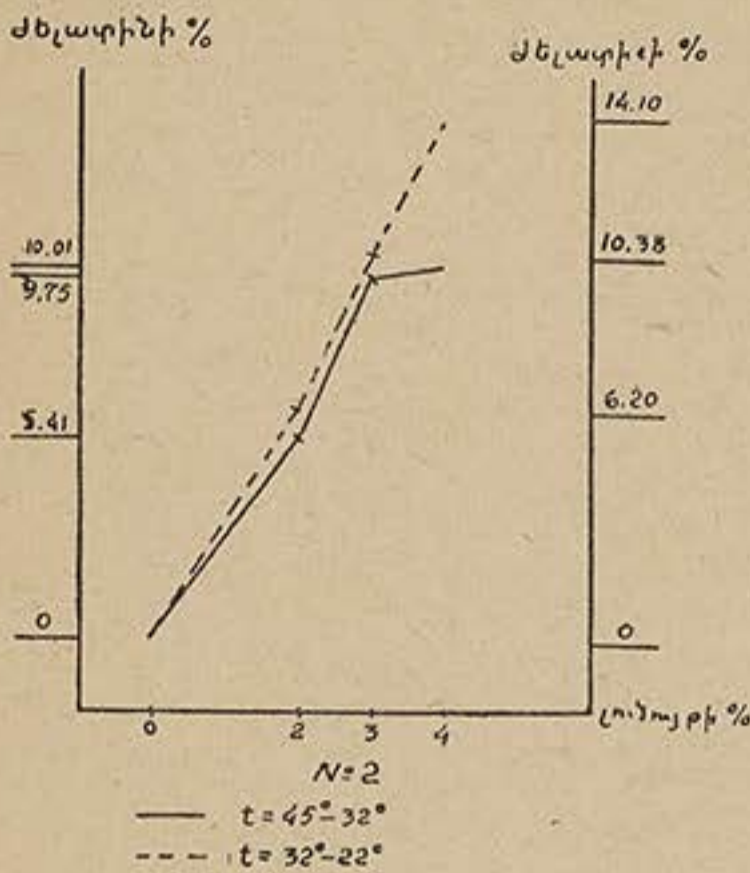
Այս հանդամանքի վրա անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել, քանի որ չափավոր խոնավությունը հանդիսանում է թղթի ամրության գործոններից մեկը:

Փորձից ստացված արդյունքները, որոնք արտահայտվում են ստորև բերված № 2 կորագծով՝ ցույց տվեցին, որ երբ թերթիկները մշակված են 45—32° ջ. ջերմություն ունեցող 2, 3 և 4 տոկոսանոց լուծույթով, նրանց կշիռները համապատասխանորեն ավելանում է 5.41, 9.75 և 10.01 տոկոսով, իսկ 32—22°-ի դեպքում՝ 6,2—10,38 և 14,1 տոկոսով:

Հայտնի է, որ լուծույթները բարձր ջերմաստիճանում ավելի նոսր են լինում, քան ցածր ջերմաստիճանում, ուստի զարմանալի չէ, որ առաջին դեպքում թերթիկների կշիռն ավելի քիչ տոկոսով է բարձրանում՝ քան երկրորդ դեպքում:

Այսպիսով՝ մի կողմից լուծույթի համեմատական քիչ քանակը, մյուս կողմից բարձր ջերմաստիճանում նրա նոսր լինելը նպաստում են թղթի համեմատաբար նուրբ ու համաչափ թաղանթապատմանը, որի հետևանքով լուծույթի 45—32° ջ.-ի դեպքում տեքստն ավելի լավ ընթեռնելիություն է

2-4 տակսանոց լուծույթով մշակած թերթերի կշռի ավելացման կորագիծ

Նկ. 2

ունենում, քան լուծույթի 32—22° Ց.-ի դեպքում:

Թերթիկների ցուցադրած դիմադրութեան և ձգելիութեան աճի մասին պատկերացում ստանում ենք ստորև բերված աղյուսակի և նրանից որպես հետևանք ստացված կորագծերի միջոցով:

Այս աղյուսակը և կորագծերը ցույց են տալիս, որ եթե չմշակված թերթերի ցուցադրած միջին դիմադրութեանն ու ձգելիութեան ունակութեանը ընդունենք հավասար 100 տոկոսի, ապա մշակվածների ցուցադրած դիմադրութեանը հաջորդաբար կլինին՝ 257, 549 և 650 տոկոս, երբ լուծույթի ջերմաստիճանը տատանվում է 45—35° Ց. միջև և՛ 172, 522, 537 տոկոս, երբ լուծույթի ջերմաստիճանը տատանվում է 32—22° Ց. միջև:

Նա միաժամանակ ցույց է տալիս, որ նույն պայմաններում ձգելիութեան աճը կազմում է 165, 452 և 590 տոկոս առաջին դեպքում և 105, 378 և 492 տոկոս երկրորդ դեպքում:

Ինչպես տեսնում ենք, լուծույթի ջերմաստիճանի բարձրութեան դեպքում բարձր

են լինում նաև թերթիկների ցուցադրած դիմադրութեանը և ձգելիութեանը: Դա ավելի ցայտուն կերպով երևում է № 3 և № 4 կորագծերից:

Վերոհիշյալ ավյալներից և պրակտիկ հետևանքներից մենք կարող ենք հանդել հետևյալ եզրակացութեան:

ա) լուծույթի խտութեան մեծացման դեպքում մեծանում է նաև նրա մածուցիկութեանը և նա նուրբ ու միասպաղաղ թաղանթ չի կազմում, որի հետևանքով խամբում է ձեռագրի տեքստը և դժվար ընթեռնելի է դառնում, իսկ մյուս կողմից՝ լուծույթը հաստ շերտով է թաղանթապատում թուղթը, որը չորանալուց հետո ձկունութեան չի ունենում և հեշտութեամբ ջարդվում է:

բ) Լուծույթի մածուցիկութեանը փոքրացնելու նպատակով նրա ջերմաստիճանն ավելի բարձրացնել հնարավոր չէ, քանի որ 45°-ից բարձր ջերմաստիճանում քայքայված ձեռագրերի թերթիկները կարող են գլղղվել ու փշանալ: Մյուս կողմից այս պայմանում ևս կրկնվում է անհավասարաչափ թաղանթապատման և տեքստի խամբման երևույթը, որը որոշ չափով կապ ունի անհավասարաչափ մամլման և չորացման պրոցեսների հետ:

Հայտնի է, որ ուլտրամանուշակագույն ճառագայթները և ջերմութեանը թղթում առաջացնելով ֆիզիկո-քիմիական պրոցեսներ, աստիճանաբար քայքայում են նրան, որի հետևանքով թուղթը դեղնում, չորանում և սկսում է փշրվել: Այս տեսակետից մենք ցանկացանք պարզել, թե ինչպես կազդեն ուլտրամանուշակագույն ճառագայթները և ջերմութեանը չմշակված ու քայքայված և տարբեր տակսանոց լուծույթներով մշակված թղթերի վրա. քանի՞ տոկոսով կնվազեցնեն նրանց դիմադրողականութեանը և ձգելիութեանը, ո՞ր դեպքում անկման տակոսը մեծ կլինի: Վերոհիշյալ գործոնների ազդեցութեանից հետո մշակված թղթի դիմադրողականութեանը և ձգելիութեանը ինչպիսի՞ փոխարարներով թեյան մեջ կդանվեն անմշակ թղթի նախ-

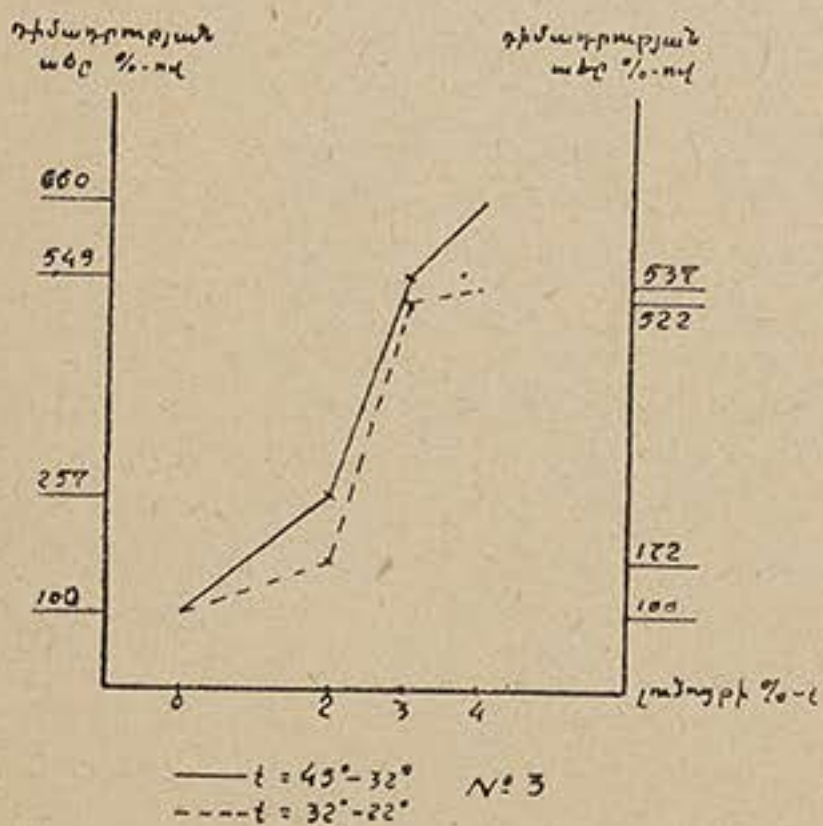

2, 3 և 4 տողաանոց ժելատինային լուծույթով մշակած թերթերի ցուցադրած դիմադրության անը՝ դրամներով և ձգելիության անը՝ միլիմետրով, շմշակվածների համեմատությամբ:

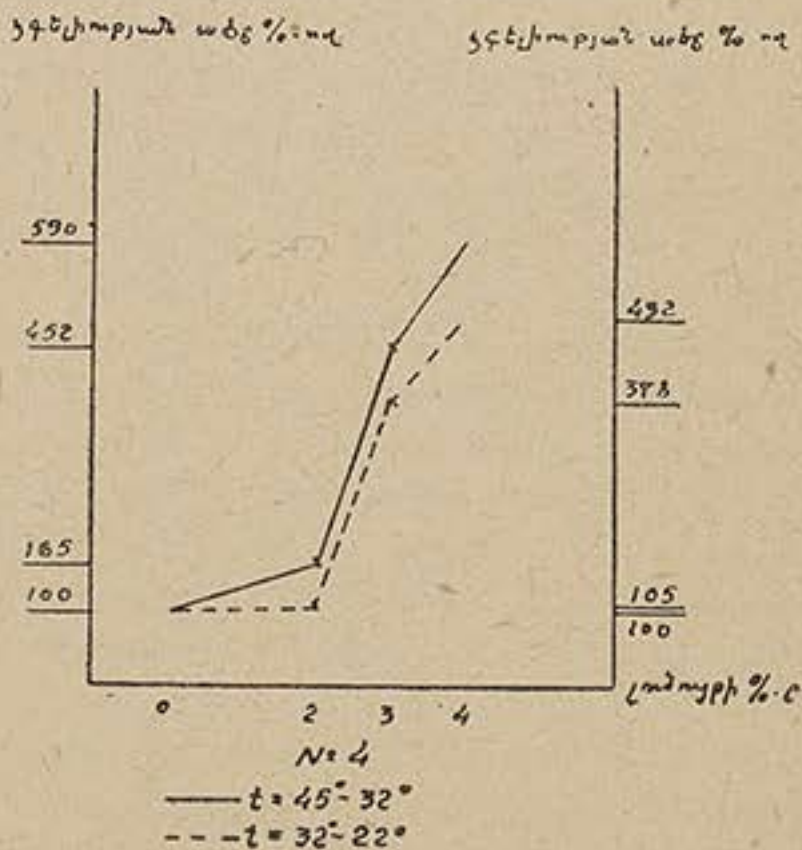
Աղյուսակ 2

№ ըստ կարգի	Չմշակված		Մշակ. 20% լուծ.		Մշակ. 30% լուծ.		Մշակ. 40% լուծ.							
			Ջերմաստ. 45-32		Ջերմաստ. 32-22		Ջերմաստ. 45-32		Ջերմաստ. 32-22		Ջերմաստ. 45-32		Ջերմաստ. 32-22	
	Գիմ.	Չգել.	դիմ.	ձգել.	դիմ.	ձգել.	դիմ.	ձգել.	դիմ.	ձգել.	դիմ.	ձգել.	դիմ.	ձգել.
Թղթի ընդերկայնական կտրվածքի դեպքում														
1	700	0,6	1600	1,0	950	0,45	3400	2,2	3500	1,8	4400	2,3	3500	2,55
2	500	0,45	1300	0,7	1100	0,48	3220	1,95	3800	1,9	3020	2,0	2500	2,1
3	300	0,3	1600	1,1	700	0,25	3100	1,9	2800	1,2	3980	2,2	2850	2,6
4	500	0,6	1080	0,5	800	0,38	3500	1,95	3280	1,4	4300	3,1	2350	1,0
Գում.	2000	1,95	5580	3,3	3550	1,56	13220	8,0	13380	6,3	15700	9,6	11200	7,25
Թղթի ընդլայնական կտրվածքի դեպքում														
1	700	0,55	1300	0,5	670	0,35	2720	1,5	1970	1,7	2200	2,2	2600	2,1
2	450	0,36	1200	0,5	850	0,65	1560	1,1	1700	1,7	2300	2,2	2300	2,2
3	200	0,15	900	0,5	700	0,4	1820	1,9	2000	1,4	2420	2,6	2400	2,2
4	500	0,2	900	0,5	830	0,42	1800	2,0	1300	1,95	2380	2,25	2180	2,0
Գում.	1850	1,28	4300	2,0	3050	1,82	7900	6,5	6970	5,75	9300	9,25	9480	8,5
Ընդ.	3850	3,28	9880	5,3	6600	3,38	21120	14,5	20350	12,05	28000	13,85	20680	15,75
Միջ.	481	0,4	1235	0,66	825	0,42	2640	1,81	2546	1,51	3125	2,36	2585	1,97
Տոկ.	100	100	257	165	172	105	549	452	522	378	650	590	537	492

2, 3, և 4 տողաանոց ժելատինային լուծույթով մշակած թերթիկների ցուցադրած դիմադրության և ձգելիության անը կտրագիծ

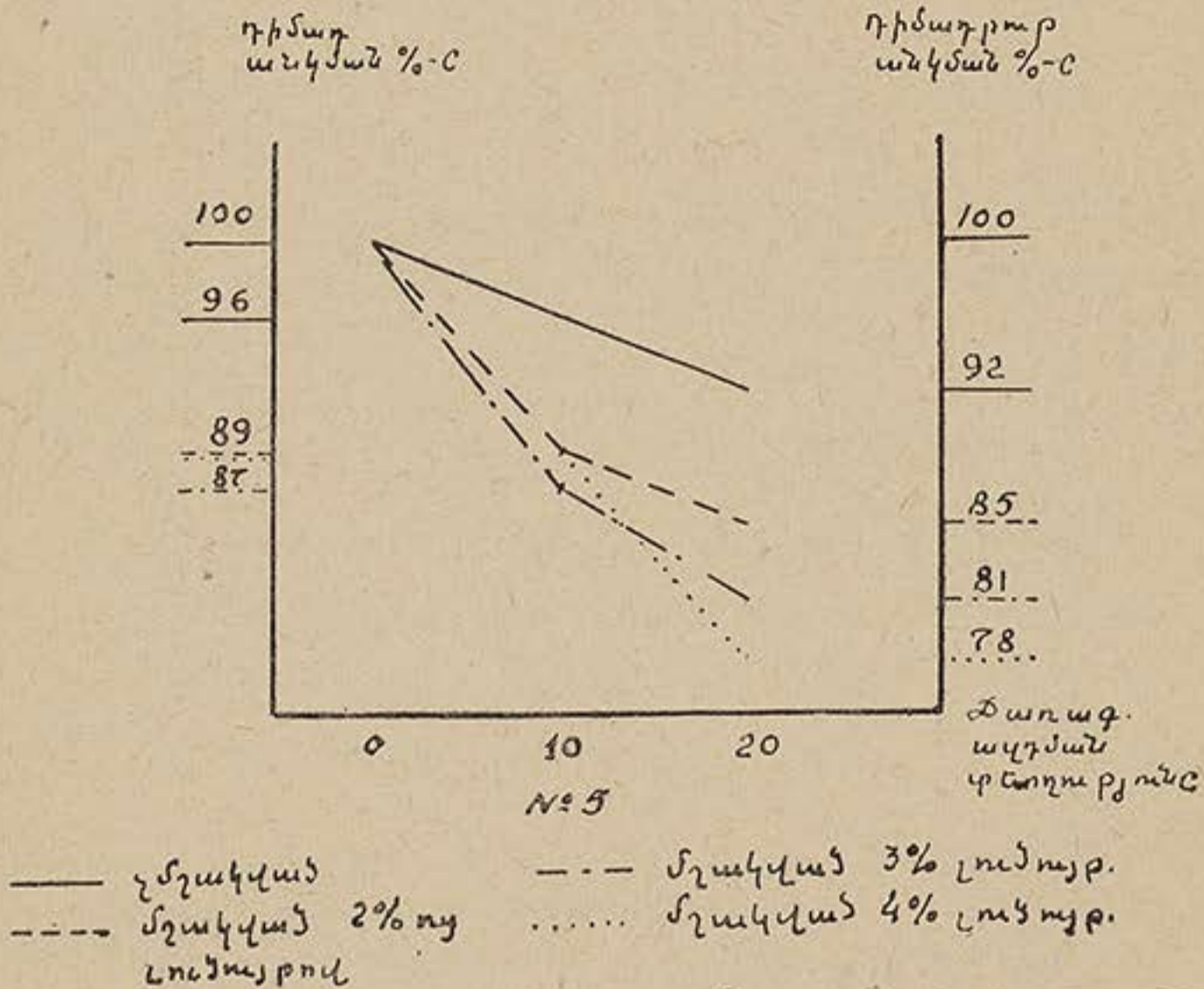
Նկ. 3

Նկ. 4

նական դիմադրության և ձգելիության հետ: Այս հարցերի պատասխանը մեզ տալիս են ստորև բերված 5, 6 7 և 8-րդ կորագծերը:

Ուլտրամանուշակագույն ճառագայթների ազդեցության տակ դիմադրության և ձգելիության անկման կորագիծ

Վերոհիշյալ կորագծերից երևում է, որ՝
 ա) Ջերմության և ուլտրամանուշակագույն ճառագայթների ազդեցության տակ ընկնում է թե լուծույթով մշակված և թե չմշակված թերթերի ցուցադրած դիմադրությունն ու ձգելիությունը:

բ) Չմշակված թերթերը ջերմության ազդեցության տակ ավելի մեծ տոկոսով են կորցնում իրենց դիմադրողականությունը և ձգելիությունը, քան մշակվածները:

գ) Որքան մեծանում է ջերմության ազդեցության տևողությունը, այնքան մեծանում է դիմադրողականության անկման տոկոսը և ընդհակառակն՝ որքան մեծանում է լուծույթի կոնցենտրացիան, այնքան փոքրանում է դիմադրողականության անկման տոկոսը:

դ) Որքան մեծանում է ուլտրամանուշակագույն ճառագայթների ազդման տևողությունը, այնքան մեծանում է դիմադրողականության անկումը:

ե) 20 ժամ ուլտրամանուշակագույն ճառագայթների ազդեցության ենթարկելուց հետո լուծույթով մշակված թերթերի ցուցադրած դիմադրությունը 2—5 անգամ, իսկ ձգելիությունը 1,5—3,5 անգամ ավելի մեծ են, քան նախնական վիճակում եղած ժամանակ:

Ստորև բերում ենք հետազոտության ընդհանուր ավյալների ամփոփումները երկու աղյուսակներով. նրանցից № 3 ցույց է տալիս դիմադրության փոփոխությունը, իսկ № 4 ձգելիության փոփոխությունը:

Փորձարկված բամբակե թղթի ցուցադրած միջին զիմադրության անկումը ըստ Աղյուսակ 3
 № 2 աղյուսակի և №№ 5, 6, 7 և 8 կորագծերի:

Ձև մաս կարգի	Ժելատինային լուծույթով մշակված և շմշակված հին թուղթը	Նախնական վիճակում	Թ զ թ ի վ ի ճ ա կ ր								
			Ենթարկված է ութորամանուշ. ճառ. աղղեցության				Ենթարկված է ջերմության աղղեցության				
			10 ժամ	20 ժամ	72 ժամ	144 ժամ	10 ժամ	20 ժամ	72 ժամ	144 ժամ	
			Ցուցադրած զիմադրությունը								
		զրամ	տոկոս	զրամ	տոկոս	զրամ	տոկոս	զրամ	տոկոս	զրամ	տոկոս

Չմշակված և մշակված թերթերի ցուցադրած զիմադրության պակասումը՝ իրենց նախնական զիմադրության համեմատությամբ

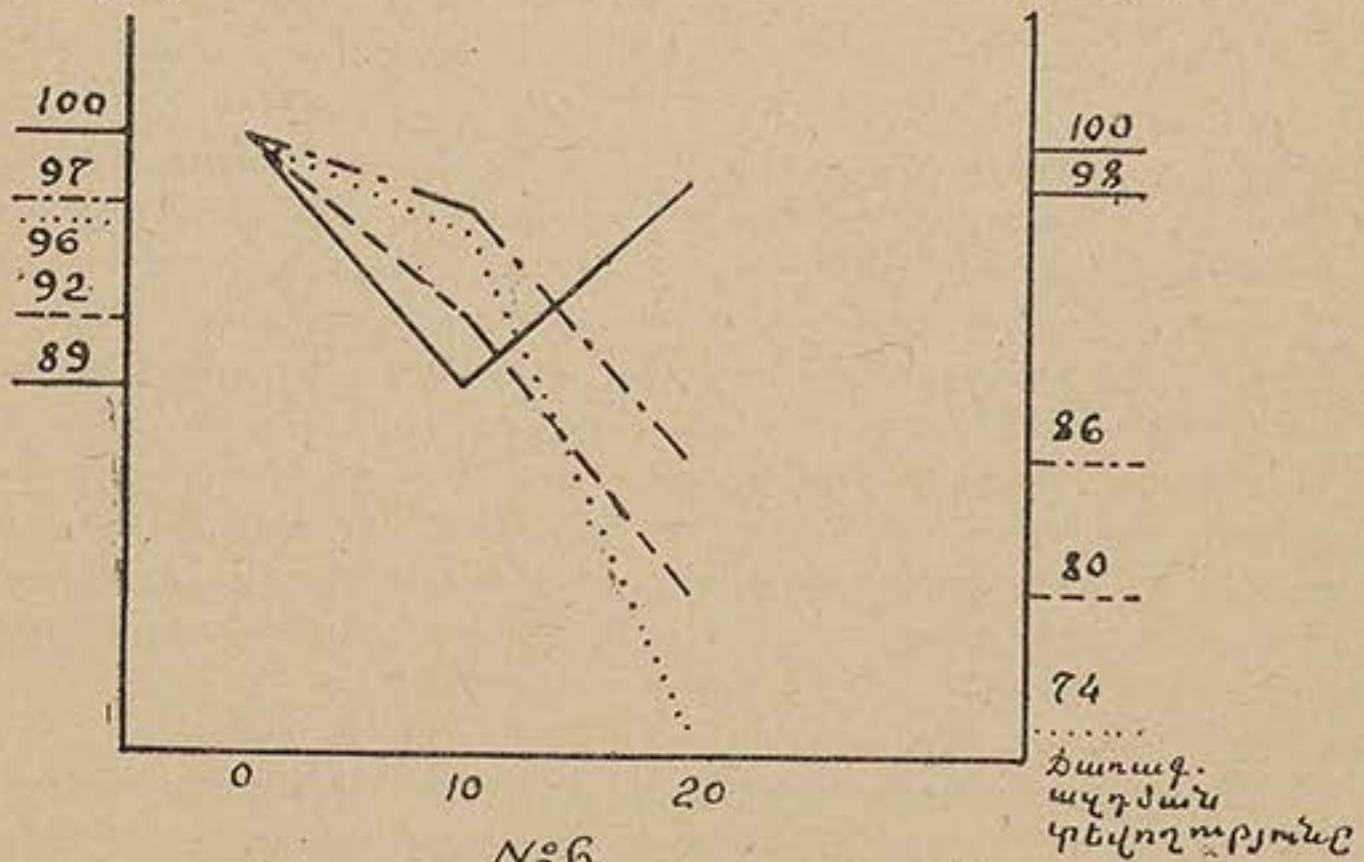
1	Չմշակ. հին թուղթ	481	100	462	96	440	92	302	63	276	57
2	Մշակ. 2 ⁰ / ₀ լուծ.	1235	100	1100	89	1044	85	972	79	932	76
3	> 3 ⁰ / ₀ >	2640	100	2297	87	2130	81	2504	95	2149	81
4	> 4 ⁰ / ₀ >	3125	100	2767	89	2437	78	2930	94	2679	85

Ցուցադրած միջին զիմադրությունը՝ շմշակված հին թղթի համեմատությամբ

1	Չմշակ. հին թուղթ	481	100	462	96	440	92	302	63	276	57
2	Մշակ. 2 ⁰ / ₀ թուղթ	1235	257	1100	230	1044	217	972	202	932	195
3	> 3 ⁰ / ₀ >	2640	549	2297	478	2130	443	2504	522	2149	447
4	> 4 ⁰ / ₀ >	3125	650	2767	575	2437	507	2930	609	2679	557

ՅԳԵՎՈՐԿԱՆ
անկման
%-Ը

ՅԳԵՎՈՐԿԱՆ
անկման
%-Ը

— չմշակված
 - - - մշակված 3% ու լուծույթով
 - . . . մշակված 4% լուծույթով
 — — — մշակված 3% լուծույթով
 . . . . . մշակված 4% լուծույթով

№ 6

Ճառագ. աղղեցության փոփոխությունը

Փորձարկված բամբակե թղթի ցուցադրած միջին ձգելիությունն ըստ № 2 աղյուսակի և №№ 5, 6, 7 և 8 կորագծերի.

Աղյուսակ 4

№№ ըստ կարգի	ժելատինային լուծույթով մշակված և շմշակված հին թուղթը	Նախնական վիճակում	Թ Ղ Թ Ի Վ Ի Տ Ա Կ Ը									
			Ենթարկված է ուլտրամանուշակույթի ազդեցության				Ենթարկված է ջերմության ազդեցության					
			10 ժամ	20 ժամ	72 ժամ	144 ժամ	10 ժամ	20 ժամ	72 ժամ	144 ժամ		
			Ձգելիության անկումը									
			մմ-ով	տոկոս	մմ-ով	տոկոս	մմ-ով	տոկոս	մմ-ով	տոկոս	մմ-ով	տոկոս

Չմշակված և մշակված թերթերի ցուցադրած ձգելիության անկումը՝ իրենց նախնական ձողողունակության համեմատությամբ

1	Չմշակ. հին թուղթ	0, 4	100	0,36	89	0, 32	98	0,275	69	0,28	70,0
2	Մշակ. 2 ⁰ / ₀	0,66	100	0,36	92,0	0,526	80,0	0, 49	74,0	0, 5	76,0
3	» 3 ⁰ / ₀	1,81	100	1,76	97,0	1, 56	86,0	1, 11	61,0	0,99	55,0
4	» 4 ⁰ / ₀	2,36	100	2,27	96,0	1, 75	74,0	1, 55	66,0	1,35	57,0

Միջին ձողողունակությունը՝ շմշակված հին թղթի համեմատությամբ

1	Չմշակ. հին թուղթ	0, 4	100	0,36	90	0,39	98	0,275	69	0,28	70
2	Մշակ. 2 ⁰ / ₀	0,66	165	0,67	152	0,52	130	0, 49	122	0, 5	125
3	» 3 ⁰ / ₀	1,81	452	0,76	440	1,56	390	1, 11	277	0,99	267
4	» 4 ⁰ / ₀	2,36	590	2,27	567	1,75	437	1, 55	337	1,35	337

Այս աղյուսակներից յուրաքանչյուրը բաժանվում է երկու մասի: Նրանցից վերի մասը ցույց է տալիս դիմադրության կամ ձգելիության անկումը ջերմության կամ ուլտրամանուշակազույն ճառագայթների ազդեցությանը ենթարկելուց առաջ, իսկ ցածր մասը ցույց է տալիս դիմադրության կամ ձգելիության աճը շմշակված թղթի նախնական վիճակի համեմատությամբ (չնայած ջերմության և ուլտրամանուշակազույն ճառագայթների ազդեցության):

Վերոհիշյալ փորձերը մեզ բերին հետևյալ կարևորագույնություններին.

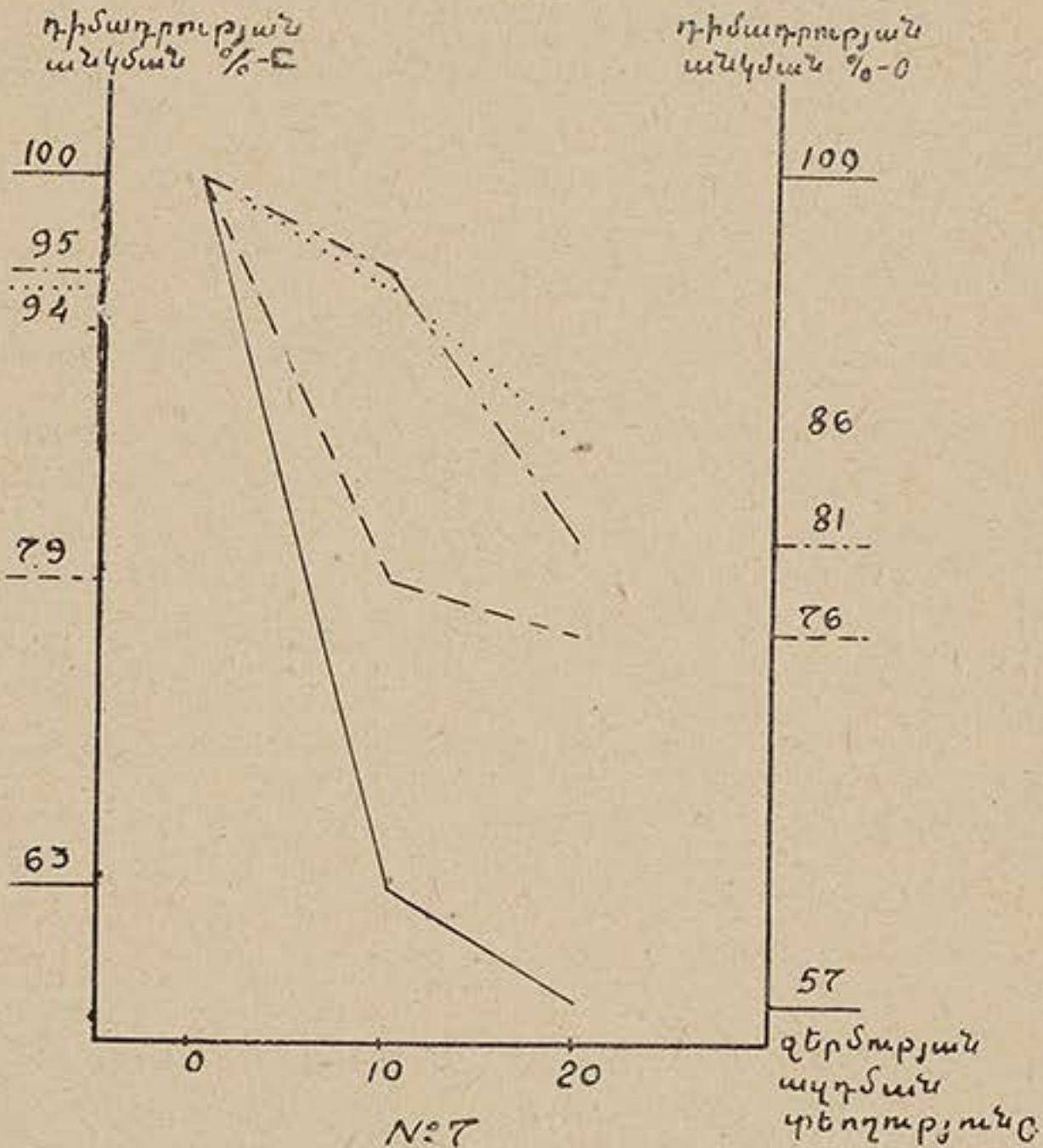
ա) Որքան մեծ է լինում լուծույթի կոնցենտրացիան և ցածր է նրա ջերմաստիճանը, այնքան թերթերի դոնափոխումը մեծ է լինում: Նույնը կատարվում է ջերմության և ճառագայթների ազդեցության տևողության աճման պայմաններում:

բ) Մատենադարանի լաբորատորիայի կողմից կատարած միկրոբիոլոգիական և

միկոլոգիական անալիզները ցույց տվին, որ սրպես դարադող և գեղինֆեկցիոն նյութ ֆորմալինը կիրառելիս, բարբոսի սեկերն ու նրանց սերմիկները ոչնչանում են, իսկ կալիում ալյումինումի արճասուր՝ $(KAlSO_4)_2$ կիրառելիս լրիվ չեն ոչնչանում:

գ) Լուծույթի դրական կամ բացասական ազդեցությունը տեքստի և մանրանկարների վրա ստուգելու նպատակով, վերոհիշյալ բաղաձայնի փորձերից հետո՝ 1946 թ. փետրվարին, 2 տոկոսանոց ժելատինային լուծույթով մշակեցինք մի քանի առանձին արժեք չունեցող պատատիկներ և կիսաքայքայված վիճակում գտնվող № 264 ձեռագիր ավետարանը, որն ունի նաև մանրանկարներ: Մշակելուց հետո՝ ինչպես մանրանկարները, այնպես էլ տեքստը՝ լվացվելով դարավոր փոշուց ու կեղտից՝ թարմացան, պայծառացան և մինչև օրս էլ գտնվում են այդպիսի վիճակում, ուստի կարելի է ասել, որ այդ թարմությունն ու պայծառությունը ժամանակավոր բնույթ չեն կրում:

Ջերմության ազդեցության տակ դիմադրության հատկության անկման կորագիծ

— հնչակված
 --- Տշակված 2% ուղ լուծույթով
 -.-.- Տշակված 3% լուծույթ.
 ..... Տշակված 4% լուծույթ.

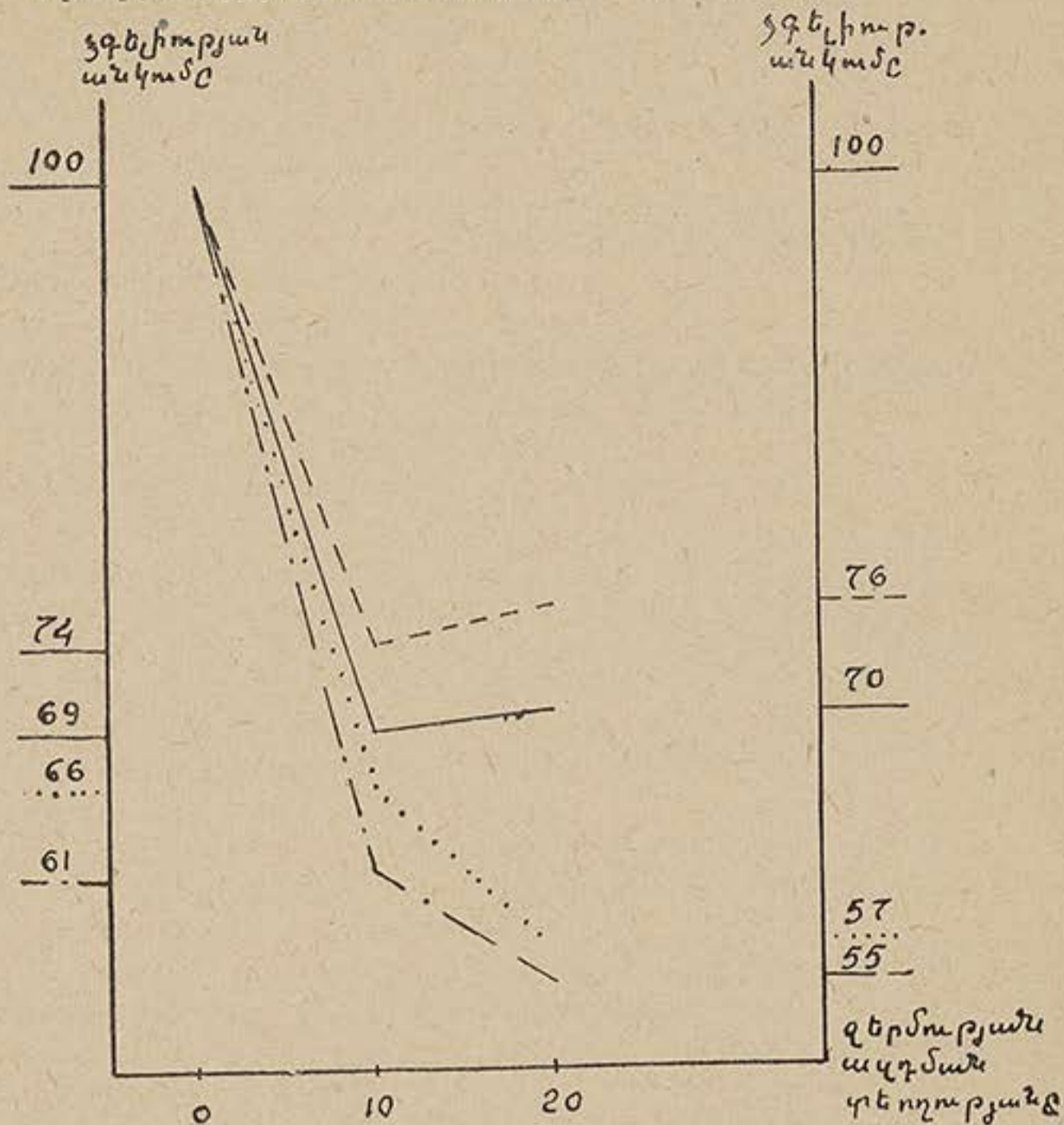
դ) Մեզ մոտ եղած թղթերի որակի, հնության և քայքայվածության բազմազանության հետևանքով լուծույթում ժելատինի քանակը կարող է տատանվել 2—4 տոկոսի սահմաններում:

ե) Լուծույթը առայժմ տեսանելի հետքերով բացասականորեն չի ազդում տեքստի և մանրանկարների վրա: Նա, լվանալով, մաքրում է թերթերի վրա եղած փոշին, անձրևի ջրի հետ նրանց վրա թափված դանազան աղերը, բորբոսի սնկերի կամ բակտերիաների թողած հետքերը և այդպիսով՝ թարմացնելով տեքստն ու մանրանկարները, այն դարձնում է դյուրընթե-

նելի: Ինչ վերաբերում է թղթի գունափոխմանը, ապա դա ավելի սրոշակի նկատվում է նոր թղթերի դեպքում, իսկ ձեռագրերում այդ երևույթը նկատվում է շատ թույլ կերպով, հաճախ միանգամայն աննկատելի, քանի որ մշակված ձեռագրերն առանց այն էլ կորցրել են իրենց նախնական տեսքը:

զ) 2—4 տոկոսանոց լուծույթների ջերմության 45—32°-ի դեպքում լուծույթներն ավելի խոր են ներծծվում հին ու փշացած թղթերի խորքը և կապում անջատված մազիկները, քան նույն լուծույթների ջերմության 32—22°-ի դեպքում, որի հետևանքով բարձր լուծույթով մշակված թերթիկների

Ջերմության ազդեցության տակ ձգելիության անկման կորագիծ

N° 8

— չճշակված
 --- ճշակված 2% ուղ
 Լուծույթով

--- ճշակված 3% լուծույթ.
 ..... ճշակված 4% լուծույթ.

ցուցադրած դիմադրության աճը կազմում է 257—650 տոկոս, իսկ ձգելիության աճը 165—590 տոկոս (աղ. № 2):

է) 1—2 տոկոս դիֆերին մացնելիս՝ թուղթն ավելի փափուկ, առաձգական և ճկուն է դառնում:

բ) 2—4 տոկոսանոց լուծույթների ջերմության 45—32°-ի դեպքում մշակված թերթիկների պարունակած խոնավությունը բարձրանում է 3,35-ից 4,82 տոկոսի, ի դիմաց չմշակված թերթիկների պարունակած 2,8 տոկոսի: (Տես դիագրամա № 1):

թ. Ուլտրամանուշակագույն ճառագայթների և ջերմության ազդեցության տակ

նվազում է ինչպես լուծույթով մշակված, այնպես էլ չմշակված թերթիկների ցուցադրած դիմադրությունն ու ձգելիությունը, դուրսափոխվում և հնանում է փորձարկվող թուղթը (աղ. № 2): Բայց, չնայած վերոհիշյալ հանգամանքներին, ամենավատագույն դեպքում՝ անգամ, լուծույթով մշակված թղթի ցուցադրած դիմադրությունը 2-ից 5,5 անգամ և ձգվելու ունակությունը 1,25—3,5 անգամ մեծ է սկզբնական վիճակում գտնվող թղթի ցուցադրած դիմադրությունից ու ձգվելու ունակությունից:

ժ) Շնորհիվ լուծույթի բաղադրության

մեջ եղած ֆորմալինի, թղթերը միաժամանակ ենթարկվում են դեզինֆեկցիայի և ամենատուր կերպով հիվանդացած ձեռագրերի վրայի բորբոսի սնկերն անգամ ոչնչանում են:

Ելնելով վերահիշյալից՝ մենք գտնում ենք, որ հնարավոր է և անհրաժեշտ ժելատինային ամրացնող լուծույթը կիրառել Մատենադարանի և առհասարակ քայքայված, ըզլաված ձեռագրերի ու սպաղիր գրականության թերթերն ու տեքստերը ամրացնելու և նրանց կյանքը ըստ հնարավորին կրկարացնելու համար:

ախնային ամրացնող լուծույթը կիրառել Մատենադարանի և առհասարակ քայքայված, ըզլաված ձեռագրերի ու սպաղիր գրականության թերթերն ու տեքստերը ամրացնելու և նրանց կյանքը ըստ հնարավորին կրկարացնելու համար:

ЖЕЛАТИНОВЫЙ УКРЕПЛЯЮЩИЙ РАСТВОР И ЕГО НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРИ ОБРАБОТКЕ РАЗРУШЕННЫХ РУКОПИСЕЙ ДЛЯ ИХ КОНСЕРВАЦИИ

(Резюме)

Для укрепления древних бумаг применяется желатиновый раствор следующего состава: 1) желатин 2%, 2) ядровое мыло 2%, 3) глицерин 1,5%, 4) формалин (40%) 0,5%, 5) вода 94%. (При 3% и 4%-ных растворах меняется количество желатина и воды).

У подвергнутой воздействию желатинового раствора бумаги поверхностная реакция была нейтральной. Микробиологический анализ показал зараженность бумаги плесенью. Влажность бумаги была 2,8% (нормальная влажность в среднем бывает 5—7%).

Исследования показали:

1) Формалин как дубильное так и дезинфицирующее вещество, уничтожает (убивает) плесневые грибки с поверхности бумаги.

2) При обработке 2%-ным желатиновым раствором полуразрушенная бумага укрепляется и очищается от пыли.

3) 2—4% желатиновый раствор не

производит отрицательного воздействия на текст и рисунки: наоборот, текст становится более ясным.

4) При 45—32° температуре 2—4% растворы впитываются в старые и разрушенные бумаги более глубоко: они крепче соединяют отдельные волоски бумаги. Сопротивляемость на разрыв повышается на 257—650%-ов, а растяжимость—на 165—590%.

5) 1—2% глицерина в желатиновом растворе придает бумаге мягкость и делает эластичной.

6) При обработке 2—4% раствором желатина при температуре от 45—32°, влажность, содержащаяся в бумаге, повышается от 2,8, до 3,35—4,32%.

Исходя из вышеизложенного, приходим к заключению, что вполне возможно желатиновый раствор применять для консервации бумаг и в частности для консервации бумаги древних рукописей.

Լ. ԽԱԶԻԿՅԱՆ պատմ. գիտ. քեկնածու

ԶԵՆՈՆԻ «ՅԱՂԱԳՍ ԲՆՈՒՅԵԱՆ» ԵՐԿԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՐԳՄԱՆՈՒՅՅՈՒՆԸ

1. Զենոնի իմաստասերի հրատարակվող աշխատությունը հասել է մեզ երկու՝ ընդարձակ և համառոտ խմբագրությունների:

Ընդարձակ խմբագրության պատկանող միակ բնագիրը պահվել է Հայկ. ՍՍՐ Մինիստրների Սովետին կից Պետ. Զեռագրատան (Մատենադարան) № 5254 ձեռագրում, որն արտագրված է 1280 թվականին, Գեղձուտի վանքում, Գեորգ գրչի կողմից (Ա. ձեռագիր)¹:

Համառոտ խմբագրության պատկանող ձեռագրերն են.

№ 627 (666)—B.

Թերթ՝ 275, մեծություն՝ 17×13, նյութ՝ թուղթ, կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, գիր՝ բոլորագիր, ժամանակ՝ 24Գ.—1314 թ. գրիչ՝ Պաշխի:

Բ ո Վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն.

1. էջ 25ա—152բ. Լուծմունք Գրիգոր Աստուածարանի ձաների («Յովհաննիսի Եղնկացո, որ և Մործարհցո արևգերալոյս վարդապետի ասացեալ»):

2. էջ 153ա—204բ. Լուծմունք Բարսեղ Կեսարացու ձաների.

3. էջ 205ա—213ա. Լուծմունք Արիստոտելի վանն Աշխարհաց գրոցն.

4. էջ 213ա—236բ. Լուծմունք Պորփիրի.

5. էջ 236բ—261բ. Մտորոգութեանցն Արիստոտելի լուծմունք.

6. էջ 262ա—269ա. Լուծմունք Մահմանաց գրոց.

7. էջ 269բ—275բ. Յաղագս գիտութեան պիտանացու սեռից (Զեմեմի իմաստասիրի):

№ 3487 (Ս և ա ն . 104)¹—C

Թերթ՝ 144, մեծություն 14,5×12, նյութ՝ թուղթ. կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, գիր՝ նոսրգիր, ժամանակ՝ ՊԼԸ—1389 թ. գրիչ՝ Հակոբ Ղրիմեցի, տեղի «Ի դաւտախ Եկեղեաց, ի հոշակաւոր վանքս, որ կոչի կապոսի»:

Բ ո Վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն.

1. էջ 4—95. «Համառուտ հավաքումն յաղագս հոգոյ և դաւրութեանց նորին»:

2. էջ 97—165. «Յաղագս աւարինութեանց հոգոյն»:

3. էջ 166—276. «Յաղագս բնութեան հրեշտակաց»:

4. էջ 278—287. (Զեմեմի իմաստասիրի յաղագս բնութեան), անփերնագիր:

№ 1823 (1854)—D

Թերթ՝ 405, մեծություն՝ 20×15, նյութ՝ թուղթ, կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, գիր՝ բոլորագիր, ժամանակ՝ 1731 թ. գրիչ՝ Մեթրոպ, տեղի՝ Էջմիածին.

Բ ո Վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն.

1. էջ 13ա—231բ. «Միմէոնի Գառնեցոյ եպիսկոպոսի արարեալ մեկնութիւն գրոցն Պրովիզի»:

2. էջ 234ա—345բ. «Նուսաս Մաթէոս վարդապետի...աշխատասիրեալ առ ի հաւաքումն բանից, որ հայի առ վեց աւուր զործս Աստուծոյ, ի խնդրոյ Սարգիս կրօնաւարի»:

3. էջ 346ա—386բ. «Արիստոտելի վերլուծական» և այլն.

4. էջ 386բ—392բ. «Զեմեմի իմաստասիրի յաղագս պիտանացու սեռից»:

¹ Ն. Մառի կազմած «Յուցակ համառոտ ձեռագրաց վանուց Սևանայ» (Մոսկվա, 1892 թ.) աշխատության մեջ սույն ձեռագիրը նկարագրված է № 85-ի տակ: Զենոնի աշխատությունը, փերնագիր չուեննալով, չի նշվել Ն. Մառի կողմից:

¹ Սյու ձեռագրի մանրամասն նկարագրությունը տես առաջարանի փերջում:

Այսպիսով՝ ընդարձակ խմբագրությունից մեզ հասել է մեկ ձեռագիր (A), իսկ համառոտից՝ երեք (B, C, D):

Չենոնի աշխատության այլ արտադրություններ, ինչպես մեր, այնպես էլ այլ մատենագրարաններում, մեզ հայտնի չեն: Կարելի է ենթադրել միայն, որ համառոտ խմբագրության մի արտադրություն կա վենետիկյան Մխիթարյանների մատենադարանում, որովհետև «Հայկազյան լեզվի նոր բառագրքի» մեջ մուտք են գործել որոշ բառեր այդ խմբագրությունից:

Այսպես օրինակ՝ «Եռակարար» բառի օրինակների շարքում մեջ է բերված Չենոնի աշխատության «Յաղագս չափուց» ենթադրի՝ «Տեղին է եռակարար՝ վերին, ստորին, միջին» (բնագիր էջ 83ա, տող 13-14) և «Ձեռակարար ասի՝ եռանկիւնի, քառանկիւնի և բոլոր» (էջ 83ա, տող 20-21) հատվածները: «Անկրական» բառի կապակցությամբ՝ «Յանկրական լուսոյ և հրոյ» (բն. «Յաղագս դրից» ենթադրուի, էջ 81ա, տող 13-14) հատվածը և համապատասխան հատվածներ՝ «Համետական», «Պաղպաղմունք», «Մշատշաճական», «Պղնձոտ», «Սեռանայ» և մի շարք այլ բառերի օրինակները բաժնում:

Որպես աղբյուր մեջբերված հատվածների նրանք նշել են Տօնակաճ ժողովածուն¹ և ոչ մի հիշատակություն չունեն Չենոնի մասին:

2. Չենոնի բնագրի մասին տպադիր մատենագրական աշխատություններում համարյա ոչինչ չի ասված:

1930 թվականին պրոֆ. Մելիքսեթ-բեկովի իր «К истории точных наук в Армении и Грузии» աշխատության մեջ² հայտնել է, որ էջմիածնում գտնված է էլիպսի Չենոնի հունարեն բնագրով մեզ հասած «Περὶ φύσεως» («Բնության մասին») աշխատությունը:

Համառոտ խմբագրության բոլոր երեք ձեռագրերի հետ առաջին անգամ ծանոթա-

ցել է ակադ. Հ. Մանանդյանը և նրանց ուսումնասիրությամբ կազմել է համառոտ խմբագրության համահավաք բնագիր, նպատակ ունենալով հրատարակել այն¹:

1942 թվականին, Մատենադարանի ձեռագրերի թեմատիկ բիրտագրաֆիայի մեզ հանձնարարված բաժինները կազմելու ժամանակ, № 5254 ձեռագրի հարուստ նյութերի շարքում մեր ուշագրությունը գրավեց անվերնագիր մի արժեքավոր փիլիսոփայական բնագիր, որն, ինչպես պարզվեց հետագայում, Չենոնի հրատարակվող աշխատության ընդարձակ խմբագրությունն էր (A բնագիր):

3. Ընդարձակ խմբագրության բնագիրը ծավալով կրկնակի մեծ է համառոտից: Այն քաղկացած է հետևյալ մասերից:

(Յաղագս չափի և բարոյ) — Չեռագիր № 5254, էջ 238բ. Յաղագս կատարեալ զխառնեան բանի, էջ 239ա. Յաղագս գործնականին, զոր ի վերա կատարելութեան բանի առադրեցին — 240ա. (Յաղագս անաւրինականին) — 240ա. Յաղագս բարոյականին — 240բ. Յաղագս քաղաքականին — 240բ. Յաղագս միմիտութեան — 241ա. Յաղագս ժամանակի, առանձին — 241ա. Յաղագս պիտանացու սեւից — 242ա. (Յաղագս դրից) — 242բ. Յաղագս կարգաց — 243ա. Յաղագս շրջանացն — 243բ. Յաղագս չափուց — 244ա. Յաղագս դուրսութեանց — 245ա. Յաղագս աղղմանց — 246բ. Յաղագս աստուածախառնութեան սկզբան և կատարածի, առանձին — 248բ. Յաղագս բնութեան, առանձին — 249ա. Յաղագս օտնմանաց և բաժանմանց, զոր ի վերա բնութեան առադրեցին — 249բ. Յաղագս սպայուցի և արամարանութեան — 251բ. Յաղագս իմաստակութեան և վերլուծութեան — 251բ. Յաղագս էականութեան, առանձին — 252ա. Յաղագս ի ձեռն խնդրականի, զոր ի տեսականն առադրեցին — 252բ. Յաղագս անմեկնելի որոշման ստորագրութեան էսկացո — 252բ. Յաղագս զանազանութեան — 254ա. Յաղագս գոյացուցիչ և մշտարուի բառակին, որ է աստուածարանական շարժման և նյութի, առանձին — 254բ. Յաղագս ունայնի, առանձին — 255ա. Յաղագս անբաւի — 255 ա. (Թարգմանչի կողմից խորհրդածություն) — 255բ.

4. Գլուխների և ենթադրուիների սույն դասավորությունը թվում է սարոզինակ:

¹ Չենոնի աշխատության այլ բնագրերի անվերնագիր գտնելու նպատակով՝ մեր ծանոթացանք Մատենադարանի № № 993, 996 ձեռագրեր Տօնակաճների հետ: Այդ աշխատանքը չափից ցանկալի արդյունք:

² См. Вопросы философии и социологии марксизма, изд. ЗКУ, кн. II, Тбилиси, 1930 г. стр. 192:

¹ Հարեանցի կերպով ծանոթանալով մեր կատարած աշխատանքին՝ ակադ. Հ. Մանանդյանն իր կազմած բնագիրը 1946 թվականին հանձնեց մեզ: Թնամքով կատարված այդ աշխատանքը, համահավաք բնագիրը կազմելու բնիացրում մեծապես օգնեց մեր աշխատանքին, որի համար և հայտնում ենք նրան խորին շնորհակալություն:

Նախ, այն հակասության մեջ է մտնում աշխատության «Յաղագս՝ ազգմանց» ենթագլխում շարադրված այն մտքի հետ, ըստ որի «մակաղցելին է արհեստ և բաժանի ի տեսակս չորս՝ ի գործնական և ի բանական, ի տեսական և յիմացական» (Բն. էջ 86բ, տող 21—23). և կամ. «(իմաստասիրութիւն) է արհեստ արհեստից և մակաղցութիւն մակաղցութեանց: Արդ՝ արհեստիցն է գործնականն իսկ արհեստ՝ բանականն և մակաղցութեանցն է տեսականն, իսկ մակաղցութիւն՝ իմացականն» (Բն. «Յաղագս սահմանաց և բաժանմանց» ենթագլխի, էջ 90ա, տող 40—90բ, տող 3):

Այդ սոցասելի էր տեսնել աշխատության կառուցվածքը վերոհիշյալ սկզբունքով. այսինքն, Յաղագս պիտանացու սեռից գլխից հետո (որի վերջին ենթագլուխն է «Յաղագս ազգմանց»-ը), պետք է շարադրվեին գործնական, և ապա՝ բանական, տեսական ու իմացական «մակաղցությունները» ենթագլուխները: Սակայն մեզ հասած բնագիրը սկսվում է «Յաղագս չարի և բարւոյ» ենթագլխով, որը, ինչպես պարզվում է նույն «Յաղագս ազգմանց» ենթագլխից, իմացականի մասը պետք է կազմեր:

Ըստ այդ ենթագլխի «իմացականին (մասունք են)՝ չար և բարի (ա), ժամանակ (բ), կատարելութիւն բանի (գ), սկիզբն և կատարած (դ), բնութիւն՝ սահմանական և արարչական (ե), էականութիւն (զ), նիւթ և շարժումն (է), ունայն (ը), անբաւ (թ)» (Բն. էջ 87ա, տող 7—11):

Իսկ բնագրում «իմացական»-ի այս ենթագլուխները անջատված են միմյանցից ու գրված աշխատության այլ և այլ մասերում, որով և խախտված է բնագրի արամարանական շարադրանքը:

Երկրորդ՝ մի շարք գլուխների վերնագրերում հանդիպում ենք «առանձին» բառին («Յաղագս բնութեան, առանձին», «Յաղագս ժամանակի, առանձին» և այլն), և «գոր ի վերա (այս կամ այն ենթագլխի) առադրեցին» արտահայտությունը:

Ինչպէս համար են այս անդամ արտահայտությունները, հեղինակի դրչից են նրանք դուրս եկել, թե՛ խմբադրական հավելումներ

են, իսկ եթե խմբադրական հավելումներ են՝ ի՞նչ նպատակի են ծառայել:

5. Հայ իմաստասիրական գրականության մեջ տարածված է եղել էլիասին վերադրված «Մեկնութիւն ստորոգութեանցն Արիստոտելի» աշխատությունը: Նրա ազդեցութեամբ գրվել են մի շարք վիլիսոփայական երկեր ու մեկնություններ:

Այդ աշխատության մեջ, ի տարբերություն մեր բնագրի, իմաստասիրությունը բաժանված է ոչ թե չորս, այլ երեք բաղկացուցիչ մասերի:

Իմաստասիրութիւն, — ասված է այնտեղ, — յերիս բաժանի՝ ի տեսականն, ի գործնականն, ի բանականն¹:

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ բացակայում է իմաստասիրության գենսյան բաժանման չորրորդ բաղկացուցիչ մասը՝ իմացականը:

Առաջնորդվելով արիստոտելյան հեղինակավոր մեկնիչի այս դրույթով, Զենոնի բնագրի խմբագիրներից մեկը, ըստ երևույթին, ընկել է բնական տարակուսանքի մեջ, և այդ երկու աղբյուրների միջև գոյություն ունեցող ակնհայտ հակասությունն աշխատել է մեղմել լուծարքի ենթարկելով Զենոնի բնագրի «իմացական»-ին վերաբերող ենթագլուխները:

Իմացական մակաղցության «Յաղագս չարի և բարւոյ» առաջին ենթագլուխը նա տեղափոխել է աշխատության սկզբում. երկրորդ՝ «Յաղագս ժամանակի» ենթագլուխը՝ «Յաղագս գործնականի» գլխից հետո, և այսպես հերթականությամբ նաև մյուս ենթագլուխները:

Հարթելու համար իր խմբադրական աշխատանքի ակնառու թերությունները, նա դիմել է երկու միջոցի. որպես ամբողջություն լուծարքի ենթարկած և բնագրի տարբեր մասերում տեղափոխված իմացականի ենթագլուխների վերնագրում նա ավելացրել է «առանձին»² բառը, իսկ հաջորդ գլուխներ

¹ Մեկնութիւն ստորոգութեանցն Արիստոտելի, բնծայեալ էլիասի իմաստասիրի. ի լոյս էած Յ. Մանուկեան. Ս. Գ. Բ. 1911 թ. էջ 14:

² «Առանձին» բառը գտնվում է միայն իմացականի ենթագլուխներին կից: Այդ բառը բացակայում

րի հետ այդ տեղահանված ենթադրութիւնները շարկապելու նպատակով, ստեղծել է նաև «դոր ի վերա առադրեցին» այս կամ այն ենթադրութի անդեմ (սով առադրեց) դարձվածքը¹:

Վերստիշյալից դատ, ըստ երևույթին, նույն խմբագիրը, «Յաղագս պիտանայու սեռից» գլխից հետո և բնագրի վերջում թողել է համառոտ ամփոփումներ՝ աշխատութեան բովանդակութեան մասին: Այդ հատվածները թողեցինք բնագրում, անջատելով բուն տեքստից աստղանիշերով (տես՝ էջ 87բ, տող 11—26 և էջ 97բ, տող 18—98բ, տող 7):

Եվ անա, այսպիսի խմբագրական աշխատանքի շնորհիվ ընդարձակ բնագիրը մեզ հասել է գլուխների անտրամաբանական շարանյութում:

6. Խմբագրի աչքից վրիպել է «Յաղագս ազգմանց» ենթադրութեմ գտնվող ուշադրով հատվածներից մեկը, որը հնարավորութեան է տալիս վերականգնելու Ջենոնի աշխատութեան բնագրի սկզբնական կառուցվածքը:

Ընդհանուրի բերելով, «Յաղագս պիտանայու սեռից» գլխում շարադրված մտքերը բնութեան մասին, հեղինակը համառոտակի հայանում է դրանից հետո շարադրվելիք նյութի ծրագիրը բաժիններով և ենթարածիններով:

«Մակացելին, — գրում է նա, — է արհեստ, և բաժանի ի տեսակս չորս՝ ի գործնական և ի բանական, ի տեսական և յիմացական: Եւ գործնականն՝ ի տնայրինական, ի բարոյական և ի քաղաքական: Եւ բանականն՝ յաղացուցական, ի տրամաբանական, յիմաստական, ի բաժանական, ի վերլուծական, ի սահմանական: Եւ տեսականն, ի ձեռն որոյ՝ ինդրականն, ի գիտաւորականն, յանմեկնելի որոնումն, ի ստորոգութիւնս էակացն, յանդէմ կացադրութիւնս, ի պատճառ մակադրութեան, ընդ որով՝ մասամբ վերարեբութիւն, յեղանակ վարդապետականին: Իմացականին (մասունք են)՝ շար և բարի, ժամանակ, կատարելութիւն, սկիզբն և կատարած, բնութիւն սահմանական և արարչական, էականութիւն, նիւթ և շարժումն, ունայն, անբաւ:» (Բն. էջ 86բ, տող 21—էջ 87ա, տող 11):

է միայն «Յաղագս շարի բարւոյ» և «Յդ. կատարելութեան բանի» ենթադրութիւններից, որոնցից առաջինը չունի նույնիսկ վերնագիր:

¹ Այս դարձվածքը գրված է միայն իմացականի ենթադրութիւններին հաջորդող գլուխների վերնագրերում:

Ինչպես դժվար չէ նկատել, մեջ բերված հատվածի և աշխատութեան գլխակարգութեան միջև, բացի վերջին՝ «իմացական» գլխի բաժիններից ցրիվ վիճակից, էական այլ տարբերութեան չկա:

Միակ ենթադրութիւնը, որի մասին մեջ բերված հատվածում հիշատակութեան չկա, «Յաղագս միմսութեան» ենթադրութիւն է: Այն հատված է ճարտասանական ինչ որ երկից, ոչ մի առնչութեան չունի Ջենոնի բնագրի հետ, և, ինչպես կտեսնենք, իրավամբ բացակայում է համառոտ խմբագրութեանից:

7. Այսպիսով, միջոց ենք ստանում՝ վերականգնելու Ջենոնի աշխատութեան սկզբնական կառուցվածքը: Վերականգնված բնագիրը բաղկացած է հինգ գլուխներից և 24 ենթադրութիւններից հետևյալ դասավորութեամբ:

1. ՅԱՂԱԳՍ ՊԻՏԱՆԱՅՈՒ ՍԵՌԻՑ

ա. (Յաղագս գրից), բ. Յաղագս կարգաց, գ. Յաղագս շրջանաց, դ. Յաղագս շափուց, է. Յաղագս պարութեանց, զ. Յաղագս ազգմանց.

2. ՅԱՂԱԳՍ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆԻ

ա. (Յաղագս տնայրինականին), բ. Յդ. բարոյականին, գ. Յդ. քաղաքականին.

3. (ՅԱՂԱԳՍ ԲԱՆԱԿԱՆԻՆ)

ա. Յաղագս սահմանաց և բաժանմանց, բ. Յդ. աղացուցի և տրամաբանութեան, գ. Յդ. իմաստակութեան և վերլուծութեան.

4. (ՅԱՂԱԳՍ ՏԵՍԱԿԱՆԻՆ)

ա. Յաղագս ինդրականի և դիտաւորականի, բ. Յդ. անմեկնելի որոշման և ստորոգութեան էակացս, գ. Յդ. ընդգրմակայիցն.

5. ՅԱՂԱԳՍ ԻՄԱՅԱԿԱՆԻՆ

ա. Յաղագս շարի և բարւոյ, բ. Յդ. կատարել գիտութեան բանի, գ. Յդ. ժամանակի, դ. Յդ. սկզբբան և կատարածի, է. Յդ. բնութեան, զ. Յդ. էականութեան, է. Յդ. շարժման և նիւթի, բ. Յդ. ունայնի, բ. Յդ. անբաւի:

8. Համառոտ խմբագրութեան բնագրերը ժամանակով կրտսեր են ընդարձակից, սակայն, ծագել են ավելի հին ձեռագրերից, քան A. բնագրի նախադադափարը:

Համառոտ խմբագրություն կազմողը օգտագործել է մի բնագիր, որի մեջ գլուխների շարահարությունը խախտված չի եղել, այլ ունեցել է ճիշտ այն կառուցվածքը, որն աշխատեցինք վերականգնել «Յաղագս ազգմանց» ենթագլխի տվյալներով:

Համառոտ խմբագրության B և D բնագրերը պարունակում են ընդարձակի 1-ին և 2-րդ գլուխներն ամբողջապես, 4-րդ գլխից Բ. և 5-րդ գլխից Ը. և Թ. ենթագլուխները: Բացի այդ B և D բնագրերում մուտք է գործել «Յաղագս բովանդակութեան» վերնագրով մի ենթագլուխ (տես՝ բն. էջ 88ա, տողատակ), որն անտարակույս ոչ մի աննշություն չունի Զենոնի աշխատության հետ: Այդ մասին B բնագրի արտագրողը թողել է ուղղակի վկայություն. նա հետազայում մտած այդ ենթագլուխը վերնագրել է «Յաղագս բովանդակութեան, յայլ գրոց» խոսքերով, ցանկանալով ասել, որ այն բնագրի մեջ է մուծված հետազայում այլ գրքից:¹

Այսպիսով, համառոտ խմբագրությունը կազմված է հետևյալ գլուխներից ու ենթագլուխներից:

1. ՅԱՂԱԳՍ ՊԻՏԱՆԱՅՈՒ ՍԵՌԻՏ

ա. (Յաղագս գրից), բ. Յդ. կարգաց, գ. Յդ. շքեջանաց, դ. Յդ. շափուց, ե. Յդ. դաւրութեանց, զ. Յդ. ազգմանց.

2. (ՅԱՂԱԳՍ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆԻՆ)

ա. (Յաղագս անաւրինականին), բ. Յդ. բարոյականին, գ. Յդ. քաղաքականին.

3. (ՅԱՂԱԳՍ ՏԵՍԱԿԱՆԻՆ)

ա. Յաղագս անմեկնելի որոշման և ստորոգութեան էակացս.

4. (ՅԱՂԱԳՍ ԻՄԱՅԱԿԱՆԻՆ)

ա. Յաղագս անբաւի, բ. Յաղագս ունայնի: C բնագիրը (Հակոբ Արիմեցու) թերի է արտագրված, այն ավարտվում է «Յաղագս ազգմանց» ենթագլխի կեսին, «...ի ձեռն որոյ խնդրականն» բառերով (բն. էջ 87ա,

1. Ղ Ալիշանին ծանոթ է եղել այդ գլխի բովանդակությունը: Նա իր «Հին հաւատք...» աշխատության 64-րդ էջում մեջ է բերել Հրատափ, սարտափ, քարտափ, նազատ ծովային հողմերի անունները համապատասխան այդ գլխի:

տող 2), ուստի և պարունակում է միայն «Յաղագս պիտանացու սեռից» գլուխը:

9. Հրատարակվող բնագրի նախնական վերնագիրը մեզ չի հասել:

Ա ձեռագրի գրիչը, սահմանադատելու համար՝ աշխատությունը նախորդ հողվածից (գուշակություններ), սրպես վերնագիր գրել է «Այլ բան» բառերը: Ըստ երևույթին Գեվորդ գրչի նախագաղափար օրինակի սկզբից ընկած է եղել մի թերթ: Այդ թերթությունը նկատվում է նաև այն ենթագլխի բովանդակությունից, որն A բնագրում արտագրվել է սկզբում («Յաղագս չարի և բարւոյ»):

Ենթագլուխը հեղինակը կազմել է հինգ ենթաբաժիններից, որոնցից պահվել են միայն երրորդի վերջին մասը և չորրորդն ու հինգերորդը (տես բն. էջ 93ա, տող 13):

Անվերնագիր է նաև C բնագիրը, իսկ B և D բնագրերում առաջին գլխի վերնագիրը՝ «Յաղագս պիտանացու սեռից», ընդհանրացված և դարձված է ողջ աշխատության վերնագիր:

Աշխատության նախնական վերնագիրը որոշելու գործին այս անգամ էլ նպաստում է «Յաղագս ազգմանց» ենթագլուխը: Այդտեղ հեղինակը՝ «Մականություն արհեստ»-ը բաժանելով մեզ արդեն հայտնի չորս բնագավառների, տալիս է դրանցից յուրաքանչյուրի սահմանումն ու քննություն ենթակա հարցերը: Նա գրում է.

«Սահման գործնականին են՝ կամք, յուժարութիւն, ընտրողութիւն, բարկութիւն, ցանկութիւն: Եւ բանականին՝ անուն և բայ, բան և բացերեական բան, ստորասութիւն և բացասութիւն: Իսկ տեսականին՝ զգացութիւն, երեակայութիւն, կարծիք, տրամախորհութիւն, միտք: Եւ իմացականին՝ որոշմունք մտաց, իմաստք և խորհուրդք, գիտութիւն և յառաջտեսութիւն» (բն. էջ 87ա, տող 13—22):

Իսկ այս բոլորի ընդհանրությունը, հանրագումարը, ըստ հեղինակի՝ է բնութայունը, բնության ուսումնասիրությունը. «Իսկ կամմունք արհեստից է բնութիւն...» գրում է նա (էջ 87ա, տող 23):

Եվ քանի որ աշխատության մեջ քըննարկված են վերահիշյալ բոլոր հարցերը

նշված հերթականությամբ, ուստի, բնական է ենթադրել, որ աշխատությունը կրել է «Յաղագս բնութեան» վերնագիրը:

10. Հեղինակի մասին վկայություն պահպանած միակ բնագիրը D-ն է. այդ ձեռագրում աշխատությունը վերնագրված է այսպես՝ «Զենոնի իմաստասիրի Յաղագս պիտանացու սևոց»:

Գիտգենես Լաերտացու (3-րդ դար, մ. թ.) հեղինակավոր վկայությամբ հունական մատենագիրների շարքում գործել են Զենոն անվամբ ութ հեղինակներ, որոնցից չորսը եղել են իմաստասերներ: Դրանք են.

1. Զենոն Էլիացի (5-րդ դար, ն. մ. թ.).

2. Զենոն Մնագեսոսի որդի, ստոյիկյան դպրոցի հիմնադիր (320°—370°).

3. Զենոն Սիդոնացի, Էպիկուրյան փիլիսոփա (2-րդ դար, ն. մ. թ.).

4. Զենոն Տարսուցի, ստոյիկյան փիլիսոփա.

Արդ, վերոհիշյալ Զենոններից ո՞րն է հրատարակվող աշխատության հեղինակը:

11. Այս հարցի վերջնական պատասխանը հնարավոր կլինի առաջադրել վերոհիշյալ Զենոնների մասին եղած մասնագիտական աղբյուրների մանրակրկիտ ուսումնասիրությամբ և նրանց աշխատություններից մեզ հասած բեկորների քննությամբ, մի աշխատանք, որ վեր է մեր հնարավորություններից:

Ստորև մեր կողմից շարադրվող մի քանի հարևանցի գիտողությունների միակ նպատակն է՝ նպատակ հետազա ուսումնասիրողներին՝ հեղինակի որոշման ուղղությամբ կատարելիք իրենց աշխատանքներում:

Հայաստանում, իմաստասիրական դրույրոցի գործունեության շրջանում և հետագայում, Արիստոտելի ու Պլատոնի հետ մեկտեղ իմաստասիրական մտքի ուշադրության առարկա է եղել ստոյիկյան դպրոցի հիմնադիր Զենոնը: Եվ այլ կերպ չէր էլ կարող լինել, որովհետև 5—7-րդ դարերում Հայաստանում փիլիսոփայական գրականությունը ստեղծվեց ու զարգացավ նոր-սլլատոնական փիլիսոփայական դպրոցի այս կամ այն թևին հարած եկեղեցական գործիչների թարգմանչական ու ստեղծագործական գործունեության շնորհիվ:

Իսկ նոր-սլլատոնականությունը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ ստոյիկյան, էպիկուրյան և սկեպտիկյան ուսմունքների ֆանտաստիկ դուզակցումը Պլատոնի և Արիստոտելի փիլիսոփայական բովանդակության հետ: ¹

Մարքոսի հանձարեղ այս գրույթը հիմնավորվում է նաև հայկական փիլիսոփաների մի շարք արտադրանքներով, որոնց նպատակն է եղել «Ֆանտաստիկ դուզակցմամբ» հաշտեցնել միմյանց սլլատոնական, արիստոտելյան և ստոյիկյան փիլիսոփայական ուղղությունները:

Հատվածարար ծանոթանանք նման գործունեության արդյունք հանդիսացող աշխատություններից մեկի հետ, որ կրում է «Սահմանք փիլիսոփայականք» վերնագիրը և արժանի է հատուկ ուսումնասիրության: ²

«Սահման է ըստ Պլատոնի բան ի սեռէ և ի տարբերութենէ, և կամ տարբերութեանց մեկնողական էութեանց բանից իբաց: Իսկ ըստ Արիստոտելի բան, որ զինչէրն գոյ յայանեսցի զինչգոյոյն զինչէն հաւասար կարողութեամբ: Իսկ ըստ Զենոնի բան ըստ վերլուծութեան կատարողին յառաջ բերել...»

«Անուն է ձայն արարողի կամ կրողի կամ ձայն նշանական ըստ գուգադրութեան առանց ամանակի, որոյ ոչինչ է մասանցն նշանակ արտորոշեալ բայց ձայն նշանական ըստ գուգաւորութեան հանդերձ ամանակաւ: Իսկ որպես Պլատոն՝ ձայն գործոյ նշանակ, իսկ անուն է երկոքում(ք)ք հասարակ մասն նուառս բանի, յոր նախ յանջատի բան: Իսկ որպես ստոյիկեանքն՝ անուն է ձայն նշանական որպես մարդ...»

«Զայն է ըստ Պլատոնի վերաւորումն աւղոյ անպատկան և անմարմին, իսկ ըստ սոյիկեանց՝ աւղ վերաւորեալ՝ լսելիաց զգալի և մարմին: Իսկ ըստ Արիստոտելի՝ ձայնիւն և շարժութիւն աւղոյ...»

«Տրամութիւն է անբան ամփոփումն, շարժումն անբանի մասին անձին՝ որպես [ստէ] Զենոն...»: ³

Այն դեպքում, երբ «Սահմանք փիլիսոփայականք»-ի հեղինակը որևէ իմաստասիրական տերմինի սահմանումը ձևակերպելիս ձեռի տակ չի ունեցել Զենոնի կարծիքը, նա ամենուրեք փոխարինել է այն ստո-

¹ Маркс и Энгельс, Собр. соч. I, V, стр. 122.

² Զեռագիր № 464, էջ 202ա—215ա: Սույն աշխատությունը պահվել է նաև № 5244 (A) ձեռագրում, թերի վիճակում. գրիչն այդ առթիվ գրում է. «Աւրինակս այս շափ էր, և բանս ոչ աւարտեցաւ, և (ի) գիշերի գրեցաւ, զի շտապ էր»:

³ Զեռագիր № 464, էջ 202բ, 203ա և 211ա:

յիկյան դպրոցի կողմից այդ հարցի առթիվ մշակված կարծիքով: Որովհետև, ինչպես ասացինք, նրա նպատակն է եղել հուշանցնել միմյանց վերահիշյալ երեք փիլիսոփայական ուղղությունները:

Սույն փաստերը իրավունք են տալիս կարծելու, որ 5—7-րդ դարերում հայ իմաստասերների միջավայրում, ստոյիկյան դպրոցի հիմնադիր Զենոնի ուսմունքը ուշադրութան առարկա էր կենտրոնում, ուստի բնականորեն, հայ թարգմանիչները շահագրգռված պետք է լինեին հայերենի թարգմանելու նրա (և ոչ ուրիշ մի Զենոնի) որոշ աշխատությունները:

Ավելացնենք նաև այն, որ Դիոգենես Լաերտացին ստոյիկյան դպրոցի հիմնադիր Զենոնի աշխատությունների շարքում նըշում է նաև Սերս ֆոսեոս («Յադագս բնութեան») վերնագրով մի աշխատություն¹, Իսկ ինչպես աշխատեցինք պարզել, հրատարակվող բնագրի վերնագիրը եղել է նույնը՝ «Յադագս բնության»:

Ուստի և, իմաստասեր Զենոնի ով լինելու հարցի վերջնական պարզաբանումը թողնելով փիլիսոփայություն պատմության մասնադեմերին, անհավանական չենք համարում, որ հրատարակվող բնագիրը ստոյիկյան դպրոցի հիմնադիր, Մնացեսուսի որդի

Զենոնի, հունարենով մեզ չհասած «Սերս ֆոսեոս» աշխատության թարգմանությունն է:

13. Թարգմանության ժամանակի որոշման համար հրատարակվող բնագիրը ուղղակի վկայություններ չի պահպանել: Բնագրի բառամթերքի ու լեզվի մանրակրկիտ քննության ճանապարհով հնարավոր է միայն մերձավորապես որոշել թարգմանության դարաշրջանը:

Զենոնի երկի թարգմանիչը ծանոթ է եղել 5—7-րդ դարերում կատարված թարգմանություններին: Նրա վրա հատկապես ակնհայտ է Դիոնիսիոս Թրակյացու քերականության թարգմանական բնագրի ազդեցությունը: Այդ երևում է ոչ միայն Թրակյացու քերականության թարգմանության միջոցով ժողովրդականություն ստացած բաղամթիվ տերմինների նույնիմաստ գործածությունից այդ երկու բնագրերում², այլ և, համանման հատվածների առկայության դեպքում, ամբողջական հատվածների քառացի նույնությունից:

Երկու բնորոշ օրինակները համադրութամբ պարզ կլինի Զենոնի երկի թարգմանիչի ծանոթությունը Թրակյացու քերականության հայերեն բնագրին:

ԱՐՈՒԵՍՏ ԴԻՈՆԻՍԵԱՅ ՔԵՐԱԿԱՆԻՑ

Քերականութիւն է հմտութիւն, որք ի քերդողացն և ի շարագրաց իբրու բաղում անգամ ասացելոց:

Եւ մասունք են նորա վեց. նախ՝ վերծանութիւն, ներկուռ ըստ առողանութեան, երկեր՝ զբուցատրութիւն ըստ ներգոյս քերթողական յեղանակս, երկր՝ լեզուաց և հնագէտ պատմութեանց առ ձեռն բացատրութիւն, շորիւր՝ ստուգարանութեան գիւտ, հինգերկր՝ համեմատութեան տեղեկութիւն, վեցերկր՝ դատումն քերդածաց (էջ 1):

...Եւ բանի մասունք են ութ՝ անուն, բայ, ընդունելութիւն, յաւդ, դերանուն, նախադրութիւն, մակբայ, շաղկապ (էջ 12):

ԶԵՆՈՆԻ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԻ ՅԱՂԱԳՍ ԲՆՈՒԹԵԱՆ

Քաղաքականացն նախադրի քերականութիւն, և է քերականութեանն երէք տեսակք՝ հմտութիւն, քերթութիւն, քերթողութիւն: Եւ ասի՝ հմտութիւն մասնական իբրաց: Եւ մասունք են վեց՝ վերծանութիւն ներկուռ ըստ առողանութեան, զբուցատրութիւն ներգոյս ըստ քերթողական յեղանակս, լեզուաց և հնագէտ պատմութեանց առ ձեռն բացատրութիւն, ստուգարանութեան գիւտ, համեմատութեանց տեղեկութիւն, դատումն քերդացածն (էջ 88ա-բ):

Եւ են մասունք բանի ութ՝ անուն, բայ, ընդունելութիւն, յաւդ, դերանուն, նախադրութիւն, մակբայ, շաղկապ (էջ 88բ):

¹ Diog. Laert, VII, 4. Զենոնի ինչպես այս, այնպես էլ մյուս աշխատությունները մեզ չեն հասել:

² Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, СПб, 1915.

¹ Այդպիսի տերմիններից են. ածանց, ածանցական, առողանութիւն, բայ, բան, բառ, բացատրութիւն, քերականութիւն, դերանուն, երկրայ-ացեալ, զբուցատրութիւն, ընդունելութիւն, ինդրական,

14. Չնայած այս և բարգամթիվ այլ բնականությունների, որ գոյութուն ունեն Ջենոնի «Յաղագս բնության» աշխատության թարգմանական բնագրի և 5-րդ դարում կատարված թարգմանական երկերի միջև¹ հրատարակվող բնագիրը չի կարող համարվել այդ շրջանի արտադրանք:

Այս եզրակացութունը հիմնավորվում է հետևյալ փաստերով.

ա. Կան 5-րդ դարի թարգմանական գրականության մեջ ստեղծված ու գործածված 58 բառեր ու տերմիններ. որոնք՝ լայնորեն օգտագործվելով այդ շրջանի թարգմանական երկերում, հետադառնում դուրս են եկել գործածութունից:²

Այդ բառերից հրատարակվող բնագրում գտնում ենք միայն մեկը՝ «տեսլարան»:

բ. Վերոհիշյալ առաջին շրջանի թարգմանութուններում հունական αἴτι նախադրութունը, առանց բացառության, թարգմանված է «հակառակ» բառով, որ, հետագայում կրճատվելով, տվել է «հակ» նախադրութունը:³

Ջենոնի բնագրում բազմիցս հանդիպում ենք «հակ» նախադրությամբ կազմված բառերի («հակադարձարար» (էջ 90բ), «հակադրութեամբ» (էջ 90բ), «հակադարձին» (էջ 92բ) և այլն), իսկ «հակառակ» ոչ մի անգամ:

գ. Առաջին շրջանի թարգմանական երկերում ծա նախադրութունը ոչ մի անգամ չի թարգմանված «տար» նախադրությամբ: Այդ երկերում շարունակ գործ են անում «զարմազանութիւն», «զանազան», «ընտ-

րեմ» բառերը, փոխանակ հետադառնում գործածվող «տարբերութիւն», «տարբեր», «տարբորոշեմ» բառերի: Հրատարակվող բնագրում «տար» նախադրությամբ բառերի գործածութունը սովորական է. դրանցից են՝ «տարածմամբ» (էջ 82բ), «տարբերի» (էջ 93ա), «տարբերութիւն» (էջ 91բ), «տարբորոշ» (էջ 92ա) և այլն:

դ. «Շաղ» նախադրութունը, ի բաց առջալ «շաղկապ» բառի, թարգմանական դրույրոցի երկրորդ և երրորդ շրջանի թարգմանական երկերում, ամենուրեք, փոխարինված է «շար» նախադրությամբ: Ջենոնի երկի թարգմանության մեջ ևս «շաղ» նախադրությամբ կազմված բառի չենք հանդիպում:

ե. «Մակադութիւն» և «ներհակ» տերմինները ստեղծվել են թարգմանական դրույրոցի գործունեության երկրորդ շրջանում:⁴

Առաջին շրջանի թարգմանական երկերում այդ բառերի գործածության ոչ մի դեպք չկա: Ջենոնի երկի թարգմանության մեջ ոչ միայն գործածվել են այդ բառերը, այլև նրանցով ստեղծված մի շարք բառարարութուններ («Մակադելի», «ներհակարար» և այլն):

Թարգմանական-իմաստասիրական դրույրոցի ծագման ժամանակի հարցը, հայագիտության ամենակիսկողնու վիճելի հարցերից է: Հրապարակի վրա կան մի շարք իրարամերձ և հակառակ կարծիքներ: Գ. Տեր-Մկրտչյանի փաստական, ամուր կռիվներով հիմնավորված, կարծիքի համաձայն այդ դպրոցի առաջին շրջանի երկերից մեկի թարգմանութունը կատարված պետք է լինի 480—484 թառամյակում:⁵

Այսպիսով, պետք է եզրակացնել, որ Ջենոնի «Յաղագս բնութեան» աշխատության թարգմանութունը կատարվել է առաջին շրջանի թարգմանութուններից, ուստի, 480-ական թվականներից հետո:

հասարակարար, հմտութիւն, հնազէտ, հոմանուն մակրայ, յարաձգական, նախադրեալ—նախադրութիւն, ներգործութիւն, ներգոյ, ներկայ, ներկուս, շաղկապ, շարադրութիւն, պատահ, պարունակ, պարփակեալ, սևաք-սերք, ստորադաս, ստուգարանութիւն, վանդ, վերաբերութիւն, վերձանութիւն, տաղ, տառ, քերականութիւն, քերդողական, քերդած, արամադրութիւն, ցուցական, փազանուն, փազառութիւն և այլն:

¹ Հարյուրից ավելի տերմիններ կան հրատարակվող բնագրում, որոնք առաջին անգամ օգտագործվել են Փիլոն Երբայեցու երկերի և «Պիտոյից գրքի» թարգմանութեան մեջ:

² Հ. Մանանդյան, Հունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, Վիեննա, 1928, էջ 107—110,

³ Նույն տեղ, էջ 112—113:

⁴ Н. Адонц. Цит. соч. стр. СІХХХІХ. Հ. Մանանդյան, Հուն. դպր. էջ 132—133:

⁵ Տես Գ. Տ. Մկրտչյան, Տիմոթեոս կուզի հակաձառության թարգ. թվականը («Արարատ» 1908, էջ 564—589) և նույն հեղինակի, Հայ մատենագրության հնագույն թվականները («Շողակաթ», էջ 154—163):

15. Զեկնոնի «Յաղագս բնութեան» երկի թարգմանությունը չի կարող կատարված լինել նաև վերսհիշյալ թարգմանչական դպրոցի գործունեությունը երկրորդ շրջանում¹

Հօգուտ այս եղբակացությունը ունենք երկու կարգի փաստեր: Նախ՝ երկրորդ շրջանում ստեղծված իմաստասիրական տերմինները, համարյա առանց բացատրության, նույնությամբ օգտագործված են Զեկնոնի երկի թարգմանչի կողմից². և երկրորդ՝ Զե-

կնոնի թարգմանիչը ամփոփոխ ձևով արտադրել է այդ շրջանի թարգմանչական երկերից այն հատվածներն ու նախադասությունները, որոնք առկա են եղել իր կողմից թարգմանվող բնագրում:

Այդպիսի հատվածներ ու նախադասություններ մեծ քանակությամբ գտնում ենք Արխատոսի «Ստորագություն» թարգմանական բնագրում:

Այդ երկու բնագրից բերենք զուգահեռ շարադասամբ մի քանի բնորոշ օրինակներ.

«ՍՏՈՐՈԳՈՒԹՅՈՒՆ» ԱՐԻՍՏՈՏԵԼԻՅ

ԶԵԿՆՈՆԻ ԻՄԱՍՏՈՍԻՐԻ «ՅԱՂԱԳՍ ԲՆՈՒԹԵԱՆ»

Իսկ յայնցանէ՛ որ և ոչ ըստ միում շարմանութեան ասացեալ են, իւրաքանչիւր ոք կամ գոյացութիւն նշանակէ, կամ որակ, կամ քանակ, կամ առինչ, կամ ուր, կամ երբ, կամ կալ, կամ ունել, կամ առնել, կամ կրել (էջ 362):

Իսկ երկրորդ ստորագրութեանցն ի տասն բաժանի՛ ի սեռս, որ է գոյացութիւն, որակ, քանակ, առինչ, ուր, երբ, կալ, ունել, առնել, կրել (էջ 92ա):

Սև քանակին՝ է ինչ որ տարրորոշ է, և է ինչ որ շարունակ, և այնք՝ որ զիբն ունին առ միմեանս՝ յիքեանց մասանց բազկացան, և է որք ոչ յայնցանէ են, որ զզիբն ունին, և է տարրորոշեալն, որդոն՝ թիւ, բան, և շարունակն, որկէն՝ գիծ մակերևոյթ, մարմին և առ այսօրիւր ևս ամանակ և տեղի (էջ 372):

Սև քանակին՝ է որ տարրորոշ է և որ շարունակ, և այնք որ զիբն ունին:

Սև տարրորոշ է բան և թիւ, և շարունակ է գիծ, մակերևութիւն, մակարդակ, տեղի. իսկ ժամանակ՝ բան և թիւ յաւէտ զաս ինչ ունել (էջ 92ա):

Յ ա ղ ա գ ս հ ա կ ա կ ա յ ց

Յ ա ղ ա գ ս ը ն դ դ ի մ ա կ ա յ ի ց ն

Իսկ յաղագս հակակայց՝ ըստ քանի յեղանակս սովորեցաւ հակակայիլ՝ ճառելի է: Սև ասի այլում հակակայիլ քառակարար կամ իբր առինչք. կամ իբր ներհակք, կամ իբր պակասութիւն և ունակութիւն, կամ իբր ստորասութիւն և բացասութիւն (էջ 396):

Ընդգիծակայքն քառակարար առին: Զի է որ առինչունակապէս, և է որ ներհակարար, և է որ ունակաւրէն և պակասարար, և է որ ստորասութեամբ և բացասութեամբ (էջ 92բ):

Շարժութեան տեսակք են վեց՝ լինելութիւն, ապականութիւն, աճելութիւն, նուազութիւն, ըստ տեղւոյ փոփոխութիւն, այլայլութիւն (էջ 406):

... Ըստ շարժման բաժանի ի տեսակս վեց, որ է լինելութիւն, ապականութիւն, աճելութիւն, նուազութիւն, այլայլութիւն, ըստ տեղոյ փոփոխութիւն (էջ 92բ—93ա):

Մի օրինակ էլ բերենք Արխատոսի «Յաղագս մեկնութեան» աշխատության

յամբղիկյան մեկնության հայերեն բնագրից.

¹ Այս շրջանում կատարված թարգմանություններից են Արխատոսի աշխատությունները և նրանց յամբղիկյան մեկնությունները:

² Այդպիսի տերմիններից են՝ աճելութիւն, անհատ, անմասն, ապացոյց, առնել, բազկացելիք, բազկացուցիչ զանազանութիւն, բացասութիւն, բացառական բան, բացերևութիւն, գիւրաշարժելի, ևնթակայք, եռանդիւնի, երկակայութիւն, զանազանութիւն, ի զինչէումն, էակ, լինելութիւն, կալ,

կալմունք, հակադարձ, հակադրութիւն, հոմանուն, մակարդակ, մակացելի, նախադասութիւն, նախերգութիւն, ներհակարար, շարաքանութիւն, շարադրութիւն, շարմանութիւն, շարունակ, որակութիւն, ունակութիւն, ունել, ուր, պատանմունք, ստորասութիւն, ստորագրութիւն, վերլուծութիւն, տարրորոշ, տրամատեալ և այլն:

³ Կորիւնի վարդապետի, Մամբրէի վերծանողի և Դաւթի Անյաղթի մատենագրութիւնք:

ՄԵԿԵՆՈՒԹԻՒՆ «ՊԵՐԻ ԷՐՄԵՆԵԱՍ»
ԳՐՈՑՆ ԱՐԻՍՏՈՏԵԼԻ

Իմացմունք... նշանակք են իրաց, իսկ ձայնքն՝ իմացմանցն նշանակք, այլ և գրեց-
եալքն՝ ձայնիցն նշանակք (էջ 490):

Թարգմանական այս հատվածները կա-
պր միմյանց հետ անկասկած է, սակայն
նրանց մեջ կան նաև էական տարբերու-
թյուններ: Այսպես, «Ստորոգութեանց»
հայկական բնագրի «մարմին» տերմինի
գիմաց Ջենոնի երկի թարգմանիչը գործ է
ածել «մակարդակ» տերմինը:
«Ընդհանրում»-ի գիմաց «Ընդհանրմանում»
«Կացութիւն»-ի գիմաց «Ընդհանրութիւն»
«Հակակայ» — «Ընդդիմակայ»
«Իբր առինչ» — «առինչունակասէս»
«Հարժութիւն» — «Հարժում»
«գրեցեալք» — «գծածք» և այլն:

Այս տարբերությունները պատահական
չեն, այլ արդյունք են այդ բնագրերի տար-
բեր թարգմանական շրջանների արտադր-
մանք լինելուն:

16. Սույն եզրակացությունը հիմնավոր-
վում է հետևյալ նշանակալից փաստերով.

ա. Կան մի խումբ բառեր ու բառա-
բարդություններ, որ հատուկ են, գրեթէ,
առանց բացառության, իմաստասիրական
ու թարգմանչական դպրոցի երկրորդ շրջա-
նի թարգմանական երկերին:²

Հրատարակվող բնագրում բազմաթիվ
այդ բառերից գործածվել է միայն մեկը
(«Իմացում»):

բ. Թարգմանական այս երկրորդ շրջա-
նում ստեղծվել ու լայնորեն օգտագործվել
են «Փար» նախադրությամբ սկսվող բազ-
մաթիվ բառեր («փարարարձեմ», «փարա-
գրեմ», «փարադրութիւն» և այլն), որոնք
հետագայում գործածությունից դուրս են

ՁԵՆՈՆԻ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԻ
«ՅԱՂԱԳՍ ԲՆՈՒԹԵԱՆ»

... եւ բանականին գծածք ձայնից են
նշանակք և ձայնք իմացմանց (էջ 86բ):

եկել: Նրանք բացակայում են նաև հրա-
տարակվող բնագրից:

գ. Թարգմանչական առաջին երկու շրջ-
աններում հունական է) նախադրություներ
հաճախ թարգմանվել է արհեստականորեն
ստեղծված «ըն» և «ն» նախդիրներով:¹ Այս
հունարանությունը երկար կյանք չի ունե-
ցել և գործածությունից հանվել է երրորդ
շրջանի թարգմանիչների կողմից: Հրատա-
րակվող բնագրում այդ նախադրություներ
թարգմանված է կամ «ընդ» («ընդհանր-
մանում», «ընդհանրութիւն») և կամ «ի» «յ»
(«յենթակայում», «ի գինչէում») նախա-
դրություներով:

դ. Պորփյուրի «Ներածութեան» թարգ-
մանությունը հատուկ են «ի ներում գին-
չէն» և «ի ներում որպիսի ինչէն» հունա-
բան արտահայտությունները:

Թարգմանչական դպրոցի գործունեու-
թյան երրորդ շրջանում, Դավիթ Անհաղթին
վերադրվող «Վերլուծութիւն ներածութեան
Պորփյուրի» աշխատության մեջ, այդ ձևի
գործածումը փոքր ինչ պարզեցվել է ու
ստացել՝ «ի ներ գինչէում», «ի ներ որ-
պիսի ինչէում» ձևերը.

Դավթի «Մահմանք իմաստասիրութեան»
երկի մեջ այդ խրթնարանության պար-
զեցման ուղղությամբ արվել է երկրորդ
քայլը: Նշված երկում հանդիպում ենք «ի
գինչէում» ձևին:² Նույն պարզ ու հայաց-
ված ձևին հանդիպում ենք նաև Ջենոնի
երկի թարգմանական բնագրում:

ե. Ուշագրավ է նաև այն հանգամանքը,

¹ Կորիւնի վարդապետի, Մամբրէի վերձանողի և
Դաւթի Անյաղթի մատենադրութիւնք:

Հմմ. նաև Արիստոտելի «Ստորոգութեանց»
բնագրի 378, 386, 404 էջերը. Ջենոնի բնագրի
91—92, էջերի հետ և այլն:

² Հ. Մանանդյան, Հունարան դպրոցը, էջ 127—
128:

¹ Որպես օրինակ բերում ենք մի հատված Արիս-
տոտելի «ստորոգութեանց» մեկնությունից: «... եւ
ոչ ըն միում յայլոցն ստորոգութեանցն, ոչ ըն գոյա-
ցութեան և ոչ ըն քանակի և նայլսն նամե նեսեան
զկիրս, բայց միայն նորակի և նորակութեան» (տես
Կորիւնի, Մամբրէի, Դաւթի մատենադրութիւնք, էջ
410):

² Հ. Մանանդյան, Հունարան դպրոց, էջ 188, 189:

որ հրատարակվող բնագրում կան մի շարք հունարան նորաստեղծ տերմիններ ու բառեր, որոնք բնավ չեն օգտագործվել նախորդ շրջանների թարգմանություններում, և սակավ բացառությամբ, նույնիսկ մուտք չեն գործել «Հայկադյան լեզվի նոր բառգրքի» մեջ: Դրանցից են գուռ¹ (էջ 84բ), եռակարար* (էջ 83ա), երկմասնարար (էջ 87բ), Չանազանիչք (էջ 93ա), էազոյն (էջ 97բ), քնդկայութիւն (էջ 92բ), խոնաւումն (էջ 96բ), կարճարառութիւն (էջ 90բ), կացադրութիւն (էջ 87ա), համեստական* (էջ 88ա), հասողական (էջ 96բ), հաստադիմակայ (էջ 82ա), հասարանական (էջ 90բ), հատուցական (էջ 90բ), հիմնական (էջ 95բ), միատար (էջ 85ա), մշտակադութիւն* (էջ 82բ և ն), շարառնութիւն (էջ 84բ), շարասութիւն (էջ 90բ), ունակարէն (էջ 92բ), պաղպաղ-

մունք* (էջ 83ա), պարփակող (էջ 81ա), պղբնձոտ* (էջ 84ա), սեռանամ* (էջ 91ա) և այլն: Այսպիսով, Զեկնոնի «Յադագս բնութեան» աշխատությունը թարգմանված պետք է լինի թարգմանչական դպրոցի երկրորդ շրջանում կատարված թարգմանություններից առնվազն մի քանի տասնամյակ հետո:

17. Երրորդ շրջանի կարևորագույն թարգմանական արդյունքներից է Դավիթ անհաղթի «Սահմանք իմաստասիրութեան» մեծարժեք աշխատությունը:

Այդ և Զեկնոնի երկի համատեղ քննությունը ցույց է տալիս, որ թարգմանական սույն երկու բնագրերը սերտ ազդակցական կապերով մերձենում են միմյանց:

Մի քանի օրինակով ցույց տանք այդ մերձեցումների բնույթը:

**ԶԵԿՆՈՆԻ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԻ
«ՅԱԿԱԳՍ ԲՆՈՒԹԵԱՆ»**

...Քան զի բնականն ի սեռէ և ի բազկացուցիչ զանազանութեանց:

...Իսկ դարձեալ է քնական, որ սահմանի ի սեռէ և ի բազկացուցիչ զանազանութեանց (էջ 96ա):

Ուստի՞ յայտ է սահման, յազարակայնոցն ցուցմանէ, ...Յորմէ՞ առնու՞ յինթակայէ և ի կատարմանէ (էջ 89բ):

Հուպ ենթակա... հուպ կատարումն... հեռի ենթակա... հեռի կատարումն (էջ 89բ):

Իսկ (սահման) տեսականին՝ զգայութիւն, երևակայութիւն, կարծիք, տրամախոհութիւն, միտք (էջ 87ա):

Քանզի են սահմանք իմաստասիրութեան՝ զիտութիւն էակացս, զիտութիւն աստուածայնոց և մարդկայնոց, խոկումն մահու, նմանութիւն աստուծոյ, արհեստ արհեստից և (մակացութիւն) մակացութեանց... սիրելիութիւն իմաստութեան, որք են վեց (էջ 89բ):

¹ Աստղանիշերով ցույց ենք տալիս այն բառերը, որոնք մտել են «Հայկ. բառգիրք», Զեկնոնի «Յդ. բնութեան» աշխատության համառոտ խմբագրության միջոցով:

**ԴԱՒԹԻ ԱՆՅԱԿԹԻ
«ՍԱԿՄԱՆՔ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ»**

Ամենայն սահման բնաւորեցաւ ի սեռէ և ի բազկացուցիչ զանազանութեանց լինել (էջ 136):

Ուստի՞ ասի սահման. և պարտ է զիտել՝ եթէ սահման ասի ի փոխարեքութեանէ զիւղից և ազարակային սահմանաց:

...Ուստի՞ առնու սահման, և պարտ է զիտել՝ թէ սահմանք կամ յինթակայէ առնուն և կամ ի կատարմանէ (142—143):

Հուպ ենթակայ և հեռի ենթակայ, և հուպ կատարումն և հեռի կատարումն (էջ 151—152):

Քանզի պարտ է զիտել զհինգ զիտական գորութիւնս. զգայութիւն, զերևակայութիւն, զկարծիս, զտրամախոհութիւն, զմիտս (էջ 185):

Իմաստասիրութիւն է՝ զիտութիւն էակացն... զիտութիւն աստուածայնոց և մարդկայնոց իրողութեանց... խոկումն մահու... նմանութիւն աստուծոյ ըստ կարողութեան մարդկան... արհեստ արհեստից և մակացութիւն մակացութեան... սիրելիութիւն իմաստութեան (էջ 154):

¹ Դավիթ Անյաղթի մատենագրութիւնը:

Յաղագս գործնականին. իր է անաւրինա-
կան, բարոյական, քաղաքական (էջ 87բ):

Իսկ սահմանական բաժանի ի տեսակս շորս
տրամարանութեամբ, այսպէս, թէ զինչ է, և
ուտտի է, և որպիսի են, և վասն է՞ր է (էջ
89բ):

Բացի այս օրինակներէից՝ համեմատովող
բնադրերում կան նաև այլ բնորոշութիւն-
ներ: Կան մի խումբ կարեւորագույն իմաս-
տասիրական տերմիններ, որոնց մի մասը
գործածված է միայն, իսկ մյուս մասը՝ առա-
ջին անգամ, այդ բնադրերում:

Այդպիսի տերմիններէից են՝ անգոյ, ան-
մասն, աննիւթ, առանձնական, ատենական,
բաժանումն, բաղխոհական, բժշկականու-
թիւն, բնաւորեցաւ, բնութիւն, գիտութիւն,
գասաւորութիւն, գաւրութիւնք, բնորոշակի,
բնորոշութիւն, թուականութիւն, իմանալի,
իմաստասիրութիւն, խառնուածք, կատար-
եալք, կատարելագոյն, հատումն, նիւթա-
կանք, անաւրինական, քաղաքական և այլն:

Այս բնորոշութիւններէի հիման վրա
գծվար չէ կըրակացնել, որ Զենոնի աշխա-
տութեան թարգմանութիւնը նույնպէս
պետք է կատարված լինի թարգմանչական
դպրոցի գործունեութեան երրորդ շրջանում:

18. Դավթի «Սահմանք իմաստասիրու-
թեան» աշխատութեան հայկական բնա-
դրում կա մի ուշադրով հատված. «հոգիք
մարդկան երկուս գորութիւնս բնաւորեցան
ունել, տեսական և կենդանական: ... Կեն-
դանականս ունի զայստտիկ՝ կամաւորու-
թիւն, բնորոշութիւն, յօժարութիւն, բար-
կութիւն, ցանկութիւն» (էջ 191):

Հունարեն բնագրի համապատասխան
մասում կարդում ենք. «Ζωτικαί δε αἰτιαί
βολλησις καὶ προαίρεσις, θομὸς καὶ ἱπιθο-
μία»¹

Ինչպէս տեսնում ենք՝ հունարեն բնա-
գրում հոգու կենդանական գորութիւնները
չորսն են, «յօժարութիւն»-ը չի նշված
այնտեղ:

Հայ թարգմանիչը իրեն կարող էր թույլ
տալ՝ բնագրից շեղվելով, ավելացնել այդ
բառը, եթե ձեռքի տակ ունենար վերոնշի-
յալ հավելումով մի հեղինակավոր աղբյուր:

Գործնականն բաժանի ի բարոյականն, ի
անօրինականն, ի քաղաքականն (էջ 209):

... Ասեն թէ պարս է յամենայն իրողու-
թիւնս զշորս զայստտիկ խնդրել զգլուխս՝ եթէ
է՞, և զինչ է՞, և որպիսի ինչ է՞, և վասն էր
է՞ (էջ 121):

Այդպիսի աղբյուր իրոք գոյութիւն ուներ
հանձնիս Զենոնի հրատարակվող աշխա-
տութեան, որտեղ կա նեղեցալ հատվածը.

«Քանզի սահմանք գործնականին են՝
կամք, յաւժարութիւն, բնորոշութիւն, բար-
կութիւն, ցանկութիւն» (էջ 87ա, տող 13—15):

Վերոնշեալնք նաև որ է՞ն շո՞ւ շո՞ւ է՞տւ արտա-
հայտութեանը միայն Զենոնի և Դավթի
քննարկվող երկու բնագրերումն է թարգ-
մանված հայերենին հարադատ ու պարզ «ի
զինչէումն» արտահայտութեամբ. (նախորդ
շրջաններում այն թարգմանել են՝ «ի ներում
զինչէն» կամ «ի ներ զինչէումն» ձևով):

Բերված փաստերը բավարար են՝ ցույց
տալու համար, որ կամ վերոնշիյալ երկու
բնագրերը թարգմանվել են նույն գործիչի
կողմից և կամ նրանց թարգմանիչները
եղել են ժամանակակիցներ ու թարգման-
չական նույն դպրոցի համամիտ ներկայա-
ցուցիչներ:

Այս կըրակացութիւնը, ցավոք, չի օգ-
նում Զենոնի աշխատութեան թարգմանու-
թեան ժամանակի ճշգրիտ որոշմանը, որով-
հետև թարգմանչական դպրոցի երրորդ շրջա-
նի ժամանակագրական սահմանները զուեւս
մշուշապատ են ու անորոշ: Այնուամենայ-
նիվ թարգմանական այդ դպրոցի գոր-
ծունեութիւնն ավարտված պետք է լի-
նի Անանիա Շիրակացուց տասնամյակներ
առաջ, մերձավորապէս 7-րդ դարի սկզբ-
րում:

19. Զենոնի աշխատութեան թարգմա-
նիչը հայ եկեղեցու իդեոլոգներէից է. նա իր
թարգմանութեանը կցած վերջարանում
(բն. էջ 97բ, տող 18—36), որոշակի կերպով
շարադրում է իր հավատո հանդանակը Նի-
կիայի հավատո հանդանակի նմանողու-
թեամբ:¹

Վեցերորդ դարի ողջ ընթացքում հայ

¹ Davidis Prolegomena et in Porphyrii Ysago-
gen commentarium, Berlini, 1904 թ., էջ 79, 8—9:

¹ Հմմ. «Կնիք հաւատոյ», էջ միածին, 1914, էջ
18 («Սահմանք հաւատոյ Յժէ»-ից), էջ 51 («Եղնկայ
Կողբացուց թարգմանչի ի Հայոս»):

եկեղեցին ստիպված էր մի շարք ճակատներով սլաքարի կնիկ իր ինքնության պաշտպանության և սոցիալ-անտեսական գիրքերի ամբաստնական համար:

Դեռևս Եզնիկ Կողբացին գրել էր. «Եկեղեցւոյ աստուծոյ դորձ այն է, զարտաքինսն իբօք ճշմարտութեան առանց գրոց յանդիմանել, և զկարծեցեալսն ներքինս և ոչ ճշմարտեալս՝ գրովք սրբովք յանդիմանել»:¹

«Առանց գրոց» այսինքն առանց Աստվածաշնչի «հանդիմանվողները» գինված էին արտաքին դիտություններով, իրենց քաղաքական ու անտեսական պահանջները հիմնավորում էին հին հունական փիլիսոփաների ասույթներով և այլն:

Ահա նրանց դեմ պայքար մղելու նպատակով է, որ հայ եկեղեցին դիմում է հին հունական փիլիսոփայության—Արիստոտելի, Պլատոնի, Զեկոնի և այլ իմաստասերների աշխատությունների թարգմանությունը:

20. Զեկոնի «Յաղագս բնութեան» աշխատությունը հայ իմաստասիրական մտքի վրա, որքան մեղ հայտնի է, խորն ազդեցություն չի թողել:

Հետադայում, 13—14-րդ դարերում այդ աշխատությունը նորից գրավել է գիտական շրջանների ուշադրությունը: Մոռացված այդ բնագիրը նորից արտադրվել է մի քանի անգամ (1280, 1314, 1389 թվականներին), դարձել ֆունդիտան առարկա և, ըստ երևույթին, ծառայել է նաև ուսուցողական նպատակների:

Գլածորյան համալսարանի շրջանավարտներից մեկը իր ավարտական ատենախոսություն մեջ, որ գրված է «Գնացք գետոց ուրախ առնեն զքաղաքն Աստուծոյ» (Մաղմոս ԽՆ, 5) բնաբանով, մեջ է բերել մի ընդարձակ հատված Զեկոնի աշխատության «Յաղագս դրից» ենթադրից (էջ 1ա, տող 16—1բ, տող 17):²

21. Հրատարակվող համահավաք բնագիրը կազմել ենք առկա բոլոր չորս ձևա-

¹ Եզնիկայ վարդապետի Կողբացւոյ Եզձ աղանդոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 78:

² Մատենադարան, ձևագիր № 631, էջ 89բ—90ա:

գրերի տված ընթերցվածքների մանրակրկիտ ուսումնասիրությամբ:

Այդ ձևագրերն են.

- A—Մատենադարան № 5254
- B— » № 627
- C— » № 3487
- D— » № 1823

Տողատակերում նշել ենք նույնիսկ աննշան տարբերությունները, չհաշված մի քանի ակնհայտ գրչական սխալներ: Կատկածելի դեպքերում միշտ առաջնություն ենք տվել A (ընդարձակ խմբագրության) ձևագրի ընթերցվածքներին, ինչպես ունենալով նրա հնությունը, ամբողջականությունը և գրչի վարպետությունը:

Պետք է նշենք սակայն, որ չհայտնի մեր ջանքերին, մեղ չհաջողվեց բնագիրը ներկայացնել անթերի վիճակով: Հատկապես բնագրի այն մասերում, որոնք պահվել են միայն ընդարձակ խմբագրության մեջ, մնացին մի քանի չհասկացված ու մեկնություն կարող հատվածներ:

Բարերախտարար այդպիսի հատվածների թիվը շատ չէ.

22. Ստորև տալիս ենք A (5254) ձևագրի մանրամասն նկարագիրը:

Թերթ՝ 256+1, մեծություն՝ 17×12×5, կազմ՝ գրոշմագարդ կաշեպատ տախտակ, վիճակ՝ մնասված (սկզբից, միջից և վերջից ընկած են թերթեր, պրակներ), գրություն՝ միասյուն, տողեր՝ 24—26, բառանջատում՝ շունչ, գեր՝ բոլորակիր, գրիչ և սաացող՝ Գէորգ, ժամանակ՝ 21թ—1280 թ. տեղի՝ Դեղձուտի վանք, ի Մահկանաբերդ, հիշատակաբաններ՝ 54բ, 47բ, 6բ, 17բ, 44բ, 86ա, 91բ, 125ա, 130բ, 135ա, 180ա, 202բ, 205բ, 209բ, 222բ, 227ա, 132ա էջերում՝

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն

Սկզբից թերթ է, պահպանվել են 12 պատռված թերթերի լուսանցքները:

ա. 1ա—6բ. Սըրբոյն Ն ե բ ս ի ս ի Լ ա մ բ բ ո ն ա յ ո յ Տ ա բ ս ո ն ի Ե ա ի ս կ ա ս ո ս ի յ ա ա կ ա ց մ ե կ ն ու թ ե ն է: Ոչ է ս ա կ ա թ ո ղ ի կ ո ս ն Հ ա յ ո յ, ա յ լ ա ղ զ ա կ ա ն ն ո ղ ի ն: Եւ է բ թ իւ ն Հ ա յ ո յ ՈՅԶ (1197). և զ ա յ ս վ ա ս ն ա յ ն գրեցաք, զի հ ա կ ա ո ս կ է ի ն ո մ ա ն ք վ ա ս ն ա ն ու ա ն ց ն:

«Հանդերձ ավ. միեալ ի բնուի. գրոց առակաց Սողոմոնի...»

բ. 6բ—17բ. Մ ե կ ն ու թ իւ ն յ Ն ս ա յ ե ա յ մ ա ր դ ա ր է ի «Աներևոյթ են սրբոց մարգարէիցն բանք...»

գ. 17բ—20բ. Ն ա ի ե բ դ ա ն Ե բ կ ո ս ա ս ա ն

մարզաբէկից «Յարև մերձաւոր վկայ են գրոց բնաւորական բնութիւն մարդկան...»

դ. 20բ—31ա. Ներսիսի Հա(յ)ոց վերագրեալ ի խնդրոյ նորին եղբարն Գրիգորիսի առաջին վերագրեալ (մեկնութիւն երկոտասան մարզաբէկից): «Սիրոյ դարութիւն զերազանց է քան գրնութիւն...»

ե. 31բ—44բ. Պատճառ աւետարանին Յովհաննոս Նաթանասար շարահարկած են Ստեփանոսի, Բ(ա)բս(եղի), Եփր(եմի), Եւսեբ(իոսի) և Նանայի ասույթները՝ «Յոր արտաբն հանդիսիցն լինին տեսալոր...»

դ. 45ա—46բ. (Պատճառ աւետարանին Ղուկասոս) «Ղուկասու աւետարանս երրորդ է բոս կարգի...»

է. 46բ—54բ. Երանելոյն Վարդանայ հայոց լուսաւոր վարդապետի յաղագս խորանաց աւետարանին «Մատենաբանութեան» և հոգեբույժ վարդապետութիւնը...»

բ. 54բ—55բ. Վասն Յակոբա՛ հաւր Յովսիփոս (ե) վասն Աննայի՛ մաւր Աստուածածնին

թ. 56ա—65բ. (Քաղոսածոյ մեկնութիւն տեսնական Եղեղիելի մարզաբէկի). հատկապէս շարահարկած են Եփրեմի, Ստեփանոսի, Յովհաննոս, Գր. Նիւսայոս, Եւսեբի, Սարգիսաղի և այլոց ասույթները: «... (սկ. թերի) և յամին երեսներորդի...»

ժ. 65բ—71բ. Վասն թագաւորացն Իսրայէլի, զիտելի է թ Սողոմոնէ և այսբ, թէ որպէս են զկնի միմեանց... «Աստուածային իրադրութեամբն հրաշքէլծի թագաւորութիւնն Դաւթի...»

ձա. 72ա—76ա. (Գրք զատճառաց Դաւթի Բորայրեցուց): Սկզբբ թերի է, զանգումնի են Գր. Նիւսայոս հինգ զբերի «Պատճառները»:

ժբ. 76ա—89ա. Դաւթի վարդապետի զատճառ զարոցն Բարսղի. (արված են ա լԳ ճանրի «պատճառները»):

ժգ. 89ա—91բ. Սկզբն և զատճառ շարոց ողացն Բարսղի «Տեսցուք թէ ուտի է սկիզբն մեծաւոր կրանաւորութեան...»

ժդ. 91բ—93ա. Պատճառ և սկիզբն վերագրեալ գրոց սրբոյն Բարսղի «Տեսցուք վասն վարոց սքանչելի Բարսղի...»

ժե. 93բ—119ա. Սկիզբն և զատճառ գրոցն (Գրիգորի) Աստուածարանի (17 ճանրի «Պատճառները»):

ժզ. 119ա—125ա. Սկիզբն և զատճառ գրոց, զոր արարեալ է քաղամարտի սուրբ ամենիմաստ սբան շելիի Փրլոն (7 աշխատութիւններ «պատճառները»):

ժէ. 125ա Այս են անուանք խեցեմորթացն (11 անուն):

ժը. 125բ—131բ. (Աղբւսակք թուոց անկիւնաւորաց) (Վերջից թերի, 127 թերից

հետ կան բնկած թերթեր, 131 թերթը ներքինց պատուած է):

ժթ. 133ա—135ա. Ի բնութեան գրոց «Որպէս ոչ մարդոյ, կամ մարդ գոր ոչ է արժան գործել...»

ի. 135բ—136ա. Մայրաքաղի մնացորդացն մեկնութիւն (է). «Որ ստէ դժու թէ թագաւորութեանն...»

իա. 136ա—145բ. Սկիզբն և զատճառ Եւարթի... (15 ճանրի «պատճառները»):

իբ. 145բ—162բ. Եղիայի ասացեալ ասորոց վարդապետի, զատճառ վերլուծութեանի ի խաւսս սրբոյն Գրիգորի Աստուածարանի (14 ճանրի «պատճառները»): Չեռազրից բնկել է 3 տար՝ 2. Պ. 2. համարակալութիւնը:

իգ. 163ա—180բ. (Նոնոսի մեկնութիւն Գրիգորի Աստուածարանի հինգ ճառիցն) Սկզբն է մեկնութիւն այնոցիկ, որ և յառաջումն արձանականին եղեն...» զլսի Լ. (Յագագս Անախոթենի) հոգիածոյ: Ավարտում է լեմանայես պատմութիւն և այնոցիկ, որ յերկրորդում արձանականին զլսի Լ. հոգիածոյ: Չեռազրից բնկել է 2 տար՝ Վ. և Տ. համարակալութեանը:

իդ. 181ա—181բ. Յագագս արկնս որոցութեան «Եւ զարկնս որոցութեան ոմանք եղին ի կարգի կրթման...»

իե. 181բ. Այլուստ քան (մի քանի տող):

իզ. 181բ—182բ. Այլ քան ուստէք (Մանգարանութիւն և ամ նահապետաց հրէից) «Սիմէոն եղբայր Յոննաթանու...»

իէ. 182բ—190ա. Սակաւ մի քան ի քորուստեւն (30 հոգիած) Տարբեր է բարոյախօսի Ն. Մառի կատարած հրատարակութիւններից, և արժանի է հատուկ ուսումնասիրութիւն:

իթ. 190ա—202բ. Խոսք Փրլոնի (ժամանակագրութիւն Անանիայ Երևակունոյ): «Նախաստեղծն Ազամ կեցեալ ամս...»

իթթ. 202բ—204ա. Յագագս աստուածութեան իմաստասիրութիւն «Ներմտե նշանաւոր փրկստիւստէ Գ. դարութիւնք երկինց...»

լ. 204ա—204բ. Սրբոյն Եղիշէի (Հատկապէս ի մեկնութեան Արարածոց) «Հաշտութիւն Աստուծոյ յեա յանցանացն...»

լա. 205ա—205բ. (Անուանք մարդաբէկից) Սկզբից թերի.

լբ. 205բ—206ա. Այս են անուանք թարգման շացն, որք աս Պողոսէի «Իցեղէն Ռորիսի Յովսէպոս...»

լգ. 206ա. Յագագս երկոտասանիցն, թէ յորոց ազգաց (էին) «Պետրոս և Անդրէաս իցեղէն Նեփթաղեմի... Յովհաննէս իցեղէն Ղևեայ»

լդ. 206ա—207ա. Յագագս երկոտասանիցն (Դորոթէոսի եղիսկոպոսի) «Վասմական Ղորոթէոս...»

լե. 207ա—209բ. Յագագս Հ. աշակերտացըն տեսն Ղորոթէոսի եղիսկոպոսի

և մաքախրոսի գրեալ «Առաջին Յակոբոս եզրայր տեան»...

լգ. 210 Ա ա. Շարադրութիւն գրոց քստ երբաեցոց, դորբնկալաւ եկեղեցի, այս են Արարածք, Ելք, Դեասցիք...

լէ. 210 Ա բ. (Այբուբենը երբայեցւոց, Ասորւոց և Տաճկաց), վերջից թերի. «ալփ, բե, գիմայ»...

լբ. 210 Ե ա—212բ. (Գրիգորի Երուսաղեմացւոյ սահմանք դանազանք արտորոշեալք քստ սրբոց և ծայրագոյն վարդապետաց յաղագս տարբերական և ալլ և ալլ անուանց). սկզբից թերի մեկ տերակի շափով. վերնագիրը վերականգնում ենք համաձայն № 464 ձեռագրի էջ 189-ի:

լթ. 112բ—217բ. Արիստոտելի («Գերի երմէնեա ս գրոց» Յաղագս բանի» գլխի, ժիպրակի մեկնութիւն). միջից թերի 2 թերթ. «Արդ դոլ գէակն»...

կ. 217բ—220բ. Ճարտասան, յաղագս բնութեան (տետրը սխալ է կազմված 218 և 219 թերթերը պատկանում են հաջորդ հոդվածին):

լա. 220բ.—222բ. Սահմանք փիլիսոփայական (տետրը սխալ է կազմված, պետք է կարգալ հետևյալ դասավորությամբ՝ 220բ—221բ. 218ա—219բ. 222ա—222բ.). «Սահմանք գնելով փիլիսոփայական բանի»...

լբ. 222բ. (Յաղագս առողանութեանց) «Առողանութիւնք են ժ. շեշտ, բութ»...

լգ. 222բ. Արիստոտելի ժ. ստորագութիւնք, վերջից թերի. «Գոյացութիւն, որակ, քանակ»...

լդ. 223ա—223բ. (Յաղագս շարժմանց) սկզբից թերի. «...լինին և են որ յարեկից»...

կե. 223բ—227ա. (Մեկնութիւն ստորագութեանցն Արիստոտելի, թերևս Համամայ Արևելացւոյ), 224 թերթը մասն է մի ալլ հոդվածի. «Առաջին գործք հրամանին Աստուծոյ»...

լզ. 227բ. (Իմաստասիրական ծառ)

լէ. 228ա—230բ. Գոյն և գիւտ և գաւրութիւն ականցն, Եպիփանու (կիպրացւոյ). Տարբեր է սպաղբից. «Սարգիսն շիկազոյն, արիւնաստեխլ»...

կը. 231ա—237ա (Իմ շիկաբանէն Յաղագս բնութեան մարդոյ) սկզբից թերի,

վերնագիրը լրացնում ենք համաձայն № 464 ձեռագրի. «...Պաուղ առողջ, ևս առաւել»...

լթ. 237ա—237բ. Յաղագս շարժման «Շարժումն լինի ի հողմոյ բնութեան»...

ժ. 238բ—256ա. Այլ բան (Չենոնի իմաստասիրի յաղագս բնութեան). «... Եւ դարձեալ դանազանի նախադասութեամբ»...

ժա. 256ա—256բ. (Յաղագս ստորագութեանց) «Այս են մասունք աշխարհի»...

ժբ. 256բ. Դաւթի փիլիսոփայի (էակաց գիրք), վերջից թերի, ընկել են մի քանի թերթեր, «Ի քանիս բաժանի էակն և յորս»...

Կարևոր հիշատակարանները

ա. էջ 54բ. «Որք աւգոսթի ի սմանէ զհողեր եղբարքս իմ զՎարճամ և զՍտեփաննոս յաղաթս յիշեցէս. քանզի մինչ ցայս վայր դարինակն սորայ շնորհեցին. և ոչ միայն այս, ալլ և պանդխտութեանս իմոյ միթարիչք էին՝ հողեր և մարմնաւոր, քանզի ի միում խցի պանդխտանէաք, որ և Քրիստոս հատուցէ զվարձս: Եւ յայսմ աւուր գնալով սոցա յերկիրն իւրեանց յԱյրարատեան դաւանն, արամութիւն հասուցին ինձ, զիս միայն ըողով, ալլ աջողեցէ սոցա խնամիչն ամենայնի, ամենայն ուրէք ուր և երթայցեն: Եւ զիս զԴեորդ որդի Պարուտա թուին Հարայ, յերկրէն թաշինոյ, ի մեծանշակ քաւարանէն Գանձասարայ, որ մակացու էի յերկիրս Մանկանարերոյ ի վանս Դեղձուտի՝ առ ոտս Առաքել վարդապետի, յաղաթս յիշեալէք. ի թվիս 2իթ (1280), աւգոստոսի ժ. (10) գրեցաւ: Բ. էջ 47բ. «ԳԴեորդ ընտրել քահանայ՝ զտէք գրոցս յիշեցէք ի Քրիստոս, ընդ՝ նմին և զանարժանս՝ զԱւետիսս»:

գ. էջ 91 բ. «Ոհ և մեծ աւաղ, զարմանք բանս ու ահեղ, զի յայս գունոցս եմ ևս տղեղ, ինչ գոյն շամաշեմ ի գրոցս տղեղ, զիարդ գնեմ ևս դուռնեղ, և շմասնեմ ևս բաղմամեղ, ինչ աւգուտ է ինձ ասել երբ անկցուրդ ևմ ևս գործել, այսու երևիմ ևս թէ խարիմ, վա՛ է զիս եղբայր, զինչ անինք»:

դ. էջ 132ա. «Թիս, Ռժէժ, (1690), յամսեանն յունվարին մէկն, տարեմտին, ևս Թոխաթեցի Դաւիթ յաւաղ սարկաւազս յեղի տուփս այս ծաղկաւետ ժողովածոյ վարդապետաց և իմաստասիրաց բազում շան, ընթերցողաց օգուտ՝ ծովապատ կղզին Կառուցայ, դուռն սուրբ Աստուածածնին և Կարապետոյ յեղի տուփս այս, եղբարք ընթերցեն, ևս առաւել վարդապետաց օգուտ սայ կղիցի, յիշատակ անջընջելի յանձին իմոյ»:

ДРЕВНЕАРМЯНСКИЙ ПЕРЕВОД ТРАКТАТА „О ПРИРОДЕ“ ФИЛОСОФА ЗЕНОНА

(Р е з ю м е)

Издаваемый труд философа Зенона дошел до нас в двух редакциях; полная редакция сохранилась только в сборнике Матенадарана (№ 5254), переписанном каллиграфом Георгом в 1280 году.

Труд Зенона состоит из 5 глав (о полезных родах, о практике, о разуме, о теории, о познании).

По дошедшим до нас редакциям восстанавливается последовательность глав труда Зенона, которая нарочито была искажена армянским редактором.

Текст дает возможность также восстановить несохранившееся заглавие труда—„О природе“.

Автором труда, по всей вероятности, является основоположник стоической школы философ Зенон, однако, для окончательного выяснения этого вопроса необходимы дополнительные данные.

Армянский переводчик труда Зенона

был знаком с двумя первыми периодами переводческой деятельности эллинофильской школы (Грамматика Дионисия Фракийского, Категории Аристотеля и др.). Терминология и язык роднят его с трудом „Определение философии“ Давида Непобедимого. По этим данным устанавливается вероятное время перевода—VII век.

Влияние издаваемого текста на армянскую средневековую философию было не велико. В XIII—XIV в. в. труд этот вновь привлекает внимание ученых кругов, переписывается в 1280, 1314, 1389 годах и, повидимому, используется для преподавательских целей в Гладзорском университете.

Издание текста подготовлено тщательным сличением дошедших до нас четырех рукописей.

ՋԵՆՈՆԻ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԻ ՅԱՂԱԳՍ ԲՆՈՒԹԵԱՆ

Ձեռագրերի համեմատությամբ պատրաստեց հրատարակության Լ. ԽԱՉԻԿՅԱՆ

1. ՅԱՂԱԳՍ ՊԻՏԱՆԱՅՈՒ ՍԵՌԻՅ

Արդ, են սեռք պիտանացուք վեց՝ դիրք,
5 կարգք, շրջանք, չափք, դաւրութիւնք,
ազգմունք:

[Յաղագս դրից]

Արդ, դիրք ի տեսակս վեց բաժանին
Առաջին է ունայնին անդոյութիւնս պա-
10 բունակեալ յանբաւէն, և ի մէջս իւր
կառուցմամբ բարձեալ ունի դրոյրն ի
նոյն տրամադծին և փոփոխեալ շարժ-
մամբ: Երկրորդ է, որ յանկրական հրոյ
և լուսոյ երկին բաղկացեալ՝ պարփակ-
15 եալ յունայնէ, յայնցանէ է և նիւթ և
բնութիւն անմարմին կենդանեաց: Եր-
րորդ՝ հաստատութիւն ջրայարկին պա-
բունակեալ ընդ վերնոյն վասն յաւէտ
կիզողութեանն արգելման, և դարձեալ՝
20 պարփակող արտադատութեան և հոսման

1—3 A վերնագրի փոխարեն՝ «Այլ բան», B չիք
Ջենոնի իմաստասիրի, ունի յաղագս [գիտութեան],
C չիք վերնագրեր, D Ջենոնի իմաստասիրի Յա-
ղագս պիտանացու սեռից 4 C պիտանացու սեռք,
D Արդ պիտացու 5 B կարք 6 D և տեսակս, AB
բաժանի 9 B ունայն գիտութիւն, C ունայնին
անբաւութիւն (ուղղված՝ անդոյութիւն), D անգի-
տութիւն 11 C չիք ունի 12 A տրամադծի, B տրամ-
դծին, A անփոփոխ և շարժմամբ || («փոխանակ»
բառի տեղ, ամենուրեք դնում ենք || նշանը) և փո-
փոխեալ շարժմամբ, B շարժամբ, D շարժմամբ 13 չիք
է, D անկրական 14 BCD չիք պարփակեալ 15 BCD
չիք յայնցանէ է 16 B մարմին || անմարմին 18—19
B յաւետակիզողութեան, C չիք արգելման 20
B արտադատողութեան:

զգալեացս: Չորրորդ՝ դիրք ծովուն, որ
յաւզացն հաստատեալ կայ առանց ծոր-
ման կղերիցն և փակեալ ընդ հաստատ-
նոյն, և բաղկացուցիչ և բնակարան
5 գեոնոց և կիտաց մեծամեծաց, և շուրջ
գերկրաւս՝ տալ դաւրութիւնս ախտաժե-
տութեանց և առողջութիւնս մարմնական
կենդանեացս, ի ձեռն հողմոցն բերման ի
զգայութիւնս իւրաքանչիւր: Հինգերորդ
10 է երկրի շարադրութիւնս, որ թանձրու-
թեամբ՝ լիբամբք և բլրաւք, դաշտաւք
և ձորովք, հաստատեալ ի կողմանց, ի
խիտ և ի հոծ աւզոց, և յսլորտս ջրովք
ծովուն փակեալ կայ շարեքանկիւնի
15 ձեով: Եւ ընդ սիրտ երկրիս գետք հրա-
լիցք աւզոց և ջրոց խաղացեալ լինին
բնդ ամենայն երակս, ուստի աղբերք և
հողմք վերագնացեալ շարժմամբք. և
այսպէս ծովուց և գետոց ընդունակք, և

1 C երրորդ || չորրորդ, D ծովու, B չիք որ
2 D կալ || կայ 3—4 BD ընդ հաստատոյն 4 BD
չիք և [բաղկացուցիչ] 5 B գեոնոցն, D գերնոց,
A կիտիցն, B կիտացն A մեծամեծացն, B մեծա-
մեծ 6 D գերկրեաւս, C դաւր || դաւրութիւն,
B ախտաժեպութեանս, 7 BCD մարմնոյ 8 մարմնա-
կան 9 A կենդանեաց 10 B իւր իւրաքանչիւր 10
CD չիք է, B երկրի, AD երկիրս, BC շարադրու-
թիւնս, D շարոցդրութիւնս 11 B լիբամբք, բլրոք:
12 BD ձորոք, A հաստատեալք 13 B հոլորտս, D յո-
լորդս 14 A Դ. իւր անկիւնի 15 B սիրտս, D եր-
կիրս 15—16 BCD հրաշից, օղից 17 ABC աղբերք:
18 B հողմունք, A ի վերագնացեալք, B շարժմունք:
19 C. կան || և այսպէս, AB. ընդունակ:

որ ի ջուրս և որ ի դամաքի են ծննդա-
կանք՝ ամենեցուն դոյացուցիչ և պաճա-
րող կենաց գոյ: Վեցերորդ է միջոցք աշ-
խարհիս, որ ի յաւոյց բռնադատեալ
5 ուսուցմամբ, ի ներքս արգելման ի փոր-
ւած մեկնութեան երկց հաստադիմակա-
յիցն, զաւղ և կապուածս աշխարհիս բաղ-
կանալ, որ է պատճառ կենդանութեան
և է բնակութիւն:

10 Եւ սահմանք աստեղատանցն ի մէջս
իւր, ընդ հաստատնովն, զի ի վարմանէ
աւոյցն ըստ իւրաքանչիւր տանցն ան-
սխալ շրջագային աստեղքն, յորս կարգ-
եալ են ըստ ժամանակի և ըստ տեղեացն
15 սահմանի:

Յաղագս կարգաց

Կարգ ըստ երկց բաժանի. ըստ առա-
քինութեան, ըստ աւրինի և ըստ բնա-
կանութեան:

20 Ջի ըստ առաքինութեան և ըստ աւրինի
են հրեշտակք և մարդիկ՝ զուգեալք ի
տնաւրէնութեան իմացս: Իսկ ըստ բնա-
կանութեան՝ ամենեքեան, որ յաշխարհիս
բնաւորեցան զսլ յաւաքանչիւր բնական
25 սահմանս:

Արդ՝ որք ըստ առաքինութեան և ըստ
աւրինի ոչ վարեալք՝ անկարգութիւնք և
կործանմունք հանդիպին և հետեին նոր-
ին կենացն: Եւ որ զբնականն արտաքս
30 ելեալ փոխի՝ իսկապէս քակաումն և եղ-
ծումն լինի բնութեանն:

1—2 C ծնունդք || ծննդականք 2 AB ամենեցուն,
C դոյացուցիչ 2—3 B պատճով || պաճարող 3 A
վեց գ. է, C վեցերորդ, B վեցերորդ են, 4 CD չի
ի 5 C ի ներք 5—6 A ի փորուած 6—7 B հաստադի-
մակայից, D հաստադիմակայիցն 7 ABD կապ-
ուած 7—8 B բաղկանա 9 D բնակութիւնն 10 A աս-
տեղացն, C աստեղատեացն 11 D ընդ հաստատովն
12 ACD աւոյցն, C ընդ երկաքանչիւր 13 D շրջա-
կային 14 BD տեղացն 15 C չի վերագիր 16—19 BCD
բնակութեան || բնականութեան 20 C ըստ առաքինու-
թեանն 21 A հրեշտակք, BD հրեշտակ, B չի ի 22 A
իմաց, 22—23 BC բնակութեան 23 AC ամենայն, D
ամենայն որ || ամենեքեան որ 24 C իւր || բնական
25—27 AC ըստ աւրինին 23 B կործանմունքի ||
կործանմունք, A չի հանդիպին և, նորին 29 AB
ըստ բնականն 30 B փոխի, B քակում, 30—31 BCD
քակումն լինի բնութեանն և եղծումն:

Իսկ աստեղատունքն կարգեալ են ի
պարունակս աւոյց և ի շաւեղս աւղալա-
րութեանն, ոչ զմիմեամբք ելանեն, և ոչ
փոխին յիւրաքանչիւրոցն:

Յաղագս շրջանաց

Շրջանք բոլորին ըստ երկց յեղմանց
բաղկանայ, որ է՝ տպաւորութիւն, բա-
ցերեութիւն, մշտակացութիւն, զի տպա-
ւորեալ աշխարհս յանբաւին և բացե-
10 րեալ ի ձեռն ունայնին՝ ի դոյն և ի ձև
և ի տեսակս սեռի: Եւ ի նոյն դարձեալ
մշտակային ըստ տպաւորութեան, ուստի
բացերեցան անշարժիլ բնութեամբ.
քանզի ի նոյն անդրէն զկատարումն
15 անուռ բոլորն համանդամայն զանազա-
նութեամբ:

Իսկ երկնիցն շրջանս իմանալի է զպար-
ունակս աւոյցն ասել, և ոչ զհաստա-
տութիւն ջրայարկին, որ բնորոգականն
20 է, և ոչ զերրորդ երկինս, այլ որ ընդ
հաստատնովս են աւղք պարունակեալ,
ըստ եւթն բաժանման ընդ միմեամբք
կարգեալ, բոլորութեամբ շուրջ զոլով
զանդնդովք հարթ ըստ չորեցունց կող-
25 մանց աշխարհիս, յորս աստեղատունքն
բաժանեալ և յամենայն վայրս աւոյցն
ցրուեալ տարածմամբ ի յերկուս կիսա-
դունդս անդադար շրջագայութեամբ,
զիմաւք յարեւելից յարեւմուտս, որք ընդ
30 նոյն շաւեղս վարին:

1 A աստեղատունք, C աստեղունքն 2 D յոյց
CD շաւիղս, C չի ի 2—3 BD աւղաւարութեան 3 CD
ելանել 4 D իւրաքանչիւրոց 5 AD շրջանացն, C չի
վերագիր 6 A Փ. շրջանք, B շրջան, յեղման 9 B
անբաւին, CD չի և [բացերեցան] 10 A ունայնի
B ի ձև || և ի ձև 11 B ի տեսակս երեի 12 B ըս
տպաւորութեան 13 BCD բացերեցան || բացերե-
ւեցան, D անշարժիլ 14 BCD չի ի 15 D բոլորին 17
A երկնից 17—18 C զպարունակ 18—19 D հաստատու-
թիւն 19 D ջրայարկին, BCD զորս բնորոգականն ||
որ բնորոգականն է 20 D զերրորդն, AB երկին
20—21 C ընդ հաստատնովքս, B ընդ հաստատովքս
23 B բոլորութիւն 24 CD չի ըստ, C զչորեցունց
25 A յոր, D աստեղքն, B աստեղատունք 26 CD աւ-
ղիցն 27 B ցրեալ, AB յերկուս || ի յերկուս 27—28
AD կիսադունդսն 28 A շրջագայութեան 29 B յարե-
ւելս և 30 D չի նոյն:

Իսկ մտորակք են եւթն, բաժանեալ ըստ
 եւթն սահմանս աւղոցն, որք են այսոքիկ՝
 երեակն, լուսնթագն, հրատն, արեգակն,
 լուսարերն, փայլածուն, լուսինն. քանզի
 5 սոքա ինքնաշարժ դիմաւք յարեմտից
 յարեկլս շրջագային և ըստ իւրաքան-
 չիւր տանցն դժամանակս գոյացուցանեն
 ի շրջանս իւրեանց:

Յաղագս չափուց

10 Չափք աշխարհիս ըստ չորից բաժանի՝
 ըստ տեղոյ և ըստ գունոյ, ըստ ձևոյ և
 ըստ թուականութեան:

Քանզի տեղին է եռակարար՝ վերին,
 ստորին և միջին. և զանազանի ըստ
 15 կողմանց վերինն և այլն ևս: Իսկ գոյն
 քառակի ասի՝ սպիտակ, կապոյտ, սևաւ,
 սաւա: Եւ ի սոցանէ բաղկանան երանգք,
 երփունք, փայլմունք, պաղպաղմունք և
 այլ զանազանեալք ի միում ենթակա-

20 յունն: Իսկ ձև քառակի ասի՝ եռանկիւնի,
 քառանկիւնի, երկայն և բոլորակ. և ի
 սոցանէ ըստ այլ տեսակս զանազանի ձև:
 Իսկ թիւ եռակի բաժանի. զի է որ դար
 ասի՝ ըստ հանդիտութեան հատած ի սե-

25 ուիցն, և է որ կոճատ՝ ըստ անզուգու-
 թեան անհարթ տեսակացն, և դարձեալ՝
 որ յանհատիցն բաղկանայ, իսկ որ ըստ

1 B մտորականք D չիք են 2 C աւղոց որք, D
 աւղոց որ 3 B լուսնթագ, հրատ 3-4 A որք են՝
 հրատ, արեգակն և այլքն 4 B լուսին 6 A յարեկլս
 CD ևս || ըստ 6-7 C իւրաքանչիւր իւր տանց, B
 տանց 9 B չափոց, C չիք վերնագիր 11 B ըստ ամե-
 նայն տեղոս, A չիք և... և, C և ըստ ձևոյ, A ձև 14
 AB միջին || և միջին 15 D այլևս, A և || իսկ,
 CD գոյնն 16 CD կարմիր || կապոյտ, B սև, D
 սևաւ 17 BCD դեղին || սաւա B ի սոցանէն B եր-
 կինք || երանգք C երանգն, D երանգն 18 C չիք
 պաղպաղմունք D պաղպաղմունք 19 A զանազան-
 եալ 19-20 A ենթակաունն, B ենթակաուն 20 A եռա-
 կարար B եռակարար, C քառակարար || քառակի
 AB եռանկիւնի 21 AB քառանկիւնի AB չիք երկայն,
 BCD բոլոր 22 D սոցանէ || ի սոցանէ, BC այլ ամե-
 նայն տեսակս, CD ըստ տեսակս || ըստ այլ տեսակս,
 BCD ձև 24-25 B հասակիցն ետիցն, C հատած ի սեռից
 D հատանի ի սեռից || հատած ի սեռիցն 25 B կոճ
 ամենայն || կոճատ 25-26 B անզուգութեան 26 B
 հարթ CD տեսակաց 27 BCD չիք որ B² սոյն հատիցն,
 D որդէս անհատիցն:

այսոցիկ ոչ են՝ անբաւք և անչափք
 ասին:

Իսկ սահմանք աստեղատանցն ի ձեռն
 ժամանակի մտորակացն չափի, թուով
 5 շրջագայիցն: Քանզի ընտրեցան աստե-
 դատունք ամսոց երկոտասան եռակի՝
 ըստ չորեցունց կողմանց աշխարհիս, ըստ
 նիւթոյ և ըստ յեղման հասարակաց, ըստ
 երկրիս մասանց, և ըստ անդամոց մար-

10 դոյն, և ըստ ծննդականութեանն, որք
 անուանադրեն՝ Խոյ, Յուլ, Եկուարի՝ ըստ
 արեկից, որ է աւղ և զարնանային հա-
 սարակածիր. Թեյգեաի, Ասիւծ, Կոյս՝
 ըստ հիւսիսոյ, որ է հուրն և ամառնային

15 յեղանակ. Կշեռ, Կարիճ, Աղեղնաւոր՝
 ըստ արեմտից, որ է հող և աշնանային
 հասարակածիր, Այծեղջիւր, Ջրհաս, Զուկն՝
 ըստ հարաւոյ, որ է ջուր և ձմեռնային
 յեղանակ:

20 Իսկ ըստ երկրի ցաւակից լինին և ըստ
 մասանց մարդոյն՝ Խոյն Պարսից, որ է
 գլուխն. Յուլն Բարեկացոց, որ է պարս-
 նոցն. Եկուարին Գամբաց, որ է սւաքն.
 Թեյգեաիին Հայոց, որ է լանջքն. Ասիւծն

25 Ասիացոց, որ է կողքն. Կոյսն Ելլաղացոց

1 C որք, կոչեն || որ, ոչ են B սոքա || ան-
 բաւք 3 B սահմանքս տեղացն, C աստեղացն 4 B
 բոլորակացն || մտորակացն, A Կ² թուով 5 B շրջ-
 ջանիցն B և ընտրեցան, CD ընտրեցան և 6 B Բժ-
 անել || երկոտասան 7 C զչորեցունց || ըստ չո-
 բեցունց 8 B ըստ անիւթոյ, C ըստ թուոյ || նիւ-
 թոյ AD հասարակացն 9 B երկս || երկրիս 9-10
 BCD մարդոյս 10 AB ըստ ծննդականութեանն
 11 B անդրէն ապա ուղղված անուանադրեն, C ան-
 ւանադրենն, D անուանադրենն, D Մուլն, Եկուարն,
 C Երկուար 12 C զարնան 13 B հասարակածիրն, A
 հասարակածք, իսկ Թեյգեաի, BCD Թեյգեաիին 14 B
 ըստ հիւսիսոյ, C ըստ հիւսիսոյ, D ամառային 15
 B յեղանակն, BCD Կշեռ, B Կարիճն 16 A հողմ,
 BCD հողն, C աշնան 17 A հասարակածք, B հասար-
 ակ, D հասարակած, D Այծեղջիւր, D Ջրուհոս 18 B
 ըստ հարեւու, CD որ է հարաւ || ըստ հարաւոյ, C
 ջրոյ, D չիք որ է ջուր 20 A ցաւակիցն լինել B լի-
 նել || լինեն 21 B մարդոյս || մարդոյն, CD չիք
 և ըստ մասանց մարդոյն, C Պարսիկք, 22 A և գլուխն
 || որ է գլուխն, CD Բարեկացիք, A և պալանոցն
 || որ է 23 BCD Եկուարն, A և ուլարն || որ է
 ուլարն 24 A Թեյգեաիին, CD Հայք || Հայոց, A և
 լ[ա]ն[ջք] || որ է... D լանջք, BD Ասիւծ 25 AD
 Ասիացիք, B Ասորոց, A աջձ [աջ ձեռքն] || կողքն,
 B որ են, D կողք, A Ելլաղացիք:

և Յունաց, որ են ձեռքն. Կշեոն Արա-
 րացոց, որ են կռթունքն. Կարիճն Բաա-
 րացոց, որ են սրունքն. Աղեղնաւորն
 Կրեաացոց, որ են երանքն. Այծեղջիւրն
 5 Ասորոց, որ են բարձքն. Ջրհոսն Եղիպ-
 տացոց և են ծունկքն. Չուկն Հնդկաց և
 Կարմիր ծովուն, որ են թաթք ոտիցն:
 Իսկ ըստ ծննդարաշխութեան՝ արականք
 են վեց՝ Խոյ, Եկաւորի, Առիւծ, Կշեո,
 10 Աղեղնաւոր, Ջրհոս, իսկ իգականք՝ Յուլ,
 Խեցդեաի, Կոյս, Կարիճ, Այծեղջիւր,
 Չուկն:

Յաղագս գարութեանց

Չարութեանց չորք են տեսակք՝ ար-
 15 տարերութիւնք, արտահոսութիւնք, ար-
 տադատութիւնք, արտաարութիւնք, ուս-
 տի ծննդարաշխականն և բժշկականն
 բաղկանայ:

Զի ծննդարաշխութիւնն բաժանի ի տե-
 20 սակս երիս՝ ի խոնաւայինս, ի ցամա-
 քայինս, ի յերկակենցաղս. ըստ ժամա-
 նակի, ըստ նիւթոյ և ըստ կողման ար-
 տարերի:

Իսկ հողոյ ելումն անյեղլի, կամ հատումն
 25 անսրակատարար, կամ սանդժումն արտա-
 քոյ, կամ լինելութիւն ըստ նիւթի խառ-
 նակցութեանցն անմարմնարար, այլ ոչ

ըստ ժամանակի և ըստ կողման և ըստ
 թանձրութեան նիւթոյ ի հասմանէ բաղ-
 կացումն բնութեան, և ոչ այլայլակ առնի,
 այլ որ դանազանի ըստ մարմնոյ կրից
 5 կամ խառնից:

Իսկ որ ոչն արտարերի ըստ մարմնոյ
 շարանութեան՝ ոչ այսպէս գոյացումն
 բնութեանն, այլ այլ ինն վերագոյն
 ածումն բնութեան և անյեղլի, առանց
 10 ծննդեան, յանկրական հրոյ և լուսոյ՝
 անմարմին և անմահ կենդանութեամբ,
 և կամ թէ համանգամայն ի միոջէ նիւ-
 թոյ զլինելութիւն առեալ՝ անթուելի
 բազմութեամբ:

15 Իսկ բժշկականութիւն է ըստ մզան և
 ըստ ուղղոյ, ըստ արեան և ըստ մաղձոյ,
 և յորմէ նեարդք և ջիլք և ոսկերք և
 երակք և միսք և մորթք բաղկանան. զի
 բաժանեն յաւուածն և խառնուածն
 20 յարական և յիգական մասունս:

Իսկ զանազանութիւնք խառնուածոյն
 յերիս զանազանի. ըստ մարմնոյն՝ վաթիս
 և գողար. և ըստ գունոյն շէկ, թուխ,
 խարտեաշ, սղընձոս. և ըստ մազոյն՝
 25 զոուդ, ձաղկ, զանգուր և նուրբ կամ
 ստուար. և ըստ ամօքացն և հատոցն՝
 դառն, քաղցր, թթու և կծու:

Իսկ մաղձն և արիւնն են բարձրութիւն

¹ A չիք և Յունաց, BC և են, A և ձ[ա]խ ձ[եռքն]
 || որ են ձեռքն ² A Կշ[եո]ն Ար[ա]րացոց || Արաբացոց
³ A Կշ[եո]ն || որ են կռթունքն, C կռունքն, A
 կարիճ ⁴ BC և են || որ են, A և ա[ռ]նացի[ք] ան-
 [գամն] || և են սրունքն, A Աղեղնաւոր, D չիք
 Աղեղնաւորն—երանքն ⁵ A Այծեղջիւրն, CD և են
 || որ են ⁶ A և ք[արձք]ն || որ են բարձքն ⁷—
 B Եղիպտացիքն, D Եղիպտացոց ⁸ A սն [քրեւեա՝
 սն. = սրունքն] || և են ծունկքն, B ծունկն ⁹ BCD
 չիք և Կարմիր ծովուն, BCD և են || որ են ¹⁰ C
 չիք ըստ ¹¹ A ջնջված է՝ են վեց, BCD Եկաւոր, BC
 Կշեո, D Կշեոն ¹² D Յուլն ¹³ B Խեց || Խեցդեաի,
 CD Խեցդեաին, D Կոյսն, Կարիճն, B Այծ, D չիք
 Այծեղջիւր ¹⁴ B և վան՝ զարութեանց, D զօրու-
 թեանն, C չիք վերագիր ¹⁵ B արտադատութիւն,
 C արտադատութիւնք, D արտադատութիւնք ¹⁶ D ար-
 տաարութիւնք, AD արտադրութիւնք, B արտաու-
 րութիւնք, C արտատութիւնք ¹⁷ B բժշկական ¹⁸ B
 ծննդարաշխութեան ¹⁹ C Ի խոնաւին ²⁰—²¹ ի ցամա-
 քային, D և ի ցամաքայինս ²² AB յերկակենցաղս,
 D երկակենցաղս || ի յերկակենցաղս ²³ A չիք և
²⁴ A հողոյն, D հողոյ բերումն ²⁵ B լինելութեանց
²⁶—²⁷ C խառնակցութեան, D խառնակցութեանց:

² A նիւթի, B նիւթ, B յայնմանէ || ի հոս-
 մանէ ³ B բնութեանն, B առնէ ⁴ A մարմնոյն ⁵ C
 կայ || կամ, A խառնից կամ կրից ⁶ B շարանու-
 թիւն, CD շարախառնութեան, CD ոչ է ⁷ D բնու-
 թեան, B բնութեան ի վերայ դ[ո]ւ[ր] (պատվով) բնուեան
 (պատվով) A չիք այլ, B յայլ ինն, B չիք վերագոյն
⁸ A չիք բնութեան, C բնութեանն ⁹ B ծննդէն
¹⁰ B ի միոջոյ ¹¹ C զլինելութիւնն, D լինելութիւն,
 A անթուելի || անթուելի ¹² B ըստ բզազան
 (պատվով) || ըստ մզան ¹³ C ըստ բզազոյ, B ըստ
 մաղձի, A չիք և ¹⁴ B յարեանէ || յորմէ, CD յորմէ
 են, D յաւուր, BC աւուր || նեարդք, ACD ոսկր
¹⁵ B չիք երակք ¹⁶ B և զի բաժանի, D բաժանին,
 յաւուածն || յաւուածն, A բաժանի ¹⁷ B յարու-
 կան, BD իգական ¹⁸ A զանազանութիւն, B զա-
 նազանութեամբ ¹⁹ A վաթիս, C ստոյգ || վաթիս,
²⁰ A գողար, A ըստ || և ըստ, C ըստ գունոցն,
 BCD կամ թուխ ²¹ B խարտեաշ, D սղընձուր, B ըստ
 մաղձոյն ²² C չիք ձաղկ, D զոուս, A և կամ նուրբ
²³ D չիք կամ ստուար—դառն, A ստամբօացն ||
 ամօքացն BD, լինելոցն || հատոցն ²⁴ B դառնա-
 քաղցի կամ կծու CD կծու || և կծու ²⁵ A մաղձ,
 D չիք են բարձրութիւն—յեղանակացն:

նիւթիցն և հաստատութիւն յեղմանցն,
 և զանազանին ըստ ժամանակի յեղա-
 նակացն: Եւ ի սոցանէ լինին առողջու-
 թիւնք և հիւանդութիւնք զժուարինք.
 5 զի ըստ զոյգ և ըստ կշեռ բարեխառնու-
 թեան լինի առողջութիւն, իսկ ըստ
 առաւելութեան՝ պէս պէս հիւանդու-
 թիւնք: Քանզի ի սեւաւամաղձութենէն՝
 լուսնոտք, և ի միտաւտարենէն՝ ուրկու-
 10 թիւնք, և ի խտութենէն արգանդի ար-
 եանն՝ ամլութիւնք, և ի ցրտոյ թիկանց՝
 արուին անարութիւնք: Այսք ըստ առա-
 ւելութեանցն բաղկանան:

Իսկ վարք կենացն ի բնութենէն վար-
 15 ժելով հարկաբար պնդի, ուստի նախանձ
 և փառասիրութիւն և ցանկութիւն, զաւ-
 բավիզն լինել, յորմէ պատերազմունք
 մարտիցն բաղկանան. և խորհուրդք
 միշտ ի շնորհս անձին իւրում ընկալ-
 20 եալ ծնանի զիմացուածս բանի և ներ-
 զսրծութեան, զի է, որ ըստ մարմնոյ և
 է, որ ըստ հոգոյ աւգտի:

Իսկ մահ է լուծումն զգայութեանց և
 քակտումն և որոշումն նիւթոցն, զի է, որ
 25 պատահամք՝ ըստ խառնիցն և է, որ
 բնական՝ ըստ կրիցն: Եւ լինի պատա-
 հումն ըստ ժամանակի ի պատերազմի,
 կամ յայլ սրողայթից, կամ յախտից հի-

ւանդութենէ ի մէջս կենացն ծախիլ: Իսկ
 բնականն է ըստ զաւրութեան մինչև ի
 պակասել ջերմութեան ուժոյն, և զիտելի
 է ի ծնելութենէն ըստ ժամանակի, ի
 5 շրջագայութենէ մոլորակացն, իսկ ըստ
 զաւրութեան նիւթոյ յեղանակացն այլ
 է պատճառ զգայական մարմնոյ և աւղն,
 զի ըստ բարեխառնութեանն և յառոյգ
 սերմանեաց երկրին, յորմէ շաւշափի և
 10 կերակրի՝ առողջութիւնք և աճմունք
 բաղկանան:

Իսկ սոցին հակառակն պէս պէս ցաւոց
 և խառն մահուան լինել պատճառ, որ
 ըստ շարժման աւղոյն զառնութեան, ի
 15 ժամանակս եկամտացն, ըստ նիւթոյ
 յեղմանցն և ըստ խառնուածոյ մարմ-
 նոյն, պատահիլ աղղմամքք ի սիրտն
 բարձումն կենդանութեան լինել:

Արդ, որք ըստ ժամանակի և ըստ զաւ-
 20 րութեան ոչ են՝ անեղին են սքանչե-
 լագործութիւնք և ոչ բնութեան նիւթա-
 կանացն:

Յաղագս ազդմանց

Ազդումն բնութեանց ետակի բաժանի.
 25 զի են, որ սնուցիչք են և են, որ իմաստ-
 նացուցիչք և են, որ մակացելիք:

Արդ՝ սնուցչացն երկու են տեսակք՝
 նիւթ և ժամանակ. զի քառակի ըստ

1 B հոտտութիւն || հաստատութիւն 2 C զա-
 նազանի, B չիք ըստ ժամանակի 3 B լինեն, C լինի
 5 BCD կշեռ 5—6 B բարեխառնութիւնք լինին
 առողջութիւնք 6 A չիք լինի 7 CD պէս պէս լինին
 8 B ի սեւաւամաղձութենէն, C սև մաղձութենէն, D
 սեւաւամաղձութենէն 9 C լուսնոտքն, D լուսնոտք 9—10
 B ուրկութիւն, C ուրկութիւնն, D ունակութիւնք
 || ուրկութիւնք 10 A ի խտութենէ, B չիք և ի
 խտութենէն, BCD արգանդին, B արեան 11 C
 ամլութիւնն, D ամլութիւն, B չիք ի, A ցրոյ 12 C
 չիք արուին, D անարութիւն 13—14 BCD չիք Այսք
 ըստ առաւելութեանցն բաղկանան 14 A վարքն կա-
 նանցն || վարք կենացն, D ի բնակութենէն 14—15
 ABD պատճելով || վարժելով 15 BCD հարկաւո-
 բարար, BC պնտի 16 D փառասիրութիւնն, B ցան-
 դութիւն, C ցանկութիւնն 16—17 B զօրաւիքն, D զօ-
 բաւիզն 18 CD մարտից, CD խորհուրդ 19 CD ի
 շնորհ 19—20 BCD վկայեալ || ընկալեալ 20 B բա-
 նից 22 C չիք է որ [ըստ հոգոյ], D հոգոյ 23 A զգա-
 ութեանցն 24 B քօհտումն, B յորոշումն, A նիւթիցն
 D զի || զի է 25 C և ըստ խառն, B ըստ խոնա-
 ւիցն || ըստ խառնիցն 27 D ի պատերազմին 28 BC
 և կամ, D չիք կամ, D այլ BC սրողայթից և:

1 B ի մէջ, BCD կենաց 2 D ի սկզբանէ || իսկ
 բնականն է, B բնական || բնականն է, C բնա-
 կան, D մինչև 3 D ջերմութեան ուժոյն 5 A ի շրջա-
 գայէ, B ի շրջագայի, D ի շրջագային || ի շրջա-
 գայութենէ, A մոլորացն, B մոլորակաց 5—6 B չիք
 իսկ—յեղանակացն 6 C զօրութեանն, D զօրութեանց
 A եղանակացն 7 AC աւղք, D յօղք 8 B զի բարեխառ-
 նութեան, B առոյգ, D յառոյգք 9 C սերմանու-
 թեանցն 10 B աճումն 11 B բաղկան, D բաղկանայ
 12 BC սոցա, B հակառակքն 13 B խառնման ||
 խառն մահուան 14 D յօղոյն, B զառնութիւն, D
 շարժման յօղոյն, B չիք ի 15 ABD նիւթի 16 B յեղ-
 մացն, B ըստ խառնուածոյ, D խառնուածոց 16—17
 B մարմնոյ 17 B սոզմք, ի սիրտն բձու (պատ-
 վալ), A կենդանութեանն, D ի կենդանութեան,
 A լինի 19 ABD որ, B ամենայն ժամանակի, A չիք
 ըստ [զաւրութեան] 20 A անեղի, B անեղին ||
 անեղին են 21 B ի բնութեան, C բնութեանն 21—22
 BD նիւթականաց 23 C չիք վերնագիք 25 B որք, C
 սնուցիչ, A և որք || և են որ 25—26 BC իմաստա-
 ցուցիչք են D իմաստացուցիք են 26 B և որ || և
 են որ 27 C տեսակ 28 A ժամանակք:

հանդիտութեան հանդիպմանցն սոսկա-
նել զսերմանս անկոց և բուսոցն զանա-
զանութեանց:

Իսկ իմաստանացուցիչք երկակի բաժա-
նին՝ ըստ տեսանելեաց և ըստ ձայնից:
5 Եւ տեսանելին եռակի բաժանի՝ ի գոյն,
ի ձև և ի կերպարան: Իսկ գոյն ըստ
չորից բաժանի՝ սեաւ, սպիտակ, կապոյտ
և սաւս, իսկ խառնուածք ի սոցանէ
10 բաղկանան ի զանազան տեսիլս գունոց:
Նույնպէս և ձևքն քառակի զանազանին՝
ըստ կրի բաժանականին, որ է եռան-
կիւնի և քառանկիւնի, երկայն և բոլո-
բակ: Իսկ ի ձևի կատարեալէ բոլորակն
15 ըստ ձևոյ և ըստ շարժման աշխարհիս ի
նոյն անդրէն զառնար:

Իսկ կերպարան է ի դէմս, և դէմք՝
յանհատի, և անհատ՝ ի տեսակի, իսկ
տեսակ՝ ի սեռի: Եւ է կերպարան իս-
20 կապէս ի վերայ ծննդեանց և ելմանց
և ստեղծմանց, որ յանհունս արտաբեր-
եալ զանազանին՝ նմանք և աննմանք,
ի ձևոն անզոյդ ժամանակի և շարժման:
Իսկ պիտակարար, որ ոչ ընդունի զընա-
25 կանութիւն, որպէս ի վերայ չորեցունցն
երևի ախտաստացականից և ստորնոց և
վերադասականաց, և ի վերայ գերա-
զունին սահմանի, զի արտաբերեալ զա-
նազանին ըստ լինելութեան նիւթոյ: Եւ

2 D սերմանս, BD անկոցն, C բուսոց և անկոց
AD բուսոց 4 AD իմաստացուցիչք 4-5 BD բա-
ժանի 5 C տեսանելեացն, C ձայնիցն 7 A և ի ձև, C
չիք և, C գոյնն 8 B ի սպ[իտ]ակ, կապոյտ, սեաւ
և գեղին, C սպիտակ, կարմիր, սեաւ և գեղին,
D բոլորակն, կարմիր սեաւ, գեղին 9 A խառ-
նուածքն, B խառնակութիւնքն 10 B բաժանի
|| բաղկանան, C գունից || տեսիլս գունոց, B
գունոցն 11 CD ձևք || և ձևքն, B ըստ քա-
ռակի, D ըստ քառից || քառակի, AB զանազանի
12 B ըստ կարի, C ըստ կպի (պատկով, կերպի), D
բաժանականի 12-13 ABC եռանկիւնի և քա-
ռանկիւնի, D չիք և, C և երկայն, A երկարն 13-14
B բոլոր 14 BCD ձև փի ի ձևի 15 D շարժման 17 C
ի դէմք, B ի դեմի 17-18 D դէմ անհատի, B և
դէմսն հանդիպ (պատկով) 18 AB անհատն, տեսակն
19 C Եւ || Եւ է 20 B ծննդոց, CD ծնելոց 21 AB
յանհունսն 21-22 C տարաբերեալ 23 D շարժման, 24
C չիք որ 24-25 CD զընակութիւն, B զընութիւն
փի զընականութիւն 25 BCD չիք ի վերայ, C չորե-
ցունց 26 BCD ախտաստացականի, D ստորնոց ||
և ստորնոց 27 D վերոյդասականաց, C չիք ի 27-28
A գերազունի 28 B չիք սահմանի 29 C ըստ նիւթոյն
փի ըստ լինելութեան նիւթոյ

ի սոցանէ են, որ կամաւ և են, որ ալա-
մայ և, որ ոչ կամաւ և ոչ ալամայ՝
բռնադատութիւն, զի ոչ յումեքէ հարկի:

Իսկ ձայն է տարրական, բաժանեալ ի
5 տեսակս չորս՝ անկենդանական, զգայա-
կան, բանական և պիտակարար բանա-
կան: Զի անկենդանականն, միջնորդա-
ուսուցմանց, նշանակք են մարմնոց և
բախման նիւթոց: Իսկ զգայականն՝ նշա-
10 նակք են առ միմեանս սակս ծանաւ-
թութեան տեսակացն: Եւ բանականին
զձածք ձայնից են նշանակք և ձայնք
իմացմանց, իսկ իմացուածն իրին և իրն
անիրին:

Բայց բաղկանայ իմացուածն ի տեսի-
նէն և ի ձայնէն ի մարդս ընտրեալ,
ըստ շարադրութեան և առժամայն իմաց-
մանց: Իսկ աստուածայնոցն ոչ այսք
բաղկացեալ իսկապէս, այլ երբեմն պի-
20 տակարար ելով:

Իսկ մակացելին է արհեստ և բաժանի
ի տեսակս չորս՝ ի գործնական և ի բա-
նական, ի տեսական և յիմացական: Եւ
գործնականն՝ ի տնաւրինական, ի բա-
25 ըսյական և ի քաղաքական: Եւ բանա-
կանն՝ յապացուցական, ի տրամաբանա-
կան, յիմաստական, ի բաժանական, ի
վերլուծական, ի սահմանական:

1 C կամաւ են 1-2 C ալամայ են 2 A և է որ
4 BD ձայն որ է, C ձայն է որ է, B տարրական
5 A բ. [երկու] || չորս, B անկենդանականն
սգայական 6 A բնական և պիտակարար բնական 8
D ուսուցմանցն 9 BC բարբախման, D ևս բախման,
A նիւթից, A զգասականն, B սգասականն 11 B բա-
նական են || բանականին, C բանականի 13 B
իմացուածն 15 B իմացւածն 15-16 C ի տեսիւնէ 17 C
շարադրութեանն, D առժաման 18 B կրկնված է
«աստուածայնոցն» 19 B այս 19-20 D պիտակարար
ելով 22 C չիք տեսակս 22-23 CD ի գործնականն,
ի բանականն, ի տեսականն և յիմացականն, C ի
բանականն || և ի բանական 23 D ի տնտեսականն
|| ի տեսականն, D իմացականն 24 A գործնական,
BCD տնաւրինականն 24-25 A բարրական, BD ի
բարոյականն, C ի բարուական 25 BC ի քաղաքա-
կանն, D քաղաքականն 26 BCD յապացուցականն ի
տրամաբանականն 27 C յիմաստասիրականն || յի-
մաստականն, BC ի բժշկականն || ի բաժանական,
D ի բժշկական, A բաժանական 28 BC ի վերլուծա-
կանն, ի սահմանականն, AD վերլուծական սահմա-
նական:

Եւ տեսականն, ի ձեռն որոյ խնդրա-
 կանն՝* ի գիտաւորականն, յանմեկնելի
 որոշումն, ի ստորագութիւնս էակացն,
 յանդէմ կացադրութիւնս, ի պատճառ
 5 մակազրութեան, ընդ որով՝ մասամբ վե-
 րաբերութիւն, յեզանակ վարդապետա-
 կանին: Իմացականին՝ չար և բարի, ժա-
 մանակ, կատարելութիւն, սկիզբն և կա-
 տարած, բնութիւն՝ սահմանական և
 10 արարչական, էականութիւն, նիւթ և
 շարժումն, ունայն, անբաւ: Զի և սահ-
 մանաւ բաժանեալ առանձնանան:

Քանզի սահմանք գործնականին են՝
 կամք, յաւժարութիւն, ընտրողութիւն,
 15 բարկութիւն, ցանկութիւն: Եւ՝ բանակա-
 նին՝ անուն և բայ, բան և բացերեական
 բան, ստորասութիւն և բացասութիւն:
 Իսկ տեսականին՝ զղայութիւն, երեւո-
 կայութիւն, կարծիք, տրամախորհու-
 20 թիւն, միտք: Եւ իմացականին՝ որոշ-
 մունք մտաց, իմաստք և խորհուրդք,
 զիտութիւն և յառաջտեսութիւն:

Իսկ կալմունք արհեստից է բնութիւն
 անխնդրելի, անհատ ի ժողովմանն, որ
 25 ասի մարդ, յորս ամենայնքն երեւալք
 բաժանին՝ բաղկացելիք և անբաղկացե-
 լիք և մակացելիք: Իսկ բաղկացելիքն և

անբաղկացելիքն ընդ միմեամբք՝ դասիւ
 և ստորագասիւ երկմասնաբար: Եւ մա-
 կացելիքն ի բաղկացելիսն և յանբաղ-
 կացելիսն տրամանելիւնիւք բաղկանան.
 5 ուստի կատարեալլինի վեցեակն: Քանզի
 են երկու բաղկացելիք ընդ միմեամբք,
 և մի տրամանելիւնի: Եւ զարձեալ բա-
 ժանի մարդն ըստ բնութեան և ըստ
 ախտի, ըստ հաւատոյ, ըստ յուսոյ և ըստ
 10 սիրոյ:

***

Արդ՝ յաղագս պիտանացու սեռիցն
 այսքան ասացեալ, որ ի վերայ ժամա-
 նակի արտադրեցան՝ զիբք, կարգք,
 շրջանք, չափք, գաւրութիւնք, ազդ-
 15 մունք: Վասն զսահմանս բնութեանն
 ամանակի հաստատուն ունել զշարժմունս
 շրջազայ մոլորակացն, որ են գոյացու-
 ցիչք ժամանակի:

Իսկ անմուլարքն՝ նշանակք տեղեաց,
 20 ընթացից և որոշմանց ժամուց, և ի պա-
 տահմունս առ ի շեղ շրջազայիցն ընդ
 նմին շաւիղ տալ զազդումն զիտութեան
 իմաստասիրին: Այսք են սահմանք բանի
 առաջնոյ երբեկին, որ է Աստուծոյ բա-
 25 նաւորութիւն, զոր և մասնական զոլ
 ասացին:

II. ՅԱՂԱԳՍ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆԻՆ

Իր է՝ անաւրինական, բարոյական, քա-
ղաքական:

* C Ձեռագիրն ավարտվում է «Խնդրականն» բա-
 ռով և հետևյալ հիշատակագրութեամբ՝ «զՅակոբ
 Ղրիմեցի, սպասաւոր բանի, աղաչեմ յիշել ի Տէր»
 1 B և ի տեսականն, 2 B ի գիտաւորկն (պատվով)
 3 B ի ստորագութեան էակացն 4 B յանդէմակացա-
 դրութեան, D բացադրութիւնս || կացադրութիւնս,
 A կացադրութիւն, B և ի || ի 5—6 B վերաբերու-
 թեան 6 D եզանակ 7 B չիք իմացականին, BD շա-
 րոյ և բարոյ 8 BD կատարելութեան, 8—9 D կատա-
 րածն 9 BD բնութեան 10 B արրչան, D արարչական
 || և արարչական, BD էականութեան, D ի նիւթ
 11 B յոյժ իմն || շարժումն, B Զի || Զի և 12 B
 բաժանել առանձնականք 13 B Զի || Քանզի, AD
 սահման, A գործականին 14 D ընտրողութիւն, յո-
 ժարութիւն, B ընդրողութիւն 15 BD ցանկութիւն,
 բարկութիւն 16 BD բայ || և բայ, B բացերեակա-
 րան, D բացերեականն 17 B ստորագութեան և բա-
 ցասութեան 18 B սղայութեան 18—19 A երեւակացու-
 թիւն, B երեւելութեան 19—21 B տրամախորհութեան,
 AD տրամախորհութիւն 20—21 D որոշմունք մտա-
 ցականին որոշմունք մտացն 21 B իմացուացք ||
 իմաստք 22 B յառաջտեսութիւն 24 B յանհատ 25 B
 յոր, B ամենայնք երեւալ, D ամենեքեան երեւալ
 26—27 B չիք բաղկացելիք—իսկ, B անբաղկացելիք
 է || անբաղկացելիք:

1 B գասի || գասիւ 2 B ստորագասի 2—3 D մա-
 կացելիքն || Եւ մակացելիքն 3—4 D չիք և յանբաղ-
 կացելիսն 7 AD տրամանելիւնի 9 A ըստ հաւատոյ,
 D չիք ըստ յուսոյ 10 A ըստ սիրոյ 11 B ըստ || յա-
 զագոս, D պիտացու սեռից 13 BD կարգ 15 D վասն
 զի սահմանս, B վասն սահմանս, BD բնութեան ի
 ժամանակի 16 D հաստատ, A ի շարժմունս 17 D
 շրջակայի, B մոլորութեանց || մոլորակացն 19 B
 նշանակ տեղացն, D տեղեացն 20 A որոշման, B
 ժամունց 21 A շրջազայից, D շրջազայից 22 B գաս-
 դումն, D գազումն 24 A առաջնո, B յերբեկից 25
 BD զոր իմաստնականն || զոր և մասնական 27 A
 Յաղագս գործականին, զոր ի վերա կատարելու-
 թեան բանի առադրեցին, B Յաղագս գործնականին,
 զոր ի վերայ կատարեալ բանի առադրեցին, D Իսկ
 գործնականին, զոր ի վերայ կատարելութեան բանի
 առադրեցին 28 A բարուական ի քաղաքական, B
 բարուական ի քաղական:

[Յաղագս տնաւրինականին]

Արդ, բաժանի տնաւրինականն՝ ի համեստական, ի պատշաճական, ի անտեսական: Զի համեստականն է արգելուլ
5 ըստ վեհագունին, պատշաճականն է շափաւորելն ըստ ճոխութեան, իսկ անտեսականն է պաճարելն ըստ յաջողութեան: Եւ ասի տնաւրինականն հոգացողութիւն կազմեանց:

10 Յաղագս բարոյականին

Բարոյականն է շարադրութեամբ օրինակեալ առ ի վարս առաքինութեան կամ շարութեան:

Եւ առազբի սողնոցն ըստ բնութեան,
15 և դազանացն և անասնոցն՝ ըստ սնընդեան, և թռչնոցն և լուղակացն՝ ըստ սովորութեան:

Եւ ասի բարոյականն խաւսք բարուց դաշուն կենդանեաց: Իսկ բարաճնականն է, որ ըստ ժամանակի շարադրի,
20 զի ի բուսոց կամ ի անկոց առազբեալ ւարինակի:

Յաղագս քաղաքականին

Քաղաքականացն նախազրի քերականութիւն: Եւ է քերականութեանն երեք տեսակք՝ հմտութիւն, քերթութիւն, քերթողութիւն: Եւ ասի հմտութիւն մասնական իրաց: Եւ մասունք են վեց՝ վերձանութիւն ներկուռ ըստ առողանու-

2 Ե տնօրինական, D ի համեստականն 3 D պատշաճական 4 BD չիք է 5—6 BD շափաւորել 6 A ըստ ճոխութեանն, BD չիք ըստ 6—7 A և անտեսականն || իսկ անտեսականն 7 D չիք է 8 B տնօրին || տնօրինականն 8—9 BD հոգաց (B հոգոց) ուղղութիւն 9 չիք կազմեանց 10 B բարուականին 11 A բարոյական, B բարուական 14 B սողնոց 15 B դազանաց, անասնոց 15—16 AD ըստ սնընդեան 16 B թռչնոց, B լուղակացն, D լուղականաց, 17 A սովորութեանն 18 A բարոականն, B բարուականն 19 A դաշուն, B սդաշուն, A կենդանեացն, B կենդեաց, AB բարաճական 23 B քաղաքականի, D քաղաքականին 24 A նախ առազբի || նախազրի (Հայկզ. բազիրի՝ նախազրի) 24—25 B քերականութեալ (պատվով) 25 BD քերականութեան 26 BD տեսակ, B հմտութեան, քերթութեան, քերթողութեան A քերթութիւն՝ քերթողութիւն 27 B հմտութիւն 28 B վեց՝ ա. (առաջին) 29 D ըստ ներկուռ, D առողանութիւն || առողանութեան:

թեան, գրուցատրութիւն ներգոյս ըստ քերթողական յեղանակս, լեզուաց և հնազէտ պատմութեանց առձեռն բացատրութիւն, ստուգարանութեան գիւտ,
5 համեմատութեանց տեղեկութիւն, դատումն քերթածացն:

Եւ քերթութիւն ասի առասպելավարժութիւն՝ ըստ ընտրութեան տառից, ըստ վանդից և ըստ փաղառութեանց, ըստ
10 բառից և ըստ շարադրութեանց, ըստ պարզութեան ոտիցն վարման:

Եւ քերթողութիւն է ըստ մասանց բանի: Եւ են մասունք բանի ութ՝ անուն, բայ, ընդունելութիւն, յաւզ, դերանուն, նա-

15 խաղրութիւն, մակբայ, շաղկապ: Իսկ անուն և բայ կատարեալք են հոլովմամբ և շարադրութեամբ և ըստ յառաջադասութեան: Իսկ այլքն են, որ ընդունելութիւն են, և որ յաւզ են ըստ բայի,

20 և են, որ նախդիր են, և որ փոխանակ են ըստ անուանն, և են, որ մակազգ և որ կապ են: Եւ նաւավարի բանն հանդերձ իրաւք ի ձեռն ձայնի ի վերայ աւղոյ:

25 Իսկ քաղաքավարականն շարադրի ըստ նախերդութեան, ըստ կազմութեան և ըստ յորդորման:

Եւ բաժանին զլուսք մասանցն ի բաղ-

1 B Բ. (երկրորդ)՝ գրուցատրութեան, BD ըստ ներգոյս 2 B Գ. (երրորդ) լեզուաց 3—4 B բացատրութեանց 4 B Գ. (չորրորդ) ստուգարանութեան, D ստուգարանութեանցն 5 A համեմատութեան B Ե. (հինգերորդ) համեմատութեանց, D համեմատութեանցն 6—6 B Զ. (վեցերորդ) դատումն D և դատումն 6 A քերթածացն 7 B քերթութեան 7—8 B առասպելավարժութեան 8 BD չիք ըստ ընտրութեան 10 AD շարադրութեան || ըստ շարադրութեանց 11 B տառից || ոտիցն վարման, D ոտից նման 12 B քերթողութեան 13 B չիք և են մասունք բանի, D չիք ութ, A և բայ 14 B ընդունելութեան, նախադրութեան 15 A մակբայ 17—18 B առաջադրութեան 18—19 B ներքնդունելութեան || որ ընդունելութիւն են, D ընդունելութեանն է 19 BD են որ յոգ են, B ըստ ամենայն բաի 20 A նախադրեն, BD նախդրեն, ուղղում եմք՝ նախդիր են, BD և են որ փոխանակ են, B փոխակ 21 B ամենայն անուան, D անուան, A մակազգ են, B մակազգ են, D մակազգ են 22 B և են որ, A բան 23 B իւրովքն, D իւրով 24 A ուղա, D օղոյն 25 A քաղաքավարական 28 A բաժանեն, B բաժանի զլուսն, A բախնականն, B ի բան || ի բաղխոնականն:

[ՅԱՂԱԳՍ ԲՆԵԱԿԱՆԻՆ]

խոհականն, ի յատենականն, ի կացրդականն: Զի բաղխոհականն պատմութիւն է ըստ ժամանակի և ատենականն է տեղի ըստ տեսարանի, իսկ կացրդականն 5 է գովել կամ պարսավել: *

¹ A յատենական, D յաղենական, A ի կացրդական, B ի կազրդական ² A բախոհական, B բաղխոհական, B պատմութեան ³ D ատենական ³⁻⁴ B տեղի ըստ ամենայն տեսականի, D տեղի ըստ տեսարանի ⁴ A կացրդական, D կացրդական, B կազրդութիւն կացրդական ⁵ B գովեալ և պատուեալ.

* A Անազգում այս գլխին հաջորդում է նախապատկան մի հասկած «Յաղագս միմուտեան» վերնագրով. «Միմուտեան է կերպարանունն պիտակարար առ ի խարէութիւն. և լինի ըստ այսոցիկ՝ ի խամութենէ և ի տկարութենէ միտք և գիտութիւնք այլոցն բննեալ չափին, և ի խոսութենէ և ի գուրթութենէ՝ կարծիք այլոցն երկրացեալ լինին: Եւ ըստ գովին և ըստ դիւրացուցանելոյն խախտումն և շրջումն իմաստիցն լինի. և է ըստ բաղագական վարուց» (A, էջ 241 ա):

BD Անազգում «Յաղագս միմուտեան» գլխի փոխարեն բերված է «Բովանդակութեան արհեստի, յայլ գրոց» (B) կամ «Յաղագս բովանդակութեան» (D) վերնագրով հետևյալ գլուխը՝ «Զբովանդակութիւն¹ յորժամ լսեցես զհամար առջիք տես զիտրդ խառնեալ են² երկինքն³ և երկիր զուզակցութեամբ յերկնից առեալ⁴ հրաման զօդս ընդ հող խառնեալ: Արդ՝ հրամասացիս⁵ զօրութեամբ, որ է ի մէջ⁶ երկնի և երկրի զօրութիւն⁷ ջրոյ և յայտնութիւն⁸ Հողմոց է, տես զիտրդ ժողովեաց մածոյց զիւրովին և արգել իւր կանգնեաց⁹: Արդ՝ երեք ինչս պարտ է ասել ջուր: Եւ որ ինչ են¹⁰ ասացուք՝ շտեմարան, զօրութիւն, բուրումն: Արդ՝ յայտնապէս ասացուք շտեմարան է ի ջուրս¹¹ յորմէ օդ¹² կլանեն ի զուրս՝ Հաստափն և բարսափն, սարսափն և նազատն: Եւ ելք¹³ սոցա ի ծովէ են, և զնացք ընդ երկինս¹⁴ զշտեմարանս նոցա և զնացս նոցա անցեալ¹⁵ յայտ արարից: Զուր է¹⁶ լայնանիտ շտեմարանափակ օդք անհանգիստք¹⁷ ելք նոցա արտաբին ծովէ է և զնացք¹⁸ նոցա յարտաբին ջուրսն: Քանզի ծով, որ ծածուկ ոչ ունի՝ արտաբին է, իսկ յորոյ վերայ երկինք է՝ ներքին է¹⁹ և ընդ մէջ ջրոց²⁰ և երկրի օդք են և բազում անգամ փասք²¹ և շարժմունք²² առնեն և բազում օգուտ²³ յաղբերս և յերակս ջրոց²⁴ Եւ երկինք²⁵ հաստեալ են²⁶ ի վերայ երկրի²⁷: Այսոքիկ բովանդակութիւն, զոր ասեմ քեզ բովանդակութիւնք²⁸ ամենեցուն, և տէր բանն աստուծոյ է:»

¹ D բովանդակութիւն, ² B չիք են, ³ B երկինք, ⁴ B տուեալ || առեալ, ⁵ B հմա. գիս || հմտացիս, ⁶ D որ ի մէջ, ⁷ B զօրութեամբ, ⁸ B յայտնութեան, ⁹ D կարգեաց || կանգնեաց, ¹⁰ B իցեն || ինչ են, ¹¹ D ի ջուրս, ¹² D օդ, ¹³ B ելք || եւ ելք, ¹⁴ D զնացք սոցա յերկինս, ¹⁵ B անցել, ¹⁶ B ջրին ուղղված է՝ ջուր է, ¹⁷ D անհանգիստ, ¹⁸ D զնաց, ¹⁹ B արտաբին է || ներքին է, ²⁰ B ջուրց, ²¹ B փաս, ²² B շարժմունք, ²³ B անգամ || օգուտ ²⁴ D երակս ջուրց, ²⁵ B երկինք || և երկինք, ²⁶ B հատի (պատկով) || հաստեալ, ²⁷ B երկր, ²⁸ D բովանդակութիւն նոցա || բովանդակութիւնք:

Այս երկու գլուխներն էլ հետստմուտ են և, անուրից, կապ չունեն Անունի աշխատւոյցան հետ:

Յաղագս սահմանաց և բաժանմանց

Արդ, քանզի պարտ է նախ բաժանման գոյ ապա սահմանին: Զի է բաժանումն 5 ևռակի՝ ստորական և վերական: Եւ ի տեսակս չորս բաժանի՝ տեսական և մասնական, ի նման և յաննման և դիմադրական... կրկին միաւորութիւն, որ է առանձնական: Իսկ սահմանական բաժանի ի տեսակս չորս տրամարանութեամբ, այսպէս, թէ՛ զինչ է, և ուտի՞ է, և որպիսի՞ են, և վասն է՞ր է:

Իսկ հատածք արբինակի զանազանութեամբ մասանցն, ըստ սոցա բա[ժանի] 15 այսպէս: Առաջին, զինչ է սահման բաժանեալ յանկին ի սեռէ և ի բաղկացուցիչ զանազանութեանց, ի՞նչ զանազանի ստորադրականն, որ ի պատահիցն պարագաի. երկրորդ, ուտի՞ յայտ է սահման՝ յազարակայնոցն ցուցմանէ, յորմէ՞ առնու՞ յենթակաէ և կատարմանէ, որ է կատարեալ սահման և որ անկատար, կատարեալ է, որ զրնականն ընդունի, ըստ հոլովմանցն անուանցն և բախց, նաւա- 25 վարիլ առ ի լուծիւն ինչ իրաց գոյ: Եւ անկատարն է, որ ի պարագաիցն պարագաի, որ նշանակ է անուան կամ բաի:

Քանզի են սահմանք իմաստատիրութեան՝ զիտութիւն էակացս, զիտութիւն աստուածայնոց և մարդկայնոց, խոկումն մահու, նմանութիւն Աստուծոյ, արհ[եստ] արհեստից և մակացութիւն մակացութեանց, իմաստատիրութիւն՝ սի- 35 բելութիւն իմաստութեան, որք են վեց: Եւ զարձեալ, ըստ քառակին բաժանի՝ հուպ ենթակա՝ անունդ և հուպ կատարումն՝ լուծիւն, հեռի ենթակա՝ միտք և հեռի կատարումն՝ ճշմարտութիւն: Եւ 40 ըստ առաւելութեան՝ բան և կեանք, և ըստ ստուգարանութեանն՝ մարդ և ժո-

¹ Այս գլուխն իր երեքգլուխներով պահպանվել է միայն ընդարձակ խմբագրւոյցան (A Անազգիք) մէջ: ² Ենթադրուի ամբողջական վերնագրերն է «Յաղագս սահմանաց և բաժանմանց, զոր ի վերա բնութեան առադրեցին»: ³ երեք տառի շափ տեղ եղծված է: ¹⁵ բնագրում՝ Ա. || առաջին, ¹⁹ բնագրում՝ Բ. || երկրորդ, ²⁵ Զ. || վեց:

դովումն, զոր պիթագորեանքն պատուեն.
քանզի էակն ի չորից բաղկանա, չորս
շարժմամբ:

Վասն է՞ր սահմանք իմաստասիրու-
5 թեան վեց: Առաջին՝ է վասն էակացն,
քանզի է, որ ասի և ոչ է, և է, որ ոչ ասի
և է. և երկրորդ՝ վասն թ[ո]ւականու-
թեանն, քանզի վեց կատարեալ է երկ-
մաս[ամ]բ և երբեկով և կիսով երկոտա-
10 սանեկին: Եւ քառակն է դար, յորմէ
դլուխք կոճատագարուցն բաղկանան,
ըստ արհեստիս:

Եւ են տասնեակք՝ Գ. Ժ. Ճ. Ռ. Ա. Դ.
Գ. Բ. Ա.: Եւ ասի մասնական ի տեսակս
15 իմացականին: Իսկ եռակն է կոճատ և
նշանակ դարկոճատացն դու, և ըստ ար-
հեստիս կատարեալ է ի տեսակացն և ի
ճառելոցն:

Եւ դարձեալ սահմանի թիւ եռակի՝ ըստ
20 արհեստիս, դար է լսելն զԱստուծոյ և
կոճատ է խաւսելն ընդ Աստուծոյ, իսկ
յերկուցունց է քննելն զԱստուած: Ո՞ր է
առաջին և ո՞ր վերջին: Առաջին է զի-
տութիւն էակաց, որք շուրջ են զգաու-
25 թեամբք, և զիտութիւն աստուածայնոց
և մարդկայնոցն դրութեանց, քանզի ոչ
ամենայն Աստուած պաշտաւն և ամե-
նայն մարդ պաշտաւնեա:

Երկրորդ է խզումն մարդկան ախտի
30 կենաց և ըմբռնիլ ի պարզն և յանախ-
տականն, և նմանութիւն Աստուծոյ կա-
րիւն և զիտնականաւն և բարեաւն.
զնման ըստ մարդկաին բնութեանս է,
և ոչ ճշմարիտ Աստուած դու, քանզի
35 Աստուծոյ կարելն և զիտելն և բարերա-
րելն յանբաւս է, իսկ մարդկաինս՝ ընդ
բաւականաւ, զի միայն կամելն և յաւ-
ժարելն և ընտրելն առ ի նմանութիւն
Աստուծոյ բաղկանալ է:

Երրորդ է արհեստ արհեստից և մակա-
ցութիւն մակացութեանց: Արդ, արհես-
տիցն է գործ[ն]ականն, իսկ արհեստ՝

բանականն, և մակացութեանցն է տե-
սականն, իսկ մակացութիւն՝ իմացա-
կանն, և այսպէս՝ իբրու թագաւոր թա-
գաւորաց և Աստուած աստուծոց: Եւ
5 իմաստ[ասիր]ութիւն՝ սիրել զիմաստու-
թիւն, ստուգարանութեամբ: Քանզի ամե-
նայն իմաստասիրութիւն եռակի բաժա-
նի՝ ի լսել իբրև զԱստուծոյ, և խաւսել
իբր ընդ Աստուծոյ, և քննել իբրև
10 զԱստուած:

Իսկ զիւտ սահմանացն է ըստ բանա-
կան արհեստիցն և պատճառ է նաբա-
կան միաք աշխարհիւ, որ է Աստուած:

Յաղագս ապացուցի և տրամարա-
նութեան

Ապացուցականն ի շարարանութենէ
բաղկանա, իսկ շարարանութիւն ի նա-
խադասութենէ և ի ստորադասութենէ,
իսկ նախադասութիւն և ստորադասու-
20 թիւն՝ յենթակաէ և ի ստորոգեցելոյ,
և ենթակայն՝ ի ներքոկացեաց զիմաց,
իսկ ստորոգեալս է զայլմեցն, որ ի վե-
րոյն անցեալ լինի շարասութիւն:

Իսկ տրամարանականն տարբերի հար-
25 ցմամբ և պատասխանեալ՝ հակադար-
ձարար: Եւ զանազանի հարցականն
ձայնիւ և կարճարտութեամբ, և ասի
քննական, տեղական, սուսմնական: Իսկ
պատասխանականն զանազանի ներա-
30 ծութեամբ և շարարտութեամբ, և ասի՝
ցուցական և հատուցական և հաւանա-
կան, և դարձեալ՝ [ըստ] ստորասութեան
և ըստ բացասութեան, և ասի հասարա-
նական՝ հակադրութեամբ ճառեցելովք:

Յաղագս իմաստակութեան և
վերլուծութեան

Իմաստակութիւն է ըստ հոմանուն և
ըստ փաղանուն, ըստ այլ և ըստ այլ
թ[ո]ւոյ, ըստ այլում և ըստ այլում ժա-
40 մանակի և զաւրութեան, ըստ այլապէս
և ըստ այլապէս շարժման և տեղոյ:

Իսկ վերլուծական է քակումն և որո-
շումն հիւթից և մասանց և ձայնից:

Այսք են բանական արհեստին տեսակք,
45 որք ի բնութեան կարգեցան:

2 բնագրում՝ Գ. || չորս 5 Ձ. || վեց 8 Ձ. || վեց
9—10 ԲԺ. անեկին || երկոտասանեկին 13 Այս
թվաշարքը թվում է ազավազված, թերևս եղած լինի
Ա. Ժ. Ճ. Ռ. Դ. Գ. Բ. Ա. և կամ Ա. Բ. Գ. Դ. Ե.
Ձ. Է. Ը. Թ. 22 յերկուցունց 20—31 յանախտկանս:

21 բնագրում և ի ներքոկացեաց 45 բնագրում
կարգեցաւ:

[ՅԱՂԱԳՍ ՏԵՍԱԿԱՆԻՆ]

Յաղագս խնդրականի և դիտաւորականի

Խնդրականին չորք են տեսակք: Զի է որ ձայն մի և իրն դանազանեալ, և է որ 5 իրն մի և ձայնն, և է, դարձեալ, որ հասարակ՝ ի ձայնն և իրն, և է որ յարակցեալ վանդիւ մի մի կամ փաղառութեամբ: Եւ ասի սեռ և տեսակ, զի սեռ է ըստ ենթիւ դանազանութեան իրին և 10 ձայնին, և տեսակ է ըստ հասարակ ձայնին և իրին. իսկ թիւ՝ ըստ յարակցութեան վանդին կամ փաղառութեան:

Իսկ դիտաւորականն բաղկանա յիրէ և յիմացուածէ և ի ձայնէ և ի դրեցելոյ: 15 Քանզի իրն է անիրին նշանակ, և իմացուածն իրին, իսկ ձայնն իմացուածին, և դրեցեալքն ձայնից են նշանակք: Եւ ասի պարզ և շարադրեալ, զի է, որ իմացուածն և ձայնն, և է, որ ձայնն շարադրեալ և իմացուածն: 20

Յաղագս անմեկնելի սրոշման [և] ստորոգութեան կախաց

Անմեկնելի սրոշման երկու են տեսակք՝ գոյացութիւն և պատահումն. քանզի ուր 25 գոյացութիւն՝ և պատահումն, և ուր պատահումն՝ և գոյացութիւն:

Այլ ըստ նախկնի և ըստ բարձմանն սրոշի գոյացութիւն ի պատահմանէ. և դարձեալ, է որ ըստ քառակին զանա- 30 զանի, զի է, որ զենթակայէ ասի և է, որ յենթակայում է. և է, որ ոչ յենթակա-

1 Գլուխն ամբողջութեամբ պահպանվել է միայն ընդարձակ խմբագրութեան մեջ: B և D ձեռագրերն ունեն միայն երկրորդ ենթացումը՝ «Յաղագս անմեկնելի սրոշման և ստորոգութեան կախաց» 2 Բնագրում ենթացիւնի վերնագրում է՝ «Յաղագս ի ձեռն խնդրականի, զոր ի տեսականէն առադրեցին», 4 Գ. || չորք 21 D անմեկնելի է 22 B չիք ստորոգութեան էակացս, D ի ստորոգութիւնն || ստորոգութեան էակացս 23 D անմեկնելի 24 A աստ և ամենուեմբ՝ գոյացութիւն, B պատահումն 25 B գոյացութիւն է, և որ պատահումն է 25—26 D և ուր պատահումն է և գոյութիւն || քանզի—գոյացութիւն 27 B ըստ նախ տեսակն է || ըստ նախկնի, B ըստ բաժանմանն, D ըստ բաղձմանն || ըստ բարձմանն 28 B որոշ է 29 D չիք որ, D ըստ քանակին || ըստ քառակին 30 BD ասէ 30—31 B չիք և է որ յենթակայում է:

յում է և ոչ զենթակայէ ասի, ըստ առաջին գոյացութեանն:

Իսկ ստորոգութիւն էակացս առաջինն ի չորս բաժանի՝ ի սեռ և ի տեսակ, ի 5 տարրերութիւն և ի յատուկ:

Եւ սեռ եռակի ասի՝ ըստ սերման գոյացութեան և ըստ յուղման ազգի, յորմէ ցուցանի աճումն, և ըստ ինքեան բաժանի ի տեսակս հինգ՝ եռակարար, 10 որք ասին տեսակագոյնք և սեռակունագոյնք, որք է գոյացութիւն, մարմին և անմարմին, կենդանի և անկենդանի, զգայուն և անզգայուն, բանական և անբան, տեսակ և անհատ:

Եւ տեսակն բաժանի քառակարար. զի է, որ ի ներքոյ սեռի դասի, և է, որ սահմանաւ ունի զսեռն և սեռն զնմանէ իրրե զենթակայէ ասի: Եւ դարձեալ, սահմանի տեսակն և սեռն ի զինչէումն և 20 ըստ զոյգ յուղմանն, և է, որ ի վերնագոյնսն տեսականայ և ի ներքինսն սեռանայ:

Իսկ տարրերութիւն եռակի բաժանի՝ ի գոյացութիւն և ի պատահումն, անջատական և անանջատական. է, որ անեղ- 25 ծանելի և է, որ զժուարաշարժելի. և հասարակարար ասին վասն ընդդիմակացն: Իսկ յատուկն քառակարար ասի, զի է

1—2 D որով յենթակայում է և ոչ զենթակայէ ասի || որ յենթակայում ասի, B ենթակայում, B ասէ, D յառաջին գոյացութեան 3 B առաջին 4 22, Գ. || չորս, D ի [չորս] || և ի 5 B ըստ ամենայն սերման 6—7 A գոյութեանն || գոյացութեան 7 D ըստ ուղման 8 A որ ի միոյ, D որ միոյ || յորմէ, A ըստ ինքեանց 10 D որ || որք, A տեսագոյնք || տեսակագոյնք 20—21 A եռականագոյնք, D չիք և սեռականագոյն 11 B գոյացութիւնք 12 D անկենդան 13 A անզգայուն, B զգայուն և անզգայուն 14 A անհատ, B է անհատ || և անհատ 15 AB ներքոյ || ի ներքոյ, B դասէ 17 A սահմանիւնի, B սահման անուանի || սահմանաւ ունի, D ի սահմանաւ, B զսեռն || սեռն, 18—19 A սահմանէ 19 D սեռ 20—21 B ի վերնագոյնումն, D ի վերնագոյնն || ի վերնագոյնսն 23 B տարրերութեան 24 A գոյութիւն || գոյացութիւն, D ի || և ի 24—25 D անջատականն, AD անանջատականն 25—26 B անեղծանելի է 26—27 D հասարակարարին || հասարակարար ասին 27 B դիմակացն || ընդդիմակացն:

որ միայնում, և է որ ամենին և դար-
ձեալ, է որ միայնում և ամենին, և է որ
հակադարձին, ըստ կատարելութեան
յատկի:

5 Իսկ երկրորդ ստորագութեանցն ի տանն
բաժանի՝ ի սեռս, որ է գոյացութիւն,
որակ, քանակ, առինչ, ուր, երբ, կալ,
ունել, առնել, կրել:

Եւ են մասնականք, որ ըստ շարամա-
10 նութեան կատարին, զի ինի ստորա-
սութիւն կամ բացասութիւն և արդար
կամ սուտ, և ասին հասարակարար և
յատկապէս:

Արդ, երրորդն՝ իսկագոյն և տիրագոյն,
15 նախկին և կատարեալ ըստ ամենայնի,
իսկ այլքն ամենայն պատահք ասին: Եւ
բաժանի յերկուս՝ առաջինն է անհատ և
առաջին թուեալ, և երկրորդն չորս է՝
տեսակն և սեռն, ըստ զոյգ յոլովութեան,

20 և յատուկ է ըստ միայնումն: Եւ քանա-
կին է, որ տարորոշ է, և է, որ շարունակ,
և այնք: որ զիբ ունին. և տարորոշ է
բան և թիւ. շարունակ է զիծ, մակերե-
ւութիւն, մակարդակ, տեղի, իսկ ժամա-
25 նակ՝ բան և թիւ յաւէտ դաս ինչ ունել,
և յատուկ է ըստ ամենայնին:

Եւ առնչին չորք են տեսակք՝ ունա-

կութիւն, զգայութիւն, մակացութիւն,
զրութիւն:

Իսկ նիստ և ընդկողմանումն և ընդ-
կայութիւն՝ յարանունարար ի գրոցն
5 ասին և ի յատկէ ըստ հակադարձին:

Եւ սրակն քառակի ասի՝ ըստ ունակու-
թեան և ըստ տրամադրութեան, ըստ
դաւրութեան և ըստ ախտի, ըստ դաւ-
նութեան և ըստ քաղցրութեան, ըստ
10 ձևոյ և ըստ կերպի: Եւ յատուկ է ըստ
միայնումն և ըստ ամենայնին:

Իսկ ուրն և երբն՝ ըստ քանակին
ասին, իսկ կալն և ունելն՝ ըստ առին-
չունակին, և առնելն և կրելն՝ ըստ որա-
15 կին:

Յաղագս ընդդիմակայիցն

Ընդդիմակայքն քառակարար ասին: Զի
է որ առինչունակապէս, և է որ ներհա-
կարար, և է որ ունակաւրէն և պակա-
20 սարար, և է որ ստորասութեամբ և բա-
ցասութեամբ. և մին առանց նախկինի
ընդդէմ միմեանց: Իսկ պատճառ մակա-
դրութեան նախերգութեամբ դասի: Զի
է ըստ ժամանակի, որ հնազոյն և վա-
25 ղազոյն ասի քան զնորն, և միտք նախ-
կին քան զիմացմունս, և տեսութիւնք
քան գտեսուածս, և տաղք քան զփաղա-
սութիւնս, և մին քան զերկուսն, և ասի
առանց հակադրութեան: Իսկ մասնական
30 վերաբերութիւն՝ առանց հակադրութեան
և առանց հոլովման ժամանակի, այլ
ըստ միում մասին ժամանակի լինելու-
թիւնքն վերաբերին, ըստ հոլովման ան-
ւան տեսակի անանցիցն, ըստ յեղանակ
40 վարդապետութեան:

Ըստ շարժման բաժանի ի տեսակս վեց,

1 A զգայութիւն, B մակացութեան 2 B զրութեան
3 BD ընդկողմանումն 4 BD յարանուն և բարի ||
յարանունարար, AD ի գրոցն || ի գրոցն 5-7 B չիք
ըստ հակադարձին — ունակութեան և 7 B ըստ
տրամատութեան || տրամադրութեան 8 B ըստ գո-
րութեան ըստ զօրութեան 10 A ձևո, D կրպի 11 A
միայնումն || ըստ միայնումն, B ըստ միայնում,
D ըստ միայնում 11-12 B ըստ ամենայնում, D ըստ
ամենայնումն || ըստ ամենայնին 12 B երբն ||
և երբն 12-13 D ըստ քանակի 13 A ունել 14 B
առինչունակին ասին 16 բնագում Յաղագս զանագա-
նութեան ուղղեցիմ Յաղագս ընդդիմակայիցն 30 բե-
րաբերութիւն || վերաբերութիւն:

1 BD ամենայնի || ամենին 1-2 B չիք և դար-
ձեալ—ամենին 2 D ամենայնին || ամենին 4 BD
յատկին 5 B իսկ է 6 B սեռ, D ի սեռ || ի սեռս,
A գոացութիւն, B գոյութիւն 8 B ուն || ունել 11
D բացութիւն || բացասութիւն 11-12 B արդ
պատկանաւոր || արդար կամ սուտ և 14 BD Գ.
[կրեք] են || երրորդն, D տիրագոյն 16 A ամէն
|| ամենայն, B պատահմունք 18 B անաջիմն ||
առաջինն, քերես ուղղելի՝ անահ իմն, B թուել, 18-19
A երկրորդ Գ. է տեսակս, B երկրորդ, չորրորդ է
տեսակ, D երկրորդն է տեսակն 19 AB յոլովութեանն
20-21 AB քառակին, D քառակի || քանակին
(ուղղում ենք ըստ Արիստոտելի «ստորագութեանց»
հայերէն բնագրի) 22 D տարոշ է 23 BD շարունակէ ||
շարունակ, B այն, D զիծն 23-24 BD մակերևոյթ
|| մակերևութիւն 24 B և մակարդակ, «տեղի» բա-
ռից նեսս 22 ունել՝ «և ժամանակ և է որ զիբն» (B
զիբ) ունին, զիծ, մակարդակ, տեղի (A տեղ), մա-
կերևութիւնս, նախորդ տողերի ազգագրական կրկ-
նութիւնն է 25 AD թիւն 26 D ամենայնի 27 A
առաջինն, B ասին, D յառաջին ուղղում ենք՝ առնչ-
չին, B չորք D Գ. [չորք] || չորք են, B տեսակ
ունակութեան:

որ է՝ լինելութիւն, ապականութիւն, աճելութիւն, նուազութիւն, այլայլութիւն, ըստ տեղո փոփոխութիւն: Եւ ասի ըստ դիմակաութեան և ըստ մակադրութեան և ըստ մասնական վերաբերութեան: Արդ, են դանազանիչք սոքա առաջին և երկրորդ ստորագութեանցն՝ սեռի և տեսակի, տարբերութեան և յատկի, գոյացութեան և քանակի, առինչունակի 10 և սրակութեան:

ՅԱՂԱԳՍ ԻՄԱՅԱԿԱՆԻՆ

[Յաղագս չարի և բարոյ]

... Եւ դարձեալ դանազանի նախդասութեամբ ըստ սկզբանն բարին և ըստ 15 կատարածին չարն: Իսկ որ ընդ մէջ ի բաղկանաց [°] ըստ չորս իմն տեսակ տարբերի՝ ըստ ներածութեանց և ըստ ձայնից և ըստ ներդործութեանց, որ ասի մեղք կամ արդարութիւն:

20 Զորրորդ, վասն զի է, որ բնութեամբ է բարի և չար և է, որ պիտակարար: Բնութեամբ է, որ զբնակ[ան]ութիւնն անեղծանելի և զժուարափոփ[ոխ], զի թէև զփոփոխումն առնու, անդրէն ի նոյն՝ ի 25 բնական սահմանն հաստատի: Իսկ պիտակարար է, որ ոչ բաղկանա բնականութիւն սահմանի, և դարձեալ զիւրաշարժ ի պատահմունս ենթակաին:

Արդ՝ բնաւորեցաւ բարին բնութեամբ, 30 իսկ չարն առանց բնութեան և սահմանի: Զի բարին, թէ ի չարն յեղաւ, ոչ միայն չար կա[յ], այլ ի նոյն դարձեալ փոփոխի բնութեամբ: Իսկ չարին զփոփոխումն առնուլ բարի՝ միանդամայն բաղկացաւ 35 բնութեամբ:

Հինգերորդ, զի ըստ տեսակին բաժանման՝ բարին ի գոացութենէ և չարն ի

պատահմանէ ստորագեցաւ: Եւ դարձեալ ի չորս տրամատեալ լինի. զի է, որ բարի, և է, որ չար, և է, որ չար և բարի, և է, որ ոչ չար և ոչ բարի:

5 Արդ, զի են ի սոցանէ, որ կրին ի ներքուստ և վարին արտաքուստ: Քանզի բարոյն և չարին իմանալի է ի շարժմանէ և ի նիւթո առնուլ զբաղկացութիւն:

10 Եւ որոշեալ դանազանի նախկնութեամբ շարժումն ի նիւթոյ, որ բարոյն է գոյացուցիչ, իսկ նիւթ յետո քան զշարժումն՝ չարին է բաղկացուցիչ:

Իսկ գոյացութիւն ըստ շորից իմն է 15 իսանից՝ ի հրամանէ և ի վարմանէ և ի ստուերէ և յերևմանէ: Այսոքիկ սահմանեալ երկակի որոշմամբ. հրաման է պատճառ վարման՝ յորմէ բարի ասի, իսկ ստուերն պատճառ երևման՝ յորմէ

20 չար ասի: Եւ դարձեալ հրամանն հատուկ և անխառն ի միջի նոցայ և յանսահման մնալով, իսկ վարմանն տեղիանալ ի ստուերէն, և երևմանն ի ստուերէն զորոշումն առնուլ, ի նոյն սահման 25 էակին զբաղկացութիւնն առնուլ՝ սեռիք և տեսակաւք և կլիւք և ծնընդիւք և ձևաւք և գունովք:

Արդ, յայտնեցաւ չարն եղծանելի և որոշիչ բարոյն, իսկ բարին համայն 30 անապական և ընդունակ յեղման չարին:

Յաղագս կատարեալ գիտութեան բանի

Կատարեալ բան է ի մասանց և յանհատից և ի տեսակաց և ի սեռից և ի թուոց: Քանզի իւրաքանչիւր ոք սոցա 35 զկատարելութիւն առնուն, իսկ համանդամայն սոքա կատարելադոյն ասին: Իսկ որ ի միմեանց բաղկանան, անկատարք գոն և ոչ կատարեալ բան:

Առաջին, իսկ ըստ այլոցն խնդրոց, ի 40 ժամանակի ըստ շրջագաութեան մասանցն՝ Ա. Բ. Գ. Ե. Գ. ԺԲ. ԻԳ. Ե. Է. ԺԱ. ԴԱ. ՅԿԵ. Ծ[Բ]. ԺԲ. Գ. ԺԵ. ԺԹ.

10 «Որակութեան» բառից հետո ձեռագիրքն ունի ենտնայլ՝ «Այսք են տեսական արհեստին տեսակք, որ յէականութեանն կարգեցաւ: Կատարեցաւ Բ. որդ մասն արհեստիւս, որ ասի աստուածախաւսութիւն»: Կարծում ենք հավելված է բարգմանչի կողմից: 20 Սույն գլխից համառոտ խմբագրութեան մեջ պահպանվել են միայն վերջին՝ «Յաղագս ունայնի» և «Յաղագս անբաւի» ենթագլուխները, վերնագրել ենք ինքնենք: 12 վերնագրի փոխարենն ձեռագիրքն ունի՝ «այլ բան» 16 «չորս»-ի փոխարենն քերես պիտէ էլ ինքե «երիս» 20 բնագրում՝ Դ. կարգում ենք «Զորրորդ»:

30 Բնագրում՝ Ա. և առաջին. 30—40 զի ժամանակի և ի ժամանակի 41 Ծ [Բ]-ի միավոր քվադրանց հազիվ է նկատվում:

ԻԼ. Ժ.* առնուն զկատարումն իւրաքանչիւր սահմանքս: Իսկ համանդամայն սոքա, ի վերագոյն հատածն կատարելագոյնք աս[ին և] զանդրէն զասութիւնն
 5 առնուն, որ ՇԼԲ. Գ...ակ, որ ի միմեանցն գոյանան, ըստ հոլովման բանիցն և անւան հատիցն անկատարք ստորոգին:

Երկրորդ, զանազանի և ըստ սկզբան և կատարածի կատարելական բանն: Քան-
 10 զի ըստ կատարածին կատարելալք ասին ամենայն լինելոցքս և եղեալքս: Եւ ոչ ըստ հոլովմանցն կատարելք, այլ յիւրաքանչիւր սահմանս, որ ինչ եղելոցն էր՝ կատարեցաւ, և որ ինչ լինել հարկի՝

15 զկատարումն առնու: Այլ է ընդ մէջ և ամանակ ըստ ներկաումն: Արդ, ըստ վերատեսութեան երկակի սոքա զկատարելագոյն բաղկացուցանեն բան: Իսկ ըստ սկզբանն ոչ է կատարելալ. զի սր ներա-
 20 ծեն, կամ ասեն, կամ ներգործեն ի մէջս բաղկանաց և կամ ոչ է իսկ մարտուցեալ:

Երրորդ, արդ, ըստ բնութեան սահմանական ի յենթակաէ և ի կատարմանէ,
 25 ըստ հուպ և ըստ զանազանութեան քառակին իւրաքանչիւրովքն կատարելալք ասին, իսկ ընթանուր հատածքն՝ իննակի սահմանացն գերակատարելով: Եւ ըստ արարչականին է, որ միայն գտե-

30 սակն գոյացուցանէ անկատար գոլով և ոչ կատարելալ բան: Քանզի ըստ էակին է ի նախադ[աս]ութիւնն յէականացն

բաժանումն ի ստորոգութիւն, իսկ յիւրաքանչիւրսն կատարելալ և յամենայնէն կատարելագոյնն:

Չորրորդ, իսկ ըստ բաժանման պատահանցն վասն ստոյգ պատահին և յենթակաումն գոլ, անկատար ելով և ոչ կատարելալ:

Հինգերորդ, իսկ ըստ վեհագոյն և ըստ ներարհեստիս է քառակն, յորմէ ամենայնքն զբաղկացութիւն առեալ սահմանեցան. յիւրաքանչիւրսն սոքա կատարելալք ասին: Իսկ ըստ անբաւին անխառնութիւն գերազանցեալ ասի: Եւ գարձեալ յերկցն ևս, որք ի քակտումն
 15 և յեղծումն գիմեալ միշտ անկատար և ոչ կատարելալ բան:

Արդ, երևեցաւ կատարելութիւն բանի եռակի տեսութեամբ ըստ մասանց, որ յիւրաքանչիւրսն սահմանին. իսկ համանդամայնքն կատարելագոյնք, և որք ի միմեանց իմանին գոացութիւնքն, անկատար գոլ և ոչ կատարելալ բան: Քանզի գերազանցեալն ի կատարմանն բաղկանա և ոչ յանկատարէն, զի անկատարքն
 25 կատարելականին են մասունք, որ շարագրինն:

Այսքան է կատարելալ գիտութեան բան:

Յաղագս ժամանակի

Ժամանակ է որորումն ըստ ամենայն
 30 մասանց, եռակի և առընդդէմ խաղացումն տրամադրութեամբ, չափք բերմանց իւրաքանչիւրոցն և ըստ յեղման շրջագաիցն, յորս թիւքն բաղկացեալ յանդին, որ է ԵԼ. ԺԲ. ԻԴ. ԷԷ. ԺԲ.

35 ՂԱ. ՅԾԴ. ԺԱ. ԺԲ. Գ. Ե. Ը. ԺԵ. ԺԹ. ԻԸ. Ժ. ԺՂ. ՆԾԶ. ՇԼԲ. ԺԴ. ԶԴ. այսչափ են թիւք շրջագաիցն, որ կարգաւք ցուցեալ լինին՝ մասունք, ժամք, աւուրք, շարաթք, ամիսք, յեղանակք, ամք,
 40 շրջանք, դարք, կատարմունք ժամանակաց: Իսկ ըստ նոցա և թիւք պատշաճին, քանզի են, որք ի միմեանց բաղկանան, և են, որք սկսանին, և այլք զկատարումն

* Այս աղճատված թվաշարքի ընդհանուր իմաստը պարզ է: Այստեղ նշված են տոմարական այլև այլ միավորներ: Այսպես, առաջին թվանշանները (որ հավանորեն պետք է սրբադրվեն՝ Ա. Բ. Գ. [Դ] Ե. Զ. [Է] ձևով) շարաթվա օրերն են, ԺԲ.—օրվա «մասերը», ԻԲ.—օրվա ժամերը, Ե.—«նոսոս» (տես՝ Ան. Շիրակացի, Տիեզերագ. և տոմար, էջ 70), Է.—շարաթվա օրերի քանակը կամ «Նօթներեակ», ԺԱ.—արեղականային և լուսնային տարիների տարբերությունները, ՅԿԵ.—տարվա օրերի քանակը, ԾԲ.—տարվա շարաթիւների քանակը, ԺԲ.—ամիսների քանակը, Գ. (զուցէ՞ Գ.)—եղանակները, ԺԵ.—«ընդիքախոն», ԺԹ.—լիննկասաներեակ», ԻԸ.—«քսանութեակ»:

1 Առնուն || առնուն 4 «աս[ին և]» ջնջված է 5 «Գ. ... աղ» ջնջված է, 6 Բ. || երկրորդ, 11 ա || ամենայն 23 Գ. || երրորդ 31 Գ. քն.զի (երրորդ քանզի) || Քանզի:

4 Գ. || Չորրորդ 8 Ե. || Հինգերորդ 9--10 մեմ || ամենայնքն 28 վերնագրված է՝ «Յաղագս ժամանակի, առանձին» 20 «որորումն» բառի «ն» շահտ է նկատվում:

առնուն: Եւ դարձեալ որք կատարինն
 աշխոյն մէջ բաղկանան կամ սլորաք:
 Իսկ իննեւասաներեակն քսանութիւք
 կատարեալ համանգամայն տեսակաւքն,
 5 որք են շրջանակք. ԺԳ. և ՁԴ. ամք
 եկամուտ, որ ոչ դասի ի զգալիս կեն-
 ցաղական վարուց աշխարհիս: Այլ ըստ
 կատարման երեքտասանիցն՝ լրումն և
 քակտումն բաղկանա հոսանուտ և զա-
 10 նագան տեսակի բոլորիս, և յանոսա-
 նուտ և յանդանագան տեսակն չիինել
 հարկի, որ է անժամանակ:

Առաջին. իսկ ըստ աշխոյն բաժանի ժա-
 մանակ ի տեսակս հինգ, որ է սկիզբն
 15 բոլորին և կատարած բնութեանց և
 զ[աւրո]ւթիւնք յեղմանց և չափք մի-
 ջոցացն և... մանցն հատածք: Արդ, որք
 հեռեին այսմ՝ անժամանակ ասի:

Երկրորդ. իսկ ի բնութեան ըստ արար-
 20 չին չորիւք զանագանի տեսակաւք, որ
 են անանցականք յիւրաքանչիւրոցն են-
 թակաիցն, որք ասին համանգամայնք:
 Եւ ոչ նախկին կամ վերջին ժամանակ
 ինչ բաղկանա: Այլ իւրաքանչիւր սահ-
 25 մանքն զգաութեանցն ժամանակաւ
 յայտնին ըստ զաւրութեանց խառնից
 կամ կրից: Չի լուծումն զգաութեանցն
 յերկոսին բաղկանա: Չի և որ ըստ աշ-
 սոցիկ ոչ է՝ անժամանակ ասի:

Երրորդ. իսկ ըստ էականին ի բաժան-
 մունս պատահից բնաւորեցաւ զոր, ըստ
 շարունակութեան առկա դրից և դասա-
 ւորութեան: Չի շարունակ է ըստ ինքեան,
 ի վերա պատահիցն և գոացութեանցն:
 35 Իսկ վերագոյնքն քան զսոսա անժամա-
 նակ ասին:

Չորրորդ. իսկ բաղկացութիւն ժամա-
 նակի ըստ քառակին է՝ ի նիւթից և [ի]
 շարժմանէ ի սահմանս ունայնին վարիլ
 40 կառուցմամբ, ի հրամանէ անեղին բնու-
 թեան:

Արդ, երևեցաւ ժամանակ եռակի տեսու-

թեամբ ըստ բոլորին, զի է որ ըստ յեր-
 կարման առեալ վասն ծնընդից անհա-
 տիցն բազմութեանց և դատութեանց
 վարման պատահիցն: Իսկ յառաջ քան
 5 զբոլորն և զկնի՝ անժամանակք ասին և
 ոչ այսք բաղկանան:

Յաղագս սկզբան և կատարածի

Քանզի է սկիզբն և կատարած՝ նիւթա-
 կան, տեսական, հիմնական, գործական: Եւ
 10 բաժանի ըստ արարչութեանն և ժամա-
 նակի: Քանզի սկիզբն, ըստ արարչու-
 թեանն և կատարած ըստ ժամանակի:
 Չի է սկիզբն, որ կատարած է, և է կա-
 տարած, որ սկիզբն, և է սկիզբն, որ [ոչ]
 15 կատարած է, և է՝ որ ոչ կատարած և ոչ
 սկիզբն: Իսկ ըստ աշխոյն է խնդրոց. զի
 ի բնութեան ըստ քառակին զանագանի,
 զի է, որ հուպ սկիզբն և հուպ կատա-
 20 րածն, և է, որ հեռի սկիզբն և հեռի կա-
 տարած: Եւ բաժանի սկիզբն ըստ առա-
 ւելութեան և կատարած ըստ ստուգա-
 բանութեան:

Առաջին. իսկ յէականութեանն զանա-
 գանի սկիզբն ըստ գոյացութեան և կա-
 25 տարածն ըստ պատահման:

[Երկրորդ]. և դարձեալ ընթանուք և
 մասնական գորով, զի է, որ սկիզբն է և
 է, որ կատարած յենթակառումն, և է, որ
 սկիզբն և ի նմին կատարած, և է, որ ոչ
 30 սկիզբն և ոչ կատարած:

Երրորդ. զանագանի և ըստ շարժման
 և ըստ նիւթո: Քանզի սկիզբն ըստ շարժ-
 ման նախ էին գորով, իսկ կատարած ըստ
 նիւթի վերջին գոր:

Քանզի զոանա բոլորն ըստ քառակին
 երկդիմի բաժանմամբ՝ ի նիւթոյ և ի
 շարժմանէ և յունայնէ, որ է սկիզբն և
 կատարած, և ընդ մէջսն՝ յեղումն ըստ
 շարժման և ըստ նիւթի: Եւ ամանակ
 40 եռակի տեսութեամբ՝ յարածղական, գե-
 րակատար, անորիշ, որ է ըստ սւնայնի
 հորովման չափուցն: Իսկ ըստ անբաւին
 էակ անսկիզբն, անկատարած, անյեղլի,

7 Ձեռագրում վերնագրված է՝ «Յաղագս անթաւ-
 սութե [ստուգածախաւսութեան] սկզբան և կատա-
 րածի, առանձին» 23 Ա. || Առաջին 31 Գ. || Եր-
 րորդ:

3-4 ԻԲ. իւք կատարեալ 8 ժԳ. իցն || երեքտա-
 սանիցն 23 Ա. || Առաջին 17 «... մանցն» բառի
 սկզբի 4 տառեր ջնջված են 19 Բ. || Երկրորդ 20 Գ-իւք
 || չորիւք 25 «զգաութեանցն» բառից հետո գրված
 և ջնջված է՝ «յերկոսին բաղկանա» 30 Գ. || Երրորդ
 37 Գ. || Չորրորդ:

անամանակ, աններկա, անանցեալ, ան-
ապառնի. և է դարձեալ գոյացուցիչ
սկզբան և կատարածի և որ ընդ մէջն
են բաղկացութիւնք:

5 Արդ, երեւցաւ սկիզբն և կատարած
ևռակի իմացութեամբ՝ զի է, որ անսկիզբն
է և է, որ անկատարած: Իսկ սկիզբն և
կատարած ընդ մէջսն բաղկաց[ան] յոք-
նակի հատուածիւք:

10 Յաղագս բնութեան

Բնութիւն է սահմանական և արարչա-
կան: Սահմանական է բնական և հաս-
տատուն, իսկ արարչականն է անբնա-
կան և անհաստատ: Քանզի բնականն ի

15 սեռէ և ի բաղկացուցիչ զանազանու-
թեանց, և անբնականն է շարժումն տե-
սակացն և յեղումն նմանից և աննմա-
նից: Եւ թիւքն հանդէտ ի պարզաբար
անհատն բաղկանա: Իսկ դարձեալ է

20 բնական, որ սահմանի ի սեռէ և ի բաղ-
կացուցիչ զանազանութեանց և է, որ
սահմանադրի անուամբ, և է, որ առա-
ւելու ըստ նուազութեան բառիցն և պա-
կասի ըստ յորովման:

25 Իսկ ըստ էակին զանազանի սահմանա-
կանն ըստ գոացութեան և արարչականն
ըստ պատահման: Եւ դարձեալ է, որ
սահմանական է, և է, որ արարչական, որ
յենթակառու, և է, որ սահմանական և

30 ի նմին արարչական, և է դարձեալ, որ
ոչ սահմանական և ոչ արարչական:

Իսկ բաղկացութիւն բնութեան է ըստ
քառակին: Քանզի անբաւն է պարզ և
անշարադրելի, և նիւթ և շարժումն՝

35 խառն և խուռն շարադրութեամբ, իսկ
ունայնն՝ ընդ մէջսն, պատճառ որոշման
գոլով:
Արդ, է բնութիւն ևռակի բաժանմամբ,
զի է, որ պարզ է ըստ սահմանականին,
40 և է, որ շարադրելի ըստ արարչականին,
դարձեալ, է, որ ընդ մէջսն կցորդին:
Զի շարադրելին ի պարզէն բաղկանա,
իսկ պարզն ի շարադրականէն զերևումն
առնու:

Յաղագս էականութեան

էականութեան երկու [են] տեսակք՝
զգալի և իմանալի: Զի ի զգալոյն ան-
զգալին և յիմանալոյն անիմանալին:

5 Քանզի գոացութիւն յանզգալոյն ասի,
իսկ պատահումն յանիմանալոյն գոլ: Եւ
է գոյացութիւն ընթանուր և պատա-
հումն մասնական: Եւ դարձեալ, պատա-
հումն է ընթանուրն իսկ գոյացութիւն

10 մասնական:
Առաջին. և զանազանի ըստ քառակին:
Քանզի անբաւ ընթանուր ասի ըստ գոա-
ցութեան, և ունայն՝ մասնական ըստ
պատահման, իսկ նիւթ՝ մասնական ըստ

15 գոյացութեան, և շարժումն ընթանուր
ասի ըստ պատահման:

Երկրորդ. իսկ գոյացութիւն էականու-
թեան ըստ քառակի բաժանի: Քանզի
անբաւն է ասի, առանց սկսման և դա-

20 դարման, և շարժումն և նիւթ՝ էակ, ի
ձեռն սկսման և կատարման: Իսկ ունայն
ոչ է ասի ոչ էակ, այլ հորովի ըստ պի-
տանացուին անուամբ և բաբու:

Արդ, երեւցաւ էականութիւն ևռակա-
25 բար:

Զի է, որ հասողական է ըստ զգալի և անի-
մանալոյ և, դարձեալ, որ յերկոցունց՝
ըստ գոյացութեան և ըստ պատահման:

Յաղագս շարժման և նիւթի

30 Արդ, ամենայն ինչ շարժումն, ի շարժ-
մունս նիւթ և, դարձեալ, ամենայն ինչ
նիւթ և ի նիւթսն շարժմունք: Այսոքիկ
իրք և իմացեալք, արամարանեալք և
ներգործեալք: Զի որ շարժումն է՝ և

35 նիւթ, և որ նիւթ է՝ և շարժումն: Քանզի
գոացուցիչք են միմեանց: Զի նիւթին
կիզումն և ցրտումն և խոնաւումն և ցա-
մաքումն ի շարժմանէ բաղկանա, իսկ
շարժմանն լինելն և ասպականելն, աճելն
40 և նուազելն, այլայլելն և փոփոխելն ի
նիւթս բաղկանա:

1 վերնագրված է՝ «Յաղագս էականութե, առան-
ձին» 3 սգալոյն 11 Ա. || Առաջին 17 Բ. || Երկրորդ
27 յերկոցունց 29 վերնագրված է՝ «Յաղագս գոյա-
ցուցիչ և մշտաբուխ քառակին, որ է ամարանական
[աստուածարանական] շարժման և նիւթի, առան-
ձին» 30 ա || ամենայն 38 Դ. [չորրորդ] իսկ ||
Իսկ:

10 վերնագրված է «Յաղագս բնութե, առանձին»
12 բանական || բնական 25 Ա. [առաջին] Իսկ || Իսկ
23 բնութիւն || բնութեան:

Առաջին. և զանազանի ի շարժումն
 յենթականալն ըստ նաւարութեանն յու-
 նայնի: Իսկ նիւթին յենթականալն՝ ըստ
 թանձրութեանն շարժման, և յունայնէն
 5 զերեսուն առնուր:

Երկրորդ. իսկ ըստ անբաւին է անշարժ
 և աննիւթ, զի անխառն ասի: Քանզի
 շարժումն և նիւթ յանշարժէն և յան-
 նիւթէն բաղկանա, իսկ զազարումն և ի
 10 նիւթէ և ի շարժմանէ, որ է սուակարար
 ասացութեամբ:

Յաղագս ունայնի

Ունայն ասի անիր անխմացուածն՝ ան-
 բան և աններդործեալ, և է որոշումն
 15 մասնական և հանրական մտաց: Զի է ի
 խառնս ընդ նիւթի և ընդ շարժման: Իսկ
 արտաքոյ՝ անբաւ ասի ի բաւականէ բո-
 լորին, իսկ ըստ անբաւին բաւականեալ,
 այսպէս եռակարար ասի: Իսկ բաղկա-
 20 ցութիւն ունայնի է ըստ այսոցիկ՝ զի
 ի գոյէ և յիրէ անգոյ և անիր ասի. Եւ
 ի մշտակացութենէ և ի յաւիտենականէ
 անցական և անբնական: Այլ ոչ որպէս
 սմանք կարծեցին թէ իցէ ինչ, այլ է
 25 ոչինչ, քանզի և կարծելն իսկ ընդու-
 նայն և անվայր ասի:

Յաղագս անբաւի

Անբաւ է, որ ամենայնիւ է անբաւ, որ
 ասի բոլոր, անմասն և անտեսակ: Եւ է
 30 միաք և խորհուրդք, իմաստք և զիտու-
 թիւնք և տեսութիւնք ընդհանուր և
 անշափ:

Իսկ ըստ այլոցն է ըստ վեցեկին և ըստ

1 Ա. || Առաջին 6 Բ. || Երկրորդ 12 A Յաղագս
 ունայնի, առանձին, BD ունայնին 13 D Յունայն,
 BD անխմացուած 14 B աններդործելի, D աններ-
 դործել 17—18 B բոլումն իսկ ըստ անբաւականելով
 || բոլորին—բաւականեալ 18 D չիք իսկ, A բաւին
 || անբաւին 19 BD առաջին, A Ա. (առաջին) իսկ
 || իսկ 20 D ունայնին 22 B մշտակացութենէ, D յա-
 վիտենականութենէ 23 D առանցական || անցական,
 A անբնակ, B անբանական 24 B իցեն ինչ այլ և է,
 D չիք այլ է ոչինչ 25—26 D ունայն || ընդունայն
 26 B ընդվայր || անվայր 27 B անբաւի 28 D Ան-
 բաւին || Անբաւ է 29 B ասէ 30 B իմաստ 31 B
 ընթհանուր 32 BD անշափք 33 B այլոցն || ըստ
 այլոցն, BD չիք է, BD վեցեկի:

չորրեկին: Քանզի անբաւ է ոչ բարի և
 ոչ չար, ոչ սկիզբն և ոչ կատարած, ոչ
 շարժումն և ոչ նիւթ: Ըստ այսոցիկ անել
 ասի. զի ոչ յայլմէ և ոչ յինքենէ ունել

5 զգոյութիւնս: Եւ զարձեալ, ըստ երկրոր-
 դին է անբաւ՝ զերազանցազոյն, զերա-
 զանցազունիցն, անժամանակազոյն ան-
 ժամանակազունիցն, բնականազոյն բնա-
 կանազունիցն, էազոյն էազունից, ու-
 10 նայնազոյն ունայնազունից, անբաւա-
 զոյն անբաւազունից:

Ըստ այսոցիկ անհասազոյն ասի յէա-
 կացս, զի սահման քննութեանցս յան-
 հունսն զանցեալ զտանի: Զի ըստ այ-
 15 սոցիկ ոչ գոյ հասումն բնութեան երկ-
 րորդ անբաւին:

Իսկ ըստ չորրեկին միայն ծանաթու-
 թիւն արարածոցն զարարիչն, ի բանա-
 20ւորութենէ Աստուծոյ առ ազգս հրշտա-
 կաց և մարդկան: Եւ աստուածարանելն
 երիս աստուածս իւրաքանչիւր առանձ-
 նաւորութեամբ, զի է, որ ծնող ասի, և
 է, որ ծնունդ, և է, որ ելող: Այլ այս ըստ
 25 մարդկաին բնութեան երեկ, յաղագս
 գթութեան հաւր և մարդասիրութեան
 որդո և ողորմածութեան հոգոյն: Քանզի
 երեք են՝ մի են բնութեամբ, կամաք
 և արարչութեամբ: Նոյնպէս և ըստ
 30 հրշտակաց փառաւորեալ երիս անձինս՝
 զարարիչ և զհաստիչ և զկազմիչ, որում
 ասեն սուրբ, սուրբ, սուրբ միանգամայն
 տէր զաւրութեանց: Փառք և պաաիւ և
 զսնութիւն անեղին և անհասին և
 35 մշանջենաւորին այժմ և յաւիտենից
 յաւ[իտեանս]:

1 B չորեկի, D չորսեկի || ըստ չորրեկին 3 D
 աղեղ || անեղ 4 D ինքենէ, B ունի 5 B զգոյութ-
 թիւնս, «զգոյութիւնս զարձեալ» բառով ավարտւում
 է D ձեռագրի բնագիրը, B չիք եւ 5—6 A ըստ Բ.-ին
 || ըստ երկրորդին 6—7 B զերազանցազունին 8 B
 էականազոյն || էազոյն էազունից 10 A անունայ-
 նազունից ուղղում եմի՝ ունայնազունից, B անու-
 նայնազունին || ունայնազոյն ունայնազունից
 11 «անբաւազոյն—անբաւին» հետվածի դիմաց B-ն
 ունի «անբաւազուն անհաս ի յէակացս, զի ոչ քննի»,
 որով և ավարտւում է B ձեռագրի բնագիրը:

Կատարեցան վեցեակքն, որ ի միմեանց
սահմանին, և չորրեակքն որով ճառիցն
մասնականք ասին, և գլբումն էառ եր-
կոտասանեակն մասամբքն, և գերազան-
5 ցեալ գտաւ յանհատիցն, ըստ իւրաքան-
չիւր մասանցն տեսակաց և սեռից:
Քանզի է խորհուրդ ամենայն եռակի և

իմացմունք ընթանուր արհեստ փիլի-
սոփաական և սահմանք ուսմանց, և
թողլով որ ըստ աշխարհիս են տուժիչք
արհեստ անյաղթ փիլիսոփայից:
5 Աստուած, Աստուած, Աստուած, փառք
քեզ այժմ [և] յաւ[իտեան]:

ԱՍ. ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ

«ՆԿԱՐԱԳՐՈՒՅԻՒՆՔ ԻՆՉ-ԻՆՉ ԳՈՐԾՈՑ...»
ՊԻԵՍԻ ՄԱՍԻՆ

Ներսիսյան դպրոցի առաջին աշակերտների (Խաչ. Աբովյան, Ստ. Նազարյան, Պետրոս Մաղաթյան (Սեյեադ) և այլն) թվին է պատկանում նաև Գալուստ Շիրմազանյանը:

Նրա առաջին տպագիր ստեղծագործությունը՝ մի գրաբար բանաստեղծություն է՝ լույս տեսած «Նրախայրիք Ներսիսեան դպրոցի» ժողովածուի մեջ. սակայն նրա գրական առաջին ծավալուն գործը եղել է մի վեպ, գրված 1826 թվին՝ Պողոս Ղարազադցի վարդապետի առաջարկով, որի հիման վրա, հեղինակը 1860 թվին գրել է իր «Ասրի Բէկ և Գիքի» պիեսը: Պիեսից երևում է, որ այդ վեպը հիմք է ունեցել 1820 թվին Հին Նախիջևանում տեղի ունեցած մի դեպք: Դեպքի հերոսները պարսկական բռնությունից դժգոհ սպասամբներ են, որոնք անհուն հավատով կապված են սուլթանի օգնության փրկարար ուժի հետ: Այդ վեպն անտիպ է մնացել, և ձեռագիրն էլ առայժմ կորած է:

«Ասրի Բէկ և Գիքի» պիեսից բացի տըպագրված են նաև Շիրմազանյանի մի շարք ուրիշ և բազմաթանր ստեղծագործությունները: Հիշենք այդպիսիներից՝ «Բմ նշանածն Արազն ա» պիեսը՝ Թավրիզի հարսանիքի նկարագրությունը, նրա հիշատակարանից հանված «Ճանապարհորդություն Հայաստանումը», «Անեկդոտներ, զվարճալի գրույցներ... առակներ» երգիծական նյութերի ժողովածուն, «Նյութեր ազգային պատմության համար» աշխատությունը և այլն:

Նա ունեցել է նաև բազմաթիվ այլ աշ-

խատություններ, որոնք համարվում են կորած: Ափսոսանքի արժանի են հատկապես Ա. Ս. Գրիբոյեդովի մասին նրա հավաքած հարուստ տեղեկությունները, որոնց մի հնչին մասը նա գետեղել է «Նյութեր ազգային պատմության համար» աշխատության մեջ:

Գալուստ Շիրմազանյանի անտիպ ստեղծագործություններից փշրանքներ էլ կան, որ հասել են մեզ. այդպիսիներից են նրա երկու գրաբար երգերը՝ նվիրված գինուն և սերախությունը:

Երևում է, որ նա սեր է ունեցել նաև գեպի հնագույն մատենագրությունը. նրա անձնական գրադարանում գտնվելիս են եղել 200-ից ավելի ընտիր գրչագրեր:¹ Կարևոր աշխատանք է կատարել Գալուստ Շիրմազանյանը նաև բանահավաքության ասպարիզում. գրա վկան է Հայկական ՍՍՌ Մատենագրարանի № 6588 ձեռագիրը, ուր պահպանվում են հայտնի ու անհայտ հեղինակների 53 երգ և բանաստեղծություն: Դրանցից շատերը խոշոր նշանակություն ունեն մեր գրականության համար: Հիշենք «Ողբ դստերն մեծի Բշխանի» գրամատիկական պոեմը, Ալամդարյանին վերագրված «Ասիւծ և էշ» առակը, Ստեփաննոս քահանայի «Ափսոս քեզ Հայոց խղճուկ ժողովուրդ» ատղով սկսվող գողարիկ բանաստեղծությունը, Ազրար Աղամի,

¹ Մատենագրարանի արխիվի բաժնում պահպանվում է նրա ունեցած ձեռագրերի, գրքերի և հնագույն թանգարանային իրերի ցուցակը (տես Կաթողիկոսական Դիվան, Թղթապանակ 228, վավերագիր 17):

Շամշի Մելքոյի, Թուրինջի, Գյուրջի Նա-
վիի, Միսկին Բուրջու, Հար. Ալամզարյանի,
և այլոց ստեղծագործությունները:

Գ. Շիրմագանյանն առանձնատու-
ներ է ունեցել գեպի թատերական արվես-
տը. այդ են ապացուցում ոչ միայն նրա
մեզ հասած մի քանի պիեսները, այլ և այն
հանգամանքը, որ նա իր սեփական տան
ընդարձակ դահլիճը, սրբը զրականության
մեջ հայանի է Շիրմագանյանների դար-
պաս կոչումով, երկար ժամանակ արամա-
զրել է ինչպես հայ, նույնպես և վրաց նոր
ստեղծվող թատրոններին:

Հայ զրականության պատմության մեջ
հաճախ է հիշվում Գ. Շիրմագանյանի զը-
րած մի կոմեդիան՝ սրպես անհետ կորած
մի ստեղծագործություն:

Վերջերս մեզ հաջողվեց Մատենադարա-
նի Ձեռագրատանը հայանաբերել այդ պիեսի
2 ձեռագիրը: Ահա այդ ձեռագրերի ամփոփ
նկարագիրը.

№. 3045. — Թերթաքանակ 70, նյութ-
թը՝ թուղթ, գիր՝ նոտր, մեծություն 21,5 ×
17,5, կազմ՝ սովորաթուղթ (ձաղկաթերթի-
կով պատած, մեջքը և անկյունները՝ կա-
նաչ կաշի). վիճակը՝ լավ, գրիչ՝ Մկրտիչ
վարժապետ Եկենյան, գրչության վայրը՝
հավանաբար Թիֆլիս, գրչության ժամա-
նակը՝ 1852 թ. սեպտեմբեր:

№. 8810. — Թերթաքանակ 186, նյութ
թուղթ, գիր՝ ուշ շրջանի շղագիր, մեծու-
թյուն՝ 11,5 × 17,5, կազմ՝ սովորաթուղթ
(ձաղկաթերթիկով պատած, մեջքը և ան-
կյունները՝ կանաչ կաշի), գրչության պա-
րագաները անհայտ (1855-ին արդեն գրան-
վելիս է եղել Ավետիք Էնֆիաճյանի գրա-
դարանում):

№. 8810 ձեռագիրը գուրկ է ոչ միայն
զրչի և գրչության մասին լինելիք տեղե-
կություններից, այլև չունի ոչ խորագիր
և ոչ էլ հեղինակի անվան հիշատա-
կում: № 3045 ձեռագիրն, ընդհակա-
ռակն՝ ունի խորագիր, գրչության մասին
ավյալներ, սակայն հեղինակի անունն այն-
տեղ թաքցված է իբար հատող գալարուն

զծիկների տակ և դժվար է նկատում:
Իսկ զրանից վերև գրված է. «Շարագրեալ
յազգատիրէ յուսմեմէ ի Տիֆլիս. 1841»: Ընդ-
օրինակողը չնայած գրել է իր անունը, սա-
կայն գրել է շատ մանր տառերով:

Ինչնչի բացատրել այս հանգամանքը:

Ազ. Երեցյանը «...Կովկասի Հայք...»-ում,
այդ պիեսի մասին խոսելիս, ասում է, որ
այդ պիեսի ձեռագրերն այն ժամանակ
գաղանի էին տարածվում, իսկ ստիկա-
նությունը փնտռում էր նրա անհայտ հե-
ղինակին: Այստեղից պարզ երևում է, թե
ինչու № 8810 ձեռագիրը պիտի գուրկ լի-
ներ և խորագրից, և այլ ավյալներից: Դա
միաժամանակ ցույց է տալիս, որ այդ ձե-
ռագիրն ընդօրինակված էր այն ժամանակ,
երբ գեռ կային թե Հ. Կարբեցին, որ մե-
ռով 1842 թվին և թե Կարապետ եպիսկո-
պոսը, որը հեռացվեց պաշտոնից 1845 թվին.
հատկապես վերջինս, որովհետև պիեսը ամե-
նից շատ զրա դեմ էր ուղղված, և դա էր,
որ դիմել էր ստիկանությանը՝ պիեսի հե-
ղինակին գանկու և պատժելու:

№ 3045 ձեռագիրը ունի խորագիր և
ընդօրինակված է 1852 թվին, երբ արդեն
Ն. Աշտարակեցին էր կաթողիկոս: Եվ ար-
տագրող Մկ. Եկենյանն էլ, թեև ուղ զծիկների
տակ, բայց և այնպես հիշատակել է հեղի-
նակի անունը, երբ այլևս չկային Կարապե-
տի և Կարբեցու սարսափները:

Այս բոլորը հիմք է տալիս կարծելու, որ
№ 8810 ձեռագիրն ընդօրինակված է
1842—1843 թվերին: Եվ զրանից 12—13
տարի հետո էր միայն, որ ժամանակի դոր-
ծիչներից մեկը հնարավորություն ունեցավ
այդ ձեռագրի վրա գրելու. «№ 71. ի ձե-
ռագիր ի մատենից գրադարանի Աւետիքայ
Մկրտչեան Էնֆիաճեանց ի 1855 ամի
Տիֆլիս»:

№ 3045 ձեռագրի սկզբի թերթերի լու-
սանցներում կան մատիտով արված մի
շարք նշումներ: Նշումների հեղինակն ան-
հայտ է, սակայն հենց այդ նշումներից
երևում է, որ նա եղել է Կարապետ եպիս-
կոպոսի մտերիմը, ծանոթ է եղել նրա ինչ-
պես Թիֆլիսյան և Ախալցխայան առաջնոր-
դության մանրամասնություններին, նույն-
պես և Արզրումյան:

Այդ նշումները, կարելի է ասել, առաջին դրավոր քննադատական նշումներն են Գ. Շիրմազանյանի պիեսի մասին: Ափսոս, որ միատուփաւոր են և շոշափում են փաստական մանրութիւնք:

* * *

Ընդունված է ասել, որ այդ պիեսը գրված է 1836 թվին: Դա սխալ է՝ որովհետև.

1. № 3045 ձեռագրի վրա պարզորեն գրված է, որ այն հորինվել է 1841 թվին:

2. Պիեսում կա մի նամակ (Սեփոյի կնոջ), որի տարեթիվն է ՌՄՁԹ. (1289 + 551 = 1840): Այդպիսի նամակ 1836 թվին պիես գրողը չէր կարող ոչ ներկայացնել և ոչ հորինել:

3. Գործող անձերից մեկը Կարապետ եպիսկոպոսին ասում է. «Դու ջեր չուրս տարի էլ չկա, վուր նրանցը (Թիֆլիսի հարուստներին) ձանչնում իս»: Կ. եպիսկոպոսը Թիֆլիս է գնացել 1837-ի սկզբներին, ավելացնելով դրան «չուրս տարի էլ չկայ», այսինքն 3 տարի և 8—10 ամիս, կստանանք մտավորապես 1840 թվի աշունը: Այսպիսի դեպք 1836 թվին ներկայացվել չէր կարող:

4. Պիեսի վերջում խոսվում է Հովհ. Կարբեցու մահվան մասին. իսկ նա մեռել է 1842 թվին...

Այսպիսով՝ հերքվում է պիեսը 1836 թվին վերագրող կարծիքը և պիեսի հորինման համար մտում է 2 տվյալ՝ 1841-ը և 1842-ը: Կարծում ենք, որ այն հորինված է հենց 1841—1842 թվերի ընթացքում: Դրանից ուշ չէր կարող լինել, որովհետև այդ մասին տվյալներ չկան, բացի դրանից 1843 թվին արդեն ներսես Աշտարակեցին էր նշանակված կաթողիկոս և այլևս Կարապետ եպիսկոպոսը հնարավորութուն չէր ունենա դիմելու ստիկանությանը:

Այս պիեսի մասին առաջին անգամ խոսող Մարկոս Աղաբեկյանն ասել է. «Այդ եղելութունք տեղի են ունենում 1836 թվերում»: (Այստեղ նույնիսկ խոսք չկա պիեսի հորինման մասին): Դրանից առաջ էլ նա հայտարարել է. «Կարելի է, որ թրվականի և անունների մասին շփոթվիմ...»: Սակայն հաջորդ խոսողներն, այլ տվյալներ

չունենալով, մի կողմ են դրել Աղաբեկյանի խոսքերի ստուգելիութունը և 1836 թվը ներկայացրել են որպես ճշգրիտ տարեթիվ:

Պիեսն ամփոփում է Կարապետ եպիսկոպոսի Թիֆլիսյան առաջնորդության պատմությունը (1836—1842):

Բոլոր գործող անձինք էլ իրական դեմքեր են, փաստերը նույնպես առնված են իրականից: Կառչած մնալով փաստերի և իրականության մանրամասն դրսևորումից, Շիրմազանյանը չի կարողացել բեմ հանել նաև շատ-շատերին, որոնց այնքան ցանկացել է: Ուստի և նրանց մասին խոսել է կամ դրույցի կամ փաստաթղթերի միջոցով. և երբեմն այդ «Նեոակա գործող» անձինք ավելի շատ են երևում, քան իսկական գործողները (օրինակ՝ Սիմ. Բզնունի, Հովհ. Կարբեցի, Գևորգ վարդապետ և այլն): Այս «Նեոակայող»-ներից հեղինակը համակրել է միայն Սիմ. Բզնունուն և Սեփոյի կնոջը, իսկ մյուսներին՝ հատկապես Հովհ. Կարբեցուն շատ ուժեղ ծաղրի է ենթարկել:

* * *

Դալուստ Շիրմազանյանի այս կամեղիան ամբողջապես ուղղված է ժամանակի ձրիակերների և խավարամոլների բանակի դեմ: Հեղինակը խիզախորեն խարազանում է Հովհ. Կարբեցուն՝ ամենաանողոք փաստերի ու վկայությունների միջոցով: Առավել ևս ծաղրի ենթարկում Թիֆլիսի առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոսին, որը ցրեց Արովյանի «Նախաշավիղ»-ի տպագրվող մամուլները: Վարպետորեն ցույց է տալիս այդ շահամոլի և փառամոլի ամբողջ էությունը: Ծաղրում և պախարակում է էջմիածնի սիսողականներին, ինչպես նաև տասնյակ ուրիշ նշանավոր ու աննշան հոգևորականներ:

Հոգևորականներից բացի հեղինակն ըսկսում է մերկացնել պետական պաշտոնյաներին, պրոկուրոր Թովմա Ղորղանյանին, ատենադպիր Քարաաշտովին և այլն: Թեպետ զգույշ, բայց թունավոր սլաքներ է ուղղում նա ցարիզմի Կովկասյան ներկայացուցիչներ Բարոն Ռոզենի և այլոց դեմ՝ որպես

կաշառակերներին և արգարությունը ոտնահարողներին: Բ. Ռոզենի անունը հաճախ է հիշատակված 2-րդ դործողության մեջ, ուր ասված է Վե մինչդէռ սպասէաք արգարքնութեան, յայտնեցին մեզ թէ պարտիք յաքսոր գնալ՞. ահա Ռոզենի արգարադատությունը¹:

Խարազանված և ծաղրված են նաև հայ հարուստներն ու իշխանները:

Գ. Շիրմազանյանի պիեսը առաջին դեղարվեստական ստեղծագործություններից մեկն է մեր նոր գրականության մեջ, որ խիզախորեն և բացահայտ կերպով դանախոծում ու ծաղրում է ժողովրդի թշնամիներին, բեմ հանելով նրանց՝ իրենց իսկական անուններով և մականուններով:

Պիեսում օգտագործված են Ս. Բզնունու մի քանի փաստաթղթերը: Հեղինակը ջերմորեն համակրում է Բզնունուն, ուստի և՛ նրա խոսքերը բերում է իր նպատակին ծառայեցնելու՝ որպես իր սեփական մտքերի դրսևորում: Բզնունին և իր կողմնակիցները գրել են ցարին իրենց աքսորվելու մասին. «Թէ ինչ էր պատճառն՝ չյայտնեցին մեզ, միայն կամեմ ասել, թէ մեք չՖավար և նա հարուստ, գիտէ սուրբ կայսրութիւնն Չեր, որ հարուստի խօսքն ընդունելի է, քան չՖավորինն»:

Այս սոցիալական մոմենտը նկատվում է նաև հողեորական հաշիֆներում. Կարապետ եպիսկոպոսն ասում է. «Տգեա, անմիտ, լիրբ, վատարարուց տեր քահանա ըլլա՛ ֆուսս չունի, բայց ատանկ աղքատ ըլլա նե՛ մենք չենք ուզեր. և չըլլա՛ ան ալիլի լավ է»:

Նույն Կարապետ եպիսկոպոսը պատասխանելով դերձակների շուտարաշունձ ասում է. «... ի հարկե, զանազանություն մը պետք է ըլլա ազնվականի և դերձակի մը ինչպես կենդանության, նույնպես մահվանից յետը, յան»:

Դերձակների համաքարապետը՝ Շիրմազանյանի միակ համակրած գործող անձնավորությունը, պատասխանում է.

¹ Բ. Ռոզենի կաշառակերության մասին խոսում է նաև պիեսի սկզբի մասում Կ. եպիսկոպոսին առաջնորդ նշանակելու համար նրան, Տայինովի ձեռքով հասցրված գումարի կապակցությամբ:

«... Ես, 40—50 տարի ալիլի կուլի, վուրքու էն մենձ-մենձ մարդկանց կու ճանաչեմ: Դիփունի հիդ կոճի էլ իմ խաղացի... Ասինք հիմի նրանք մէ-մէ շլապկա ին ծածկի ու մէ-մէ շինել ին զցի վրեններուն ու փքվում են, խաչը դիտենա, չէ թե Հայու աղգին, քու էն հողևոր տերին էլ մե կոպեկի լավություն նընգած տեղն հարկավոր չեն գա...»

Ինչպես դիտենք, պիեսի հորինման տարիներին դաժան պայքար էր գնում գրարարի դեմ: Այդ տարիներին էր, որ Արովյանը համառորեն լծվել էր աշխարհարարի կիրառմանը: Եվ ահա նրա հնչեցրած Քանաքեռի բարբառի կողքին հնչում էին նաև Թիֆլիսահայոց, ախալցխացիների բարբառները, և ժամանակի գրական (ոչ գրարար) լեզուն՝ միաժամանակ նաև Շիրմազանյանի կոմեդիայից:

Թիֆլիսահայոց բարբառը եթե չափածոյով մտել էր գրականության մեջ՝ Սայաթ—Նովայի, Շամշի Մելքոյի և այլոց կողմից, ապա արձակով դեռ չէր մտել: Այս կոմեդիայով էր, որ այն մուտք գործեց արձակի և գրամատուրգիայի բնագավառը:

Բարբառներից բացի, այստեղ ուշագրավ է նաև ժամանակի գրական լեզվի ներկայությունը, որով խոսում են Երեմիա Արծրունին և Եփրեմ վարդապետը:

Ասում են, որ այդ կոմեդիան մի երկու անգամ բեմադրվել է Շիրմազանյանների հայտնի Դարպասում, և եթե ընդհատվել է նրա ներկայացումը, դրա առաջին պատճառը պիտի փնտռել ստիկանության և կառավարության հարուցած արգելքի մեջ, ապա և՛ պիեսի գրամատիկական թերությունների մեջ:

Գ. Շիրմազանյանի կոմեդիայի պարունակած փաստերը հարուստ են: Դրանց հիման վրա մենք որոշ լրացուցիչ տեղեկություններ ենք ստանում այնտեղ նշված բաղմաթիվ անձնավորությունների վերաբերյալ: Տեղեկանում ենք նրանցից շատերի փոխհարաբերությունների մասին: Հիշատակենք, որ պիեսում, գործող անձերից բացի, մասնանշված են նաև 85—90 այլ իրական դեմքեր:

Թե որքան են ճիշտ այդ պիեսում հիշ-

ված փաստերն և փաստաթղթերը, մասամբ մենք կարողացանք ստուգել: Պիեսում, ինչպես ասացինք, տեղ են դառել Ս. Բզնունու երեք փաստաթղթերի պատճենները: Մենք այդ փաստաթղթերից երկուսի տառացիորեն համընկնող տարբերակները դառնք Սիմ. Բզնունու ձեռագիր վարքագրության մեջ, որը պահպանվում է Մասենադարանում: Ինչ վերաբերում է երկրորդ փաստաթղթին՝ դրա օրինակը չգտանք, սակայն դրա բովանդակությունը ցրիվ է տրված նույն ինքնակենսագրության մեջ: Եզրակացնում ենք, որ Ս. Բզնունին ունեցել է և առանձին պատրաստած մի փաստաթուղթ, որի մի օրինակն առայժմ հայտնի է դառնում Գ. Շիրմազանյանի պիեսից: Ինքը Շիրմազանյանն էլ պիեսի տողատակային մի ծանոթագրության մեջ մասնացույց է անում համապատասխան վավերագրեր: Վարդան Օձնեցու անտիպ պատմությունից տեղեկանում ենք, որ նա՝ իր պատմությունը գրելիս, մեծապես օգտվել է Մանվել Ալթունյան Կյումուշխանեցու մի ձեռագիր աշխատությունից՝ «Կշիռ գրութեանց» խորագրով: Այդ աշխատությունը պատկանել է Ն. Աշտարակեցուն, վերջինս դա թողել է Շիրմազանյանների մոտ աքսոր՝ մեկնելուց առաջ: Օձնեցին՝ այդ ձեռագրից օգտվելիս նշել է, որ այն գտնվում է Աղա Գալուստ Շիրմազանյանի տանը: Այս բոլորը հիմք են տալիս համոզվելու, որ մյուս փաստաթղթերն էլ իսկականից են ընդօրինակված: Բացառություն կարող է կազմել միմիայն Սեփոյի կնոջ նամակը, որը հավանաբար ստեղծագործված է:

Որքան էլ անողոք ու խիզախ է Գ. Շիրմազանյանն իր դարի մոռյալ ուժերի դեմ, բայց և այնպես նրա կոմեդիան չունի իր մեջ այն ժամանակ բարբոքված ազգային ազատագրության, լուսավորության, ուսուցողական հետ բարեկամական կապերն ամբողջապես և նման այլ վսեմ գաղափարները: Այդ գաղափարներով է տրոփում նույն տարիներին գրված «Վերք»-ի յուրաքանչյուր տողը, որի ամեն մի նախադասությունից երևում է հեղինակի քաղաքական-գաղափարական դավանանքը: Նույնը չի կարելի ասել «Նկարագրութիւնք...»-ի

մասին: Եվ դա իր պատճառներն ունի. Գ. Շիրմազանյանը փարված էր իր ժամանակակի աշխարհակրոն, որ կոչվում էր ներսիսյան, և Շիրմազանյանը գործում էր, կարծես, ավելի շատ սրպես այդ խմբակի և ոչ թե հասարակության ու հայ ժողովրդի առաջավոր ներկայացուցիչը: Հետագայում նա դարձավ Թիֆլիսի քաղաքապետի և սրոշ ժամանակից հետո արժանացավ իր երբեմնի սիրելի համքարների դաժան սպանալիքին ու հազիվ փրկվեց նրանց պատժիչ խռովությունից:

Դեռևս վերջնականապես պարզված չի Գ. Շիրմազանյանի գաղափարական ու հասարակական գործունեության բնույթը, բայց պարզ է միանգամայն, որ տվյալ գործի մեջ նա, 1841—1842 թվերին հանդես է գալիս սպողիցիոն տրամադրություններով և դիմակազերծ է անում եկեղեցու ղեկավարներին, կաշառակերությունը, շահամուլությունն ու անբարոյական բարքերը և քննադատաբար վեր է հանում իր ժամանակի մի շարք հասարակական հարաբերությունները:

Չնայած իր պրիմիտիվ կառուցվածքին, դրամատիկական թերություններին, պամֆլետային բնույթին, Շիրմազանյանի գործը հանդիսանում է 19-դ դարի սկզբի հայկական նոր ստեղծվող դրամատուրգիայի առաջին նմուշներից մեկը և անկասկած արժանի է մեր գրականության պատմության ուշադրությանը:

* * *

Տեքստը կազմելիս հիմք ընդունեցինք № 8810 ձեռագիրն (A.) իր մի շարք առավելությունների պատճառով (վերջից ավելի ընդարձակ է, բաց թողումներ քիչ ունի և հավանաբար ավելի հին է): Այդ օրինակի համեմատությամբ № 3045 (B) օրինակի ունեցած տարբերությունները ցույց տվինք էջերի տողատակը: Այս հիմնական սկզբունքից երբեմն, ստիպված, շեղվեցինք՝ A օրինակի կոպիտ սխալներն ու բաց թողումները լրացնելով B օրինակի հիման վրա՝ A-ի մասին նշելով տողատակում:

Սուսափելով տեքստը ծանրաբեռնելուց, առատորեն և նույնությամբ կրկնվող սխալներին մասին նշումներ չկատարեցինք տեքստի մեջ. այսպես օրինակ.

ա) «է» և «ե», «Օ» և «Ո», «Յ» և «Հ», «Ի» և «Վ» տառերի սխալ գործածումներն ուղղելիս:

բ) Անունների սխալ գրելաձևերն ուղղելիս:

գ) Բ. Թ. ինիցիալները՝ Բ. Բ.-ով ուղղելիս, որ կնշանակի Բարոն Թոգեն և այլն:

Կատարել ենք նաև սակավաթիվ, բայց անհրաժեշտ, միջամտություններ.

ա. Պատվով գրված աստված («Աձ») բառը լրիվ գրելիս, երբ այն գտնվում էր թիֆլիսահայ բարբառով խոսող անձնավորության մոտ, գրել ենք աստուձ ձևով, չնայած՝ պատվագիրը նույնն էր («Աձ»):

բ. Ելնելով այդ նույն բարբառի պահանջից, երբ B օրինակը հիմք է տվել, փոխել ենք որոշ ձևեր, և A օրինակի մասին ցույց տվել տողատակում, («այսպես օրինակ ռոր»-ը՝ «փուր»-ով, «եմ»-ը՝ «իմ»-ով, «եկեղեցին»՝ «էգեղեցի»-ով և այլն):

գ. Անհրաժեշտ տեղերում գործ ենք ածել չափերաներ, որոնց գործածությունն իսպառ բացակայում է A-ում և մասամբ կա B-ում:

դ. Փակագծերը պատկանում են B օրինակին: A օրինակում փակագծվելիք բառերն ընդգծված են:

ե. Գործող անձանց ցանկը կազմել ենք AB ձևագրերում գտնվող համապատասխան ցանկերի հիման վրա, մտցնելով այնտեղ նաև մոռացված անունները (նշենք, որ այդ ցանկում ցույց տված «Հարություն Աղա Մութաֆյան»-ը որպես գործող անձն, հանդես չի դալիս, նրա մասին միայն հիշատակում կա՝ սկզբի մասում):

Իսկ հիմնականում հիմքային օրինակը թողել ենք անփոփոխ:

Ելնելով ընդունված օրենքից, տեքստի ուղղագրությունը փոխել ենք նորով, բացի գրաբար շարադրված մասերից (խորադիր, նամակներ, դիմումներ, առանձին պարբերություններ, հեղինակային միջամտություններ և այլն):

Տեքստին կցել ենք ծանոթագրություններ, հատուկ անունների ցանկ և բառարան:

✓ 1113
3045

Շնորհագրութիւն

Ինչ ինչ գործոց

Կարաստեալ եղանակով արձանագործութեամբ
Եւրոպի խառն գաղթեցողի ինքնուրույն

Շնորհագրութեամբ յարգասիրէ յոստեմէն
Ի սպիտակ. 1861.

Կարաստեցող Կարաստեցող Կարաստեցող 1852 ԱՅԻԻ

Կարաստեցող Կարաստեցող Կարաստեցող
ու. Կարաստեցող Կարաստեցող Կարաստեցող 1852
1901 Կարաստեցող Կարաստեցող
Կարաստեցող Կարաստեցող

№ 3045 ձեռագրի արխիւապահպան

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ ԻՆՁ-ԻՆՁ ԳՈՐԾՈՑ ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՎԻՃԱԿԱԻՈՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ՀԱՅՈՑ ԳԱՂԹԵԼՈՑ Ի ՏԱՅՍ

Խ Օ Ս Ա Կ Ի Յ Ա Ն Ձ Ի Ն Ք 1

- Կ. Եպս.—Կարապետ արքեպիսկոպոսն², վիճակավոր առաջնորդն Հայոց Վրաստանի և³ գաղթելոց ի Տայս: *
- Գ. Վ.—Գևորգ վարդապետ, ծայրագույն փոքրավոր նորա:
- Հ. Ա.—Հարություն ադա Մութաֆյանց⁴, հարուստ վաճառական արզրուճցի⁵ և այժմ բնակյալ Տ՝Ախլցխա⁶:
- Հ. Կ.—Տիրացու Հակոբ Կարենյան վարժապետ, ձեռնառն⁷ փոքրավոր եպիսկոպոսին (զոր երբեմն գրեմք Հակո)⁸:
- Տ. Դ.⁹—Տիրացու Դավիթն¹⁰:
- Տ. Պ.¹¹—Տիրացու Պետո:
- Մ.¹²—Մաթո:
- Տ.¹³—Տոնական:
- Ս.¹⁴—Սրբո¹⁵:
- Շ. Ա.¹⁶—Պարոն Շեկո¹⁷, ախոռապետ¹⁸ նորա:
- Ա. Խ.—Պարոն Սեփո, խոհակիր նորա¹⁹:
- Հ. Տ.²⁰—Պարոն Հարո, տնտես նորա:

- Թ. Վ.—Թադևոս վարդապետ, նորընծա արեղա նորա:
- Ե. Վ.—Եփրեմ վարդապետ՝ անդամ Կոնստանտնուպոլիսի¹ Թիֆլիզու:
- Տր. Մ.—Տեր Մարկոս քահանայն արզրուճցի²:
- Տր. Հ.—Տեր Հարություն ավագ քահանա մահաեսի:
- Տր. Ա.—Տեր Ավետիք, անդամ Կոնստանտնուպոլիսի:
- Մ. Չ.—Չղնապան Մելքոն³:
- Տր. Հ.—Տեր Հարություն⁴:
- Գ. Ու.⁵—Գերձկների ուստարաշին⁶:
- Գ. Տ. Հ.⁷—Գրիգոր Տեր Հովհաննեսյան⁸:
- Ե. Ա.—Երեմիա Արծրունի (որ երբեմն Ա. գրեմք)⁹:
- Ա. Ա.—Սոլոմոն Արեսայումով¹⁰:
- Գ. Կ.—Գրբաց կին¹¹:
- Ե.—Երեցփոխան—Թիֆլիսի Մեծ Բերդի եկեղեցու¹²:

¹ A Խոսակից անձինք չիք: ² B եպիսկոպոս: ³ A Վրաստանի չիք: B Վրաստանի և չիք: ⁴ B Մութատյան: ⁵ B արզրուճցի: ⁶ B և սա բնակիչ Ախալցխո: ⁷ A ձեռնառն: B ձեռնասուն: ⁸ A փակաղիծ չիք: ⁹ B Տ. Դ. չիք: ¹⁰ B Դավիթ նույնպես: ¹¹ B Տ. Պ. չիք: ¹² B Մ. չիք: ¹³ B Տ. չիք: ¹⁴ B Ս. չիք: ¹⁵ B Սրբո: ¹⁶ B Շ. Ա. չիք: ¹⁷ B Շեկո: ¹⁸ A ախոռապետ: ¹⁹ B ամբողջ սողը չիք: ²⁰ B Հ. Տ. չիք: * Կարծում ենք, որ պիեսի խորագիրը թերի է. պիտի լինի «Նկարագրարիւմի ինչ-ինչ գործոց Կարապետ եպիսկոպոսի վիճակաւոր առաջնորդի հայոց Վրաստանի և գաղթելոց ի տայս»:

¹ B Կոնստանտնուպոլիս: ² B քահանա արզրուճցի: ³ B Մել. Չ.—Չղնապան Մելքո: ⁴ B սողը չիք: ⁵ B Գ. Ու. չիք: ⁶ B ուստարաշի: ⁷ B Գ. Տ. Հ.—չիք: ⁸ A Տողը չիք: ⁹ A Տողը չիք: ¹⁰ A Տողը չիք: ¹¹ AB Տողը չիք: ¹² AB Տողը չիք:

Ն Կ Ա Ր Ա Գ Ր Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն 1.

Կարապետ եպ.—(Ուրախ զիմօք և զըւարթ կերպարանօք հարցանէ).—Հնա, Գևորգ վարդապետ, տեսնո՞ւմի փոստայի Ղազարին:

Գևորգ վարդ.—Հրամէր ես, տեսնա՞, սրբազան:

Կարապետ եպ.—Քեզի՞ բան մը չասնով կամ ամենևին հետն² չխոսացի՞ր³:

Գևորգ վարդ.—Ո՛չ, սրբազան:

Կարապետ եպ.—Թեև խոսացեր էիր՝ ան ինչ պետք էր քեզի՞ բանի մը վերա՞ խորաթեր, երբ ամենևին ինքն ալ չզիտեր, սրովհետև աս⁶ գրերս⁷ կնքած բերով: Գիտե՞ս նոր համբալն՝ ինչ որ ինձ⁸ գրեն կը աս գրերովս:

Գևորգ վարդ.—Ո՛չ, սրբազան, ես դեռևս ոչ թե միայն փոստային գիր չեմ ստացած, նաև⁹, ինչպես դուք ասեք, Ղազարին ինչ գիտեր, որ ինչ¹⁰ ասեր ինձ:

Կարապետ եպ.—Աղեկ համբով մը ասեմ քեզի, Թիֆլիզու առաջնորդութիւնն մեզ են ավեր¹¹, և Սիւնհոզոսն ալ շնորհավորութեան թուղթ մը գրե կը¹² ինձ. ամեն¹³ անդամներն¹⁴ ալ¹⁵ ձեռք են քաշեր:

Գևորգ վարդ.—Ուրեմն աստված շնորհավոր անե, սրբազան. աչքերնիս լույս: Ախալցխու¹⁶ առաջնորդութիւնն սիւն են ավեր¹⁷:

Կարապետ եպ.—Դեռ ևս հայտնի չէ, որդյակ, բայց ինչպես գրե կը Գևորգ վեհապետյանն, ան ալ մենք պետք է կառավարենք, և Թիֆլիզ¹⁸ պետք է մեր աթոռանիստն ըլլա: Ա՛ռ, որդյակ, սա,¹⁹ կարդա՛, որ ես ավելի լաւ հասկանամ, թեպետ հարեանցորեն կարգացի ասոնց²⁰ քանի մը²¹ գրութիւններն, բայց ուշս վրաս չէր (ծիծաղելով): Ասա՛՛ զահվա մը²² ալ շինեն. տիրացու Դավիթ, տիրացու Դավիթ, աղեկ, թանձր զահվա²³, ասա՛, շինեն. շնու ըլլա, շնու: Գևորգ վարդապետ, նստե՛, նստե՛²⁴,

որդյակ, սա, կարդա՛: (Գէորգ վարդապետն ի ձեռս¹ առեալ զմի՛ ի բարեազրոցն² սկսէ³ ընթեռնուլ).

«Վիճակաւոր առաջնորդին հայոց
Ախալցխոյ⁴ տեառն Կարապետ
արքեպիսկոպոսի⁵ և ասպետի⁶
խնդալ ի տէր.

Ըստ յառաջադրութեան մերում՝ տեառն նախարարին՝ եկեղեցական⁷ գործոց, վասն նշանակելոյ զսրբազնութիւն Չեր վիճակաւոր առաջնորդ հայոց Վրաստանու, պատիւ վարկաք ստանալ ՚ի նոցանէ զպատասխան⁸, որով յայտ առնէ և զհամաձայնութիւն իւր. ուստի և Սիւնհոզոսն⁹ Սրբոյ էջմիածնայ կամելով ծանուցանել Չեղ, այսու յայտարարական նամակաւ¹⁰ հարկադրէ զՉեղ, զի որքան կարելին¹¹ է, փութով զնալ ի վիճակն Չեր՝ վասն շարունակելոյ զպարտաւստաշած կարգադրութիւնս¹² նոյն վիճակի:

Մնամք սրբազնութեան Չերում՝
Բարսեղ արքեպիսկոպոս անդամ Սիւն-
հոզոսի.
Յովսէփ արքեպիսկոպոս և¹³ կաւալեր¹⁴.
Ղուկաս արքեպիսկոպոս.
Ստեփան արքեպիսկոպոս Կաշակեր-
եան¹⁵ Արարատեան.
Պրօկուրոր Թ. Ղօրղանեանց¹⁶.
Ատենադպիր Մ. Քարտաշեանց:

1836 զեկտ. 27
ի Սուրբ էջմիածին¹⁷:

Կարապետ եպ.—Ատանկ էր մը գրած. ինչի՞ Բարսեղն, ստորագրելիս, «խոնարհ ծառայ» չէ գրեր, նե՞ տեմեր:

Գևորգ վարդ.—Սրբազան, անդամներն միշտ ասանկ ստորագրեն¹⁸ կը:

1 B Պեղի: 2 B հյուրն: 3 B չի խոսացի: 4 A քեզ: 5 B վրա: 6 B սա: 7 B գրերս չի: 8 B ինձ չի: 9 B նույն: 10 B ինչ չի: 11 B տըվեր: 12 B կոր: 13 A ամմեն: 14 B անդամներով: 15 B ալ չի: 16 B Ախալցխայու: 17 B տըվեր: 18 B Թիֆլիզու: 19 B սա: 20 B ասոնք: 21 A մի: 22 B զայվա: 23 B զայվա: 24 նստե չի:

1 B ի ձեռս չի: 2 B բարեազրոյն: 3 B սկսի: 4 B Ախալցխայու: 5 B արքեպիսկոպոսին: 6 B ասպետին: 7 B հօգևորական: 8 B զպատասխանիս: 9 A Սիւնհոզոսն: B ի Սիւնհոզոսն: 10 B նամակաւ: 11 B կարելի: 12 B կարգադրութիւն: 13 B և չի: 14 A Կավալեր: 15 A Կաշակարեան: 16 A Յ. Ղօրղանեանց: B Թ. Ոգորկունեանց: 17 A 1836 զեկտ. 27 ի Սուրբ էջմիածին չի: 18 B ստորագրին:

Կարապետ եպ.—Որդյակ, նե՞ դեմեք, շիմդի բրդ թիֆլիզ առաջնորդը բղ¹, այսուհետև բաներն առանկով² հառաջ չի քալեր, պետք է այլ ճանապարհ մը փնտռել:

(Տիրացուն բերէ գիտահոգին³):

Գևորգ վարդ.—Ի հարկե, սրբազան, ամեն բանն ժամանակ ունի ուղղելու:

Կարապետ եպ.—Ձէ, իմ ձագուկ, աս տեղն գիտե՞ս ում տեղն էր. աս ներսես եպիսկոպոսի նման մարդո մը տեղ⁴ էր, սր ոչ թե սինոդականք⁵, այլ և յուրյանց կաթուղիկոսն այնրանից անանկ կվախնային⁶, որ ինչպես մկներն կատվիցն կամ թե, աղեկն ասել, գորտերն⁷ չաղալիցն: Ա՛ռ, ան, կարդա՛ս աս գիրն, տեսնեմք⁸ աս լրբազանն⁹ ինչ գրե կը:

(Գևորգ վարդապետն սկսէ ընթեռնուլ).

«Սրբազան հայր Կարապետ արքեպիսկոպոսի, սիրեցելոյ մերոյ¹⁰, ի տէր ողջոյն.

Ըստ հրամանի նախարարի եկեղեցական¹¹ գործոց, այսօր պատիւ վարկաք և սինոդականքն¹² Սրբոյ Աթոռոյս ծանուցանել սրբազնութեան Ձերում, զի նշանակեալ է զՁեզ վիճակաւոր առաջնորդ վրաստանու, ըստ բաղձանաց Ձերոց. ուստի և յուսամ, զի և¹³ դուք, ըստ խոստմանց Ձերոց, վասն անչափ աշխատանաց մերոց, առաքեսցիք առ մեզ փութանակի գիտասացեալ գումարն՝ երկուհարիւր յիսուն (250) ոսկին Հոլանդիոյ¹⁴, Գիտէ տէր, թէ որքան սուտ-ըզորդ եմ խօսացեալ¹⁵ առաջի կաթուղիկոսին, մինչև ի նմանէ ևս զգիր մի առանձին առեալ եմ առ Բ. Բ.: Եւ բաց ՚ի սմանէ, զիտէ՞ք, թէ որպիսի գազանք էին բացեալ զբերանն¹⁶ իւրեանց՝ վասն այսպիսի վիճակի, սակայն ևս, զամէնն ի բաց հերքեալ,

զՁեզ միայն ետու նշանակել: Չայս միայն խնդրեմ. պահել առ Ձեզ ծածկարար, զի վասն երբորդ մասին գումարիս¹ խոստացելոյ ի Ձէնջ, պարտ եմ զջազաց մի գնել յերեան և պարզեել որդւոյ եղբօր կաթուղիկոսին կամ թէ գայլի մի: Ուստի խնդրեմ դարձեալ², շուտով առաքել, զի մի խայտառակ եղէց առաջի նոցա: Ահա, զայս իմանալով, դուք Ձեզէն լերուք դատաւոր, թէ որքան ունի մնալ ինձ վասն այսքան նեղութեանց իմոց:

Մնամ միշտ խոնարհ ծառայ սրբազնութեան Ձերում Յովսէփ արքեպիսկոպոս Մարութեան և կաւալեր:

1836, դեկտ. 27.

Ի Ս. էջմիածին:

Կարապետ եպ.—Նայե, նայե, ինչպիսի գիր գրե կը. 250 ոսկին³ համ բախամով, համ առեերով նշանակե կը. կարծես թե... թեմեսուք գրե կոր...⁴ շուն շան որդին ինչպես համարձակութեան բանեցնե կոր, թե քանի՞ գազանք էին բացյալ⁵ զբերանս յուրյանց, իբր թե ևս ալ գազան մը եմ... շուն շան որդին խայտառակութեան մը սեպե կոր թովմաս Թեումյանի համար այդի մը շառնեին, բայց պատիվ համարե կոր⁶ ասպիսի անիրավ կաշառք վեր առնելն: Ա՛ռ, ան կարդա:

(Գևորգ վարդապետն սկսէ ընթեռնուլ).

«Բարձր Սրբազան Հայր, ամենաողորմած⁷ տէր.

Մեծաւ ջերմեռանդութեամբ համբուրելով զսրբութիւն աջոյ սրբազնութեան Ձերում, յուսամ՝ ցժամանել զբոյս՝ ողջ և առողջ լիջիք: Պատիւ վարկայ համառօտ գրութեամբ շնորհաւորել զվիճակաւոր առաջնորդութիւն Ձեր ի թիֆլիզ, վասնորոյ և ի բազում ժամանակաց հեռէ հետամուտ լեալ, հաղիւ կարողացաք⁸ բերել ի ձեռս: Սրբա-

¹ B նե՛ տեմեք, շիմաի պիղ թիֆլիզ առաջնորդի բղ (ինչ ասել է. հիմի մենք թիֆլիզի առաջնորդն ենք): ² B առանկով չիք: ³ B գահօգէն: ⁴ B տեղ մը: ⁵ A սինոթականք: ⁶ B կը վախնային: ⁷ B գորտն: ⁸ B տեսնենք: ⁹ B սրբազանն: ¹⁰ B մեր: ¹¹ B հոգևորական: ¹² BA սինոդականքն: ¹³ B և չիք: ¹⁴ A Հոլլանդիոյ: ¹⁵ B խօսացել: ¹⁶ B զբերանս:

¹ B գումարին: ² B խնդրեմ, դարձեալ խնդրեմ: ³ B ոսկի: ⁴ B կը: ⁵ B բացեալ էին: ⁶ B այսուհետև նախադասութեան ընդհատված է մինչև հաջորդ նախադասութեան վերջը (կարդա): ⁷ B ողորմած: ⁸ A կարողացանք:

զան, երզնում ի սուրբ օծեալ աջն Չեր, թէ
անալրանայ տարին, յորս շարունակեալ եմք
զբել միմեանց՝ վասն այսր տոարկայի, չէ
մնացեալ անդամ Սինողի՝ կամ դիւանա-
դպիր կամ գրագիր, որոց չիցեմ աղերսեալ
վասն այսր: Ինչեկիցէ, թէպէտ ըստ բաւակա-
նին կրեցաք զաշխատութիւն, այլ այսու-
ամենայնիւ, սղորմութեամբն աստուծոյ,
վերջն բարի եղև:

Սրբազան, աւելորդ համարիմ վերստին
ի միտս բերել Ձեզ գնազար հինգհարիւր
մանէթն, վասնորոյ համարեա թէ ստորա-
գրութեամբ իմով և եղբօր իմոյ մուրհակք²
եմք աւելալ երկուց անձանց, այսինքն նո-
րին վեհապետութեանն և Բարսեղ եպիսկո-
պոսին, թէպէտ և չկամէի զանունս նոցա
նշանակել, զի և այլն և այլն և այլն: Ի հարկէ,
զայսքան³ աշխատանս՝ մեր շունիք թողուլ
առանց վարձուց⁵: Չայս ևս խնդրեմ ի յուշ
բերել անուանակցի իմում հայր Գէորդ
արժանապատիւ վարդապետին, որ ունի
մնալ յԱխալցխայ՝ ՚ի տեղի Չեր, զի չմո-
ւսացի յիւրմէ կողմանէ զաջահամբոյրն մեր
առաքել:

Մնամ բարձր սրբազնութեան Չերում
կատարեալ հպատակութեամբ խոնարհ
ծառայ՝ Գէորդ վարդապետ վեհապետ-
եան աշտարակեցի:

1836. դեկտ. 27
Ի Սուրբ Աթոռն:

Կարապետ.— Ազամ⁸, աս շուն շան որդի-
քն զազանի ըման⁹ հարձակվին կը մարդս
վրա, ենիչարիքն¹⁰ ասոնց վրա լավ էին:
Պիղծ շան որդին զբե կը ավելորդ համարիմ
և թե 1500 մանեթի համար թեմեաւք մը
եմ տված և թե ինձ համար ալ պարզե մը
ավելորդարար խավրե, և հետո թե Գէորդ
վարդապետին ասա, ան ալ ինձ համար
խավրեին չմոտանա. անանկ մտածե կոր
1500 մանեթն ստացավ, մնաց մյուս պար-
զեններն... Ա՛ս, ս՛ս, ս՛ս կարդա, տեսնենք,
ս՛ս ինչ հաշա կոր:

1 A սինոթի: 2 A մուրհակ: 3 B այսքան: 4 B աշ-
խատանն: 5 B վարձուց չիք, նրա փոխարեն՝ բաղ-
մակեա: 6 յԱխալցխայ: 7 B խոնարհ ծառայ չիք:
8 B. Ատամ: 9 B նման: 10 B ենիչարիքն:

(Գէորդ վարդապետն սկսէ ընթեռնուլ).
«Բարձր սրբազան հոգևոր հօր իմում
Կարապետի արքեպիսկոպոսի
սրբոյ՝ աջոյն ջերմեռանդ սրախ համբոյր.

Սրբազան, գիտեմ, շատը գրած կլինեն²
Ձեզ: Ես, աշխարհական գոլով, ուզում եմ
մին բառով ասել, թե շնորհավոր լինի, սրով-
հեռե փոշտի ժամանակն անց է կենում և
ես ժամանակ չունեմ շատ³ մտածելու և գրոց⁴
զբելու, միայն չմոտանաք իմ աջահամ-
բոյրն: Ամենիցն⁵ ավելի հարկավորն, կա-
րող եմ համարձակ ասել, իմն է, որովհեռե
Ձեզանն ծածուկ չէ, որ նախ՝ մեծ գերդաս-
տանի տեր եմ, նոցա պահել⁶ պետք է, երկ-
րորդ՝ որ ձեռնարաց՝ մի⁸ մարդ եմ ես. վար-
դապետ չեմ, որ ժողովեմ՝ պահեմ: Պրոկու-
րորն յուրն ձեռաց առավ, բայց ես, տեսաք⁹
ինչ քաղաքավարություն արի, որ մինչև
ցայսօր. ոչինչ չզբեցի Ձեզ այս մասին. և
հավատացե՛ք, եթե Ձեզ համար չկարողա-
նայի¹⁰ մին բան շինել ամենեին, ես¹¹ չէի
էլ ուղել: Ամենից իմ բնությունն հայտնի է,
որ եթե մի մարդս համար մին¹² բան չկա-
տարեմ, երբեք ևս նրանից¹³ աջահամբոյր
պահանջող չեմ: Ուրեմն հույս ունեմ, որ իմ
մարդավարության փոխարենն՝ զուք ևս
պետք է անեք, եթե¹⁴ ոչ՝ Ձեր սուրբ կամքն
է: Աստուծով Թիֆլիզու վիճակավոր առաջ-
նորդության աթոռն շատ թեթե է: Ինչպես
սա էնտեղաց եկավ՝ կաթողիկոս ձեռնադրե-
ցավ, նույնպես էլ սրան¹⁵ շուտ կթաղենք¹⁶
և Ձեզ ևս, շնորհօք աստուծո, սորա տեղն
կը դնենք. և այն ժամանակ¹⁷ իմ ծառա-
յությունն Ձեզ ավելի լավ հայտնի կը լինի
և այլն և այլն և այլն: Միայն իմ 100 ոս-
կին շուտ¹⁸ զրկեք, չմոտանաք:

Մնամ խոնարհ ծառայ բարձր սրբազ-
նութեան Չերում՝
Մկրտիչ Բարտաշով¹⁹:

1936 թիւ. դեկ 27.
Եկջմիածին:

1 B սուրբ: 2 B կը լինեն: 3 B շատ ժամանակ
չունեմ: 4 B գրոց չիք: 5 B Ամենից: 6 B պահելն: 7
B ձեռնարաց: 8 B մի չիք: 9 Այստեղից B-ն ունի հե-
տեյալ գաստիորությունը. ոչինչ չզբեցի Ձեզ մինչև
ցայսօր և ինչ քաղաքավարություն արի, հավատացեք:
10 B չիկարողանայի: 11 B և ես: 12 B մի: 13 B նո-
րանից: 14 A թե: 15 A սրան էլ: 16 B կու թաղենք:
17 B ժամանակն: 18 B շուտով: 19 B Բարտաշեան:

Կարապետ եպ. — Աստ մյուս անգամ կարգա, աղեկ չհասկցա¹:

(Գէորգ վարդապետն կրկնէ, և ապա՝ ասէ Կարապետ եպիսկոպոսն). Ես անանկ կարծեցի, թե գրե կոր կաթուղիկոսին թաղենք կոր, քեզ ալ՝ անոր վերա պետք է թաղենք, բայց անանկ չի գրեր: Ասոր 100 ոսկին, պետք է բան մը շինենք, շուտով խաւրենք, սրտվհեակ, կարծեմ, սա պարտք ալ ունի և մեծ մսխ² ալ ունի. սորանն³ ամենից հարկավոր է:

Գևորգ վարդ. — Հրամեք ես⁴, սրբազան, Պրոկուրորին և ասոր տալն ճշմարիտ հարկավոր են, սրոկուրորին աված ենք... բայց ասորն⁵ ալ պետք է տանք՝ ինչքան⁶ խոտացեր ենք: Ժամանակավ աս⁷ երկուքն ալ⁸ մեզ շատ մեծ-մեծ ծառայություններ կարող են անել:

Կարապետ եպ. — Աղամ⁹, ամենն ալ շուն շան սրդիք են, ինչ կտես¹⁰, ամեն¹¹ բանն¹² ան գազան եպիսկոպոսների ձեռաց մեջն է, որք ողորմելի եփրեմ կաթուղիկոսի¹³ բերանին ըսրձ մը խոթեցին, թե պետք է անպատճառ աս գրիս վրա ձեռք քաշես, թե՛ ես հրաժարվեմ կը կաթողիկոսական աթոռեն. ապա թե ոչ, ահա¹⁴, աս բարձովն քեզ կը խեղդենք¹⁵, վասնորս հանգուցյալն, անձար մնալով, ձեռք էր քաշեր ան գրին վերա, որ և Կարբեցին ան հրաժարական գրովն 10-ից ց 15 հազար¹⁶ ոսկի ալ մխտեց և կաթուղիկոս օժվեցավ:

Գևորգ վարդ. — Սրբազան, առաւծով մի օր ալ Կարբեցվուցն¹⁷ կանեն ալք. անխ, թե որ ան¹⁸ գազան եպիսկոպոսներն մեր կողմն ձգել կարողանայինք¹⁹, աս բանս հառաջ տանելու համար, աղեկ բան մը կը լիներ, մանավանդ ասանկ փուշն պետք է մարդո ալլոց ձեռք քաղել:

Կարապետ եպ. — Աղեկ խորհուրդ մը²⁰ է, բայց ան²¹ ժամանակն ալ բան մըն²² էր,

աս ժամանակն ալ բան մըն է. միայն՝ խոհեմութեամբ ժամանակ ընտրելը¹, շատ փող ունենալն² և մարդույս³ լաւ անուշը⁴. ինչ տեղ ա՛ս երեք բանը⁵ կմիանան⁶, հոն չկարծած բաներն կըլլան:

Գևորգ վարդ. — Սրբազան, երեքն ալ ունինք⁷, մանավանդ ստակ⁸ փարան, որ ժողովեր⁹ ենք, թե՛ սե օրը հարկավոր ածենք: Ինձի¹⁰ քանի մը հազար ոսկի տուր՝ մինչև մին ամիս՝ Կարբեցվուցն¹¹ բարձով կամ դեղով սպանել տամ. և Ձեզ կաթուղիկոս օժել տամ:

Կարապետ եպ. — Չագուկս, ինչ հարկավոր է ատանկ բաներն անել, երբ միամիտ ենք թե, եթե Կարբեցին ասոր-վաղն մեռանի¹² նե, ինձանից բաշխա ալ ո՞վ կա արժանի կաթուղիկոսության¹³ աթոռին, մանավանդ եթե բանն փողի ընկնի, ո՞վ կա ինձ նման հարուստ, որ կարողանա ամեն տեղ, ուր որ հարկավոր է, մսխել՝ մինին երկու: Բացի սմանե, այժմ, որ Թիֆլիզ կերթանք և եթե ան տեղ ալ իշխանների սիրտն շահենք, միամիտ կացիր, որ պետք է կաթուղիկոս ըլլամ. ևս առավել, գիտես, այսօր կաթուղիկոսությունն Թիֆլիզու իշխանաց ձեռքին¹⁴ է:

Գևորգ վարդ. — Թեպետ ատ առպես է, բայց աս ալ կա, թե ռով ոք ճանաչէ զմարդիկ, խրատի, շյուսալ¹⁵ ի նոսա». վասնորս ուղու¹⁶ եմ մին օր հառաջ ես ալ Վեհապետյան ստորադրել¹⁷. Թե հազար¹⁸ ոսկի տամ կերակուր եփողին կամ խահվա¹⁹ շինողին, Կարբեցվո հարը-մարը կանիծեմ, և թե քանի մը հազար ոսկի ալ ասոր-անոր տամ նե, կը տեսնանք քանի մը ամիս²⁰ չի քաշել, դուք ալ²¹ կաթուղիկոս եղած:

Կարապետ եպ. — Ասոր վրա առանձին ժամանակ մը պետք է գտնել՝ աղեկ խորհելու²¹: Ա՛ո, աս գիրս²² կարդա, տեսնենք աս առջի անգամս ինչ կուզե ասել:

(Գէորգ վարդապետն ընթեռնու)

1 B չհասկրցա: 2 B մրսի: 3 B սրան: 4 A Հրամեքս: 5 B սրանն: 6 A ինչքան չիք: 7 B այս: 8 A ալ չիք: 9 B Ատամ: 10 B կրտես: 11 B ում: 12 B բանը: 13 A կաթողիկոսին: 14 B ահա չիք: 15 B կը խեղդենք: 16 B ասոր կամ ասանքնից հազար: 17 B. Կարբեցուն: 18 B. աս: 19 A կարողանանք: 20 B մն: 21 B այն: 22 B մըն:

1 B ընտրելն: 2 B ունենալը: 3 B մարդո: 4 B անուշ է: 5 B բանն: 6 B կը միանան: 7 A ունիք: 8 B սպիտակ: 9 B ժողովեր: 10 B ինձի: 11 B Կարբեցուն: 12 B մեռնի: 13 B կաթուղիկոսի: 14 B ձեռքն: 15 A շնոսալ: 16 A ստորադրվիմ: 17 A 100: 18 B գահվա: 19 B. քանի ամիս մը: 20 A ալ չիք: 21 B խորհելու: 22 B դիրք:

«Բարձր սրբազան Կարապետ արքեպիսկոպոսի¹, ի սուրբ սրտէ սիրեցեալ եղբօր մերում², ողջոյն.

Ի հարկէ, նախքան զընթեռնուլ Ձեր զայս մեր զիր³, ունիք ընկալնուլ⁴ զլուր առաջնորդութեան Ձերոյ ի Թիֆլիզ⁵ ի գրութենէ Սիւնհոզոսին, ուստի աւելորդ համարիմ զայսմ առարկայէ երկարաբանել. միայն պատճառ կարճապատ գրութեան իմոյ էր. նախ՝ շնորհաւորել Ձեզ զայդպիսի արդիւնաւոր առաջնորդութիւն Ձեր և ապա՝ ի միտ բերել սուրբ եղբայրութեան Ձերում զքանի մի գրութիւնս Ձեր, որ յաղագս այսր վիճակի էին, ընդ որս և զխոստացեալս⁶ ի նոսա ի Ձէնջ⁷ զերեք⁸ հարիւր ոսկին...

Գիտէ՞ք-զիարդ խոչընդոտն էին ինձ անգամք Սինոթի⁹, մանաւանդ զի և ամենեքեան համբարձեալ էին զզլուխս իւրեանց վասն այսր վիճակի, Թէպէտ և յոյս նոցա ոչնչացաւ¹⁰ տեսեալ զանմիաբանութիւն իմ՝ ի խորհուրդս նոցա: Սրբազան եղբայր, խնդրեմ զառաքել այսր զուժարի այնպէս արասցիք, զի մի ոք ի միարանից իմասցի կամ թէ լաւ ևս է առաքել ձեռամբ հայրենակցաց՝ ձերոց¹¹ գիւժրեցուց¹², որք մերձ զոլով յԱթոռն կարող են ձեռամբ ուրումն հաւատարիմ զացողի¹³ յԱթոռն ծածկարար յանձնել մեզ: Չհասանել Ձեր ի Թիֆլիզ, ի հարկէ, ծանուցանելուց էք մեզ և նոյնպէս թէ պատահեսցէն անդ զժուար գործք, յսրոց կարողասցիք քաղել զարդիւնս (որ է աղբիւր ամենայն հարստութեան յառաջնորդութիւնսն¹⁴): Ես ևս ըստ գրութեան Ձերում փոքու ինչ¹⁵ արգեամք կատարեցից ի Սիւնհոզոսի. առ այս լերուք¹⁶ միամիտ և յուսացեալ միշտ, զի եմ՝ ի սրտէ բարեացկամ եղբայր Ձերդ սրբազնութեան՝

Բարսեղ արքեպիսկոպոս,
անդամ Սինոզի¹⁷:

Կարապետ եպ. — Գեորգ վարդապետ, ասոր բերանն բան մը պետք է ձգել¹⁸, որովհետև

շատ հեղ մեզ հարկավոր կըլլա աս: Թեպետ ինքը¹ շատ խելացի չէ, բայց ան անխելացությամբն² կարող է մեզ ծառայություններ ընել. վասնորս անպատճառ ասոր զիր մը զրենք զանազան դատարի³ հույս տալով: Հն, ան, գառնուկս, առ, տեսնենք, թե Ստեփանն Կաշակերն ինչ կուզե: Հնյ, շուն շան որդին, աս ալ յուրյան մարդո մը տեղ սեպե, ան ալ կուզե մեզմե բան մը խելի:

(Գէորգ վարդապետ սկսէ ընթեռնուլ).

«Բարձր սրբազան Կարապետ արքեպիսկոպոսի Սրբոյ աջոյն համբոյր խոնարհական.

Սրբազնասուրբ հայր, երեք աւուրքք յառաջ, ստացաք զհրաման ի⁴ նախարարէն⁵ եկեղեցական գործոց, նշանակել զսրբազանութիւն Ձեր վիճակաւոր առաջնորդ Վրաստանու, վասնորոյ և երեկն, սրպես հարկն էր, զրեցաւ ի Սիւնհոզոսի յայտարարական համակ առ ձեզ, սրում և ամենայն սինոթականքս⁶ ստորադրեցաք. այլ այսու⁷ ծաներուք, զի յայսմ իսկ պահու, ի կէս զիշերի, հասան յականջս⁸ իմ՝ ի լրտես տիրացուաց և⁹ գրադրաց ոմանց, զորս ունեմ շահեալ առ անդամս Սիւնհոզոսի և յայլ հարկաւոր տեղիս, իրր թէ ոմանք չար և չիք հողիք զրեալ են առ սրբազնութիւն Ձեր, զի առաքեսցիք առ նոսա զզրամս ի պարզե, իրր՝ ի¹⁰ փոխարէն աշխատանաց նոցա, վասն առաջնորդութեան Ձերոյ:

Սրբազան հայր, ի հարկէ, անյայտ չէ ի Ձէնջ առածն, թէ՛ իմն և քոյն է՛ն աղբիւր երկպառակութեանց և կոռուց¹¹: Մեք ի վազուց ժամանակաց հետէ, զմիմեանս ճանաչելով, մինչև ցայսօր չէ լեալ¹² ի մէջ մեր իմն և քոյն, ուստի և շաղկապն սիրոյ մերոյ այսպէս սուրբ և անխախտելի մնացեալ է մինչև ցայսօր և շնորհօք հոգւոյն սրբոյ, տեսցէ մինչև յաւիտեանս¹³:

Սրբազնասուրբ հայր, զիտէք, զի ամէն¹⁴ ոք քրիստոնեայ պարտ է երկնչիլ¹⁵ յաս-

¹ B արքեպիսկոպոս: ² B իմոյ: ³ B զիր մեր: ⁴ B ընկալեալ: ⁵ B զխոստացեալ: ⁶ B ի Ձէնջ չիք: ⁷ B երեք: ⁸ B Սինոզի: ⁹ B ոչնչացան: ¹⁰ B մերոց: ¹¹ A գուժրեցուց: ¹² B գնացողի: ¹³ B յառաջնորդութեան: ¹⁴ B ինչ չիք: ¹⁵ B լերուք չիք: ¹⁶ B Սինոթի: ¹⁷ B ձգելի:

¹ B. ինքն: ² A ան խելացությունով: ³ B տեսալ: ⁴ B ի չիք: ⁵ B նախարարին: ⁶ B՝ սինոզականքս: ⁷ A այսու չիք: ⁸ A հականջս: B յականջս: ⁹ B ի չիք: ¹⁰ B կոռուց: ¹¹ B եղեալ: ¹² B ցյաւիտեանս: ¹³ A ամէն չիք: ¹⁴ B երկնչիլ:

տուժոյ և յետ աստուժոյ երկնչիւ¹ առաւելապէս յայնմանէ, որ չերկնչի ի նմանէ: Ահա այժմեան միարանք աթոռոյս են ի նոցանէ, որք չերկնչին² յաստուժոյ, զի պաշտօնն³ իւրեանց մտապեղալ, կողոպտեն զորորմելի ժողովուրդն⁴ և զմիմեանս ևս առանց խղճմտանաց, զհոգևորական անուռն⁵ կրեն, բայց ևս չեն արժանի անուռն⁶ խողի: Այժմեան զլուխն եկեղեցւոյ սրբոյ, զոր անուանեմք⁷ կաթուղիկոս, չէ՛ կաթուղիկոս, այլ՝ զայթակղոս⁸, եպիսկոպոսք չեն եպիսկոպոսք, այլ՝ եպիկորոսք⁹, ոչ վարդապետք¹⁰ այլ՝ վատապէտք¹¹, միանգամայն ամենայն վանականք զարուս¹² են վանականք՝ խղճալի ազգին մերոյ:

Ինչեկեցէ, քանի մի տողիւք արժան համարիմ զզուշացուցանել զՁեզ, զի ընթերցեալ զգրութիւնն¹³ միարանից՝ զեջիք ի ներքոյ թաղիքի, մի ումեք փարայ և եթ առաքելով, զի թէ ի սկզբանն այսպիսի եղանակաւ վարել բարեհաճեցիք ընդ սոսա, զկնի քանի մի ամսոց անհնար¹⁴ է մնալ Ձեզ ի վիճակի Ձերում: Թէպէտ իւրաքանչիւր ոք կամի այժմ զինքն պատկերացուցանել բարեկամ և կատարող զսրծոց Ձերոց, սակայն սուտ է, ամենայն¹⁵ խորամանկ, քսու, խարերայք և միտակար վարուք իւրեանց թշնամիք էին և ենն սրբազնութեան¹⁶ Ձերում¹⁷: մինչ ցայն աստիճան, զի իւրաքանչիւրն ցանկայր ի սրաի իւրում, զիարդ և իցէ եղանակաւ, յինքն զրաւել զառաջնորդութեան վիճակն Ձեր, այլ այժմ տեսեալ զի սչինչ¹⁸ կարողացան շահիլ, վասնորոյ կամին վերին երեսօք շոգոմել և զրգուել¹⁹ զՁեզ, և քաղաքավարութեամբ ևս²⁰ զինքեանս բարեկամ ձեացուցանելով, կթել ի Ձէնջ զսպիտակն²¹ զրամ: Կարելի է կարծիցէք, թէ այս զրութիւն իմ մարդահաճութիւն իցէ կամ ստութիւն, այլ լիբուք միամիտ, զի ճշմարտութիւնն

հուսկ յետոյ¹ թափանցեալ ի լոյս ելանելոց է ի հաստատութիւն հինաւուրց սերտ² բարեկամութեան մերոյ:

Այժմեան ներդործութիւնք Սիւնհոգոսի ևս³ ըստ ամենայնի խառնփնթոր են. ամեն ոք կամի զինքն փարթամացուցանել կեղեքմամբ, յափշտակութեամբ և կաշառառութեամբ⁴: Իւրաքանչիւր փոքրաւոր և ձեռնասուռն զայթակղոսին զատէ՛, վճռահատէ՛, պարզէ և առնու՛ իրրե զինքնազլուխ սք: Աստուժով զամենայն սրայխութիւն⁵ տեղւոյս առաւել և մի ըստ միոջէ հանգամանօք ի հասանել Ձեր ի Թիֆլիզ⁶ հաղորդեցից սրբազնութեան Ձերում, միմիայն խնդրեմ՝ յընթեանուլ Ձեր զայս իմ զրութիւն՝ պատաստել⁷ իսկոյն և ընկենուլ⁸ ի հուր, զի մի անկցի յապագայս⁹ ի ձեռս սմանց ընտանի թշնամեաց:

Ներեցէք, զի շունիմ զժամանակ երկար զրելոյ, ժամանակ փօռտայի¹⁰ անցանէ. միայն եթէ զքանի մի հարիւր ոսկի առաքեսցիք առ իս, կարող եմ այնու աւելի ևս լաւ եղանակաւ շահել զլրտեստ, որք կարող են արդիւնաւորիլ¹¹ սրբազնութեան Ձերում զմեծամեծ¹² վաստակս:

Ե՛մ և մնամ բարձր սրբազնութեան Ձերում յարածամ խոնարհ ծառայ Ստեփան եպիսկոպոս Կաշակերեան¹³ Աբարատեանց¹⁴ և ասպետս:

Կարապետ եպ. — Տես, Գևորգ վարդապետ, քեզ քանի քանի հեղ¹⁵ ասած եմ, թե՛ Աթոռաթն¹⁶ օրինավոր հոգևորական մի¹⁷ չկա, որ նախանձ¹⁸ հասարակ օգտի՛ սեր առ հայրենիս, ազնվական նախանձափորություն փառաց և համեստություն յուր աստիճանի կամ կողմանն¹⁹ համեմատ ունենա. և կարող եմ ասել համարձակ²⁰ թե չի պետք է ալ ըլլա, որքան որ մեր ազգի հոգևորականներ աննշան ազգից հառաջ կը դան: Լավ իմացիք²¹, որ ոչ մինի արյունն հոտակ չէ, շատի հարը մարն²² ալ հայտնի չէ,

1 B երկնչիւ: 2 B չերկնչեն: 3 A պաշտօն: 4 B ժողովուրդս: 5 B անուռն: 6 B անուռն: 7 B անուանի: 8 B զայթակղոս: 9 B եպիկորոսք: 10 B վարդապետ: 11 B վատապէտք: 12 B տեղիս: 13 B զգրութիւն: 14 B անհնարին: 15 B ամենեկն: 16 B սրբազնութեանդ: 17 B Ձերում չիք: 18 B գոչինչ: 19 B զրգուել: 20 B և: 21 B և զսպիտակն:

1 A ուրեմն: 2 A սիրտ: 3 A և: 4 A կաշառակրթութեամբ: 5 B սրայխութիւնն: 6 B Տիֆլիս: 7 B պատասել: 8 A ընկենուլ: 9 B յապայս: 10 B փոշաի: 11 B արդիւնաւորել: 12 B զմեծապէս: 13 A Կաշակերեան: B Կաշակերեան: 14 B Աբարատեան: 15 B հեղ մք: 16 B Աթոռ: 17 B մք: 18 A նախանց: 19 B կողման: 20 A համարյա: 21 A իմացի: 22 A մարն:

անոր համար ալ բնությունն խառն և՛ յուրյանց բարքն չարությամբ և ամեն կերպ-կերպ ախտալուք ապականված է: Նայե՛, ինչ խարերալուծյուն, կեղծավորություն, ավազակություն, յրբություն ասեա՛ դոցա մեջն կը գտնվի²: Աս ի՛նչ են, ի՛նչ գրություններ են, կարելի՞ է մը այսքան գրությունից բարի օրինակ մը սովորել... Քնով լիցի... Ամենը թող տանք. աս Կաշակերի վրա խոսենք, որ դեռ ևս մտիս է³ նրա գրությունն՝ ինչ որ կարգացիր: Աս լիրբ և կեղծավորն⁴ անանկ⁵ կարծեր է, թե՛ ինչի՞ բան մը անբաստանան Կարապետ արքեպիսկոպոսից⁶ և ես գատարի մնամ, վասնորս վեր⁷ է առեր և գրեր է ասանկ խորամանկ ոճով մը⁸ և սրտացավությամբ, որ ինձ հրապուրե և ոչ մինին ալ փարա մը չտամ⁹: Այ շուն-շան օրդի:

Տիրացու Տոնական, տիրացու Տոնական, ասա լավ խոհով¹⁰ մը շինեն, թանձր բլլա, ձագուկս¹¹:

Գևորգ վարդ.— Սրբազան, բոլոր հոգևորականքս միմյանց աղեկ կը ճանչնանք, թե ինչ եմք¹², աս թող տանք, միայն պետք է աղեկ զգուշություն ընելո՛ւ ատոնց¹³ պատասխանն գրելիս. ան ասեք, թե մեր աստեղու վիճակն¹⁴ կամ նորն ի՛նչ կարգադրությամբ կամիք կառավարել:

Կարապետ եպ.— Որդյակ, նախ մեր տեղվույս¹⁵ վիճակի կառավարությունն, ես ալ չգիտեմ, ումին հանձնենք. քեզ չեմ կարող հոս թողի¹⁶ տալ, սրովհետե թիֆլիզ, ես, առանց քեզ, չեմ կարող բան մը ներգործել. երկրորդ, հոս թիֆլիզեցիք կան, պետք է անոնց հարցանել, թե սվք են թիֆլիզ աղեկ մարդիկ, որ նոցա հեա¹⁷ բարեկամանանք, որ նոքա մեզ քանի մը ամիս առաջ-նորդություն ընեն, մինչև մեք¹⁸ ալ փոքր ի շատե սովորենք:

Գևորգ վարդ.— Սրբազան, թիֆլիզ, աղ-

նիվ, Ստեփան աղա Տալինովի լման, բարեկամ ունեմք¹, որ ամեն բանն մեզ ցույց կը տա, ի՛նչ հարկավոր է սերիշ մարդ փնտռել²: Սրբազան, դարձյալ իմ մտքեն չը անցներ³, թե ասքան գրությանցը⁴ անպատասխան թողի տալն՝ անկարելի բան մը է, և մյուս կողմն ալ նայեմ⁵ կոր, որ բոլորին ալ առանց պարզելի ալ չէ կարելի թողնել⁶. միթե անոնց պես գաղանների⁷ բերանը գոցելը գլուխ գալու բան մը է, քավ լիցի...

Կարապետ եպ.— Ազամ, քյոփեկ հյուրյուր, քերվան կեզար⁸, անոնց գրությանց պատասխանը ես գրել տամ կը. քեզ հարկավոր չէ ամենեին մտածել:

Գևորգ վարդ.— Դուք գիտեք, սրբազան, միայն կուզելի ես ալ լսել, թե ինչ պետք է գրեք:

Կարապետ եպ.— Ի՛նչ պետք է գրեմ. գրեմ կը, թե ինձի⁹ ներկեցեք, աս օրերս հատակ¹⁰ չունեի, խավրել էի¹¹, և ունեցածս ալ ճանապարհի մսի¹² առի, աստուծով թիֆլիզ հասածներիս¹³ խավրենք¹⁴ կը. անոնք ալ աս հուսովի կը համբերեն քանի մը ամիս, մինչև նոցանե մինն կմեռնի¹⁵, մյուսն աթոռն դուրս կը խավրեն, մյուսին անդամութենե վար կը ձգեն, կամ թե մինչև¹⁶ ան ժամանակն ինչ պատահմունքներ կըլլան, ասաված գիտե, կամ թե, երբ տեսան՝ ուշացավ¹⁷, ան ժամանակ¹⁸ ինչ որ կը տանք՝ կը ունդունեն¹⁹ անձարութենե: Ազամ²⁰, անոնք մեզ²¹ յնչ են տվեր²² և փարեն կուզեն:

Գևորգ վարդ.— Ամեն մարդ գիտե, սրբազան, դուք հարյուր հազար ոսկի²³ ստակ կունենաք, միթե անոնք կհավատան, թե՛

¹ A և չիք: ² B գտնվի: ³ B օրդի աս ևս մտիկ գիր (եոր դեռ ևս մտիս է՝-ի փոխարեն): ⁴ B կեղծավորս: ⁵ B անանկ չիք: ⁶ B արքեպիսկոպոսն: ⁷ B գիր: ⁸ B խորամանկությունով մը: ⁹ կըտամ: ¹⁰ B զահվա: ¹¹ B ձագուկ ¹² B ենք: ¹³ B ատոնց: ¹⁴ B վիճակը: ¹⁵ B տեղույս: ¹⁶ B թող: ¹⁷ A յետ Այսպես նաև ամենուր, ուստի ուղղմանն այլևս ցույց չենք տալու: ¹⁸ B մենք:

¹ B մի ունիմք: ² A փնդոել: ³ B չի անցներ: ⁴ A գրությունիցը: ⁵ B նայիմ: ⁶ B պարզելի թողնել չէ կարելի (պարզելի ալ չէ կարելի թողնել)-ի փոխարեն): ⁷ B գաղաների: ⁸ B Ատամ, քեոփեք հյուրեր՝ քերվան կեչեր: (Այ մարդ, շունը կհաջի՛ քարավանը կանցնի: Ունի շունը հաջի՛ քամին տանի՝ առածի լմաստը): ⁹ B ինձ: ¹⁰ B ըստակ: ¹¹ B խավրելի: ¹² B մըսի: ¹³ B հասածիս պես: ¹⁴ B խավրեմ: ¹⁵ B կը մեռնի: ¹⁶ B մինչև չիք: ¹⁷ B տեսանք ուրացավ: ¹⁸ B ժամանակը: ¹⁹ B կընդունեն: ²⁰ B Ատամ: ²¹ B մեզի: ²² B տրվեր: ²³ A ոսկի չիք:

դուք հազիվ եք կարողացել Ձեր ճանապարհի մասին¹ գտնել:

Կարապետ եպ.— Որդեակ, դու որ գիտես, անանկ կարծես կը, թե այլք անգիտեն, թե մեք ատրան ստակ ունեմք²:

Վեորդ վարդ.— Սրբազան, աշխարհքի³ աչքը⁴-բերանը դոցեին անկարելի է. և բացի սրանից, մարդ ատալիսի բաներով յուր հաճատարմությունը⁵ կը կորցնի⁶: Մեք այսուհետև մեծ-մեծ ակնկալություններ ունեմք⁷ ստանալու անոնցից⁸. աս փոքր հանձնարարությանց⁹ համար աղեկ չէ նոցա խարելն (եբեան շրջեալ ի միւս կողմն ասէ¹⁰).

Մտիկ տվեք սրբազանին¹¹:

Շլինքն հաստ, միբութն երկար և խելքն կարճ.

Ինքն ազան, շատ կխոստանա¹², ոչինչ չի տա,

էնպես գիտե դատարի խոսքով, սուտ հույսերով,

էսպես դործեր առաջ կերթա:

Ո՛հ, ո՛հ, ո՛հ, ևս ալ¹³ օր մը սորա լման¹⁴ պետք է լինեմ,

Մեր խեղճ ազգի աշխատանքը, անմեղ տեղը, նստեմ՝ ուտեմ:

Թե եպիսկոպոս աս չէր¹⁵ եղեր՝

Պետք էր բանի դուրուշանոց¹⁶ մշակի պես,

Եւ ոչ ասանկ՝ խոռա¹⁷ շորեր,

կալ օղաներ,¹⁸

Շատ ծառաներ¹⁹,

Թանգակերակրեր²⁰

Բաղմեր՝ սուտեր,

Հազներ²¹ մաշեր,

Գոռար, փոնչար²²

Գազանի պես:

(Յեպիսկոպոսն ասէ).

Սրբազան, այսուամենայնիվ²³ Ձեր սուրբ կամքն է, ինչպես բարեհաճեմք²⁴ կը՝ անպես²⁵ արեք:

¹ B մրտին: ² B ունինք: ³ B աշխարհքի: ⁴ B աչքն: ⁵ B հաճատարմությունն: ⁶ B կորցնի: ⁷ B ունիմք: ⁸ B անոցից: ⁹ B յանձնարարությանցից: ¹⁰ B ասէ Գեորգ վարդապետն: ¹¹ B սրբազանիս: ¹² B կը խոստանա: ¹³ A ալ, ալ: ¹⁴ B նման: ¹⁵ B չէ: ¹⁶ B դուրուշանոց: ¹⁷ B խոռա: ¹⁸ B օտաներ: ¹⁹ B ծառայներ: ²⁰ B կերակրերներ: ²¹ A հարներ: ²² B փոնչեր: ²³ B այսուհետև: ²⁴ B բարեհաճեմք: ²⁵ B այնպես:

Կարապետ եպ.— Չէ՛, որդյակ, աղեկ գիտես, որ 1500 սակի տվեր ենք Տայինովի ձեռքն¹ Բ. Բ.² կուսակալին³, 1000 սակի Կարբեցվուշն⁴, 500 սակի ալ⁵ Պրսկուրոր Դորդանովին⁶ և 1000 սակի ալ ասոր-անոր տված⁷ կըլլանք, դեռ ևս հաշիվ չեմ բերեր ալմաստ⁸ մասնիքը, որ Գալիթկա Սուրենյանցին⁹ ենք տվեր¹⁰ քանի մը մանր բաների հետ, հաշիվ արա՛, անքան բաժնեցինք բավական չեղանով, ասոնց ալ նորեն բաժնենք:

Վեորդ վարդ.— Սրբազան, ատ անցած բան մը է, բայց ասոնք, որ բան մը կուղեն¹¹ ոչ թե անոնց լման¹² կառնեն¹³ և հետ կքաշվեն¹⁴, այլ այսուհետև ինչ գործ ունենանք աս¹⁵ երկու վիճակումն, դարձյալ սոցա ձեռքովն¹⁶ պետք է անցնի, վասնորո մեզ համար ավելի լավ է, որ ապագայից համար փոքր բանով այժմ բավականություն տանք անոնց և աչքերնին դոցենք:

Կարապետ եպ.— Աս հետո նայենք կը, ժամանակ ունեմք¹⁷ մտածելու. ասա¹⁸ այժմ, թե վաղն, որ ժողովուրդք, իհարկե, կզան¹⁹ մեր նոր առաջնորդությունն շնորհավորելու, հարկավոր է անոնց պատվել բախիով, թե խայճվայով²⁰ կամ թե կերակրով:

Վեորդ վարդ.— Աս, ալ հետո նայենք կը:

Կարապետ եպ.— Է՛հ, աղեկ, ատ ալ հետո նայեմք²¹ կը, բայց կամիմ Թաղեսո վարդապետին, թե ասոր-վաղն²² աստուծով զա՛ նե, մեզանե հառաջ խավրել թիֆլիզ:

Վեորդ վարդ.— Աս ալ հետո նայենք կը:

Կարապետ եպ.— Որովհետև Արղությանց Ստեփանն, ի հարկե, քանի մի օր հառաջ լսեր կը աս մեր համբալն, վասնորո, ինչ արդյունավոր գործ լինի հոն՝ կվերջացնեն²³, և երբ մեք գնանք հոն՝ կտեսնանք²⁴ ամենին կթել է և մեզ ալ ոչինչ չի²⁵ թողել:

Վեորդ վարդ.— Ա՛տ ալ հետո նայենք կը:

Կարապետ եպ.— Ինչի՞ ստանկ խոժոռեցար:

¹ B ձեռք: ² A Բ. Բ.: ³ B կնկլին: ⁴ B Կարբեցուշն: ⁵ B ալ չիք: ⁶ B Դուրդանովին: ⁷ B տրված: ⁸ A ալմաստ: ⁹ B Գալիթկա Սուրենյանցին: ¹⁰ B տրվեր: ¹¹ B չուղեն: ¹² B նման: ¹³ B չառնեն: ¹⁴ B կը քաշուին: ¹⁵ B աս: ¹⁶ B ձեռքով: ¹⁷ B ունինք: ¹⁸ B ասա, ասա: ¹⁹ B կը զան: ²⁰ B խանգով: ²¹ B նայինք: ²² B վաղը: ²³ B կը վերջացնեն: ²⁴ B կը տեսնենք: ²⁵ B է:

Գևորգ վարդ.— Անտեղ, սրբադան, ինչ արդյունավոր գործ պետք է ըլլա, որ 10—15 օրվան միջին կարողանա վերջացնել և արդյունք ժողովել:

Կարապետ եպ.— Հայ¹ անմիա, մինչև ցայսօր չկարողացան հասկանալ, թե՛ եթե թիֆլիս ապարդյուն տեղ մը էր եղել², անխել էի, որ անքան պատրաստ³ ժողոված փողերն տվի ասոր-անոր: Ամենայն արդյունավոր աղբյուրներն⁴ թույլ տամ, քեզ մինն պատմեմ, որ աղեկ հասկանաս, դու չես ճանչնար⁵ անտեղու հոգևորականաց բնությունն: Երբ աս համբալն հասավ անոնց ականջն⁶, իմացած կացիր, որ Արդությանցիցն 5 սակով դավադան կառնեն, 7—8 սակով՝ խարա⁷ փխլոն, քանի մը տասնական սակով⁸ ավագ երեցության հրամանն և մանավանդ հարյուրավոր տիրացուք կըլլան հոն, 15—20 սակով⁹ մի գիշերվան միջին միասին քահանա կը ձեռնադրվին, ինչպես քերխանիցն ներկած կտալն կելլե դուրս: Դեռևս շատ ժամանակներ է հարկավոր քեզ, որ ասանկ հնարքներն սովորես¹⁰: Հոհաննես¹¹ Կարբեցին¹², կաթուղիկոս ժամանակն, որ թիֆլիզ գնաց, միթե հաց չուներ թե ջուր՝ Աթոռումն. աս արդյունքներն չէին, որ նրան մազնիսի ըման¹³ քաշեցին-տարան հոն:

Գևորգ վարդ.— Սրբազան, թիֆլիզու հոգևորականաց բնությունն ի՞նչ ընէ, երբ մեր հոգևորականներն շնորհքն դրամով վաճառեն կոր: Միթե Ձեր գիտավարությունն ալ ասանկ ընելն է:

Կարապետ եպ.— Հասցա ի՞նչ պետք է ընենք, որ ստակ¹⁴ ժողովենք¹⁵ հարկավոր եղած ժամանակն գործ դնենք:

Գևորգ վարդ.— Կարծեմ միմիայն ներսես¹⁶ եպիսկոպոսն էր, որ դրամով չէր վաճառեր հոգևորականությունն և այլ էր, լսեր եմ, պատճառն, որ փարա չունենալով, չկարողացավ ալ կաթողիկոս օժովել:

Կարապետ եպ.— Լսե, որդյակ, աշխարհիս շատ մարդիքը¹⁷ սովորությամբ դնան

կոր, քան թե՛ խոհականությամբ, և ահա ասոր համար անոնք, թեպետ մեր աչքին հանճարեղ և խելացի կերևան¹, բայց մեծ գործ հառաջ դալու ժամանակն՝ սխալեն կոր: Ներսեսն ալ անպիսի² մարդկանցից մինն էր... Նայե՛, երեսուն—քառասուն տարի կըլլա, որ ես անոր³ կճանչնամ⁴. Թեպետ այլք կարծեն կոր ան խելացի է, բայց շատ սխալեն կը⁵: Ան անպիսի⁶ մարդ մը է, ինչպես լսեր եմ, թիֆլիզու դուրս գնալիս դեպ ի Բեսարապյա⁷ 5—6⁸ հազար սակի պարտք էր⁹ ունեցեր, որն որ պետք է¹⁰ քսան տարվա¹¹ առաջնորդության միջոցումն երկու հարյուր հազար սակի ժողոված էր եղեր: Անանկ կամակոր և յուր ասածի բնություն մը ունի, որ սչ մի մարդս խորհրդի չի համլեր¹². անքան փողերն քարի, կրի, ալուոխի, ցեխի, չղիտեմ դահա դանադան անպիտան նյութավոր բանի մսխեր կոր, մինչև Պարեղից¹³ վարժապետ բերել ավավ՝ Գաղղիս¹⁴ լեզվի համար, Իսֆահանու¹⁵ մի հայ, մի թուրք՝ պարսից լեզվի համար, Մոսկովու՝ ռուսաց լեզվի համար. և քանի-քանի հազար սակի մսխեր է ասոնց¹⁶ համար՝ չէ՛ կարելի ասել. բայց հարցնես¹⁷ ճւժ համար, ինչի՞, ո՞վ իմացավ, ո՞վ պետք է ատոնք քեզանե հետն վայելել: Նայե՛, վերջն ալ աքսորված մնաց Բեսարաբիա մինչև ցայսօր: Բայց Կարբեցին անանկ անպիտան բաների չի հետևեց, փող ժողովեց և յուր խելքովն անանկ հնար մը խաղաց, որ հիմի տեսնանք կը, ան յուր ժողոված¹⁸ ստակովն¹⁹ կաթուղիկոս եղած և դուրս՝ ամենայն ազգի հայոց:

Գևորգ վարդ.— Սրբազան, ինչպես աշխարհիս²⁰ մեծ-մեծ պաշտոններն²¹ միմիայն մին գլխով առաջ չ'երթար, այլ պետք է նախ՝ ոչ թե միայն գլուխ եղողը խելացի և հարմար ըլլա ան բանին մեջ, որ բանին

1 A Հայ 2 B եղեր: 3 B պատրաստած: 4 B աղբյուրներն: 5 A չանչնար: 6 B ականջն: 7 A խառա: 8 B սակով: 9 B սակով: 10 B սովորես: 11 B հովհաննես: 12 B Կարբեցին չիք: 13 B պետ: 14 B հոտակ: 15 B ժողովենք: 16 B ներսես չիք: 17 B մարդիկը:

1 B կերևան: 2 B անպետ: 3 B անոր ետ: 4 B կը ճանչնամ: 5 B բայց սխալեն կոր: 6 B անպետ: 7 B գնալիս ժամանակն դեպ ի Բեսարաբիո: 8 B 5 կամ 6: 9 B է: 10 B էր: 11 B տարվո: 12 B համլեր: 13 B Պարեղից: 14 B Գաղղիս: 15 B Իսպահանու: 16 B անոնց: 17 B հարցանես: 18 B ժողոված: 19 B հոտակովն: 20 B աշխարհիս: 21 B պաշտոնների:

զլուխ է եղած, այլև¹ նրա ձեռաց տակին² եղողներն³ ալ յուրյան լման⁴ ըլլան: Եթե ասոնց մինի խելացությունը կամ հարմարությունը սակասի ամեն կառավարությունն վեր ի վայր կըլլա. բայց աստված ազատե այնպիսի զլխից և նրա ձեռնասուններից՝ երբ... երբ⁵ բոլորքն⁶ ալ անխել և անհարմար ըլլան յուրյանց պաշտոնին: Ահա, ասոր⁷, Կարբեցին ոչ թե միայն ինքն, այլ յուրյան ձեռաց տակի մարդիքն⁸ ալ անոնցից են, ասոր⁹ համար ալ խեղճ աղղի անունն ալ խոյտառակվեցավ և Կարբեցունն¹⁰ ալ խոյտառակվեցավ:

Կարապետ եպ.— Աղամ¹¹, այդ¹² Կարբեցվո խոյտառակության անունը 10 կամ 20 տարի պետք է քալե¹³, ինչքան որ կենդանի է, կամ թե քանի մը տարի ալ անոր հետն, բայց կաթուղիկոսական անունը հազարավոր տարիներ¹⁴ անցյալ կաթուղիկոսաց շարքումն¹⁵ անմահ տպված կմնա¹⁶:

Փետրգ վարդ.— Ես ատ¹⁷ ոչինչ չեմ սեպեր:

Կարապետ եպ.— Որչափ զլուխ կա աշխարհումս¹⁸, անքան ալ՝ կարծիք: Քո խելքն դեռևս ասանկ բաների չի հասնիլ: Գնա, գնա, Հարություն Աղային ասա՝ մեզ համար քանի մի¹⁹ հարյուր²⁰ ոսկի փող պատրաստե և վաղն շուտով, երբ մինակ²¹ ըլլամ, բերե հոս և թեմեսուքի վրա ալ գրե յուր ձեռորն²²:

Փետրգ վարդ.— Ինչ հարկավոր է, սրբազան, Հարություն Աղայիցն ստակ²³ ուղենք, քան-երեսուն մարդո թեմեսուքներ²⁴ ունենք²⁵. ավելի լավ չէ՞ մի՛ սոցանից²⁶ առնենք, քան՝ նորանե²⁷: Ես կարծեմ Հարություն աղայի²⁸ քովն²⁹ մնալն անպես աներկյուղ է, ինչպես թաղավորական դանձարանն:

Կարապետ եպ.— Լսէ. մյուս անգամ ալ³⁰ ասեմ, անխել ես, սրդյակ, Հարություն

Աղայն հարյուրին 9 կտա¹ շահ, բայց մյուսքն՝ հարյուրին² 15 և 20. ինչ հարկավոր է արժան³ շահ⁴ տվողն թողած՝ թանկիցն ստանանք:

Փետրգ վարդ.— Է՛հ, ... հրամեք ես⁵ սրբազան, ճշմարիտ է, իրավունք ունիք. ուրեմն գնամ իմացումն տամ:

(Ելանէ ի դուրս, և մտանեն⁶ ի ներս տիրացու Յակոյ Կարենեանն և տիրացու Դաւիթն, սրոց ասէ Կարապետ եպիսկոպոսն⁷).

Կարապետ եպ.⁸— Տիրացու Հակո, տիրացու Դավիթ, իմացած եք, որ գիր ստացա, պետք է թիֆլիզ երթանք շուտով, անտեղվո⁹ առաջնորդությունն¹⁰ ալ մեզ են տվեր:

(Յակոն և Դաւիթն ի միասին).

[Յակոբ Կ. և Դավիթ].— աչքերնիս¹¹ լույս¹², շնորհավոր ըլլա:

Հակոբ Կ.¹³ Սրբազան, փառք աստուծո, այսքան մեր աղքատության և նեղությանց վերջն հույս կա՝ այսուհետե լավ ըլլա և մեր անցած նեղություններն մոռանանք Ձեր շնորհքովն¹⁴:

Կարապետ եպ.— Որդյակ, ես, որ միշտ ասեի կը ձեզ՝ սպասեցեք, սպասեցեք, մի՛թե դատարկ տեղն կասեի. իհարկե, ես ալ հույս մը ունեի, թե օր մը¹⁵ իմ բարի դիտավորությունս¹⁶ պետք է կատարվի, որ անով ձեզ միսիթարություն ըլլա: Տեսնե՞ք՝ ինչպես կատարվեցավ:

Հակոբ Կ.— Սրբազան, Ձեզ¹⁷ համար է կատարված, բայց մեզ համար դեռ ևս չէ կատարված, այն ժամանակն¹⁸ կը կատարվի, երբ մեք¹⁹ ալ Կարբեցվո սպասավորաց²⁰ լման աստիճանավոր կըլլանք, գեղի, ծառայից, տան և հատակի²¹ տեր և ոչ թե ասպետ²², որ հացի ալ կարոտ եմք²³:

1 B և չիք 2 B տակը: 3 B եղողներն չիք: 4 B լրման: 5 B երբ: 6 B բոլորն: 7 B ասոր: 8 B մարդիկն: 9 B անոր: 10 A Կարբեցինն: B Կարբեցուն: 11 B Ատամ: 12 B ատ: 13 B քալէ: 14 A տարիներ: 15 B կարգումն: 16 B կը մնա: 17 B ատ: 18 B աշխարհումս: 19 B մի չիք: 20 B հարուր: 21 B մենակ: 22 B ձեռամբն: 23 B ըստակ: 24 B թեմեսուկներ: 25 B ունինք: 26 B նացանից: 27 B քան թե նորանե: 28 B աղի: 29 B քովը: 30 A ալ չիք:

1 B կրատ: 2 B հարյուրեն: 3 B ասքան: 4 B շահն: 5 A հրամեքս: 6 B մտանէ: 7 B Կար. եպիսկոպոսն չիք: 8 A Կար. եպ.— չիք: 9 B անտեղաց: 10 A առաջնորդությունն: 11 B աչքերս: 12 B լուս: 13 A Հակո (այսպես և հետո, որ ցույց չենք տալու): B Փետրգ վարդապետ: 14 B շնորհովն: 15 B օր մը բանի լմ: 16 B դիտավորությունն: 17 B Ձեր: 18 B ժամանակը: 19 B մենք: 20 B սպասավորներն: 21 B ըստակի: 22 B այսպես: 23 B ենք:

Կարապետ եպ.— Ի հարկե, ի հարկե, աստուծով, երբ հասանք թիֆլիզ, անտեղ¹ ամեն բանն² կարգի կը դնենք անպատճառ:

Հակօր Կ.— Ինչ կարգ կը դնեք, երբ դարձյալ մեր ամեն արդյունքն պետք է կես անեք մեզ հետ կամ երբեմն մեր ձեռքն³ ալ խլեք: Կարծեմ մեզ համար ոչինչ գանազանություն չըլլա:

Կարապետ եպ.— Միթե, լիբը, դեռևս մտքիցդ չէ անցեր էրզրումի բաներն, քանի տարի է Ախալցխա⁴ ենք եկեր, երբ ես ձեր արդյունքն հոս կես արած և ձեր ձեռքն խլած⁵ եմ:

Հակօր Կ.— Սրբազան, աստեղ ինչ արդյունք կար, որ ինչ էիք կես արել. ճշմարտն այն է, երբ փոքրավորներն աս համբավը⁶ լսան՝ երկուքիս ներս խավրեցին, որ խնդրենք Ձեզ, թէ⁷ եթե էրզրումի լման պետք է անեք, ոչ մինս չենք կարող Ձեզ հետ թիֆլիզ գալ. ահա այս է մեր դիտավորությունն:

Կարապետ եպ.— Տիրացու Հակօր, անոնք⁷ բոլորն ալ անմիտ են, միայն դու անոնցմե, փոքր ի շատե, բան հասկանաս կը⁸. զնա, զնա, անոնց⁹ գլխին խելք նստցրե¹⁰, որ աստանկ անխել-անխել չխոսան¹¹:

Հակօր Կ.— Սրբազան, բոլորիս խնդիրքը այն է, որ արձակեք մեզ, բավական է՝ որքան ծառայեցինք Ձեզ:

Կարապետ եպ.— Տիրացու Հակօր, դու ինձ հետ գացեր էիր թիֆլիզ. ի հարկե, անքան ժամանակ, որ մնացինք անտեղ, փոքր ի շատե կարողացար ճանաչել թիֆլիզիցվոց բնությունն և սովորությունն:

Հակօր Կ.— Աս¹² ասելու բան մը չէ, սրբազան, յուրաքանչյուր մարդ առանձին ախորժակ ունի և նույնպես¹³ յուրաքանչյուր քաղաք¹⁴ առանձին սովորություն:

Կարապետ եպ.— Համբերե, լսե, տես՝ ինչ կսեմ¹⁵ թիֆլիզիցվոց վրա. աղեկ հասկըցար¹⁶ անքան ժամանակի մեջն, թե որքան

թշնամություն ունեն նոքա օտար երկրի յուրյանց համազդի հայոց հետ, որ ամենեվին չեն ուզեր օտար մարդ մը՝ յուրյանց քաղաքումն՝ աչքումն¹ լույս ունենա: Եվ որքան օտար մարդ մը նոցա այլ երկրումն² պատված ըլլա, թիֆլիզումն տեսնալիս՝ երեսներնին³ շուռ⁴ կը տան և բարե ևս չենի տար՝ ինչպես անծանոթի⁵: Բնց ի սմանե, միմյանց չեն հավատար, միմյանց վրա հավատարմություն չունեն, միմյանց միշտ կ'ըմբասեն...⁶ Նայե՛, ես ինքս, որ արքեպիսկոպոս և վիճակավոր⁷ առաջնորդ եմ նոցա և այժմ կերթամ հոն, գիտեմ աղեկ՝ եթե նոցա պատվեմ, սիրեմ և կամքերնին⁸ ալ կատարեմ, դարձյալ անմեղ բանի մը վրա բամբասելո՞ւ են ինձ: Ուրեմն, կարող եմ մի այնպիսի ժողովրդի¹⁰ մեջ ուրիշ անփորձ փոքրավորներ պահել կամ նոցա խորհուրդ տալ. քով լիցի: Վասնորս պարտավոր եմ ոչ թե հետին աստիճանի եկող գնացող իմ¹¹ երկրացիներին փոքր-փոքր հառաջ քաշել և թիֆլիզիցվոց աչքումն պատվավոր ցույց տալ, այլ թե ամեն իմ փորձյալ¹² ձեռնասուն հավատարիմ փոքրավորներին ալ բախտավորել, բոլորի համար աստիճան բերել տալ, պաշտոնի վրա կարգել, իշխանություն¹³ տալ նոցա ձեռքն, որ անոնցով¹⁴ ես ևս ժամանակավ կարողանամ իմ ամեն դիտավորությունը կատարել՝ առանց կասկածանաց և առանց երկյուղի և մանավանդ, որ ավելի հարկավոր¹⁵ է արդյունք և վատտակ ընել:

Ձիմացանք¹⁶, թիֆլիզ որքան հատակ¹⁷ մսխեցի ես աս վիճակի համար. կարող եմ մյուս անգամ ան փողերն վասակել¹⁸ եթե անփորձ փոքրավորներ հետս տանեմ...¹⁹ Քով լիցի: Ուրեմն, զնա, զնա, որդյակ, անոնց²⁰ խելքի բեր, քանի ժամանակ է աշխատեմ կոր աս վիճակի համար, պատճառն ոչինչ էր, եթե ոչ՝ նախ՝ ես, ապա՝ իմ ձեռ-

¹ B այնտեղ: ² B բան: ³ B ձեռքիցն: ⁴ B Ախալցխա: ⁵ B խրված: ⁶ B համբավը: ⁷ A աստնք: ⁸ B կը հասկընաս: ⁹ A ասոնց: ¹⁰ A խելքի բեր (եղևին խելք նստցրեք-ի փոխարեն): ¹¹ B չի խոսան: ¹² B Աս: ¹³ B և այլն այնպես (եւ նոյնպես-ի փոխարեն): ¹⁴ B ալ առանձին: ¹⁵ B կըսեմ: ¹⁶ B հասկացար:

¹ B աչքերումն: ² B երկրում: ³ B երեսներն: ⁴ B շուռ: ⁵ B անծանոթ մը: ⁶ B կը բամբասեն: ⁷ B վիճակավոր արքեպիսկոպոս (եւ որ արքեպիսկոպոս և վիճակավոր-ի փոխարեն): ⁸ B կամքերն: ⁹ B բամբասելոց, ¹⁰ B ժողովուրդի: ¹¹ B կամ: ¹² B փորձած: ¹³ B իշխանությունս: ¹⁴ B անոնցմով: ¹⁵ B հարկավորն է: ¹⁶ B իմացանք: ¹⁷ B ստակ: ¹⁸ B վատարկել: ¹⁹ B տանիմ: ²⁰ B անոնց չիք:

նասուններն հարստանան և հավասարվեն
Կարբեցվո փոքրավորներին:

Հակոբ Կ.—Սրբազան, մեք¹ չէինք կար-
ծեր, թե ատանկ է եղեր² Ձեր բարեօրոտ դի-
տավորությունը. ուրեմն ելլեմ² դուրս. ել-
լինք անբարե Գալթի³ հետ դուրս, անոնց
ևս⁴ հորդորենք, որ մյուս անգամ ալ աս
առարկայի վրա լախրթի⁵ չընեն:

Կարապետ եպ.— Գացիր, գացիր, դու ալ
գացիր⁶, ձագուկ Գալթի:

(Պատասխանեն միասին «հրամեր ես» և
եյանեն, և ապա զկնի քահի մի բովալէից⁷
մտանեն ի ներս⁸ ամեն ծառայք ի միասին
և սկսեն միարան⁹ երգել՝ ունելով զձեռս
խրեանց զէպ աս եպիսկոպոսն).

Ամեցեց¹⁰.—

Այսօր զուարճացեալ ցնծամք բոլորքս
ընդ անգամս Ձեր՝
Ի վերայ լրոյդ¹¹ առաջնորդութեան
և ևս շահարեր.
Լեր, լեր երջանիկ, ուրեմն, սրբազան,
և կենց յաւիտեան,
Վասն ընտանեաց ձերոց և մերոց
կոյսիցս համայն:
Շնորհաւոր եղիցի, շնորհաւոր եղիցի,
շնորհաւոր եղիցի,
Եղիցի, եղիցի...

Կարապետ եպ.— Շատ շնորհակալ եմ,
սիրելի որդյակներ, ասանկ համաձայն մին
բերանով շնորհավորություն մը ես գեմ¹² ևս
չէի լսեր և ամենեկին ասպեսի¹² ի խոր սրտե
երախտազեա երգ մի չէի ալ սպասել¹³ ձե-
զանե: Շատ-շատ շնորհակալ եմ, աստված
օրհնեացե բոլորիդ¹⁴: Պարոն Հարո, տուր
ասոնց մի-մի թաս աղեկ ըախի¹⁵ և մի-մի
ֆնջան¹⁶ ալ խահվա:

(Աս այս շնորհ սրբազանին, շնորհակալ
եմք» ասելով, երկիր պազանեն¹⁷ և մի զկնի
միոյ զան համբուրեն զաջն նորա: Թոնակիր
պարոն Սեփոն ծաղրածու լինելով և համար-
ձակ առաջի սրբազանին ասէ).

Սեփոն¹.—Սրբազան², հասկնամք³ մի՛ պա-
րոն ախարքս⁴ ինչի՛ աչքով կընեն ինձի:
Կարապետ եպ.—Ձէ՛, պարոն ախարք
Սեփոն:

Սեփոն.—Ես կուզեմ համարձակվիլ և
ասոնց⁶ ասածն կատարել:

Կարապետ եպ.—Է՛հ, օգուլ, ասն. ասն,
տեսնենք՝ ինչ է եկեր միտքդ, բայց չմո-
ռանաս այսուհետե դահա⁷ ախորժ կըլլա,
եթե խնդացնել⁸ կարողանաս մեզի:

Սեփոն.—Սրբազան, ամեն բանին ժամա-
նակ ունի, սոքա այժմ կամին հարցանել
թե Երբ պետք է դուրս ելլանք աստեղաց:

Կարապետ եպ.—Աստված օրհնեացե⁹,
աստված օրհնեացե ձեզի,¹⁰ մինչև հիմա
չէիք ուզել¹¹ գալն, հիմի վոզեք կը:

Սեփոն.—Ձէ, ատար համար չէ, ի հարկե.
սոքան մարդն, որ պետք է սոքան հեռի
ճանապարհ գնալ, պատրաստվել¹² կուզեն,
ասանկ ճանապարհորդությունն¹³ մածուն
թան չէ:

Կարապետ եպ.—Ձագուկներ, դուք պատ-
րաստվեցեք, մեր գնալն շատ օր չի քաշիլ:

Սեփոն — Հն, ուրեմն, ես ալ պետք է ձեզ
հետ շնորհ բերեմ:

Կարապետ եպ.—Ի հարկե, կարելի է մի
առանց քեզ¹⁴ գնալ:

Սեփոն.—Աղեկ, եկի, ինչ օգուա ինձի,
ասոնք ամեն մինը հույս մը ունի մեծնալու,
հարստանալու և այլն և այլն և այլն¹⁵. Ես
ի՛նչ հույս ունենամ, որ ոչ կարդալ գիտեմ,
ոչ գրել:

Կարապետ եպ.—Մի՞թե ամենեկին կար-
դալ-գրել չգիտեն:

Սեփոն.—Ո՛չ, սրբազան, բայց հարս աղեկ
գիտեր կարդալ-գրել: Հն, ինչ կըսեմ¹⁶, ախ-
պարս¹⁷ շատ աղեկ կարդացեր է¹⁸:

Կարապետ եպ.—Աս քեզ օգուա մը չի
եղնիր, դն պետք է¹⁹ գիտենայիր, որ քեզ
հարկավոր ըլլար²⁰:

1 B մենք: 2 A ելեմ: B կեցեմ: 3 A Գալթի:
4 B ալ: 5 B լախրթի: 6 B գացիր չիք: 7 B
բովալէից: 8 B ներքս: 9 B միարեբան, 10 A Ամենքն
չիք: 11 A լրոյդ 12 B այսպիսի: 13 B երգ մի ալ
չէի սպասեր: 14 B բոլորիցդ: 15 B արախի: 16 ֆին-
ջան: 17 A երկրպագանեն:

1 A. Սեփոն չիք: 2 B Սրբազան չիք: 3 B հաս-
կընամք: 4 B աղապարքս: 5 B Սեփոն աղապարք: 6 B
անոնց: 7 B ասնա: 8 B խնտացնել: 9 B օրհնեացե
ձեզի: 10 B ձեզի չիք: 11 A հիմա չէիք ուզել: B
ուզել: 12 պատրաստվել: 13 A ճանապարհորդու-
թյուն: 14 B ձեզի: 15 B և այլն և այլն: 16 B կսեմ:
17 B աղբարս: 18 B էք: 19 B էք: 20 B ըլլա:

Սեփոն. — Հարկավոր ըլլար, ան ալ¹ ինձ. աղեկ... Միթե չեմ կարող այսուհետև սովորել²:

Կարապետ եպ. — Ատ դու գիտես, քեզանե հարցու:

Սեփոն. — Ինձանե, ինձանե... Խելքս կսե կարող եմ սովորել³: է՛հ, ասա՛, սրբազան, եթե աշխատեմ՝ սովորեմ⁴ քանի մը շարաթվան միջին⁵, ինչ կը կարծեք, Թիֆլիզ մարդ մը կդառնամ⁶:

Կարապետ եպ. — Մարդ, միթե մարդ չէիր մինչև ցայսօր և այսուհետև՝ ուղես կոր մարդ դառնար:

Սեփոն. — Շատ դանազանություն ունի մարդը⁸ մարդումե, ուղեմ⁹ կոր ինչպես ան էշն, որ¹⁰ առյուծի մորթի¹¹ մը ձգեց վրան և ամեն կենդանիքն անպես կարծեցին, թե յուրյանց թագավոր առյուծն է, նրան պատվելին կոր, անպես ես ալ գրով-կարգալով առյուծի¹² մորթինման վրաս ծածկաց¹³ մը¹⁴ կը ձգեմ և Ձեզ հետ կգամ¹⁵ Թիֆլիզ. ի հարկե, ինձ գործի մը վերա կը դնես¹⁶, Թիֆլիզեցիք ալ անպես կկարծեն¹⁷, թե որովհետև եպիսկոպոսի քովն¹⁸ կըլլամ՝ պետք է ես ալ գիտուն, խելացի մարդ մը ըլլամ:

Կարապետ եպ. — Ատ առակը, որ մտիդ պահեցիր, պարոն Սեփո, մտացածր ան մյուսն, որ կսե հետո, թե՛ որսորդ մը հայկազուն, օր մը, ան առյուծն սպանեց, քերթելիս տեսավ, որ էշ մը է կղեր՝ թեպետ վրան առյուծի մորթի է ձգած եղեր: Թիֆլիզեցիք անանկ ժողովուրդը¹⁹ մը են խորամանկ, խարերա, ստախոս, որ թեև²⁰ առյուծ ես ըլլաս՝ խկապես²¹ շուտով քեզի էշ կշինեն²², ուր մնաց թե բնական²³ բնությամբ էշ ըլլաս: Բայց... այսուամենայնիվ դու, թե կարող ես, քանի մի²⁴ օրվան մեջն փոքրիշատե «ա», «բ». սովորել²⁵, շատ հույս ունեմ²⁶ աստուծով, գործի մը²⁷ վրա

քեզի կարգեմ քահանայի որդիս անունով կամ ավագ սարկավագի, որ անով փող ալ վաստակես¹, ժամանակով աստիճան ալ ստանաս: Տիրացու Հակո, տիրացու Հակո, դու ալ աշխատե ասոր կարգալ-գրել սովորցնես²:

Շեկոն. — Սրբազան, թե կերակուր եփողն, աստուծով³, ատանկ մարդ պետք է ըլլա, ուրեմն ես մեծ հույս ունեմ⁴, Ձեր շնորհքովն⁵, տան աստիճան ասոր վրա գերազանց ըլլամ, որ երեխայությանս ժամանակն⁶ ոչ թե միայն ժամաշապիկ եմ հաքած⁷, այլ քանի մը փոխեր բերանով սերտած, մոնթություն ալ եմ արած, թեպետ կարգալ չգիտեի և հիմա⁸ ալ չգիտեմ: Բավական չեն ասոնք, սրբազան, ինձ համար:

Կարապետ եպ. — Ձէ, բավական չէ, միայն դու ալ աշխատե փոքր ի շատ սովորել⁹, քոնն ալ աստված սղորմած է: Տիրացու Տոնական, աշխատե՛ ասոր ալ դու սովորցրես¹⁰:

Հարոն. — Աստուծով դոքա, որ ամենեին բան մը չգիտեն, ատ հույսն ունեն¹¹, արդյոք մեք ինչ պետք է ըլլանք. ի հարկե, աղեկ պաշտոններն դոցա պետք է տաք, և մեզ ալ ոչինչ չի մնալ:

Սեփոն. — Սրբազան, առած է¹² հայոց նախանձն է, որ թող չի տալ յուր ավգակիցներն պատմավոր մարդ ըլլան. դեռես բան մը չտեսած նախանձեն¹³ կը միմյանց, աչքով ցցնելով՝ խնդան կը մեզ վրա: Վա՛շ, վա՛շ ինձ. ասքան ժամանակ ասոնց¹⁴ ոչ մինի բողբոջության համար ամենեին¹⁵ չնախանձվեցա¹⁶ վասնորո և ասպես սղորմելի մնացի: Գեորգ վարդապետն և Թադևոս վարդապետն երեխա մը¹⁷ էին իմ ձեռքումս¹⁸: Հիմի նոքա խաչեր են ստացեր, ամեն տեղ հիշատակվելու մարդիք¹⁹ են եղեր, դարձյալ ես անոնց վրա չեմ նախանձվիր, դարձյալ, ընկած տեղն, անոնց ծառայություն կընեմ, ինչ որ հարկավոր է

1 B ան ալ չիբ: 2—3 B՝ այս նշանների միջև եղած աղեկը չիբ: 4 B աս ասա: 5 B աշխատելմ, սովորելմ: 6 B մեջին: 7 B կը դառնամ: 8 B մարդ: 9 B ուղեմ: 10 B որ չիբ: 11 B մորթի: 12 B առյուծի չիբ: 13 A ծածկաց: 14 B մը չիբ: 15 B կը գամ: 16 B վրա կը դնեք: 17 B կը կարծեն: 18 B քովը: 19 B ժողովուրդ: 20 Եթե («թեև»-ի փոխարեն) 21 B խկապես չիբ: 22 B կը շինեն: 23 B բնական: 24 B մը: 25 B սովորել: 26 B ունեմ: 27 A մը չիբ:

1 B վաստակես: 2 B սովորցրես: 3 B աստուծով չիբ: 4 B ունեմ: 5 B շնորհքով: 6 B ժամանակին: 7 B հաքած: 8 A հիմ: 9 B սովորել: 10 B աշխատե դու ալ սորա սորվեցնես: 11 B ունեն: 12 A ասած է: 13 B նախանձին: 14 B անոնց, 15 B ամենեին չիբ: 16 B չի նախանձվեցա: 17 B մի: 18 B ձեռքումս: 19 B մարդիկ:

հայր սրբի մը. բայց ասոնք¹, որ մի մասն երեխայք² էին և նոցա լման իմ ձեռքիս են մեծացեր³, հիմի դատարկ խոսքով⁴ մարդ դառնալու համար նախանձովն⁵ կոր: Դուք, սիրելիք, դուք⁶ չեք մեղավոր, ասոր պատճառն ես եմ. ատանկ կըլլա, ինչի համար ձեր աչքն երեխայութեան ժամանակն անանկ չեմ վախցրել⁷, որ հիմի ատանկ համարձակ խոսք կոր առջևս, ասոված ողորմած է, այսուհետև զգուշ կըլլամ:

Տոնակացն⁸. — Զգուշութեան ժամանակը⁹ անցավ... Այսուհետև թեև զգուշանաս ալ՝ քեզ հարկավոր չի ըլլար:

Սեփոն. — Ի հարկե, ի հարկե, քո կարծյաց նայելով, ատանկ ալ մեք¹⁰ պետք է կարծենք:

Մարոն. — Պարոն Սեփո, լեզուդ ատանկ խոսա կը, աղեկ գիտեմ, մտքումդ դու ալ տիրացու Տոնականի¹ լման կը կարծես²:

Պետոն. — Ազամ³, ինչ լախրթի⁴ կանեք⁵ ասոված տա, սրբազանի շնորհովն⁶, բոլորս⁷ ալ աղեկ մարդիք⁸ ըլլանք, կարծեմ ոչինչ չպակասի⁹ մեզանե:

Արքոն. — Զանրմ¹⁰, դործի դժվարութեանը սկսելն է. ես անքան հույս ունեմ¹¹, որ ամենքս¹² ալ մեծ-մեծ մարդ պետք է¹³ ըլլանք. մեր դժվարն սկսելն էր, փառք աստուծո, սկսեցինք, այսուհետև համարյա թե հասած ենք մեր նպատակին, ինչ անպիտան անպիտան կը գրուցեք¹⁴:

Ն Կ Ա Ր Ա Գ Ր Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն Զ

(Կարապետ եպիսկոպոսն բազմեալ ի վերայ աթոռոյ, Գէորգ վարդապետն կանգնեալ յոտի¹¹, մտանէ յանկարծ ի ներս Շէկոն¹², ախոռապետն¹³ ուրախ զիմօք, ասէ շնչահատեալ¹⁴).

Շեկոն¹⁵. —

Հայր սուրբ, հայր սուրբ, միշտ ասպես է
 աս աշխարհում¹⁶,
 Թե որ մարդուս գործն քամբաղղ¹⁷ վատ է
 գնում,
 Երկաթ շղթայք¹⁸ թելի նման են
 կարվում¹⁹,
 Ոչխարը²⁰ մուկն, ձին՝ կանգնած տեղն՝
 էջ է դառնում:
 Բայց թե բաղդն²¹ հետ դառնալն
 ըսկսում²² է,
 Ծիան՝ արծվի, լուն գոմշի²³ պես երևում է.
 Փառք աստուծոյ, քանի օր է՝ չէ
 պակասում²⁴,
 Ուրախութեան լավ համբաւներ մեք եմք
 լսում²⁵:

Կարապետ եպ. —

Կրկնե ասած²⁶, պարոն Շեկո,

Զնասկըցա¹⁵, մոտիկ էկա¹⁶.
 Ասա, ինչ կա, ինչ է եղեր,
 Նոր համբաւը¹⁷ ինչ ես բերեր:

Շեկոն. —

Մեր Թաղեոս վարդապետն
 Եկավ առողջ, հասավ վանքն:

Կարապետ եպ. —

Միթե այդպես հանկարծ եկավ
 Եվ ոչ-ոքի իմաց չարավ:

Շեկոն (զթամբն¹⁸ ձիոյ Թաղեոս վարդապետի ի ձեռս ունելով ասէ). —

Թե չես հավտար, անա, նայե,
 Չեռքիս ինչ է, աս ում ինն է:

Կարապետ եպ. — Գնա, գնա,
 Ասա, շուտ դա:

Շեկոն. —

Չէ, չէ, չէ, չէ, չի¹⁹ կարող գալ,
 Թե իմ պարզես շուտով չեք տալ...

Կարապետ եպ. — Գնա, գնա,

Ասա, շուտ դա,
 Էսպես²⁰ բանի
 Պարզե չկա:

1 B անոնք: 2 B երեխայք: 3 B ձեռքիս են մեծացել: 4 A խոսքով չիք: 5 B նախանձովն: 6 B դուք չիք: 7 B վախցրել: 8 B Տոնական: 9 B ժամանակը: 10 B մենք: 11 B յոտին կանգնեալ: 12 B յանկարծ ի ներքս մտանէ Շեկոյ: 13 A ախոռապետն: 14 B շնչահատեալ ասէ: 15 A Շեկոյ չիք: 16 B աշխարհում: 17 B դամբաղղ: 18 B շղթայք: 19 B կարվում: 20 B Ոչխարն: 21 B բաղդն թե: 22 B սկսում: 23 A լուն գոմշի: B շուտ գոմշի: 24 B պակասում: 25 B համբաւներ էք ըստանում: 26 A ասածօք:

1 B Տոնական: 2 B Կը կարծիս: 3 B Ատամ: 4 B լախրթի: 5 B կրնեք: 6 B շնորհովն: 7 B ամենքս: 8 B մարդիկ: 9 B չի պակասի: 10 B անրմ: 11 B ունիմ: 12 B ամենն: 13 A պետք է չիք: 14 B դուրուցեր: 15 B չի հասկացա: 16 A էզո: 17 B համբաւ մը: 18 B զթամբն: 19 B չեմ: 20 B այսպես:

Շեկոց.— Օհ, օհ, օհ, օհ¹, էսպես ազան.

Ինքն կաննե, այրոց չի տա...

(Եւ անա մտանէ թագէոս վարդապետն, համբուրէ զձեռս եպիսկոպոսին, որում հարցանէ եպիսկոպոսն)².

[Կարապետ եպ].— Թագեոս վարդապետ, աղեկ ես, ճանապարհին ավելի նեղությունն³ չքաշեցիր:

Թագեոս վարդ.— Փառք աստուծո, սրբազանիս⁴ օրհնությամբն՝ ոչ:

Կարապետ եպ.— Ի՞նչ կա Աթոռումն, ի՞նչ նոր համբով:

Թագեոս վարդ.— Ձեր սղջությունն:

Կարապետ եպ.— Կարբեցին աղեկ է, շատ է ծերացեր:

Թագեոս վարդ.— Թեպէտ մարմինն ծերացեր է, բայց նորա ազան բնությունն երիտասարդացեր է:

Կարապետ եպ.— Այդ⁵ զարմանալս բան մը չէ, մարդու հասակի⁶ հետ ամեն ախտն կծերանա⁷, բայց ազանությունն է միմիայն⁸, որ կերիտասարդանա:

Թագեոս վարդ.— Ի՞նչ հարկավոր է անոր այսուհետե անանկ փող ժողովելն, բավական չէ՞ որքան ժողովեց՝ յուր ազգականներին ավով:

Կարապետ եպ.— Մի՞թե աս նոր կարգադրություններն, որ ասանկ պինդ⁹ է, կսեն¹⁰, դարձյալ կարողանա կոր կաշառքով¹¹ բան մը շինելն:

Թագեոս վարդ.— Սրբազան, հիմի ավելի ժողովե կոր, քան թե առաջ:

Կարապետ եպ.— Ուրեմն ի՞նչ կսեն¹², թե Սինոթ կա, չգիտեմ պրոկուրոր, ատենադպիր և այլն և այլն և այլն:

Թագեոս վարդ.— Բոլորն ալ թեև¹³ կարգադրած է, բայց միմյանցից¹⁴ վատ են և դահա¹⁵ ավելի խայտառակություններ կըլլան հիմա, քան թե առաջ:

Կարապետ եպ.— Ինչպէ՞ս, ես ատ չեմ հասկնար¹⁶:

Թագեոս վարդ.— Աստուծով¹⁷, Թիֆլիզ

կերթաք և¹ աղեկ կհասկնաք: Հիմի² համարյա թե առևտուր է եղեր հողևորականությունն, և ամեն կարգի, աստիճանի դինն՝ հայանի է, դոր օրինակ. քահանա ձեռնադրվելու հրամանն տալու համար 50 սակի է առնում, սարկավազության³ համար՝ 25 սակի⁴, և սվ կուզե՝ թող ըլլա նե՝ 40 սակիով⁵ վկայություն կտա⁶ թե աս քահանայի որդի է կամ ավագ սարկավագի:

Կարապետ եպ.— Մի՞թե ամեն ազգայիս⁷ ցանկություն ունեցող մարդը կգա⁸ էջմիածին կամ թե փողն կը դրկե Կարբեցվույն⁹ և հետո յուր տեղն կը ձեռնադրվի կամ թե¹⁰ վկայականն կտանա¹¹:

Թագեոս վարդ.— Ո՛չ, սրբազան, դոր օրինակ, չորս ամսե չորս ամիս վիճակավոր եպիսկոպոսն կժողովե ատ¹² դրամներն յուր վիճակումն և ցուցակով իմացումն¹³ կտա Կարբեցվույն¹⁴ փող ավողների անունը և Սինոթն ալ կզրե¹⁵ շնորհքի համար և ան գումարած դրամն ալ կզրգե Կարբեցվու¹⁶ վրա, հետո Կարբեցին հրամայե կը Սինոդականաց՝ հրաման դրեն¹⁷ վիճակավոր եպիսկոպոսին, թե այսինչ մարդո՞ քահանա ձեռնադրեք, այնինչ մարդո՞ սարկավագ և այլն: Վիճակավոր եպիսկոպոսն յուրաքանչյուրի կարողությանն նայելով, բան մը ալ ինքն¹⁸ կաննե՝ յուրյան համար՝ նորանից¹⁹ հառաջ և ասղա անոր կը դրե:

Կարապետ եպ.— Է՛հ, օղուլ, ատքան փողն ժողովե կոր՝ ի՞նչ կընե:

Թագեոս վարդ.— Ատ բոլորն Կարբեցվույն չի մնալ, այլ որքան գումար կտանա²⁰ տասնին մինը²¹ պրոկուրոր Նորդանովինն է և բան մը²² ալ Գարտաշովին կտա²³:

Կարապետ եպ.— Ուրեմն սինոդականք²⁴ ատանկ բաներից շահ մը չունեն²⁵:

Թագեոս վարդ.— Ինչպէ՞ս չէ, անդամներինն վիճակավոր եպիսկոպոսի²⁶ վզին է, որ

1 B ոհ, ոհ, ոհ ոհ: 2 B փակագծված մասը չէր: 3 B նեղություն ավելի: 4 B սրբազանին: 5 B Ատ: 6 B հասակին: 7 B կը ծերանայ: 8 B միայն: 9 B պետք: 10 B կրտսն: 11 A կաշառքով: 12 B կրտսն: 13 A բոլորն թեև: 14 B միմյանց: 15 B տահա: 16 B հասկանար: 17 B աստուծով չէր:

1 B ու: 2 B կը հասկանաք հիմա: 3 A սարկավազության: 4 B 20 սակի: 5 B սակիով: 6 B կըտա: 7 B աստիճանի: 8 B կը գա: 9 B Կարբեցուն: 10 B թե չէր: 11 B կը տանա: 12 B կը ժողովե ատ: 13 A իմացումը: 14 B կը տա Կարբեցուն: 15 B անունը ես էն օրն ալ կը դրե: 16 B կը դրկե Կարբեցվույն: 17 B Սինոթականաց հրամանագրեն: 18 B հինքն: 19 B նոցանից: 20 B կըտանա: 21 B մինն: 22 B մ: 23 B կը տա: 24 B սինոթականք: 25 B չունին: 26 B եպիսկոպոսին:

ամեն տարի յուրաքանչյուրոց, փոքր ի շատե, բան մը ընծա կըրգե¹:

Կարապետ եպ.— Չկարողացար² իմանալ, թե Արղությանց Ստեփան³ եպիսկոպոսն, Թիֆլիզու վիճակումն, ինչ արդյունք կընեք ատանկ բաներից⁴:

Թաղեոս վարդ.— Ինչպես չլսա⁵. Արղությանցն՝ Թիֆլիզ՝ սրբան կաթողիկոսին կը զրգե⁶, անքան ալ ինքն⁷ կառնե և երբեմն, եթե հարուստ մարդ մը⁸ պատահի կոր, ալիկի ալ կառնե, հետո անոր անունը ցուցակ կանցկացնե⁹: Աստուծով Թիֆլիզ հասածիդ¹⁰ աս ամեն բանն հոն երկու օրումն կհասկանաք¹¹ և ան ընթացքովն ալ դուք կը կատարեք¹²:

Գևորգ վարդ.— Սրբազան, իմ կարծիքն աս է. եթե մեք փոքր ինչ ատոնց գներն պակասով ընենք, ան ժամանակն երկու շահավետություն պետք է ունենանք. առաջին¹³, որ Ձեր սրբազանության անունը¹⁴ աղեկությունով կը հրատարակվի Վրաստան, երկրորդ ալ՝ երբ տեսան¹⁵ աժառ¹⁶ գնով էք համաձայնվում՝ ան ժամանակն, եթե մինչև ցայսօր հարյուր հոգի¹⁷ կուզեին ձեռնադրվիլ, այնուհետև երկու հարյուր կըլլան և ասպեսով մյուս արդյունքներն ալ կավելանան¹⁸:

Կարապետ եպ.— Որդյակ, հասնենք հոն, հետո բանին նայելով, կարգավորություն կընենք աստուծով:

Գևորգ վարդ.— Ասորից դուրս, իհարկե, Կարբեցին ալ Ձեզ և Արղությանի¹⁹ մեջն փոքր²⁰ գանազանություն կընե ատոնց²¹ գներումն:

Թաղեոս վարդ.— Հա, միտքս ընկավ, սրբազան, ան²² 225 ոսկին, որ Ղուկաս եպիսկոպոսին տարա, շատ խելացություն ըրինք, թե²³ չէինք տարել²⁴ մեր բաներն²⁵ մյուս անգամ կը խառներ²⁶, անանկ անիծած մը է եզեր: Անանկ կարծեի ևս, թե աղեկ

հոգի պետք է ըլլա, բայց ինչպես ճանչըցա— աս անգամն, եթե բոլոր միաբանքն տասը տարի անոր քովն աշակերտություն ընեն¹, դարձյալ անոր խորամանկության տասիցն մինը չեն կարող սովորել:

Գևորգ վարդ.— Կաշակերն անորից պակաս չի ըլլար:

Կարապետ եպ.— Ես ալ ատանկ կկարծեմ², որ դահա³ ալիկի խառնակիչ և խորամանկ ըլլա:

Թաղեոս վարդ.— Ձէ, սրբազան, հիմի Կաշակերն շատ խմե կոր և յուրյան կորցնե⁴ ալ երբեմն:

Կարապետ եպ.— Աս հիմի չէ, քսան տարի ալ կըլլա, որ ան կարբենա: Ջանըմ⁵, ասեն կոր Ներսես եպիսկոպոսն աղեկ մարդ մը չէր, որովհետև ուսումն⁶ ունեցող մարդու մը չէր կարող քովը⁷ պահել և չէր ալ սիրել իբր, ինչպես Հարություն վարդապետն Ալամդարյանց⁸, Ջրպետյանն, Սալլանթյանն⁹, Կաշակերն և այլն, և այլն¹⁰ ձըջմարիտն, Ներսեսն ալ աղեկ մարդ մը չէր և չեմ կարող ալ ասոր գովել, բայց աս ալ պետք է մարդկշուկ, թե արդյոք, ան մարդիքն¹¹ ինչ վարուց տեր էին, որ չի¹² պահել քովը¹³: Անմեզ բան մը է այլոց բամբասել և բանի պարագայներն չիմանալ, չհասկանալ¹⁴: Եթե Կաշակերն աղեկ վարք էր ունեցել, միթե Ներսեսն անոր Բեսարարի¹⁵ կը վռնաեր և ճանապարհ կը ձգեր. քով լիցի, ինչպես լսեր եմ հավատարիմ մարդոմընե, թե քանի-քանի անգամ գինի չխմելու¹⁶ համար ձեռագիր է տվել, բայց վերջն չէ կարողացեր յուրյան պահպանել, մինչև, կըսեն թե, գինի, բախի, ուտելիքն ալ կըողանար, գիշերները¹⁷ կուտեր և կը խմեր ծածուկ: Ասանկ վարդապետի մը հարկավոր էր պահել յուր քովն:

Թաղեոս վարդ.— Տեսեք¹⁸, սրբազան, կարծեմ Կաշակերն Ներսես եպիսկոպոսի վերջի

1 B գրկե: 2 B Ձը կարողացար: 3 B Ստեփաննոս: 4 B բաներիցն: 5 B չըլսա: 6 B կը զրգե: 7 B ինքը: 8 B մի: 9 B կանցկացրնե: 10 B հասածնիդ: 11 B օրվան կը հասկերնանք: 12 B կը կատարեք: 13 B առաջինն: 14 B անունն: 15 B տեսնան: 16 B արժան: 17 B հոգի չիք: 18 B ալիկանան: 19 B Արղությանին: 20 A փոքր չիք: 21 B ատոնց չիք: 22 B ան չիք: 23 B եթե: 24 B տարել: 25 B բանն: 26 B կը խառնեին:

1 B եթե մյուս միաբանք անոր քովն տասը տարի աշակերտություն ընեն: 2 B կը կարծեմ: 3 B տահա: 4 B կորցրնե: 5 B ձանըմ: 6 B ուսում: 7 B քովըն: 8 B Ալամդարյանց: 9 A Սալլանթյանն: 10—11 B այս աղեկի փոխարեն կա. բայց պետք է իմանալ թե ան մարդիկն: 12 B չէ: 13 B քովն: 14 B չիմանալով չհասկընալ: 15 A Բեսարարի: 16 B չի խմելու: 17 B կը գողնար գիշերներն: 18 B Տեսեք:

փոքրավորն է եղեր, բայց այժմ Սինոթի անդամ է. աստված վեր կանխի¹ մը, որ հիմի յուր եպիսկոպոսի վրա հրաման գրել տա² և ստորագրի³, ան ալ ինչպես, Ներսեսի⁴ լման, որ մեր ազգի միջին առաջինն է այժմ:

Կարապետ եպ.— Չանդ, ձանդ, խենդ⁵, մեր մեջն ատանկ կգովենք⁶, բայց⁷ այլոց քովը⁸ անդուշությամբ ատանկ խոսելն և անոր դովելն սովորություն կըլլա լեզվիդ, որ մեզ ամենեին ձեռք չի տալ⁹ ասելն՝ մեր ազգի միջին առաջինն է: Միթէ¹⁰ բոլոր միաբանությանն հայտնի չէ անոր ազգասիրությունն, անոր¹¹ անշահասիրությունն, անոր մեծագործությունն, անոր խոսությունն՝ հողերականաց վրա, բայց միաբանից ձեռք կուտան անոր լման կաթուղիկոս ունենալն էջմիածին. աստված մի արասցե, ան ժամանակն ո՞ր հողերական կարող էր արդյունք ընել:

Գևորգ վարդ.— Սրբազան, Թաղեոս վարդապետի խելքն դեռ ևս¹¹ առքան¹² հեռատեսություն չունի¹³: Թաղեոս վարդապետ, հազիվ միաբաններն անոր կորցրել են յովեր աշխարհքի վերջի ծայրն, որ յուրյանք կարողանան հանդիստ և հանդարտ կյանք վարեն. ուզում ևս ատանկ խոսքերով ժողովրդոց կռանդն զարթուցանել: Գու՛ սո խոսա ամեն տեղ, և այժմ ևս¹⁴, հաստատելու համար, հարցնեմ քեզ, պատասխանե՛. երբ ասօր կամ վաղն աստուծով, Կարբեցին մեռնի¹⁵, ո՞ւմ պետք է կաթուղիկոս ընտրեն: Աթոռումս մարդ մը տեսնա՞ր, որ մեր սրբազանիցն ավելի արժանավոր ըլլար:

Թաղեոս վարդ.— Բնավ ոչ, Բարսեղ եպիսկոպոսը¹⁶ մարդ մը է հաստազուլա, մեծախոս, ազահ¹⁷ և անխել, և¹⁸ նրա ամեն խելքն՝ լեզվի ծայրին¹⁹, ոչինչ քանի հարկավոր չի դար, միայն թե լիքն բերանով, ծանր-ծանր խոսա: Հովսեփն ալ ազեկ տնտեսկառավարիչ²⁰ կըլլա, քան թե²¹ եպիսկոպոս,

անոր պահ տաս՝ ոչխար, ձի, գոմեշ, ցորեն, դարբի, ձեթ, լորիա և այլն, բայց կաթուղիկոսացու... չէ: Ղուկասն և Կաշակերն հարմար են խաբերայության, քսության¹ և խորամանկության: Հոհաննեսն²— Շահաթունյանն մարդ մը է, որ թե քանդած, ավերած տան մը³ մեջ նստե, ազեկ դիրք մը գտնե կարգալու, տասն⁴ տարի անտեղաց չի դուրս գալ⁵, որ աս ալ, աս օրվան նայենք⁶, աշխարհի մարդ չէ: Հոհաննես⁷ Ղրիմեցին տաղանդավոր մարդ է, բայց անոր դեռևս ատանկ բաների ժամանակն⁸ չէ: Մինաս եպիսկոպոսին Թրֆլիգու կամ Միմեոն Բզնունույն⁹ աշխարհքը¹⁰ ազեկ կը ճանչնա¹¹, ավելորդ է անոնց վրա բան խոսելն: Նիկողայոս եպիսկոպոսն ալ, ինչ ասեմ, էրեկվան¹² երեխան է: Մյուս Նիկողայոսն ալ ոչ փող ունի, ոչ բարեկամ: Գրիգոր արզվանցին¹³, որ Յուզուլ¹⁴ կսեծ, ինչպես անվնաս մարդ մը է, անպես բանի մը հարմար չէ: Առքան միաբանից մեջն¹⁵ միայն Ներսեսն է, որ ան ալ, աշխարհն¹⁶ գիտե, մարդ մը՝ յուր ասածի, կամակոր, նախանձող, հույս, համբերության քարոզող. կարծեմ, յուր հույսն ու¹⁷ համբերությունն անոր աս կյանքումս արժանի չընե կաթուղիկոսության: Ինչեիցե, աչքս ամեն տեղ շուս¹⁸ կուտամ, ոչ մինին արժանավոր չեմ տեսնար՝ ևս ալ քեզ¹⁹ պես, բայց ի մեր սրբազանիցն:

Կարապետ եպ.— Հա՛, ատոնց անունը տվիր²⁰ միտքս ընկավ, ինչ եղավ Սիմեոն եպիսկոպոսի աքսորվիլը²¹, կամ քանի մը²² վարդապետներ ալ անոր հետ էին, կարծեմ Ղրիմեցին, Մարուգյան²³ Նիկողոսն, Մարտիրոս և Գևորգ վարդապետներն և մյուսներն:

Թաղեոս վարդ.— Մյուսներն²⁴ թողնեմ, Սիմեոն եպիսկոպոսի մասին ասեմ, թե մեծ խայտառակություններ հառաջ եկան: Կարբեցին Սիմեոնին աքսորել էր տվեր Շա-

1 B կանոն: 2 B տալ: 3 B ստորագրի: 4 B եպիսկոպոս Ներսեսի: 5 B խենթ: 6 B կը գովենք: 7 B բայց չիք: 8 B քովը: 9 B չի տալ ձեռք: 10 B անոր չիք: 11 B դեռ ևս չիք: 12 B անքան: 13 B չունի: 14 B նա: 15 B երբ աստուծով ասօր կամ վաղն Կարբեցին տանի: 16 B եպիսկոպոսն: 17 A ազահ չիք: 18 B և չիք: 19 B ծայրն: 20 B կառավարիչ-տնտես: 21 A թե չիք:

1 B քննության: 2 B Հովհաննես: 3 B մը չիք: 4 B տասը: 5 B դար: 6 B նայինք: 7 B Հովհաննես: 8 B ժամանակ: 9 B Սիմեոն Բզնունույն: 10 B աշխարհքը: 11 B կը ճանչնա: 12 B էրեկվան: 13 A արզվանցի: 14 B Յուզուլ: 15 B միայն չիք: 16 B աշխարհն: 17 B և: 18 B ժուս: 19 B քեզի: 20 B տրվիլը: 21 B աքսորվիլը: 22 B մը չիք: 23 B Մարուգյան: 24 B մյուսներին:

մախու Սաղյանու¹ վանքն և գրեր էր, թե նչ ոք անտեղու ժողովրդիցն չհամարձակվի² քովն գնալ-գալ, վասնորո և շամախեցիք ևս ասոր³ համար անանկ խայտառակ դիր մը էին գրեր կարրեցվույն, որ չեմ կարող ասել: Շատ աշխատեցի, որ ան գրի օրինակն առել⁴ էի, չկարողացա: Սիմեոնն ևս ի հուսահատութենե, քանի մի⁵ վարդապետք, խնդրագիր մը էին գրեր թագավորին և Բ. Բ.⁶ Կարրեցվու անկարգ կառավարությանց վրա, վարքն, կյանքն, թե ինչ վատ գործեր է արեր և ինչ կընե, որոց օրինակն, կերպով մը, դուրս գրեցի և բերեր եմ⁶: Հրամեցեք, կարգացեք:

(Տայ կախկոպոսին գօրինակսն, և կախկոպոսն մատուցեալ, Գէորդ վարդապետին, ասէ)⁷.

[Կարապետ եպ.].—Ա՛ռ, դու կարգա, Գեւորդ վարդապետ:

(Գէորդ⁸ վարդապետն սկսէ).

«Ամենաօգոստափառ⁹ կայսր և ամենաողորմած¹⁰ թագաւոր. համարձակվիմ¹¹ ամենախոնարհարար¹² սփռել զխնդիր¹³ իմ առաջի աստուած-գօրութեան¹⁴ Չերդ Կայսերական մեծութեան՝ այսու խնդրագրի¹⁵:

Ես և բաց յինէն եօթն անձինք ի միաբանից սրբոյ էջմիածնի Արարատեան Աթոռոյն, որք են Գրիգոր արքեպիսկոպոս Արդվանցի, Նիկողայոս կախկոպոս Տէր Մարութեան, Յօհաննէս¹⁶ վարդապետ Ղրիմեցի, Գէորդ վարդապետ Տաթևացի, Յօհաննէս¹⁷ վարդապետ Շահխաթունեան, Ստեփան¹⁸ վարդապետ Արարատեան և¹⁹ Մարտիրոս վարդապետ Աշտարակցի, խնդիրք մատուցանեմք Յօհաննէս²⁰ Կարրեցի պատրիարզին Հայոց, յաղագս²¹ անկարգ կառավարութեան սրբոյ Արարատեան Աթոռոյ²² (որպէս որ խանդարեալ կառավարութիւնն Արարատեան եկեղեցւոյ գրի)²³ և²⁴ քանիցս

¹ B Սաղիանու: ² B չհամարձակի: ³ B անոր: ⁴ B առեր: ⁵ B մը: ⁶ B և բերի: ⁷ B (Տայ օրինակն կախկոպոսին և կախկոպոսն՝ Գէորդ վարդապետին ասէ): ⁸ B Եւ Գէորդ: ⁹ B Ամենօգոստափառ: ¹⁰ B ողորմած: ¹¹ B Համարձակիմ: ¹² A ամենախոնարհափառ: B ամենահպատակութեամբ: ¹³ A գրիչնդիր: ¹⁴ B աստուծոյ գօրութեան: ¹⁵ B խնդրագրով: ¹⁶ B Յովհաննէս: ¹⁷ B Յովհաննէս: ¹⁸ B և Ստեփան: ¹⁹ B և չիք: ²⁰ B Յովհաննէս: ²¹ B Յաղագս չիք: ²² B եկեղեցւոյ: ²³ B փակագծոված մասը չիք: ²⁴ B գրեցաք և:

խնդրեցաք, զի նա կառավարութիւնն կարգադրեցէ, այսինքն անարժան կախկոպոս չօրհնելով՝ ի սամիկ անձանց՝ համաձայն մինխարի գրութեանն, քահանայ չձեռնադրելով, նմանապէս և զյիմարս և զանուսում անձինս և այլ անկանոն բանք չառնելով, որք չեն գրելի և Չերին¹ սուրբ ականջացն² լսելի և մեք³ սրքան խնդրեաք, բայց նա առաւել յաւելացոյց⁴, երեսուն տան մի քահանայ ի յիմար անձանց օրհնելով, անարժանից զխաչ տալով, սրոյ պատճառն ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ՝ փող առնուլն և այն ևս վասն իւր և ընտանեաց իւրոց է առնում և ոչ թէ վասն հանդերձաւորելոյ և կառավարելոյ միաբանից սուրբ⁵ Աթոռոյն: Եւ բաց ՚ի սմանէ, վաճառէ զանօթս եկեղեցականս և յորժամ խնդրէաք, զի նա մեր գիտութեամբ արացէ զայն ամէն վաճառելն և փողն խարջիլն⁶, իսկ նա փոխանակ լսելոյ զխնդիրս մեր⁷, անպատիւ արար զմեզ և անհաւատ ձայնեաց: Վասնորոյ և մեք, չորս անձինք, ի վեր⁸ գրելոց անձարացեալ, զկօպիօն⁹ խնդրանաց մերոց, զոր մատուցեալ էաք պատրիարզին, ընդ այլում խընդրագրի՝ առաքեցաք առ բարձր դերագանց կուսակալն¹⁰ Վրաստանու զենեբալ¹¹ օտ Ինֆանտէրի¹² Բարօն Բօղենն¹³, զի թերևս վերահասու¹⁴ լինիցի և մեր խնդիրքն հասուցէ ում հարկն է, վասնզի աղգն հայոց յայսպիսի անկարգութեանց, որք լինին ի սուրբ Աթոռն, յուսահատեալ են, որոյ ապացուցութիւնն¹⁵ է. զի Հայք Օսմանեան տերութեանն՝ բաժանեցան յԱրարատեան եկեղեցւոյ, և չկամին զի վարդապետ Արարատեանք յերկիրն իւրեանց գրութեամբ Սուլթանին զԱրփայ Չայն¹⁶ անցանելով. և սորա պատճառն ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ անկարգ արարմունք Յօհաննէս¹⁷ պատրիարզին և արժաթասիրութիւնն նորին՝ առաւել քան զչափն: Եւ յորժամ Յօհաննէս¹⁸ պատրիարզն լուաւ, թէ մեք՝ չորք անձինք խնդիրք եմք մա-

¹ B Չեր: ² B ականջոցն: ³ A մեք չիք: ⁴ B առաւելացոյց: ⁵ B սրբոյ: ⁶ B խարճիլն: ⁷ B զխնդիրս մեր կատարելոյ (սլակոյ զխնդիրս մերք-ի փոխ.): ⁸ AB ի վերայ: ⁹ B զկօպիան: ¹⁰ B կուսակալին: ¹¹ B Ենարալ: ¹² B օտ Ինֆանթերի: ¹³ B Բարօն Բօղենին: ¹⁴ B վերահասու չիք: ¹⁵ B ապացուցութիւն: ¹⁶ A զԱրփոյզայն: B զԱրքայ Հայրն: ¹⁷ B Յովհաննէս: ¹⁸ B Յովհաննէս:

տուցեալ կուսակալին, յայն ժամ ինքն ևս գրեաց կուսակալին, թէ այս շորս անձինքն բունդովչիկ¹ են, պարտ են կորնչիլ ի վանքէն»:

Կարապետ եպ.— Ի՞նչ բսել է բունդովչիկ²:

Թաղեոս վարդ.— Ի՞րբ թե ապստամբիչ³:

Կարապետ եպ.— Է՛ն, շարունակե, Գևորգ վարդապետ⁴:

(Գևորգ վարդապետն շարունակէ).⁵

[Գևորգ վարդ.].— Վասնորոյ անցեալ ամի մայիսի 12 առաքեաց զմեզ ի Թիֆլիզ քաղաքն և մեք ապաւինելով յարդարադատութենէն կանոնաց⁶ կայսերութեան Ռուսաց, հասաք ի Թիֆլիզ: Եւ մինչդեռ սպասէաք արդար քննողութեան⁷, յայտնեցին մեզ, թէ պարտիք յաքսոր⁸ գնալ. և թէ ի՞նչ էր պատճառն՝ չյայտնեցին մեզ. միայն կամիմ ասել, թէ մեք՝ չքաւոր և նա՝ հարուստ. զիտէ սուրբ կայսերութիւնն Ձեր, որ հարուստի խօսքն ընդունելի է, քան՝ զչքաւորինն: Յետ այսորիկ⁹, զայն երիս¹⁰ կարգաւորսն բաժանեցին յինէն, թէ ո՛ւր կորոյս-չգլխեմ: Ձիս ևս, մին սարկաւազաւ և մին սպասաւորաւ, յաքսոր ուղարկեցին ի վանքն Սաղեանու, որ է յերկիրն Շիրվանու աւերակ և անմարդարնակ և ունի զմի արխիմանդրիդ¹¹, որ վասն իւր գործոց երբեմն լինի ի վանքն, այլ միշտ շրջէ զիւզէ՝ ի գիւղ: Բայց մերձիման ծերունիս կեամ սովեալ և անտես ի մարդկանէ և լալիս անցուցանեմ զկեանս իմ՝ յուսահատեցեալ գոլով. վասնզի¹² երից¹³ խնդիրք եմ առաքեալ առ կուսակալն Վրաստանու, բայց պատասխանն չեմ ստացեալ, թէ ի՞նչ է պատճառն չգիտեմ. և ահա տարի աւելի¹⁴ է, որ եմ այսպէս¹⁵ յայսմ նեղութեան:

Ապաւէն իմ նախ՝ Աստուած է և ապա՝ Ձեր¹⁶ սուրբ կայսերութիւնն¹⁷, զի ես, 70-ամեայ գոլով, 55 ամ է, որ ծառայ եմ Արարատեան եկեղեցւոյ¹⁸, յորոյց 25՝ եպիսկոպոսութեամբ եմ ծառայել, և թէ ո՞րպիսի

ծառայութիւնք եմ¹ ցուցեալ, բոլոր հայք գիտեն: Յորժամ 1827 թիւ խաչակիր գորքն Ձերին կայսերութեանն² գնաց ի Պարսկաստան՝ վասն պատերազմի՝ ընդ վիճակաւոր Ներսէս արքեպիսկոպոսին Վրաստանու, յայնժամ³ նա ինձ փոխանորդ կարգեաց հրամանաւ պատրիարզին. և ես իմ կարեաց⁴ կեօրայ յորդորեցի հայոց ազգին, որ օգնեն զօրացն. ոմանք յետն ի պատերազմ գնացին, ոմանք հաց տալով և ոմանք մասցու տալով: Սմին նման, յորժամ խօլերայ ցաւն անկաւ, ես չթողի գնայս առանց սրբութեան և թաղման. 9 քահանայիւք ես և իմ սարկաւաղունքն զ700 հայոց ազգիցն թաղեցինք, որոյ մասին ես յայտնեցի Նփրեմ պատրիարզին գրութեամբ, զի նա վարձատրեսցէ զծառայութիւնս⁵ 9 քահանայից՝ զոմանս խաչիւ և զոմանս փիլոնիւ: Եւ նա գրեաց ինձ, թէ՛ Կարբեցի Յօհաննէս⁶ արքեպիսկոպոսն (որ է այժմեան պատրիարզն)⁷ Թիֆլիզու առաջնորդ կարգեցի և պատուիրեցի, որ նա 9 քահանայից⁸ պարզե տայ և քեզ սուրբ կայսերութեան ողորմութեանն արժանացուցէ: Իսկ նա եկեալ 9 քահանայից⁹ յոմանց 100 մանէթ¹⁰ և յոմանց 200 մանէթ առեալ, յետոյ պարզեն¹¹ տուաւ: Ինձ էլ փոխանակ պատուի, անարգանաց¹² հասոյց, որ¹³ յայտնի է Թիֆլիզեցւոց, բայց միայն Կոմսն էրիւանու¹⁴ և կնեազն Վարչաւու իւր բերանովն յոյս ետ ինձ, թէ առանց պարզելի չես մնալ: Ահա պարզեն այս է, որ մին տարի և¹⁵ կէս է, որ¹⁶ չարչարվում եմ առանց մեղաց ի բանդի¹⁷ գոլով. Ով Քրիստոսի փոխանորդ սուրբ կայսր, Քրիստոս աղքատաց¹⁸ համար մարմին էառ, որ փրկէ զնոսա. և զուք պատկեր էք նորա, պարտիք ողորմել աղքատիս, նշանակել զայր, որ վերահասու լինիցի բանից մերոց՝ արդարութեամբ, քանզի զուք ևս համար տալոց էք Քրիստոս¹⁹ թաղաւորին: Յառաջ քան զայս 4000 մանէթ Արարատեան եկեղեցւոյ

1 B բունդովչիք: 2 B բունդովչիք: 3 B ապստամբ են: 4 B վարդապետ, շարունակե: 5 B փակագծով մասը չիք: 6 B յայտականոնաց (յարդարադատութենէ չիք): 7 B քննութեան, 8 B յաքսորս: 9 B այնորիկ: 10 B երբեք: 11 B արխիմանդրիդ: 12 B վասնորոյ: 13 B նրիցս: 14 B աւել: 15 A այսպէս չիք: 16 B Ձերդ: 17 B կայսերութիւն: 18 B եկեղեցւոյն:

1 B եմ չիք: 2 B կայսերութեան: 3 B յորժամ: 4 B կարեացն: 5 B զծառայութիւն: 6 B Յովհաննէս: 7 B փակագիծ չիք: 8—9 B այս պարբերությունը չիք: 10 B մանէթ չիք: 11 B պարզել: 12 B անարգանաց: 13 A որ չիք: 14 B Երևանու: 15 B և չիք: 16 B որ չիք: 17 B բանտի: 18 B աղէտանաց: 19 B Քրիստոսի:

պարտք¹ եւմ տուեալ, որ ի ծերութեան ժամանակիս ինձ պահպանէ, իսկ այժմ բանդն² են եղեալ զիս և Յոհաննէս³ պատրիարքն այս թուին 79 նոմերով⁴ գրում է ինձ, թէ՛ այդ անմարդարնակ տեղդ⁵ պարտիս մեռանիլ⁶: Եւ թէ աստ մեռանիմ յուսանատեալ, արդեօք, ինչ շահ է Ձերին սուրբ կայսերութեան: Ունիմ անձնական 2000 մանէթ պարտք և ինքս չքաւոր, որ⁷ չունեմ օգնական բացի մեծութենէ կայսերութեանդ, եթէ դուք ևս սնտես առնէք, պարտիմ իմ բողոքն⁸ Քրիստոս թագաւորին հասուցանել:

Ամէնողորմ թագաւոր, հաճելով հայեցարուք ի խնդիրս այս և ցուցէք ինձ վաղվաղակի զօգնութիւն Ձեր, զի մի մեռայց ի միջի շարշարանաց, առաւել զի խնդիրքս⁹ իմ առ բարեկարգութիւն եկեղեցւոյն է, որ է հաճելի աստուածազօր կառավարութեանն Ձերին¹⁰ կայսերական բարձրութեան: Որ եմ աղօթարար և ամենհոգատակ

Ձերին կայսերական բարձրութեանն¹¹ արքեպիսկոպոս հայոց Սիմէօն Բզնունեանց¹².

Համար 5.
1836 թիւ նոյեմ. 1.
Ի Սաղիանու վանքն, որ ի Շամախի¹³

Կարապետ եպ. — Առպես¹⁴ գրի օրինակն սիվ տվեց քեզ:

Թաղեոս վարդ. — Ա՛ս զիրն և ատ՛ ուղարկել էր Թիֆլիզ և անտեղ ալ իսկ խափրել են¹⁵ թագաւորին և օրինակներն բերեր էին էջմիածին. ևս օրինակեցի անորից:

Կարապետ եպ. — Ա՛ն, Գևորգ վարդապետ, աս կարդա:

(Գևորգ վարդապետն սկսէ).¹⁶

Գևորգ վարդ. —

«Պայծառափայլ Կոմս Ալէքսանդր Քրիստափօրիչ¹⁷ Գրաֆ Բեկենդորֆ.¹⁸

Թէպէտ ունէի մեծ բարեկամութիւն ընդ առ աստուած հանգուցեալ եղբօր Ձերին

¹ B պարտ: ² B բանան: ³ B Յովհաննէս: ⁴ B նումերով: ⁵ B տեղիդ: ⁶ B մեռանիլ: ⁷ B որ չէք: ⁸ B բողոքն իմ: ⁹ B խնդիրք: ¹⁰ B Ձերդ: ¹¹ B բարձրութեան: ¹² B Սիմէօն Բզնունեաց: ¹³ №2945 ձեռագրից երեւում է, որ սույն գիմումն ուղարկված է ցարին 3 անգամ և վերջին օրինակն ունի որոշ ավելացում: Կան որոշ տարբերություններ՝ այս 2 օրինակի համեմատութեամբ: ¹⁴ B Այսպիսի: ¹⁵ B էին: ¹⁶ B փակագծում գտնվող մասը չիք: ¹⁷ B Քրիստափօրիչ ¹⁸ B Բեկենդորֆ:

պայծառափայլութեանն¹, բայց զինչ արարից, զի երեւի օրհասն գիտելով, որ ես նեղութեան միջի եմ անկելոց², և նա օգնելոց է ինձ, վասնորոյ էառ զնա յաշխարհէ: Իսկ զիտեմ, զի դուք ևս չէք յապաղել մատուցանել զխնդիրս, որ կայ ի միջի գրիս, նորին ինքնակալ բարձրութեանն³ և միջնորդ լինել, զի թերևս ազատեցէ զիս ի շարշարանաց, յորում եմ այժմեան ժամանակիս, վասնզի⁴ Յովհաննէս պատրիարքն հայոց արտրեալ է զիս ի վանքն Սաղիանու⁵, միայն վասն այն է, զի ես խնդրամատոյց եմ լեալ վասն բարեկարգութեան Արարատեան Աթոսոյն և յուսամ, որ ինչ պատասխան ստանայցէք՝ յայտնեալիք ինձ, որ եմ ի Շիրվան, և պարտաւորելոց էք զիս՝ միշտ օրհնել զկեանս ձեր:

Որ եմ և մնամ օրհնող դաստուածատէր կեանս Ձեր՝

Արքեպիսկոպոս Հայոց՝
Սիմէօն Բզնունեանց

Համար 6.
1836 թիւ նոյեմ. 1.
Ի Սաղիան, որ է Շիրվան:

Թաղեոս վարդ. — Ատ ալ Սիմեան կախկոպոսի իսկ ձեռագրերիցն եմ օրինակյալ: Կարապետ եպ. — Ա՛ն, Գևորգ վարդապետ, կարդա:

Գևորգ վարդ. — (ընթեանու)⁶. — «Կարբեցի Յօհաննէս⁷ զեախս ընթացքն⁸ է՛ ի մանկութենէ մինչև յայժմ, սիվ-ար կամի տեղեկանալ՝ տեղեկացի:

Հայրն սորա էր Կարբեցի⁹, բայց ինքն ծնեալ յԵրևան¹⁰ Չորագիւղումն.¹¹ յորժամ հասաւ ի շափ հասակի՝ ետուն աշակերտութեան Մօղնու վանից առաջնորդ Բարսեղ եպիսկոպոսին. մինչ որ¹² կենդանի էր սոյն Բարսեղ եպիսկոպոսն՝ ընդ իշխանութեամբ սորա կայր, մինչ որ սոյն եպիսկոպոսն վախճանեցաւ, եկն ի սուրբ էջմիածին, յարեցաւ Սէթ Պետրոս կախկոպոսին աշակերտութեան¹³: Ընդ նմին զնաց Թօխաթ՝ սոյն եպիսկոպոսի սպասաւոր, քանի մի ամաց

¹ B պայծառափայլութեան: ² B անկանելոց: ³ B բարձրութեան: ⁴ B վասնորոյ: ⁵ B Սաղիանու: ⁶ A այս տողը չիք: ⁷ B Յովհաննէս: ⁸ B ընթացքն: ⁹ A Կարբեցի: ¹⁰ A Երևան: ¹¹ B Չորագիւղումն: ¹² B որ չիք: ¹³ A աշակերտութիւն:

զկնի օրհնեց արեղայ¹, յորժամ դարձաւ սուրբ Աթոռն էջմիածին՝ բողոք կալաւ, թէ իմ օրհնոց եպիսկոպոսն զիս զրկեց, ոչ ետ ինձ բաւականութիւն. և եպիսկոպոսն բողոքէր, թէ բազում ինչս² է յափշտակել³, ապա անիծիւք արտաքսեց յինքնէն⁴: Քանի ժամանակ կայր անտերունչ և անմխիթար, մինչ որ սրբազան Ղուկաս⁵ վեհն սոգորմեցաւ, ապա ուղարկեց Մուշու⁶ վիճակն ի գործ նուիրակութեան, յորժամ եկն սուրբ Աթոռն բաւականին ոչ ետ թէֆթէրն, մնաց այնպէս անգործ մինչև յաւուրս Գաւիթ վեհին. թէ քանի՞ անկարգութիւն արաւ յայտնի է ամենեցուն: Սրբազան Գաւիթ վեհն շահել կամեցաւ սորան, առաքեց⁷ սրան Սպահանու նուիրակութիւնն սուաւ, զնաց և գործն կատարեց. եկն սուրբ Աթոռն: Ապա կարգեց Վեհարանի պահապան, և ինքն՝ սրբազան Գաւիթ վեհն, առ ահի ուսաց, միշտ նստէր յԵրևան, մինչ որ լսեց, թէ ուսաց զօրքն կամեն զնալ յԵրևան⁸, սրբազան Գաւիթ վեհն եկն սուրբ Աթոռն, և Աթոռն ուղ և ծուծ կայքն ժողովեց, արար 18⁹ բեռն և ինքն դարձաւ յԵրևան¹⁰, որ Մահմադ¹¹ Խանէ հրաման առնու. և նոյն¹² 18 բեռան վրայ զնաց Պարսից տերութիւն¹³, մինչ որ այս խորհրդեանն¹⁴ էր, Փամպակու Նասիփաով եներալն¹⁵ եկաւ Երևան և մտաւ սուրբ Աթոռն էջմիածին: Սոյն Կարբեցին էր Վեհարանի պահապան. և¹⁶ խորհուրդ արարին Նահապետ Արշակունեանի հետ, որ այն Արշակունեանն էր մտերիմ նոյն ենարային, սուրբ Աթոռն¹⁷ 18 բեռն, որ կայր պատրաստի, բացին Կարբեցւոյ հետ, ըստ սրում անդեակ էր 18 բեռն միջի եղեալ կայրցն. ընտիրն և գումարն ինքն վերոյց¹⁸ և զապա բաներն Արշակունեանն¹⁹ և զօրքն²⁰: Կարբեցին, ընդ զօրաց, զնաց Թիֆլիզ, տարաւ ընդ իւր յափշտակեալ կայքն, կայ մինչև զյայտօր առ իւր. մինչև սուրբ Գեղարդն, սուրբ Լուսաւորչու աջն²¹ բազում մասունք:

¹ B յարեղայ: ² B ինչ: ³ B յափշտակեալ: ⁴ A յինքնէն: B յինէն: ⁵ B Ղուկաս չիք: ⁶ B Մոզու: ⁷ B առաքեաց: ⁸ A Երևան: B զալ յԵրևան: ⁹ B կայր ժողովեց 18 (արար չիք): ¹⁰ A Երևան: ¹¹ B Մահմադ: ¹² B այնպէս: ¹³ B տերութիւնն: ¹⁴ B խորհրդեանն: ¹⁵ B Բամբակու Նասիփաով ենարալն: ¹⁶ B և չիք: ¹⁷ B Աթոռն: ¹⁸ B վերցոյց: ¹⁹ B Արշակեանն: ²⁰ B և զօրքն չիք: ²¹ B և բազում:

Մասունքն և մասնաւոր կայքն¹ յանձնեցին Թիֆլիզու առաջնորդ կենդանի նահատակ Յօհաննէս² արքեպիսկոպոսին: Սոյն Կարբեցին մնաց Թիֆլիզ փոքր ինչ ժամանակ³, ապա ուղարկեցին Ղարս, որ անդ նուիրակութիւն⁴ առնէ, մինչ որ մտաւ Ղարս փաշային ևտ 12 քիսայ՝ Քալեան Պետրոսի ձեռօքն⁵ առաւ Ղօշավանից⁶ առաջնորդութիւնն, զնաց Ղօշավանք⁷: Սրբազան Գաւիթ Վեհի կարգած առաջնորդն Եքարաշի⁸ Գէորգ եպիսկոպոսին⁹ փալանով ձիու վերայ հեծուց՝ քշեց վանքիցն, թէ՛ զնա քո կարգողին¹⁰ խարար¹¹ տար: Եւ սկսաւ ժողովրդեան կեղեքել, մինչև ժողովուրդքն արդայ տուին փաշային, թէ մեք այսպէսի՛ք՝ զրկող և¹³ յափշտակող առաջնորդ չենք ուղել¹⁴: Մէկ ամսէն¹⁵ առաջնորդ էր՝ դուրս արին յառաջնորդութենէ ապա եկաւ մնաց Գումրի¹⁶, մինչև Գանիէլ վեհն Թավրիզուց եկաւ¹⁷ սուրբ Աթոռն նստաւ վեհ¹⁸: Այս Կարբեցին¹⁹ եկաւ զնաց սուրբ Աթոռն և անդ օրհնեց վեհն սրան եպիսկոպոս, կարգեց Թօխաթու նուիրակ. կամէր զնալ, Գաւիթ վեհն արդել տուաւ, թէ ունիմ դոյն Կարբեցւոյ սուրբ Աթոռն կայք պահանջելիք, մնայ, որ հետարն²⁰ տայ, ապա՝ զնայ: Աստ և անդ կաշառ տալով՝ զերծաւ, ոչ ետ հետար²¹, զնաց Թօխաթ մինչ որ անախ դարձաւ: Ակնայ առաջնորդ ջուղայեցի Գալուստ եպիսկոպոսի կայքն, հանդերձ մեծագին եկեղեցական զգեսան, որ միայն թագն կարծէ²² երեք հազար մանէթի, և այլ սլարադայքն սոյն գունակ կայ առ իւր: Եկն սուրբ Աթոռն՝ եղև աւագ լուսարար, զկնի երկու²³ ամաց սլատշած տեսին, որ երթայ Պօլիս՝ սոյն վեհիս ֆէրման²⁴ հանէ: Ճանապարհի խարճուղ²⁵ ետուն 400 մանէթ, որ երթայգայ: Մինչ որ զնաց Ղայսարի, յամեցաւ²⁶, մինչ որ Ղայսարու նուիրակութիւնն առաւ 30 քսակ, ապա զնաց Իգմիր: Պօլսոյ սլատ-

¹ B կայք: ² B Յօհաննէս: ³ B մնաց փոքր ինչ ժամանակ Թիֆլիզ: ⁴ B նուիրակութեան: ⁵ B ձեռօք: ⁶ B Շոշավանից: ⁷ B Շոշավանք: ⁸ B Եքարաշ: ⁹ B վարդապետն: ¹⁰ B կարգողի: ¹¹ B խարար: ¹² B այսպիսի: ¹³ A և չիք: ¹⁴ B ուղել: ¹⁵ B ամսին: ¹⁶ B Գումրի: ¹⁷ B Թիֆլիզու եկաւ: ¹⁸ B վեր: ¹⁹ B Կարբեցիս: ²⁰ B հետարն: ²¹ B հետապ: ²² A կարծէ: ²³ B երկուց: ²⁴ B ֆէրմանն: ²⁵ B խարճուղ: ²⁶ A կամեցաւ:

բիարգն և իշխանքն գրեցին թէ Պօլիս շղաս¹.
 Թէ ունիս վեհէն թուղթ² ուղարկիր, որ
 իմանանք միտքն և այտի քեզ տանք պա-
 տասխանի: Սա չլսելով նոցա՝ գնաց ծպակալ
 հանդերձիւ Սկիւդար և անտի Բէյ³ Օղլի
 Ինդլիզու էլչու տունն⁴, մինչ որ լսեցին
 պօլսեցիք, ինդլիզու էլչուն մարդ ուղարկե-
 ցին, թէ այդ⁵ եպիսկոպոսն, որ եկած է քո
 տունն, խոսվարար⁶ անձն է, դու հանիր քո
 տունիցդ⁷: Եւ սոյն Կարբեցւոյն խարար⁸
 արին, թէ ել այտի և գնա՛ էջմիածին, մեք
 գրելոց եմք վեհին որպիսութիւնն⁹ գոր-
 ծոյն, և թէ չեյանես՝ սուրկուն¹⁰ գնալոց
 ես և այլն: Ապա ելաւ¹¹ անտի, Պօլիս շտե-
 սած¹², գնաց սուրբ Աթոսն: Հայտարու-
 նուիրակութեանն¹³ 30 քէսայն մինչև ցայ-
 սօր կայ առ իւրն: Երկու տարի նստեց
 սուրբ Աթոսն, անհանդիստ բնութիւն ու-
 նելով¹⁴, աղաղակն հասաւ Հասան Խանին,
 որ գրեց սոյն վեհին (Նփրեմին), թէ Կար-
 բեցին վանքիցդ դուրս հանիր և¹⁵ թէ սչ՝
 ֆրաս կուտամ. ապա վեհն սրան ուղարկեց
 Աղուանի¹⁶ վիճակն նուիրակութեան: Գնաց
 ժողովեց, չորս բաժնի մէկ բաժինն հատոյց¹⁷
 սուրբ Աթոսն, սոյն ևս չուլ ու¹⁸ փարաս:

Սոյն վեհս կամեցաւ գնալ օսմանցւոց¹⁹
 երկիրն՝ վասն պարտուց օգնութիւն խնդրե-
 լու²⁰: Գրեցին Թիֆլիզու առաջնորդ Ներսէս
 արքեպիսկոպոսին և իշխանաց, թէ առք
 մեզ խորհուրդ, որ գնամք օսմանցւոց²¹ եր-
 կիրն պարտուց օգնութիւն խնդրելու, և կամ
 մեզ օգնութիւն արէք, որ պարտուցն
 ազատուի²² սուրբ Աթոսն: Ներսէս արքե-
 պիսկոպոսն գրել էր²³ թէ դուք իմ կանո-
 նովս²⁴ շարժեցէք, ես և իմ ժողովուրդն 40
 հազար մանէթ ձեր պարտուցն օգնենք:
 Չկամեցան, որ Ներսէսի կանոնի տակն
 մտանեն²⁵: Ապա սոյն Կարբեցին²⁶ և²⁷ այլ
 երկու եպիսկոպոսք, որք են Ենօքեան²⁸
 Սակփան և Տեղապահեան Սակփան²⁹ եպիս-

կոպոսքն¹ կարգեցան, որ գնան Պօլիս,
 պարտք վեր առնեն. տարին հետերնին մե-
 ծագին թաղեր՝ 3 հատ և այլ բազում ըն-
 ծայք:

Մինչ որ գնացին Թօթաթ, ամէն գան-
 ձապետաց գրեցին, թէ գանձական² գրամք
 կայ³ առ ձեզ, ուղարկէք մեզ, որ մենք ու-
 ղարկենք⁴ սուրբ Աթոսն. որքան որ ժողո-
 վեցին՝ փող մի շուղարկեցին սուրբ Աթոսն:
 Սոյն եպիսկոպոսքն⁵ գրեցին սոյն վեհին,
 թէ որքան գանձանակի փող⁶ եկն՝ ամէնն
 մնաց սոյն Կարբեցւոյ մօտին⁷: Սոյն Կար-
 բեցին⁸ մինչ որ էրզրում հասաւ, գրել էր
 Ներսէս արքեպիսկոպոսին⁹, թէ ես գնում եմ
 Պօլիս, որ¹⁰ կաթուկիկոսին վեհութենէ հա-
 նեմ¹¹ այս կացուցանեմ, որ պարտի լինել
 գինքն¹²: Մինչև հասին Պօլիս¹³ լսեցին պօլ-
 սեցիք, թէ Կարբեցին գալիս այ, գրեցին,
 թէ Պօլիս չմտանէք¹⁴. Կարբեցի, դու Պօլսոյ
 թեմն նուիրակիր, Ենօքեանն՝ գնա՛ Իզմիր
 և Տեղապահեանն գնա՛ Ռուսմելի¹⁵:

Սոյն Կարբեցի Պօլսոյ թեմի նուիրակու-
 թեան¹⁶ Պօլիս չմտած¹⁷ Աթոսին հասուցել
 այ¹⁸ 2500 մանէթ¹⁹, պարտ էր հասուցանել
 10 հազար մանէթ, 7500 մանէթն զրուց ծոցն:

Սոյն Կարբեցին գործիցն²⁰ յորժամ գար-
 ձաւ, եկն Արզրում²¹, գրեց Հաղբաս՝ սոյն
 վեհին, թէ երկուց ձանապարհին կամ վա-
 բանեալ. ահա գնացի էջմիածին: Մինչ որ
 էրզրում²² էր՝ գրեց Աթոսն, թէ Հասան
 Խանն եթէ ինձ կուտայ միամտութիւն՝
 կուգամ էջմիածին: Հասան Խանն գրեց թէ՛
 արի, դու ես²³ խալիֆէն. յայնժամ գնաց և
 մեծ ընծայ քաշեց սարգարին և Հասան
 Խանին: Սարգարն գրեց Շահապալին²⁴,
 թէ սոյն Կարբեցւոյն կարգիր խալիֆայ:
 Յորժամ լուաւ սոյն վեհս և Ներսէս արքե-
 կապիսկոպոսն²⁵, գրեցին Շահապալին²⁶,
 կարծեմ, թէ Երմալովն²⁷ ևս գրեց, թէ նոր

¹ B չի գատ: ² B գիր: ³ B Պէյ: ⁴ A տանն: ⁵ A
 այդ չիք: ⁶ A խոսվարար: ⁷ B տնիցն: ⁸ B խաղար:
⁹ B որպիսութիւն: ¹⁰ B սուրգիւն: ¹¹ B ելան: ¹² B
 չի տեսած: ¹³ B նուիրակութեան: ¹⁴ B ունենալով:
¹⁵ B և չիք: ¹⁶ B Աղաուանից: ¹⁷ A հասուց: ¹⁸ B և
 այն ևս չուլ և: ¹⁹ B օսմանցոց: ²⁰ B խնդրելոյ: ²¹ B
 օսմանցոց: ²² B ազատի: ²³ A է: ²⁴ B կանոնով: ²⁵ B
 մանեն: ²⁶ B Կարբեցիս: ²⁷ B ևս: ²⁸ B Ենօքեան:
²⁹ B Սակփան չիք:

¹ B եպիսկոպոսունք: ² B գանձանակաց: ³ B կան:
⁴ B մեք ուղարկեմք: ⁵ B երկու եպիսկոպոսունք:
⁶ B փողն: ⁷ B մօտն: ⁸ B Կարբեցիս: ⁹ B եպիսկո-
 պոսին արհոյն: ¹⁰ A որ չիք: ¹¹ B հանին: ¹² B գե-
 նէն: ¹³ B Պօլիս քաղաքն: ¹⁴ B չի մտնէք: ¹⁵ B
 Ռուսմելի: ¹⁶ B նուիրակութիւնն: ¹⁷ B չի մտած:
¹⁸ B հասուցիլոց: ¹⁹ B մանէթ: ²⁰ B գործից: ²¹ B
 էրզրում: ²² B Արզրում: ²³ B դուրս (եղու ես-ի
 փոխ.): ²⁴ B Շահապալին: ²⁵ B արհին: ²⁶ B Շահա-
 տալին: ²⁷ B էրմելովն:

կաթուղիկոս չկարգես և թէ ոչ՝ մեծ խոս-
վութիւն՝ կու անկանի մեր մէջն և այլն։
Խալիֆայ չկարգես, միայն թէ սուրբ մե-
ռոնի դադանն ևս ծախես. որ ամենեցուն
յայտնի է։ Դեռևս չկշտացաւ և միշտ սար-
դարին կասէր, թէ ուսքն մեր վանքն թա-
լանեցին և այսքան սլարտուց տակն ձգե-
ցին և այլն։ Այժմ գնաց Թիֆլիզ, որ պա-
կասն լրացնէ²։

Կսենք թէ 4 ամսվան³ միջոցին 10 հա-
զար մանէթ է առել, 34 քահանայ է ձեռ-
նադրել՝ հատն հարիւր մանէթով, ոմանց
աւագ էրէց⁴ է կարգել, մինչև չի առել 100
ոսկին՝ չէ⁵ տուել հրաման⁶։ Էլ չմնաց բա-
խալ⁷ և խողարած, որ քահանայ չօրհնէր⁸.
Քսան տարեկանն օրհնէ քահանայ, վաթ-
սուն տարեկանն օրհնէ քահանայ, արժանին
և անարժանին չէ⁹ նայում, միայն եթէ¹⁰
փողն՝ շատ, ինչ կու լինի՝ թող լինի. այս-
պէս ազահ¹¹ մարդ չի ծնել աշխարհը¹²։

Սուրբ Աթոռի շուրջառն¹³ և խաչերն
տարաւ Թիֆլիզ ծախես, փողն ինչ արուց՝
ոչ չզիտեմ, Բլաղօշին կարգում է՝ ոմանց
100 և ոմանց 200 ոսկի է առնում և¹⁴ ապա
հրաման¹⁵ տալիս։ Սարկաւագ է օրհնում,
դպիր է օրհնում՝ առնում է, արեղայ է դոր-
ծի կարգում¹⁶ մինչև փող չէ¹⁷ առնում՝
դործի չի կարգում¹⁸, սարկաւագաց մինչև
կաշառ չի առնում՝ արեղայ չէ օրհնում¹⁹,
արժանն և անարժանը²⁰ չի նայում, բայց
միայն ցաւն փողն է, որ առնելով չի կշտա-
նում։ Սա պէտք է լինի ազգապետ և սովաւ
կարէմք դիմանալ²¹, վերջն ուր պէտք այ
եղրվի²² հայոց եկեղեցւոյ կարգադրութիւնն։
Օտար ազգն²³ մեզի բամբասեն²⁴ և երբեմն
ցաւելով²⁵ խօսեն, թէ ընդէ՞ր ձեր ազգն այս-
պիսի²⁶ անձն կարգեն իւրեանց հովուապետ²⁷.
և այլ բազում բանք շատ խօսեն։ Իմաստ-

նոց յայտնի է, թէ վերջն այս¹ թշուառու-
թեանն² ուր պէտք է հասնի և նպատակն
ի՞նչ է ցոյց տալիս։ Հայոց ազգ, աչքերդ
բացէք և ձեր կորուստն իմացէք, ճար տե-
սէք սբա, թէ ոչ՝ ազգն ձեռաց գնաց՝։

Կարապետ եպ.— Տեր, ողորմյա, տեր,
ողորմյա, աս³ ինչ խայտառակություններ
է, նայեցեք... Սասնկ է. ազգի մը հառաջա-
դիմությունը, բարեբաստությունը, ուղղու-
թյունը միշտ կախյալ է յուր գլխիցն կամ
մեծիցն։ Եթե ան մեծն⁴ նախ յուր ընթաց-
քը, վարքը, կյանքը՝ պարկեշտությամբ,
լավությամբ, հայրենասիրությամբ չի ուղ-
ղիր⁵, այնուհետև գնը է հուսալ, որ ան ազ-
գը, անոր ժամանակն⁶, հառաջ երթաւ։ Տե-
սեք, աս 7—8 հողեորականաց միջին մին
քանիսը⁷, որ այժմ եպիսկոպոս եղած գործի
վրա են կարգված, գիտե՞ք պատճառն ի՞նչ է...
ես աղեկ կը հասկանամ⁸. ոմանք փողով աք-
սորվելեն սլրծած են, ոմանք միջնորդու-
թյամբ այլոց, և ոմանցից ալ վախեցեր է
Կարբեցին, անոր համար իբր ներել է
անոնց։

Թաղեոս վարդ.— Հրամեր ես, ատանկ է,
որ հրամայեք կը. Կարբեցին անճար մնաց⁹
նայելով, թե Սիմեոնն¹⁰ ատանկ գրերով
ավելի կը խայտառակե զինքն, վասնորո
անցյալ ամսերնին¹¹ բերել տվալ անոր
Աթոռն և խուց մը տվալ սուրբ Գայիանի։

Կարապետ եպ.— Էհ, կերթա-կուզա՞ Կար-
բեցվո քովն։

Թաղեոս վարդ.— Քով լիցի. ոչ թե Սի-
մեոնն, այլ և ոչ մի¹² եպիսկոպոս կամ վար-
դապետ չէ թե Կարբեցվո, այլ և միմյանց
քովն ալ չենի գնար¹³ հաց ուտելո կամ չա-
յի¹⁴ խմելո։ Ես մինչև ցայսօր անանկ չէի
հասկացեր¹⁵ աթոռայնոց բնությունն։
Ամենքն¹⁶ ալ ծոցերումն¹⁷ մահազեղ ունեն
պահած, որ թե մարդո մը տան՝ մինչև
Քրիստոսի գալուստն¹⁸ ալ չենի հարու-
թյուն առներ։ Է՛ն օրեն, որ Կարբեցին 7
եպիսկոպոսներ մի շարաթվան միջին մա-

1 B խոսվութիւն մեծ։ 2 A լրացնէ։ B լցնէ։ 3 B
ամսըվան։ 4 B երէց։ 5 B չի։ 6 B հրամանն։ 7 B
բախկալ։ 8 B չէ օրհնել։ 9 B չի։ 10 B թէ։ 11 B ազահ
չիբ։ 12 B աշխարհը։ 13 B շուրջառն։ 14 B և չիբ։
15 B հրամանն։ 16 B արեղայի գործի չի կարգում։
17 B չի։ 18 B գործի չի կարգում չիբ։ 19 B Արեղայ
չի օրհնում, մինչև կաշառ չի առնում։ 20 B անար-
ժանն։ 21 B իմանալ։ 22 B եղբրվի։ 23 A ազգ։ 24 B
բամբասում է։ 25 A ցանկելով։ 26 B այս թավուր։
27 A հովապետ։

1 B աս։ 2 A թշուառութեանն։ B թշուառութեան։
3 B այս։ 4 B մեծը։ 5 B ուղղեր։ 6 B ժամանակը։
7 B քանիբը։ 8 B հասկընամ։ 9 B մնաց չիբ։ 10 B
Սիմեոնն։ 11 B ամսերին։ 12 B մին։ 13 չեն զար-եր-
թար։ 14 B չայ։ 15 B հասկըցեր։ 16 B ամենեքայն։
17 B ծոցերումն։ 18 A հարությունն։

հաղեղերով¹ սպանել² է, աշուհեակ, բացի յուր ձեռնասուռներե³, բոլոր միաբաններն միմյանց չենի հավատար: Անանկ որ ես⁴ հասկացա, անոնց⁵ համար մարդ մը դեղելը կամ ճնճողուկ մը⁶ սպանելը զանազանություն չունի:

Կարապետ եպ. — Գեորգ վարդապետ, ան էր պատճառն, որ երբ դացինք Աթոռն՝ Կարբեցվո օծության համար, ես ոչ-ոքի խուցումն ամենեկին⁷ ոչ չայ, խահվա խմեցի⁸ և ոչ հաց կերա: Անոնց բնությունն ես աղեկ կճանչնամ⁹, ոչ թե միայն մահադեղ ունեն պատրաստ ծոցերումն¹⁰, այլ և շուն շան որդիքն դեղթափ ալ ունեն, որ երբ ատանկ բան մը պատահի¹¹ խմեն իսկույն ան դեղթափն և փխսեն, շատ-շատ անգամ աչքովս¹² տեսեր եմ, վասնորո մարդ պետք է միշտ զղուշ ըլլա¹³, ասոր¹⁴ պատճառով աս մատանիքս¹⁵ ամենեկին ձեռաց չիմի թողներ, գիտե՞ք ինչքան փող եմ տվեր ասոր:

Թաղեոս վարդ. — Սրբազան, աստված — երկինք, մարդս որքան անոնց երեսն չաեսնի և ասպիսի¹⁶ վատ համբավներ չլսի՝ ավելի բաղդավոր¹⁷ է և երանելի:

Կարապետ եպ. — Հն, բան մը լսեր եմ, թե մեր նոր վիճակեն¹⁸ Թիֆլիզու քանի մը հարուստ մարդիք¹⁹ փող են տվեր յուրյանց հոժար կամոքն էջմիածնա պարտուց²⁰ համար, բայց Կարբեցին օտացեր է ատ դումարն²¹ և տվեր է, յուր եղբոր որդվո համար, գեղ, այդի թե ջաղաց է առեր: Ի՞նչ պես կարծես կը. կարո՞ղ ենք հետ ուզել ատ փողերն²², որովհետև այժմ մեր վիճակն է:

Թաղեոս վարդ. — Սրբազան, ատ Ձեզ²³ չի վերաբերիլ, որովհետև վաղուցվան բան մը է, այսինքն, ասեմ Ձեզ, առաջի անդամն Կարբեցին, որ դացեր է Թիֆլիզ 1830, չդիտեմ, 1831 թվին, հաճրցել են այնտեղ²⁴ գնալու պատճառն. պատասխաներ է, թե

եկեր եմ ժողովք ընեմ՝ տանեմ Աթոռի պարաքն տամ. Թեպետ սուտ էր¹, որովհետև գնացեր էր յուր կաթողիկոսությունն տերությունից² հաստատել տա: Ան ժամանակն³ քանի մը երեկելի մարդիկ⁴, ներսէս եպիսկոպոսի բարեկամներիցն, աս կաթողիկոսության հոտն առեր էին⁵ ծածուկ, վասնորո խոստացեր էին, թե 9 ամսուսն 3300 ոսկի Հոլանդիո⁶ կուտանք⁷ Աթոռի պարտուցն վճարելո⁸ համար, միայն թե դու տեղս չմնաս⁹ և շուտ երթաս Աթոռն: Ի՞նչ կեցի, Կարբեցին անանկ ծածկարար յուր խորհրդոց¹⁰ հիմն ձգեր է եղած, որ ոչ ոք չեր հասկացեր¹¹, և աս խոսքն ալ ան քանի մը մարդոցմեն¹² լսեր էր և դիր ևս առեր էր, եկեր էր Աթոռն: Ան իշխանքն ալ, յուրյանց խոսքն կատարելու համար, փոստայով¹³ զրկեր են¹⁴ առաջի բաժինն 1100 ոսկի¹⁵. Խելացի Կարբեցի, գնա¹⁶ Երևան, ստացիր¹⁷ աս ոսկիքն և տուր իսկույն գյուղ մը և ջաղաց մը առ Երևան՝ կեսն Մելքում, կեսը¹⁸ Թովմաս Թեոմյանցի համար: Աս համբավն քանի մը միաբանք հացցրել են¹⁹ Թիֆլիզ, անոնց ականջն, վասնորո նոքա ալ մնացյալն չէին զրկել²⁰ և կարծեմ²¹, աս 1100 ոսկին ալ հետ կուղեն²². այս բանն կա մինչև ցայսօր:

Կարապետ եպ. — Ի՞նչ է. կուղեն նոքա այսուհետև անանկ գաղանի²³ փոքրիցն փող հանել²⁴: Չիմացանք թե ովք էին ատքան վալյուն ոսկիքն զրկողները²⁵, որ ատանկ անմտացեր են և Կացրեցվո խաբերա խոսքերին հավատացեր:

Թաղեոս վարդ. — Ինչպես չէ. առաջինն է²⁶ Գեորգ Աղա Արծրունին, մյուսն՝ Աղա Գեորգ Գեղխուդյանց²⁷, երբորդն է Աղա

1 B մահադեղով: 2 B սպանել է: 3 B ձեռնասուռներեն: 4 A են: 5 B ասոնց: 6 B մը չիք: 7 B ամենեկին չիք: 8 A չխմեցի: 9 B կը ճանչնամ: 10 B պատրաստած ծոցերումն: 11 A պատահի չիք: 12 B աչքոք: 13 B կենա: 14 B անոր: 15 B մատանիք: 16 B այսպիսի: 17 B բաղտավոր: 18 B վիճակին: 19 B մարդիկ: 20 A էջմիածնո համար: 21 B դումարը: 22 B փողն: 23 B Ձեզի: 24 B անտեղ: 25 B անտեղ:

1 B է: 2 B կաթողիկոսության տերությունիցն: 3 B ժամանակը: 4 B մարդիկ: 5 B են: 6 A Հոլանդիո: 7 B կը տանք: 8 A վճարելու: 9 B չի մնաս: 10 B խորհրդո: 11 B հասկացրել: 12 B մը որ մարդոցն է: 13 B փոշայով: 14 B էին: 15 B ոսկին: 16 B Կարբեցին գնաց: 17 B ստացեր: 18 B կեսն: 19 B էին: 20 B ալ չէին զրկել մնացյալն: 21 A կարծեմ չիք: 22 B հետ հետ խաչեն: 23 A գաղանից: 24 B հանեն: 25 B զրկողներն: 26 B է չիք: 27 B Գեղխուդյանց:

Շիրմազան Վարդանյանց¹ և չորբորդն է² Ադա Բեժան Խատիսովն³։*

Կարապետ եպ.—Ճշմարիտ, նոր մտիս ընկալ. ասն, Թաղեոս վարդապետ, իհարկե, լսած կըլլաս⁴, աս ինչ խայտառակութիւնն է⁵, ինչ տարածայնութիւնն, որ ամեն տեղ պատմեն կոր, թե Կարբեցին Թիֆլիզու⁶ աղջիկ մը է տարած եղեր էջմիածին, չգիտեմ ինչ-ինչ և այլն և այլն։

Թաղեոս վարդ.—Սրբազան, ատ աղեկ պատմութիւնն մը է լսելո, բայց շատ երկար կըլլա՝ եթե սկսեմ ամեն պարագայութիւն պատմել, վասնորո մնա վաղն մի ըստ միոջն Ձեզ կը պատմեմ։

Կարապետ եպ.—Հն, խոսալու հետն ընկնելով⁷, տաքցանք⁸ մոռացա, դու նոր ես եկեր և դադրած կըլլաս. անոր համար կսես մնա վաղն⁹։ Գեորգ վարդապետ, դու ալ նստե, նստե, Թաղեոս վարդապետ, նստե. նստեցեք երկուքդ ալ. օտար մարդ չկա¹⁰ հոս. նստեցեք։ Տիրացու Գալիթ, տիրացու Պետո, տիրացու Սրբո¹¹, սվ կաք հոս, օղուլ, ասեք¹², կառավարչին¹³, անոր եփած մյուսրարիցն¹⁴ կամ նոր բերած Ղայսարու բահաթ-լոխմիցն¹⁵ ալ մեզ փոքր¹⁶ ուտացնե. մին-մին ալ ստաքան սառը¹⁷ ջուր ըլլա հետն։ է՛հ, զրուցե, Թաղեոս վարդապետ, ատ աղջկան¹⁸ անցքն։

Թաղեոս վարդ.—Հրամեր ես, սրբազան. Կարբեցին երկրորդ անգամն¹⁹, որ Թիֆլիզ գնաց, Գեորգ վարդապետն ան ժամանակն տիրացու էր, հիվանդացեր էր հոն, վասնորո պահ եին տվեր վանքի²⁰ եկեղեցվո քովն պառավ կնկա²¹ մը, որ նայէ։ Աս պառավ կնիկն բարեկամացրեր էր Գեորգին հիվանդ

ժամանակին՝ մատղաշ աղջկա¹ մը հետ, 18—19 տարեկան։ Տիրացու Գեորգո, ամիս մը հիվանդ մնալով, ստողջանում է և Թիֆլիզու դուրս գալու ժամանակն խնդրում է Կարբեցվույն, թե՛ հոս քուրացու մը ունեմ, այբի կին մը, որ հիվանդ ժամանակս² ինձ վրա ալ աղեկ աշխատութիւն կրեց, և ինքն ալ, փոքր ի շատե, փող ունի ժողոված՝ յուր ձեռի աշխատանքով³ և խնդրե կը, որ հրամայեք պասպորտ⁴ մը առնեն անոր համար մինչև էջմիածին, որովհետև ուխտ է արած Ձեր կաթողիկոսութեան օժման հանդիսին⁵ ներկա գտնվի սուրբ Աթոռն⁶։ Ասպես⁷ որ զրուցեցի, մինչև այստեղ⁸, համարյա թե Ղուկաս և Մատթեոս եպիսկոպոսքն են ինձ պատմել⁹, թեպետ այլք այլ կերպիվ կըսեին։

Կարապետ եպ.—Ի՞նչ էր՝ ան աղջկա անունը։

Թաղեոս վարդ.—Սոֆ մը, Սոֆե մը, Սոֆա¹⁰ մը, ասանկ անուն մը ունի։

Կարապետ եպ.—էհ, աղեկ... Սոֆիա¹¹ պետք է ըլլա. շարունակե պատմութիւնդ։

Թաղեոս վարդ.—Հրամեր ես¹². իհարկե, թե ճշմարիտ ասանկ եղած ըլլար, ինչպե՞տ կըսեն¹³, էլ հարկավոր չէր Կարբեցվույն կարծեմ վերահասու ըլլար՝ սվ ըլլալը. մատղաշ աղջիկ¹⁴ մը էր, թե պառավ կնիկ¹⁵ մը, երբ որ տիրացու Գեորգն ասեր էր, թե փոքր ի շատե փող ունե¹⁶ յուրյան համար, իսկույն հրամայել էր Աթթանդիլ¹⁷ Կուկուջանովին, թե քուրացու մը ունի տիրացու Գեորգն, որ կամի գալ էջմիածին, անոր համար պասպորտ¹⁸ մը առ, ան ալ անոր հրամանն կատարել¹⁹ էր։ Մեր պարոն տիրացու Գեորգն²⁰ ան աղջկանը քանի մը օր հառաջ²¹ ճանապարհ էր ձգեր²² յուր եղբոր²³ հետ, որ եկեր էին Աշտարակ, մնացեր էին հոն, մինչև Կարբեցին ալ հասեր²⁴ էր Աթոռն, անոնք ալ եկեր էին Աթոռն։ Աստեղ միշտ տիրացու Գեորգի²⁵ եղբորը հետ և շաթրի,

¹ A Շերմազան, B Վարդանյանցն ² B է չէք։ ³ B Բեժան Խատիսովն։ ⁴ B կըլլաս։ ⁵ B է չէք։ ⁶ B Թիֆլիզու՝ Կարբեցին։ ⁷ B հետ ընկնալով։ ⁸ A տաքցաք։ ⁹ B կըսես վաղն։ ¹⁰ B չի կա։ ¹¹ B Սրբո։ ¹² A ասեք, օղուլ։ ¹³ B կառավարչին։ ¹⁴ B երած մուրարիցն։ ¹⁵ B լոխմիցն։ ¹⁶ B փոքր-փոքր։ ¹⁷ B սառն։ ¹⁸ B աղջկանը։ ¹⁹ B անգամ։ ²⁰ B վանք։ ²¹ B կնկան։

* Թե կամիք (B=թէ որ կամի) ունի գայսմ առարկայէ դուելի ևս յաւ ծանօթութիւն, կարէ ընթեանուլ զիսկ կոնդակն կամ գօրինակ նորին ստորագրութեամբ կաթողիկոսին կամ Սիւնհոգականաց, որ գտանի առ գերեսին (B=չորեսին) անձինս, զրեալ ի 1830 ամի ապրիլի (B=ապրիլ) ամսոյ 8-ն (B=8), համարաւ 48, յէջմիածնի (B=յէջմիածնէ)։

¹ B աղջկան։ ² A ժամանակն։ ³ B ձեռաց աշխատանքով։ ⁴ B պասպորտ։ ⁵ B հանդիսի։ ⁶ B աթոռումն։ ⁷ B այսպես։ ⁸ B աս տեղն։ ⁹ B եպիսկոպոսքն ինձ պատմեցին։ ¹⁰ B Սուլա։ ¹¹ Սոֆյա։ ¹² A հրամար։ ¹³ B կսեն։ ¹⁴ A աղջի։ ¹⁵ B կին։ ¹⁶ B ունի։ ¹⁷ B Աթթանդիլ։ ¹⁸ B պասպորտ։ ¹⁹ B կատարեր։ ²⁰ B Գեորգն չէք։ ²¹ B առաջ։ ²² B ձգել։ ²³ B եղբորը։ ²⁴ B ասեր ²⁵ A Գեորգի։

կսեն, կուզար-կերթար¹ եկեղեցին, խալի ձգել կուտային տակը՝ աջակողմյան դասի քովը՝ ինչպես եպիսկոպոս² մը:

Կարապետ եպ.—Ասա՛ ինչպես արքեպիսկոպոս մը, չգիտե՞ս, ան ավելի դորեզ եպիսկոպոս մը է եղեր, քան թե տասն այլք: Ինչևիցե, դարմանք է, մեք ան³ ժամանակն⁴ էջմիածին բան մը չենք լսեր ատ⁵ աղջկա վրա:

Գեորգ վարդ.—Սրբազան, ան ժամանակն⁶ ոչ-ոք չէ իմացեր այս արարմունքներն, որովհետե քաղաքացու թյունք ուխտավորաց լիքն էին էջմիածին: Հազարավոր մարդիք⁷, կանայք ներս-դուրս կընեին Վահարանն, Ղազարապատն, գյուղի ամեն տունն, ներսն, դուրսն, վրան[ն]երի տակի, պատերի տակի և ծառերի տակի⁸. Ով էր հարցնողն և հետաքրքիր ըլողն⁹, թե աս ով է, ան ով է, իրտեղացի է, ի՞նչ մարդ է, է՞րբ է եկեր և այլն և այլն և այլն:

Թադեոս վարդ.—Ատ ինչի կսես¹⁰, Գեորգ վարդապետ, կըսեն թե ով որ¹¹ հարցաներ կը, տիրացու Գեորգն¹² կամ նրա բարեկամքն և Կարբեցվո փոքրավորներն պատասխանեին, թե Թիֆլիզու հարուստ տընե¹³ մըն է եկեր ուխտ: Ինչևիցե ամեն ուխտավորք վերադարձեր էին, բայց աս խաթուն աղջիկն մնացեր եր Վաղարշապատու գյուղումն ութն¹⁴ ամիս: Միշտ կերթար կուզար՝ Կարբեցվո աջն¹⁵ համբուրելու, թեպետ Գեորգ վարդապետն, որ¹⁶ ան օրերն ալ վարդապետ էր ձեռնադրվել, յուր պարապ ժամանակն անոր քովն կանցկացներ զիշերն և ցերեկն¹⁷: Նույնպես ուտելիքն ալ Կարբեցվո խոհարանեն¹⁸ կերթար... մինչև օր մը Չաքարիա եպիսկոպոսն Բհհրությանց¹⁹, չգիտեմ ինչի համար, բարկացած ըլլալով կաթողիկոսի վրա, շատ վատ-վատ բաներ էր ասեր²⁰, մինչ օժած ճակատը, գլուխը, ձեռը հայնոյելով, աս²¹ աղջկա անունը ալ տվեր էր բոլոր միաբաններին²² քովը, Կարբեցվո երեսին: Կարբեցին, որ

մինչև ան ժամանակն¹ չգիտեր, թե բոլոր օտար ազգերն ալ անոր վրա կխոսան², երբ ասանկ³ լսեր էր, զիշերն հրամայեր էր Գեորգ վարդապետին, որ աղջկանը Աշտարակ ուզարկե, յուրյանց տանը մնա մինչ⁴ այս խայտառակ խոսակցություններն անցնի: Ամիս մը մնացեր⁵ էր Աշտարակ, դարձյալ բերել էին տվեր Վաղարշապատ:

Կարապետ եպ.—Չաքարիա եպիսկոպոսն առյուծ է, առյու՛ւծ, ամենևին բանից չի վախնար:

Գեորգ վարդ. Սրբազան, աղեկ եպիսկոպոս կըլլար՝ թե վատ լեզու չեր ունեցեր:

Թադեոս վարդ.⁶ Աս աղմուկի համար էր, որ Կարբեցին Երեանու առաջնորդությունը⁷ անոր էր տվեր և Աթոռիցն հեռացրեր էր, որովհետե ամեն օր միաբանից մեջն խոսակություն, շփոթ կձգեր⁸ և չէր ալ թույլ տալ⁹ Կարբեցվուն՝ հանդարտ նստել:

(Բերեն զմուրարէն և զբահաթ լոխումն և զմի-մի ստաքան ջուր¹⁰, զկնի ուտելոյ ասէ եպիսկոպոսն¹¹).

Կարապետ եպ.¹²—Է՛հ, Թադեոս վարդապետ, շարունակե:

Թադեոս վարդ.—Հրամե՛ր ես¹³, ծառայդ¹⁴ եմ, Մատթեոս և Ղուկաս հարազատ¹⁵ եպիսկոպոսքն Կարբեցվո տեսեր էին, որ այս¹⁶ խայտառակություններն օրըստօրե մեծնալու վրա է, վասնորո խորհուրդ էին արել Կարբեցվո հետ, որ աս բաների վրա քող¹⁷ ձգեն: Գացեր էին նորա խորհրդով Երեան, որ տղա մը գտնեն անտեղ¹⁸, անոր վրա պսակեն և աս¹⁹ խոսակցություններն անցնի²⁰: Երեան Աստուածատուր աղա մը կա, եղբայր մը ունի Մկրտիչ անունով, փոքր ինչ ալ անխել է, ասոր զանազան հույսերով խաբեր էին, թե, եթե աս աղջիկն առնես, կաթուղիկոսի նման աներ պետք է ունենաս, որ քեզ մեծ պատիվ և բազմավորություն

¹ B կերթար չիք: ² B եպիսկոպոսի: ³ B: էն: ⁴ B ժամանակը: ⁵ B աս: ⁶ B ժամանակը: ⁷ B մարդիկը: ⁸ A տակի չիք: ⁹ B ըլնողն: ¹⁰ B կըսես: ¹¹ B որ: ¹² A Գեորգն: ¹³ B տնե: ¹⁴ B զեղումն ութ: ¹⁵ B քովն: ¹⁶ B որ չիք: ¹⁷ B ցորեկն: ¹⁸ B խոհարարեն: ¹⁹ B Բհհ-պուտյանց: ²⁰ B ըսեր: ²¹ B ան: ²² A միաբանների:

¹ B մինչև ան ժամանակը: ² B կը խոսան: ³ B ասոնք: ⁴ B մինչև: ⁵ B մնացել: ⁶ B Թադեոս վարդ. չիք և հաջորդ խոսքերը զրված են որպիս շարունակություն Գեորգ վարդապետի խոսքերի: ⁷ B առաջնորդությունն: ⁸ B կը ձգեր: ⁹ B տար: ¹⁰ B ջուրն: ¹¹ B եպիսկոպոսն չիք: ¹² A Կարապետ եպ. չիք: ¹³ A հրամար: ¹⁴ B ծառայո: ¹⁵ B հարազատ չիք: ¹⁶ B աս: ¹⁷ B քող մը: ¹⁸ B այնտեղ: ¹⁹ B այս: ²⁰ B անցնեն:

ալ կըլլա, տեսնաս կոր յուր բոլոր ընտանյացն ինչպես հարստացրեր է, նշանի, աստիճանի, գեղի, ջաղացի տեր է շիներ, դու ալ աս աղջկա պատճառով անոնցմե մտաիկ ընտանի մը և աղղական կըլլաս և նոցա՛ վրա ալ ավելի համարձակություն կունենաս կաթողիկոսի քովը: Ուրեմն, աստուծով, շատ շուտ ալ կարող ես հարստանալ, միմիայն եթե՞ ալլոց բարեխոսությունը՞ անես. ան ալ մեծ պատիվ՛ մը է քեզ և ճանապարհ՝ հարստանալու: Բաց ՚ի սոցանե, քեզ ավելի ևս ապացուցություն, որ եթե ասօր-վաղն պսակվես, աստուծով, շարաթ մը անցած-չանցած, Երևանու՞ շին Անապատ եկեղեցվո տեղն, որ քանդրդած՞ է, քեզ տալ կտանք, որ անտեղ աղեկ տուն մը շինես և 500 ոսկի ալ ձեռաց՝ անոր շինության համար:

Կարապետ եպ. — Աղեկ հույսեր, բայց քամիի նման շուտ անցնող. զրուցե:

Թաղեաւ վարդ. — Հրամեք ես՞. ան անմիան ալ, անոնց խոսքին հավատալով, խոսք է տվեր պսակվելու: Վասնորո անոնք ալ իսկույն, տաք-տաք, մարդ էին զրկել էջմիածին: Գեորգ վարդապետն ալ, ան աղջկա հետ, եկեր էր Երևան, ուր մեծ հանդեսով պսակեր էին: Թողնենք ավելորդ պարզաներն՞ կամ ինչ խայտառակություն էր պատահեր եկեղեցուն պսակվելու ժամանակին, կամ թե Քալանթարով Հարությունի տանն՞, որ նրա խաչեղբարն՞ է եղեր, միայն աս ասենք, թե Գեորգ վարդապետն քանի-քանի անգամ դացեր է Երևան և անոնց քովն իջեր է, մնացեր է հոն քանի մը օր և ասպա ան աղջկան՞ վեր է առեր կարեթով բերեր է էջմիածին և պահեր է շափաթներով՞ կամ ամիսներով և վերադարձրել՞ է Երևան՞ և հանձներ է յուր մարդուն: Իհարկե, աշխարհումն՞ բան չի ծածկվիլ՞: Անտեղի յուր հասակակիցներն և՞ բարեկամներն սկսել են աս բաների վրա խայտառակել, մանավանդ՞ յուր աղբարքն:

1 B անոնց: 2 B եթե չիք: 3 B բարեխոսություն: 4 A մեծապատիվ: 5 B հ'երևանու: 6 B քանդված: 7 A հրամեք: B հրամեք ես չիք: 8 B պարայգաներն: 9 B տունն: 10 B խաչեղբարն: 11 B աղջկա: 12 B շարաթներով: 13 B վերադարձեր: 14 B հ'երևան: 15 B աշխարհումն: 16 B ծակվիլ: 17 A և չիք:

Քանի մը ժամանակ համբերեր էր փեսա Մկրտիչն, տեսեր է՞ ոչ խոստացած եկեղեցվո տեղն տվին, որ տուն շինե և ոչ ալ 500 ոսկին տվին, վասնորո սկսեր՞ է փոքր-փոքր՞ զգուշանալ և պահպանել կնկանը և այլն: Այնուհետև Գեորգ վարդապետն քանի մը հեղ ալ եկեր է, որ տանն՞ հարսին էջմիածին, բայց փեսեն թույլ չէ տվեր՞ մինչև աս բարեկենդանիս՞ վերջի օրերն, որ դարձյալ՞ Գեորգ վարդապետն դացեր է Երևան և անանկ հույսեր է տվեր, որ ողորմելի փեսան՞ խարվել է և համաձայնվել է ինքն ալ միասին՞ գնա էջմիածին և խոստացած բաներն ստանա: Դուրս գնալու ուղեկցին՞ Գեորգ վարդապետն փող է տվեր փեսին, թե գնա փողոց՞, ճանապարհի համար ուտելիքներ առ: Հենց նա ան կողմն է անցեր, Գեորգ վարդապետն ձի մը է թող տվեր՞ հոն և պատվիրեր է, թե եթե փեսան դա, ասեք՞ շատ սպասեցինք՞ չեկար և ժամանակն անց էր կենում, վասնորո մենք՞ կամաց-կամաց կը գնամք՞, դու ալ աս ձին նստե. քե՛ն՝ հետերնուս հասե՞, ճանապարհին կըսպասենք՞: Գեորգն՞ հարսի հետ նստում է կարեթումն և գնում է՞:

Կարապետ եպ. — Հայ, անիծած շուն-շան որդի, աղվոր հնարք՞ մը է խաղացեր:

Թաղեաւ վարդ. — Հրամեք ես՞, շատ ժամանակ չանցած, փեսեն փողոցիցն դառնում է, երբ լսում է թե՞ նոքա գնացեր են և ձի մը են թողեր յուրյան համար, իսկույն հեծնում է և քշում մինչև Փարայքարի՞ գյուղն: Մի ասիք՞, պատվելի Գեվորդ վարդապետն և հարսն իջած՞ էն այնտեղ այդվո մը առջևը, յուրյանք մտեր են այդին և պատվերեր են՞ կառավարին, թե փեսեն անցկենալիս՞ ասա՞ քաղցած՞ ենք, բերած ուտելիքներն բերե հոս՞ նախաճաշիկ ընենք՞:

Կարապետ՝ եպ. — Նայե, ինչպես՞ սիրտ

1 B սկսել: 2 B փոքր չիք: 3 B տանի: 4 B տվել: 5 B բարեկենդանի: 6 A դարձեր է: 7 B փեսեն: 8 B ի միասին: 9 B ըողեցին: 10 B փողոցումն: 11 B թողեր: 12 B սպասեցին: 13 B մեք: 14 B կը գնանք: 15 A հասնի B հասնի: 16 B կսպասենք: 17 A Գեորգու: 18 B է չիք: 19 B որդին, աս աղուոր հնար: 20 A հրամեք: 21 B Փարաքարի: 22 B ասեր: 23 B իջաց: 24 B էին: 25 A քաղած: 26 B նախաճաշիկ ընենք հոս: 27 B ինչ:

և ինչպես շան երես է ունեցեր, եթե քաղցած էր, միթե զեղի մեջն կամ տանուարոջ¹ տանը չէր կարող իջնել. կամ թե՛ ինչ մեծ ճանապարհ² մը էր եկեր, որ աղպես շուտ³ քաղցեր էր:

Թաղեոս վարդ.— Պարոն փեսա Մկրտիչն հասնում է կատաղած, աս ալ որ լսում է՝ ավելի կատաղում է, ներս է՝ մտնում այգին և ինչպես է տեսնում նոցա. յուրյան ասածին համեմատ, Ձեզ հայտնի է՝ ինչպես կըլլար: Վեր է առնում հաստ փայտ⁵ մը, երկուսին ալ, դորս դու պատվիրեցեր, ջարդու փոսը է՝ անում: Բայց, ոչ բարով, հարս⁷ եղածն, աս զարնելուցն նեղանալով⁸, Գեվորգ վարդապետին⁹ է օգնական դուրս գալիս. հետո ան երկուսն միատեղ շուռ էն գալիս պարոն փեսին, մինին¹⁰ տասն՝ յուր տոկոսյոք, հետ տալիս:

Կարապետ եպ.— Ինչ կըլլար, որ մեր փողերն ալ մի ժամի մեջին ատանկ տոկոսիք¹¹ եր վաստակել¹²:

(Սկսեն միասին¹³ ծիծաղել, ապա¹⁴ Թագնոս վարդապետ շարունակել):

Թաղեոս վարդ.— Փեսան հաղիվ պըրծնում¹⁶ է, հնարքով մը, անոնց ձեռքիցն, ինչպես գիժ մողի մը՝ նախըստանի¹⁶ ձեռքեն: Այդուցն¹⁷ դուրս է փախչում, նստում է ձիուն¹⁸, շորերն պատռտած, զգակըն¹⁹ կորցրած, երեսն-գլուխն՝ արնած²⁰ և զեղն անցկենալիս բարձր ձայնով, զեղացվոց դոռալով-գոչելով, պատմում է²¹: էջմիածին չհասած²², ալ ով ոք պատահում է, ամենին մի ըստ միոջն պատմում է: Ինքն զեռես էջմիածին չհասած²³, աս համբավե Երեան է տարածվում: Մեք²⁴ ալ քանի մը միարաններով դուրսն²⁵ կանգնած խոսեինք կոր, երբ ձայն մը ընկավ պարսպի մեջն, շարսուիցն սկսած մինչև Վեհարանն ամպի նման գոռար կոր, Կարբեցվույն²⁶, Ղուկասին, Մատթևոսին և Գևորգ վարդապետին

օրհնարանելով: Ա՛լ մեռած, հոր, մոր, զերեղման, հանգստարան¹, մերսւք, աջ, ճակատ, պոպոզ, վեղար, փիլոն, շուրջան² չի թողեց³, որ չհայհոյեց: Ոչ Կարբեցվո երեսիցն էր ամաչում և ոչ անքան աղաչանքիցն և խնդրելուցն էր⁴ հանդարտվում: Բերանն փրփրած⁵, երբեմն Գևորգ էր ասում, երբեմն՝ Կարբեցի, երբեմն՝ կնիկ⁶, երբեմն՝ իրավունքն⁷ էր խնդրում. բան մը չէինք կարողանալ հասկանալ⁸, մինչև երկու ժամ նստած գլուխն էր զարնում, մաղերն էր քաշկրտում⁹, երեսն էր չանդոտում¹⁰, ինչպես գիվահար՝ նստում էր, վեր կենում. ինչպես Կարբեցվո երեսին¹¹ էր թքում¹², նույնպես շուռ¹³ էր գալիս մյուսներին¹⁴ ալ էր հայհոյում:

Կարապետ եպ.— Իհարկե, իրավունք ուներ սպանել Կարբեցվույն:

Գևորգ վարդ.— Սըրբազան, ինչ աղեկ կըլլար. կարծեմ ան ժամանակն մեր բաղին ավելի պետք էր անմահանար¹⁵:

Կարապետ եպ.— Ես ալ ատոր համար ասի: Թաղեոս վարդապետ, շարունակե պատմությունդ¹⁶, ոչ թե աղեկ լսելո պատմություն մը է, այլ և արժանի դրելո:

Թաղեոս վարդ.— Քաջ Գևորգ վարդապետ, մտածե՛ եթե զա էջմիածին՝ անպատճառ պետք է խայտառակվի, վասնորո հետ է զառնում Երեան:

Գևորգ վարդ.— Միթե՞ զեռես չէր խայտառակվել. ալ ինչ էր մնացել¹⁷:

Թաղեոս վարդ.— Հիմա աս է արժանի լսելո և զարմանալի իսկ: Կարբեցին թեպետ տեսավ, որ հաղարավոր ականջք լսան, բայց դարձյալ աչքով, ձեռքով, գլխով¹⁸ և խոսքով ցույց կտար¹⁹ Ղուկաս վարդապետին և Մատթևոսին, որ կերպով մը աս տարածայնություններն ծածկեն: Անոր համար անոնք²⁰ ալ, ինչպես սրտացավ ձեռնատունք, կերպով մը տարին յուրյանց խուցը, զի-

¹ B տանուարով: ² A ճանապարհի: ³ B այդպես շուտով: ⁴ B է չիք: ⁵ B փատ: ⁶ B ջարդըփնդոր: ⁷ A հարսը: ⁸ B ցիչելով: ⁹ B վարդապետն: ¹⁰ B մին: ¹¹ B տոկոսյոք: ¹² B խոսակել: ¹³ B ամենքն: ¹⁴ A ապա չիք: ¹⁵ A պոծնում: ¹⁶ B նախըստանի: ¹⁷ A այդիցն: ¹⁸ B ձիւն: ¹⁹ B պատռած, գտակն: ²⁰ B արքնած: ²¹ B է չիք: ²² B չի հասած: ²³ B չի հասած: ²⁴ B մենք: ²⁵ B դուրս: ²⁶ B Կարբեցուն:

¹ B հանգստյան: ² A շուրջան չիք: ³ B թողուց: ⁴ B էր չիք: ⁵ A փրփր: ⁶ B կնիկ: ⁷ B իրավունք: ⁸ B կարողանում հասկանալ: ⁹ B քաշկրտում: ¹⁰ B ճանկատում: ¹¹ B երեսն: ¹² B թքում: ¹³ B սապես շուռ: ¹⁴ B մյուսներին: ¹⁵ B բաղին պետք էր ավելի անմահանալ: ¹⁶ B շարունակե քո պատմությունն: ¹⁷ B մնացել: ¹⁸ B գլխով, ձեռքով: ¹⁹ B կտար չիք: ²⁰ B ասոնք:

շերը¹ հոն պահեցին, հարյուր ոսկի ալ տվեր էին, որ կերպով մը լոս և այնուհետև ոչ Գևորգ վարդապետն զնա անոր տունն և ոչ հարոն զա էջմիածին, բայց Մկրտիչն չէր համաձայնվեր:

Կարապետ եպ.— Անմիտ է² եղեր. թե հարյուր ոսկին առեր էր՝ լավ կընէր³, որովհետև ամիս մը չանցած դարձյալ ադալես բան մը պետք էր պատահել, հարյուրն ալ⁴ ան ժամանակն կարող էր առնել:

Գևորգ վարդ.— Վերջն ի՞նչ եղավ, Թադեոս վարդապետ:

Թադեոս վարդ.— Մյուս օրն կեսօրին Գևորգ վարդապետն եկավ էջմիածին, անպես անամոթ, իբր թե աս ամեն բաներն անոր գլխին չէ՛ր անցեր. քանի մը օր ծածուկ մեջերնին⁵ խոսացրին և Մկրտիչին ալ թույլ չի տվին դուրս գալ, չլինի թե այլք վատ խորհուրդ տան: Վերջն ձայն դուրս եկավ, թե Կարբեցին հրամայեր է մարդ ու կնիկ բաժնվին⁶: Կարճը կտրեմ, փեսան զնաց Նրեան, յուր խաթունին դուրս արավ⁷ տանեն և ինքն ալ, չորս-հինգ ամիս չքաշեց, աղջկա մը հետ պսակվեցավ:

Կարապետ եպ.— Ան աղջիկ խաթունն ո՞ւր է:

Թադեոս վարդ.— Աշտարակ, նստած է⁸ Գևորգ վարդապետի հոր տանն:

Կարապետ եպ.— Ի՞նչ խայտառակություն է, որ դարձյալ պահեն կոր և չեն վռնդել⁹:

Թադեոս վարդ.— Մի՞թե անու կարող են խոսք մը ընդդեմ անոր կամացն խոսել, վայ¹⁰ թե զնա տերությանն¹¹ զրով հայտնե ամեն անցքն:

Գևորգ վարդ.— Հա՛, ատոր համար պահեն կոր:

Կարապետ եպ.— Թադեոս վարդապետ, թեպետ շատ խոսացիր¹², նոր ես եկած և դադրած ես, գիշերն ալ անցավ, բայց բան մը ունիմ դարձյալ հարցնելու. աս¹³ ալ ասա՛ հետո զնա՛ հանդատացիր: Իմացմբ, Կարբեցին, որ կուզեր Ներսես եպիսկոպոսի վարժատունն վաճառել, վաճառեց, թե նչ:

Թադեոս վարդ.— Կարբեցվո փոքրավորներն կըսեին¹, թե կաթողիկոսն ալ չի բարեհաճել վաճառել. բայց սուտ կսեին. կամ առնող չի² գտնվեր կամ թե տերությունը հրաման չի³ տվեր: Այսուամենայնիվ վարժատան անունը փոխել տվավ. մինչև ցայսօր Ներսիսյան⁴ Ուսումնարան կզրեին⁵, այսուհետև Հայոց Հոգևորական Վարժատուն պետք են գրել:

Կարապետ եպ.— Ատ աղեկ է եղեր, պետք է⁶ ամեն տեղ, ուր որ Ներսեսի անունն կա՛ վերջացնել, որովհետև⁷ ժողովրդոց աչքը, ականջը ատպիսի հիշատակներ տեսնելով կամ լսելով, ավելի սրտերնի երախտադիտությունը⁸ կը բորբոքի⁹ անոր անվան վրա, ուստի հարկավոր է փոքր-փոքր¹⁰ անոր անվան նշույլը ալ¹¹ անհետ առնել: Կարբեցին ինչ ատպիսի բաներ ընե նե՛ մեզ օգտակար է:

(Եւ անա մտանէ ի ներս¹² Սէփօն՝ վասն փոխելոյ զճրագն):

Թադեոս վարդ.— Ա՛տ եք լսած միայն, չդիտեք, որ շատ եկեղեցական կալվածքներ, դատարկ տեղեր ալ է վաճառել¹³ Կարբեցին և փողերն ստացել:

Սեփոն.— Ո՞վ է աղ¹⁴ անողն:

Թադեոս վարդ.— Կարբեցի Հոհաննես¹⁵ կաթողիկոսն:

Սեփոն.— Եվ աղեկ է ըրեր:

Կարապետ եպ.— Սեփո, ասանկ բաների վրա¹⁶ խորաթելն¹⁷ քո խելաց չի վայելեր: Թադեոս վարդապետ, ատքան հստակն¹⁸ ի՞նչ է ըրեր:

Թադեոս վարդ.— Ի՞նչ պետք է ըներ¹⁹, աղղականներին²⁰ է տվեր, բոլորքն²¹ գյուղի, դավառի, աստիճանի տեր են եղեր²², ատոր վրա ավելի ի՞նչ պետք է անել անպիսի հովիֆն:

Սեփոն.—
Երանի թե ես ալ անպես մի աղղական²³
ունենայի,

¹ B խոցն, գիշերն: ² A է չիք: ³ B կներ: ⁴ B ատպես բան մը պատահեր կոր, 100 ոսկի ալ: ⁵ B մեջերնին ծածուկ: ⁶ B բաժնվին: ⁷ B արան: ⁸ B է չիք: ⁹ B վռնտել: ¹⁰ B վասնորո: ¹¹ B տերության: ¹² B խոսացրի ¹³ B ան:

¹ B կսեն: ² B չէ: ³ B չէ: ⁴ B Ներսեսյան: ⁵ B կը զրեին: ⁶ B քաղաք: է ⁷ B Ներսեսի անունը կա՛ վերջացնել, որովհետև և: ⁸ B երախտադիտությունն: ⁹ B բորբոքին: ¹⁰ B փոքր-փոքր չիք: ¹¹ B նշույլ տալ: ¹² B ի ներքս մտանէ: ¹³ B վաճառել: ¹⁴ B աս: ¹⁵ B Հովհաննես: ¹⁶ B վրա չիք: ¹⁷ B խոսիլն: ¹⁸ B ստակն: ¹⁹ A ըներ: B ընի: ²⁰ B բարեկամներին, ²¹ B բոլորն: ²² B եղել: ²³ B մի աղղական չիք:

Անմեղ, հանդարտ նստած տեղս
 հարստություն ստացեր էի,
 Հարկավորը չէր այնուհետև կռիվ մտնել,
 արյուն թափել,
 Կամ թե տասն տարի գնալ, վարժել,
 կարգալ, գրել սովորել.¹
 Չէի ալ դառնալ վաճառական, ծով ու
 ցամաք նավում նստել,
 Թե ի՞նչ է—հնչ՝ իմ ընտանյաց, դառը
 քրանով², պետք է դատել:

Կարապետ եպ.—

Դու ալ նորա³ նման պետք է լինելիր,
 Թե որ՝ ա, բ, գ, դ, ե⁴, սովորելիր⁵:

Սեփոն.—

Աշխարհումն⁶ կա երկու բան՝ ընդդեմ
 միմյանց⁷ հակառակ,
 Որ չեմ հասկանում, թեև շատ անգամ
 միտք արի բարակ⁸.
 Սուլթանն օսմանյան անշափ աղախին⁹,
 շատ կանայք ունի,
 Բայց ինչ օգուտ է¹⁰ չէ կարող խմել մի
 դավաթ գինի:
 Եւ էս էլ լսեք, հոգևորականք լավ գինի
 ունեն,
 Ափսոս, որ կնիկ կամ քոծ¹¹ մի սիրուն՝
 նոցա պակասեն¹².
 Չէ, չէ, չեմ ուզում ես նչ վարդապետ,
 նչ սուլթան դառնամ,

Գինի չխմեմ¹ կամ սիրուն կնիկ պետք է
 չունենամ:
 Փնփ աստուծո, հիմի երկուսն էլ² ունեմ
 հայանի, համարձակ,
 Լավ կարմիր գինի, փափուկ ու սիրուն
 կնիկ սպիտակ.
 Մին էլ դոցանցից ավելորդությամբ
 պանիրն ու հացը,
 Հանդարտ խղճմտանք³. ուրախ ապրում
 ենք մեք մեր կամացը:

Կարապետ եպ.—

Դու ի՞նչ գիտես, կարելի է, որ սուլթանն
 Ամենայն օր խմե—հարբի՝ ծածուկ՝ տանն:
 Սեփոն.—

Չհասկացա. ի՞նչ է, ի՞նչ է, մեկ ալ⁴ ասա,
 Դեռդ⁵ հայր սուրբ, ահանջդ⁶ բաց, մի լավ
 անսա:
 (Կարապետ եպիսկոպոսն ծիծաղելով կրկնէ).

Կարապետ եպ.⁷—

Դու ի՞նչ գիտես, կարելի է, որ Սուլթանն,
 Ամենայն օր խմե-հարբի՝ ծածուկ՝ տանն:
 Սեփոն.—

Մի՞թե հայանի չէ, սրբազան,
 Ինչ անում եք գիշերն օգան:
 Երսուն տարի եմ քո դասն,*
 Նձր եմ տեղեակ քո բնության:
 (Դնէ զմատն ի վրա շրթանց, ձայնէ).
 Լուսթյուն, լուսթյուն, լուսթյուն, լուսթյուն,
 լուսթյուն, լուսթյուն⁸:

Ն Կ Ա Ր Ա Գ Ր Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն Յ
 Ի Թ Ի Փ Լ Ի Գ

Կարապետ եպ.— (Բաղմեալ միայնակ.
 մտանէ ի ներս¹³ Գէորգ վարդապետ և ասէ).
 Գևորգ վարդ.¹⁴—Սրբազան, շնորհակալ եք
 Թիֆլիզու վիճակեն:

Կարապետ եպ.— Օգուլ, աս Վրաստանու
 վիճակն մեծ բան մը է եղեր, գանձաբան¹⁵
 մը, աղբյուր մը է¹⁶ հարստության: Ասքան
 արդյունք կըլլա: Նայե՛, ան սանդուղն լիքն¹⁷
 մանեթ է¹⁸. աս ալ ոսկի է, որ քովս¹⁹ եմ
 դրած: Բոլորն ասքան ամսվան²⁰ միջին եմ

վաստակած⁹. Շատ անգամ ալ փող մը բե-
 բեն կոր, որ Աղինացի, Ասիղանացի կան¹⁰.
 Թղթի կտոր մը է, իմ խելքս¹¹ անորից
 ոչինչ չի կտրեր. անոր համար հետ դարձ-
 նեմ կոր, վախնամ կրակիցն կամ թե¹²
 թեթե բան մը է, տղաքն հեշտությամբ կա-
 րող են զողնալ¹³:

¹ B չի խմեմ: ² B ալ: ³ A խճմտանք: ⁴ B մ'ալ:
⁵ A Գիւորդ: ⁶ B ահանջդ: ⁷ A Կարապետ եպ. չիք:
⁸ B լուսթյուն բառը՝ միայն Յ անգամ: ⁹ B վաստը-
 կած: ¹⁰ B Ասիղանացի կըսեն: ¹¹ B խելքս: ¹² B թե
 չիք: ¹³ B գողանալ:
 * Այս տողը գալիս է բժիշկ Ավագյանի «Ողբ
 դստերն մեծի իշխանի» դրամատիկական պոեմից,
 որն առաջին անգամ տպվել է Գ. Շ.-ի միջնորդու-
 թյամբ:

Գևորգ վարդ.—Սրբազան, ան թուղթն ամենից աղվոր է, ինչի՞ չեք վեր առներ:

Կարապետ եպ.—Կամաց խոսա, դուրսն մարդ կըլլա¹: Ջանմ², ի՞նչ հարկավոր է ան փողին ձեռն տամ, որ ամենեկին չեմի³ ճանչնար: Ոսկվո վրա լավ փող մը կըլլամ:

Գևորգ վարդ.—(Մերձենայ և ասէ կամաց).—Ես ալ, սրբազան⁴, քանի մը քահանա եմ բերեր, խնդիրք⁵ մը ունեն Ձեզ ասելո, և աղեկ արդյունք ալ կըլլա ասոնցից⁶:

Կարապետ եպ.—Մոտիկ էկո. սովք⁷ են, ի՞նչ գործ ունեն, ի՞նչ կամենան:

Գևորգ վարդ.—Եկեր են կթվելո⁸:

Կարապետ եպ.—Յուզալի կաթն ունե՞ն:

Գևորգ վարդ.—Անանկ յուզալի կաթն, որ սեր ալ դուրս կուզա, յուզ ալ:

Կարապետ եպ.—Ուրեմն դավրմացու միս ալ կմնա⁹:

Գևորգ վարդ.—Կաթն, յուզն, սերն Ձեզ ըլլա, միայն կաշին և ոսկորն թող ալեք, որ գնան արածեն, դերանան, դան՝ կթվեն¹⁰ մյուս անգամ:

Կարապետ եպ.—Էհ, զրուցե, տեսնենք ի՞նչ կուզեն:

Գևորգ վարդ.—Աղեկ բան մը. կսեն¹¹, թե, եթե մեր եկեղեցվոցն¹² հանես, այլ եկեղեցում մեզ նշանակես, բավականին արդյունք կըլլա սրբազանիս՝ երկու¹³ կողմիցն ալ, այսինքն¹⁴ այժմ ասոնք մարդիկ¹⁵ երեսնական ոսկի կուտան¹⁶, թե յուրյանց ուզած տեղն նշանակեք նոցա, ի հարկե, ան դուրս արած քահանային ալ թե քսանական ոսկի կտան¹⁷ կամ ավելի ևս, որ աղեկ տեղ մը ալ յուրյանց տաք. աս մեծ արդյունք պետք է ըլլա, աղեկ մտածեցեք, սրբազան:

Կարապետ եպ.—(Վոքը ինչ մտածէ և ապա ասէ).—Ճշմարիտ, աղեկ հնարք մը է այդ¹⁸, սովք են այդ քահանայքն:

Գևորգ վարդ.—Տեր Հակոբ Շուրավերցին, Տեր Մարտիրոս Թելեթեցին, Տեր Ստեփան Ախալքալաքցին¹⁹, Տեր Ղազար Գորեցին,

Տեր Մարկոս Արզրուճցին¹ և այլք շատ կան, բայց սրանք² են եկած:

Կարապետ եպ.—Ասա Տեր Մարկոսին՝ ներս դա, ես եմ անոր ձեռնադրած, իհարկե, սա մեզ ավելի վաստակ կարող է բերել. անոր խոսացնենք, տեսնենք ի՞նչ կսեն³:

Գևորգ վարդ.—Ես թեպետ ըստ բավականին խոսացեր եմ, ինչ հարկավորն էր, բայց դարձյալ ձան կուտամ՝ դա հոս, դուք ալ խոսացէք:

(Ելանէ ի դուրս⁴ և կոչէ զՏեր Մարկոսն, և դան ի միասին):

Կարապետ եպ.—Ասա, Տեր Մարկոս, ասանկ բան մը դահա⁵ կզմծ է հոս՝ մեզմէ առաջ:

Տեր Մարկոս.—Սրբազան, 2—3 քահանայի արած է, ասանկ՝ Արզրությանն: Այժմ⁶ այսպիսի⁷ ցանկություն ունեցող քահանայք շատ կան, վասնորս մեզ խավրել⁸ են փորձելո համար, տեսնենք⁹, թե կըլլայ մի, կամ դուք կհամաձայնիք¹⁰, որ ապա անոնք ալ դան¹¹:

Կարապետ եպ.—Ինչի՞ չի ըլլար. ինչի՞ չեմ համաձայնիր, դու ան ասա, աղեկ արդյունք մեզ համար բերեր են, թե ոչ. ի՞նչ կա աշխարհումս¹², որ¹³ անկարելի ըլլա:

Տեր Մարկոս.—Սրբազան, ծառայդ եմ, մարդս¹⁴ երեսնական ոսկի կտանք՝ թե համաձայնեք:

Կարապետ եպ.—Ատ քիչ է, Տեր Մարկոս:

Տեր Մարկոս.—Սրբազան, ծառա¹⁵ եմ սուրբ¹⁶ աջիդ, 100 քահանա կլլանք, որ աս ցանկությունն ունեմք¹⁷, այժմ քանի մը հողի եկեր ենք՝ գինը¹⁸ կտրենք և անոնց ալ իմացումն տանք: Եվ որովհետև ծառայս¹⁹ Ձեր ձեռնադրած²⁰ եմ և սրբազնությանդ ալ երկրացի գորով, անոր համար նոքա համարձակվեցան, ինձ զրկեցին սրբազնությանդ քոյն: Ուրեմն դուք ալ, խնդրեմ, փոքր փարայի համար ինձ անտես²¹ չանեք, և անանկ բան մը առնեք, որ հաստատ բան

1 A չըլլա: 2 B ճանրմ: 3 B չեմք: 4 B սրբազանիս: 5 B որ խնդիրք: 6 B սոցանից: 7 B սյք: 8 B եկել են կըթվելո: 9 B դովուրմացու միս ալ կը մնա: 10 B կըթվեն: 11 B կըսեն: 12 B եկեղեցվոցն: 13 B երկրի: 14 B նորա: 15 B ասանկ մարդը: 16 B կըտան: 17 B կը տան: 18 B այդ չեք: 19 B Ախալքալաքեցին:

1 B Արզրուճցին: 2 B ոչ: 3 B կասէ: 4 A ի դուրս չիք: 5 B դահա չիք: 6 B Այժմ չիք: 7 B ասպետի: 8 B խավրեր: 9 B տեսնեն: 10 B դուք նէ կը համաձայնիք: 11 A որ անոնք ալ ապա դան: 12 B աշխարհումս: 13 B որ չիք: 14 B ծառա եմ մարդս: 15 A ծառայդ: 16 B սուրբ չիք: 17 B ունենք: 18 B գինն: 19 B ծառայդ: 20 B ձեռնադրված: 21 B անպատիվ:

մը ըլլայ և ասքան մեծ արդյունքն ալ չկորչի¹. մտտ երեքհարյուր հազար դուռուշ կըլլա՝ թե² մարդը երեսնական ոսկի տանու Կարապետ եպ. — Ջանմ³, ինչ կսես⁴, աստեղ ինձ աղեկ չեն ճանչնար, դու խոշ քանի տարի քովս⁵ կացեր ես և ամեն բնությանս տեղյակ ես, թե ինչ⁶ հաստատ և հիմնավոր գործ կկատարեմ, հասկանամ⁷ կը՝ ինչ կասես: Կարծես թե ատոնց փողն⁸ պետք է առնեմ, հետո նոցա տեղի⁹ չեմի տար: Քավ լիցի: Մոռացեր ես¹⁰ Արդրոււմ¹¹, փաշայի քովն, տարին քանի-քանի հեղ միջնորդություն կընեի վաճառականաց¹² կամ քահանայից համար, մտիդ չե՞, որ այլք կերթային կը մատնեին, թե՛ աս ինչ¹³ մարդը ան մեղքը ունի, և փաշան կը հրամայեր, թե պետք է կախովի. վերջն 100 քեսա փող խոստանային կոր ինձ, ես ալ անոր երրորդ մասն կամ կեսն կուտայի փաշին, նոցա կը խալցցնեի և մնացյալն ինձ կու¹⁴ մնար: Չգիտես, որ, փառք աստուծո, աստեղ անանկ բաներ չկա՝ փող վաստակելու¹⁵, միայն մնացեր¹⁶ է հոս ատ քահանայքն: Ո՞ր է հոնտեղի իշխանությունն և հոնտեղի արդյունքն: Իրավունք ունի՞ս, Թիֆլիզ նստած, էրզրումի փարայով հեռա առևտուր կընես, շուտ երեք հարյուր հազար դուռուշի անուն կուտաս, որ ասել է՝ տեղվույս հազար—հազար երկու հարյուր թյուման¹⁷: Աս լախրթիքն՝ բո՛շ լախրթիք են, ասոնցով¹⁸ չեմ խարվիր: Գացիր, գացիր անոնց հետ աղեկ խորհե, թե մարդը քառասնական ոսկի կուտան՝ ես ալ կը համաձայնվեմ և խոսք եմ տալիս քեզ ալ, որ անանկ հաստատ բան մը չիմեմ՝ անոնց համար, որ ոչ թե դու չամաչես, այլ և ես ալ չամաչեմ: Հա, Տեր Մարկոս, մտիկ էկո, թե աղեկ գնով շինես՝ քեզանե ոչինչ չեմ առներ. գացիր, գացիր, մի ամաչնար¹⁹ անոնց հետ խոսալն. ան առևտուր մը է, ամսի է մը առևտուրի մեջ²⁰ խոսալն՝ գնի համար: Աստուծով, քեզ

¹ B չը կորչի: ² A թե չիք: ³ B ճանրմ: ⁴ B կըսեմ: ⁵ B խոշ իմ քովն քանի-քանի տարի: ⁶ B ինչպես: ⁷ B կը կատարեմ, հասկընամ: ⁸ B փողը: ⁹ B տեղը: ¹⁰ A մոռացեր ես չիք: ¹¹ B էրզրոււմ: ¹² B վիճակաց: ¹³ B այսինչ: ¹⁴ B կը: ¹⁵ B վաստակելու: ¹⁶ B մնացել: ¹⁷ B թյուման: ¹⁸ B լախրտին պոշ լախրտիք են, ասոնցով: ¹⁹ B ամաչեր: ²⁰ A մեջ չիք:

ալ ուրիշ բաների միջին¹ առանձին շնորհքներ ցույց կուտամ:

Տեր Մարկոս. — Ծառայդ² եմ, ատ շատ մեծ գին է, աղեկ կնեիք, թե փոքր պահասացնեիք³:

Կարապետ եպ. — Գացիր, գացիր, շատ մի երկարացներ խոսքդ⁴, գացիր, ինչպես խելքդ կտրե⁵, անանկ արա և եկի ինձ իմացումն տուր⁶ շուտով:

(Նլանէ Տէր Մարկոսն. եպիսկոպոսն ասէ⁷).

Գեորգ վարդապետ, լամբ ինչ ատենարանություն ըրի, իբր թե ատքան ոսկիքն⁸, թյումաններն առջև ալ⁹ դրած ըլլա՝ բան¹⁰ մը չեմ սեպեր: Տես, թե իշխանությանը հետ թե հարստություն¹¹ ալ խառնե՞ ինչպես մարդուս մեծահողի, մեծագործ և առատաձեռն կընե: Կարծեմ՝ ոչ-ուք չէք ընել, հանկարծ անքան փողն Տեր Մարկոսին տալ. բայց վրաս չունե. ան ալ մերն է. ժամանակով մինին տասնով հետ կստանամ¹² աստուծով... աս¹³ վարդապետի փող է, մենք որ չենք կարողանար ուտել, այլք ինչպես կարող են: Քավ լիցի, շատ եմ փորձած:

Գեորգ վարդ. — Հրամեք ես¹⁴, ծառայդ¹⁵ եմ, ատանկ է, ժողովում ենք, բայց չենք վայելում:

Կարապետ եպ. — Ի՞նչ կարծես կոր. ես գիտեմ՝ ինչպես և ինչ ժամանակ պետք է վայելենք:

Տեր Մարկոս.¹⁶ — (Մտանէ ի ներս¹⁷ Տէր Մարկոսն¹⁸ և ասէ). — Ծատ աշխատեցի, ծառայա¹⁹ եմ, բայց երեսուն երկուսից ավելի չլինի²⁰ տար:

Կարապետ եպ.²¹ — Ես ասի, քեզնե փող չիմի²² ուղեր, գնան, տես, բան մը ավելացուր²³. աս անանկ գին մը է, որ թե²⁴ վերջացավ, ալ²⁵ հետի եկողներն խոշ ասորից ավելի չլինի²⁶ տար. սերեմն հիմի պետք է աշխատես, որ գինն բարձր ըլլա և ինձ ալ

¹ B բաներ մեջնե: ² B ծառատ: ³ B փողը պակասցնեիք: ⁴ A խոսքդ չիք: ⁵ B կտրե: ⁶ B իմացումն տուր ինձ: ⁷ B «Եպիսկոպոսն ասէ»-ի փոխարեն. և ասէ ց Գեորգ վարդապետն: ⁸ B ոսկիքն: ⁹ B ալ առջև: ¹⁰ B բանի: ¹¹ A հարստություն: ¹² B կու ստանամ: ¹³ A աս չիք: ¹⁴ A հրամեքս: ¹⁵ B ծառայո: ¹⁶ A Տեր Մարկոս չիք: ¹⁷ B ներքս: ¹⁸ B Տէր Մարկոսն չիք: ¹⁹ B ծառայո: ²⁰ B չենի: ²¹ A Կարապետ եպիսկոպոսն ասէ: ²² B չեմի: ²³ B եվելցրա: ²⁴ B թե չիք: ²⁵ B աս: ²⁶ B եվելի չենի:

մլասա չըլլա¹: Տեր Մարկոս, ասա դոցա, որ թե² յուրաքանչյուրն մին երկու-երեք սսկի ավելի տան, բան մը չի երեւար յուրյանց³ աչքունն, բայց ինձ համար մեծ գումար կեղնի՝ երբ 200 հոգի միատեղ ժողովին⁴:

Տեր Մարկոս.—Սրբազան, միայն Ձեզ տալով չենք կարող ազատվել⁵, աստեղ կանսիստորումն ատենադպիր կա՝ անդամներ կան, գրադիրներ կան, ասոնց թույլ տանք՝ կըլլան մի: Ձեր ասքան փոքրավորներին ամենեկին ոչինչ չտանք՝ կարելի⁶ է:

Կարապետ եպ.—Ի՞նչ հարկավոր է անոնց բան տալն. ձեր եպիսկոպոսն Մս եմ, թե՛ նոքա: Իհարկե, Գևորգ վարդապետին բանով մը պետք է շահել և իմ փոքրավորներին ալ յուրյանց մարդավարությունն է, ըսե նոցա, բայց մյուսներին՝ զո՞նչ մը, կոփէկ⁷ մը չտան⁸: Գնան, գնան, Տեր Մարկոս, աս իմ հրամայածս⁹ անոնց ասա, և⁹ թող բան մը ալ ավելացնեն:

Տեր Մարկոս.—Սրբազան, դուք հրամայեք կոր, սչ-ոքի բան չտալ, բայց չի ըլլար. հետո ուրիշ¹⁰ անանկ բանի մը մեջ կը բռնեն, որ տասն անքան կուզեն¹¹ մեզմե:

Կարապետ եպ.—Շատ մի երկարացընեք¹² ինչ որ քեզ ասեմ կոր¹³, ան արա, գնան, քեզ ալ վանքի եկեղեցումն տեղ մը կտամ¹⁴ և շատ ծուխ ալ: Հայդե¹⁵, օղուլ, հայդե¹⁶, օղուլ, գնան, աշխատե, տեսնեմ քո քաջությունն և հալատարությունն: Աստուծով ասոր վրա ավելի շնորհներ¹⁷ և առատություններ ինձմե պետք է ունենաս:

(Տէր Մարկոսն ելանէ ի դուրս).

Հասն, Գևորգ վարդապետ, քո բաժինն ալ¹⁸ պետք է բերեն, ինչպես ասի նրանց, և փեշին¹⁹ ուզե... Հան, ձան տուր, ձան տուր տեր Մարկոսին, Տեր Մարկոս, Տեր Մարկոս²⁰:

(Եւ նա դառնայ յետ)²¹

Տեր Մարկոս, մտադրա ասել²², չլինի թե սխալվես. մեր խոսակցությունն ան քահա-

նայից վրա է¹, որ գյուղերից² հ'այլ գյուղեր են ուզում փոփոխվել և սչ թե գյուղերից³ քաղաք. անոր գինն ալ ուրիշ է, հանայն, չսխալվես⁴:

Տեր Մարկոս.—Ծառայդ⁵ եմ, ինչ զանազանություն ունի գյուղից քաղաքն⁶, քաղաքից գյուղն⁷:

Կարապետ եպ.—Ձէ, օղուլ, շատ զանազանություն ունի:

Տեր Մարկոս.—Ատ մեր խոսակցությունն փոքր փոփոխեց. եթե ատանկ ըլլա՝ գումարն ալ երկու հարյուրից կը պակասի⁸, չլինի թե վերջն կարծեք ես ձեզ սուտ ասի. դուրս ելլամ տեսնեմ՝ ի՞նչ պետք է ընել:

Կարապետ եպ.—Գնան, գնան, շուտ դարձիր:

(Երբ նա ելանէ, ասէ ցԳևորգ վարդապետն).

Աս ալ⁹ աղեկ առաջարկություն մը էր. ամենեկին մտքես չէր անցներ, երբ նա դուրս կուզեր¹⁰ ելլել, հանկարծ միտքս ընկավ, ինչպես թե հոգին սուրբ ազդեց. զարմանամ կոր ես ինձանից¹¹:

Գևորգ վարդ.— Իհարկե, սրբազան, ատ ալ աստուծո տուրք մը էր. աստուծով ամենայն բանն հաջողա կոր:

Տեր Մարկոս (Մտանէ ի ներս¹² և երկըրպագեալ ասէ).—Ծառայդ¹³ եմ, ծառայություն մը արի¹⁴ սրբազնությանդ, կարծեմ սչ-ոք չէր կարող ընել. երկու գին վերջացրի— ինչպես հրամայեցիք¹⁵. այսինքն գյուղից-գյուղ փոխելն յուրյանց ուզած տեղն՝ երեսուն և երեք սսկի և¹⁶ մի¹⁷ մանեթ, որ կըլլա 100 մանեթ, իսկ գյուղից-քաղաքներ¹⁸ քառասնական սսկի: Բայց Թիֆլիզու ժամերիցն այլ եկեղեցի փոխելն¹⁹ Ձեր սուրբ կամացն թողի²⁰, որովհետև անանկ քահանա կա հոս, որ հարյուրական սսկի ալ կտա²¹:

Կարապետ եպ.—Գյուղերից քաղաքն շատ արժան²² գնով ես վերջացրել. է՛ն մլասա

1 B և ինձ ալ մլասա չըլլա չիբ: 2 B եթե: 3 B անոնց: 4 B ժողովին: 5 B չենք ազատվել: 6 B կորելի: 7 B չըտան: 8 A ասա իմ հրամայածս: 9 B և չիբ: 10 B ուրիշ չիբ: 11 B կառնեն: 12 A երկարացրիբ: 13 B կր: 14 B կըտամ: 15 B հայտե: 16 B հայտե: 17 B շնորհներ: 18 A ալ չիբ: 19 B փեշին: 20 B Տեր Մարկոս, Տեր Մարկոս չիբ: 21 B (դառնայ յետ): 22 B ըսել:

1 B վրա է չիբ: 2 B գյուղորերից: 3 B գյուղորերից: 4 B նայե, որ չի սխալվիս: 5 B ծառատ: 6 B քաղաք: 7 B գյուղ: 8 B պակասի: 9 A ալ չիբ: 10 A կուզե: 11 B կոր ինձ ու ինձ: 12 B ներքս: 13 B Ծառայդ: 14 B բրի: 15 B հրամայած եք: 16 A և չիբ: 17 B մեկ: 18 B քաղաքներն: 19 B փոփոխվելն: 20 B կախի: 21 B կուտան: 22 B աժան:

չունի. թող աս ալ քո խոսքովն ըլլաւ է՛հ, զան՝ փողերն համարեն: Չէ, Գեորգ վարդապետ, զացիր՝ անոնց ուղած տեղի անունն, յուրյանց անունը, ազգը, որ ինչպես կարգն է՝ զրե, որ հետո մենք¹ կարգի դնենք: Չմոռանաս քոնն ալ. անոր համար քեզ² խափրեմ կոր:

(Ելանեն երկօքեան³ ի դուրս, և անա մտանէ Յակոբ Կարենեան վարժապետն, զզրիչ մի ցցեալ յականջն, զքանի մի թերթ թուղթ⁴ ի ձեռին, հերքն առանց սանդրելոյ, վերարկուն կեղտոտ և կօշիկներն ցեխոտ. գլուխ իջուցեալ⁵ ասէ).

Հակոբ Կ.—Սրբազան, ունեի փոքր ինչ ծածուկ խորհուրդներ՝ խորաթելո, և շատ հարկավոր ալ են:

Կարապետ եպ.—է՛հ, եկե, ոչ-ոք չկա⁶, մինակ ենք: Տիրացու Դավիթ, մարդս թույլ չտաս ներս գաւ Ասա, որդյակ, տիրացու Հակոբ, ի՞նչ կա, ի՞նչ կուզես, ասածդ օրինավոր⁷ բան մը է, թե՛ սչ. եկե մտտիկ:

Հակոբ Կ.—Ծառայդ⁸ եմ. մահտեսի Տեր Հարություն, Մեծ Բերդի ավազ քահանայն, եկեր է, բան մը կասե, թե սուրբ Գեորգի մասունքն, որ զրկած եք եղած Տեր Ղազարին քանի մը օր հառաջ, սրանց եկեղեցիցն⁹ հանել է, տարել է Փոքր Բերդի եկեղեցին. այժմ, եթե մյուս անգամ, հանեք անտեղացն՝ մեր¹⁰ եկեղեցին բերել տաք, 150 ոսկի կտամ կըսե.

Կարապետ եպ.—...150¹¹ ոսկի... 150¹² ոսկի...Ի՞նչն կտա¹³, թե՛ յուրյանց եկեղեցին:

Հակոբ Կ.—Իհարկե եկեղեցին կտա. երեսփոխանն¹⁴ ալ հետն է եկեր:

Կարապետ եպ.—Եկեղեցի՞ն, եկեղեցի՞ն. միթե եկեղեցվո հաշվումն պետք է զրեն, թե Կարապետ արքեպիսկոպոսին և ասպետին¹⁵, մասունքի համար, ասքան հստակ¹⁶ տվինք:

Հակոբ Կ.—Ո՛չ, ծառայդ¹⁷ եմ, ես աս խոսացեր եմ անոնց¹⁸ հետ:

¹ B մեր: ² B քեզի: ³ B երկօքյանն: ⁴ B թղթոտ ⁵ A իջուց և ասե: ⁶ B չի կա: ⁷ B արդյունավոր: ⁸ B ծառատ: ⁹ B եկեղեցվոյն: ¹⁰ B նա մեր: ¹¹ B հարյուրհիսունական: ¹² B հարյուրհիսունական: ¹³ B կը տա: ¹⁴ B երկփոխանն: ¹⁵ B...աս...պետի են: ¹⁶ B ստակ: ¹⁷ B Ծառատ: ¹⁸ A նց (նոցա):

Կարապետ եպ.—Արա¹ ի՞նչ դումարից տան կոր կամ ի՞նչ, հաշվում պետք է զրեն:

Հակոբ Կ.—Սրբազան², աստեղու քանի մը երեցփոխաններ³ ուղտ կլանեն⁴ կոր, ինչ կհրամայեք⁵, եթե⁶ տարին հազարական մասնեթ կամ ավելի ևս արդյունք չընեն յուրյանց համար, ասոնք երեսփոխություն⁷ կընեն. քով լիցի. թող ան հազարական ոսկուցն⁸ կամ մանեթիցն Չեզ⁹ տված դումարն պակաս ըլլաւ:

Կարապետ եպ.—Հազարական մանեթ կըսեիր, հիմի ոսկի՞ք եղան...միթե... աս ալ նոր աղբյուր մը պետք է եղնի մեզ համար, ձագուկս, ուրեմն անոր համար Միրո Միրիմանովն անանկ տաք-տաք բռնե կոր երեսփոխանութենե¹⁰. հիմի հասկացա...¹¹ աղնկ հասկցա¹²: Աստուծով, թե ժամանակ ունեցանք նը¹³ աս առարկայի վրա ազվոր կարգադրություն¹⁴ մը պետք է խորաթել... սյ, սյ¹⁵, տես, որդի...ինչքան-ինչքան¹⁶ շահավետություն կարող է մարդս ստանալ ան խոսակցությունիցն, որ մեք դատարկ սեպենք կոր: Թ՛ող տանք աս. ասա՛ թե ի՞նչ կուտան մասունքի համար:

Հակոբ Կ.—Հարյուր հիսունական¹⁷ ոսկի կտան¹⁸:

Կարապետ եպ.—Քիչ չէ՞ մի: Հակոբ Կ.—Ատքան խոստանան կը¹⁹:

Կարապետ եպ.—Կարծեմ աղեկ կընես՝ եթե մին ալ անոնց խոսացնես. 150 տուողն՝ 100 ալ ավելի կտա²⁰:

Հակոբ Կ.—Եթե կհրամայեք, դուրսն²¹ են կանգնած, դուրս ելլամ, մյուս անգամ խոսամ²²:

Կարապետ եպ.—Հը՞... մյուս անգամ զնաս...կարծեմ քո բանը²³ չէ, օղուլ, ասանկ բաներում²⁴ եփած չես, ասա՛ զան հոս: Անոնց լեզուն ևս աղեկ զիտեմ, կհասկնամ²⁵ անպես զիտես, թե ասանկ բաներն քո ուղ-

¹ B Ապտ: ² B Սրբազան չիք: ³ A երեսփոխաններ: B երեսփոխներ: ⁴ A կըլանեն: ⁵ B կը հրամայեք կոր: ⁶ B թե: ⁷ B անոնք: երեսփոխանություն: ⁸ A ոսկվոցն: ⁹ B Չեզի: ¹⁰ B երկփոխանութենե: ¹¹ B հասկրցա: ¹² B հասկրցա: ¹³ B նե: ¹⁴ B աղեկ կարգ կարգադրություն: ¹⁵ B այ չիք: ¹⁶ B ինչքան չիք: ¹⁷ B հիսուն: ¹⁸ B կուտան: ¹⁹ B աղքան խոստանան կոր: ²⁰ B կուտա: ²¹ B կըհրամայեք, դուսն: ²² B խոսացնեմ: ²³ A բան: ²⁴ B բաներում: ²⁵ B կը հասկնամ:

դական, սեռականն է. կամ՝ «զնամ», «զնաս» «զնամ»-ն է, որ դու սովորած¹ ըլլաս և² գիտե- նաս, իսկ³ ես՝ չգիտենամ⁴: Հելե⁵, ասա անոնց, շնորհ բերեն, ներս գան:

(Տիրացու⁶ Յակոբ Կարենեանն ելեալ կոչէ զնոսա. և մինչ նոքա ի մէջ դասն⁷ էին, ասէ Կարապետ եպիսկոպոսն⁸. լիքն բերանով⁹):

Եկե, Մահտեսի Հարություն ավագ քա- հանա, եկե, Մահտեսի Պապա, եկե, եկե¹⁰, երեցփոխան աղա, եկեք, աստված օրհնեսցե ձեզի: Ճշմարիտ, աղեկ ժողովուրդ մը եք եղած դուք, մանավանդ՝ արի, աչքարաց¹¹, բարեպաշտ: Նստեք, նստեք, հրամեսցեք: Մահտեսի Պապա, ինչի՞ մինչև ցայսօր երեց- փոխան աղային չես¹² բերեր քովս, որ ծա- նոթացեր էինք, աղեկ մարդ մը կերենա: Ծանո-շան ուրախ կըլլամ ատանկ բարի մարդոց¹³ հետ բարեկամ ըլլալ: Ասա, Մա- հտեսի Պապա, ի՞նչ կուզեք, ի՞նչ է ձեր կամքն, ինչի՞ եք եկեր:

Տեր Հարություն.— Սրբազան, մի՞թե տի- բացու Հակոբ Ազան¹⁴ Ձեզ չէ¹⁵ ասի մեր խնդիրքն:

Կարապետ եպ. (ծիծաղելով).— պատմեց, բայց, բայց... մեր... պարզեն քիչ էիք նշանակեր, անոր համար ձեզ կանչել ավի¹⁶:

Տեր Հարություն.— Ի՞նչ չէ, սրբազան, որովհետեւ էն մասունքն մի քանի տարի առաջ էլի մերն էր:

Կարապետ եպ.— Ինչպէս թե ձերն էր:

Տեր Հարություն.— Պատի ու Մինձ Բեր- թի¹⁷, էգեղեցիքն չիք տխարի¹⁸, մեկգմեկու մոտ ին¹⁹, ինչպես էստղանց ընչքրի²⁰ վանքն ու երկունն էլ մե ժուկ միք²¹ էգեղեցու տերտերներն էինք²² կառավարում, նորա- թով կէհեինք էնդի²³, ժամ ու պատարագ կօնեինք ու²⁴ կուզայինք. թե վուր²⁵ ճշմա- րիտն ուղենաս իմանալ՝ էսպես էր²⁶ մա- սունքի բանն: Էտ մասունքն Հրեշտակապե-

տաց էգեղեցունն¹ էր. յիփ վուր² քանդե- ցին, Ներսես առաջնորդն միք³ էրիտ, մինք էլ⁴ մե ժուկ Մինձ⁵, մե ժուկ Պատի էգեղե- ցումն⁶ պահեցինք, ինչքրի⁷ վուր⁸ ամեն ժո- ղովուրդը բաժնել էրիք⁹: Է՛հ, էտ մասունքն էլ¹⁰ մեր ձեռքն էր. բերինք ու մեր էգե- ղեցումն պահեցինք՝ ինչքրի¹¹ էն օրն, վուր¹² Տեր Ղազարին զրգել¹³ էիք, վուր¹⁴ հանեց, տարավ Պատի Բերթի¹⁵ էգեղեցին. հիմի, թե վուր¹⁶ ճշմարիտն ասիս, միքն է¹⁷ նրանք քիզ խարիլ ին¹⁸:

Կարապետ եպ.— Ես ատ իժուժ-մե ժու- կիցն բան մը չհասկցա¹⁹. աս ասա, թե՛ քա- նի՞ տարի կըլլա, որ բաժներ են²⁰ եկեղեց- վո քահանայքն և ժողովուրդն²¹:

Տեր Հարություն.— 15—16 տարի կուլի:

Կարապետ եպ.— Քանի՞ տարի ատ մա- սունքն Փոքր Բերթի²² եկեղեցումն է²³ մնա- ցեր և քանի տարի՝ ձերումն:

Տեր Հարություն.— Էտ մտիս չէ. ամա դիփունեն²⁴ շատ ջեր միք էգեղեցումն է էլի, քանց թե էնդի²⁵:

Կարապետ եպ.— Աս խոսքերիցն ալ բան մը չհասկացա²⁶, աս մասունքի համար կոն- դակ²⁷ կամ վկայական մը ունի՞ք:

Տեր Հարություն.— Ձէ, սրբազան, չկա²⁸:

Կարապետ եպ.— Էն ժամանակվան ծեր մարդիկ կան, որ վկայեն, թե շատ անգամ ձեր եկեղեցումն է եղած:

Տեր Հարություն.— Վկա՞մ. վճարտեղ²⁹ պետք է ըլի³⁰ գանա³¹ մասունքն էս ժամեն էն ժամն տանելիս՝ իմաց էինք³² տալիս, թե՛ եկեք, տեսեք, վկա կացեք: Էն ուփրու լավ վկա էր— էրկու³³ էգեղեցին էլ մե³⁴ ավագ էրեց³⁵ ուներ:

Կարապետ եպ.— Ուրեմն ատպիսի³⁶ խառ-

1 B սորված: 2 B և չիք: 3 B ու: 4 B չի գիտենամ: 5 A Ելի: 6 B Տիրացու չիք: 7 B դրան: 8 B Կարապետ եպիսկոպոսն չիք: 9 B բերանով: 10 B եկե չիք: 11 B աչքս բաց: 12 B չիք: 13 B մարդկանց: 14 B աղեն: 15 B չի: 16 B կանչեցի: 17 B Պատի ու Միժ Բերթի: 18 A տեսի: 19 A են: 20 B էստեղաց ընչկի: 21 B մեր: 22 B էին: 23 B կէհեներ էնտի: 24 B և: 25 A որ: 26 B էսպես էա:

1 B եկեղեցումն էր: 2 A եփ որ, 3 B մեզ: 4 B ալ: 5 B Մինձ: 6 B Պատիկ եկեղեցումն: 7 B ինչկի: 8 A որ: 9 B ժողովուրդն բաժնել էրիտ: 10 B ալ: 11 B ինչկի: 12 A որ: 13 B զրգել: 14 A որ: 15 B Բերթի: 16 A որ: 17 A միքն է չիք: 18 A հիմի թե որ ճշմարիտն ասեա՛ նրանք քիզ խարիլ են: B հիմի ճշմարիտն թե ասիս՝ միքն է, նրանք եզ խարիլ ին: 19 B չը հասկցա: 20 B բաժնիլ ին: 21 B ժողովուրդքն: 22 B Բերթի: 23 B էր: 24 A դիփունեն, B տիփունեն: 25 B վեր մեր եկեղե- ցումն, քանք կե էտի: 26 B բան չըհասկըցա: 27 B կոնդակ մը: 28 B չըկա: 29 A վճարտեղ: 30 B ըլի: 31 B գանա չիք: 32 A ինք: 33 B երկու: 34 A մի: 35 B քա- հանա: 36 B ատպիսի:

նիխուռն և հնացած բանն¹ կուզես ան գնովն գլուխ բերես, ես անպես կարծեսի, թե յոթն-ութն տարվա բան է²:

Երեցփոխանն³. — (ցեպիսկոպոսն ասէ յանկարծ կիսականգնեալ)⁴. — Պարուն⁵, ինչ հարկավոր է էդպիսի⁶ բաների էդնեն նընգ-նիլ⁷, էս էլ քու ձեռին է, էն էլ քու ձեռին է. էտունք դիմեաի թանխեք է⁸. մե իքմին էլ ավելի կուտանք, էլ մի խոսաք⁹:

Կարապետ եպ. — Իքմինն քանի՞ սակի կընե, կամ քանի՞ թյուման¹⁰:

Յակոբ Կ. — Սրբազան, իքմին ասելով կուզե ասել, թե¹¹ բան մը ալ ավելի կուտանք:

Կարապետ եպ. — Հն, ես անպես կարծեցի, թե ինչպես մեր մեջն քիսե ըսածդ 500 դուռուշ կընե¹², անպես ալ աստեղ՝ իքմինն քանի մը թուման¹³ կամ սակի կընե: էն, երեցփոխան աղա, քանի՞ իքմին ավելի կտաս¹⁴:

Երեցփոխան¹⁵. — Ձեր կամքն է, պարուն, քանի՞ ավելի տանք:

Կարապետ եպ. — Տիրացու Հակոբ, ինչպես լախրթի¹⁶ կընեն հոս, ինձ պարոն կսե¹⁷, անանկ կարծե կոր, թե աշխարհականի մը հետ կը խոսա:

Տեր Հարություն. — Սրբազան, մեր քաղքունն թաղավորին էլ¹⁸ պարուն կ'օսին, հողեոր տերին էլ, եպիսկոպոսին էլ, մեծին էլ, պատկին էլ՝ ինչպես օսմանցվոց¹⁹ երկրունն ավանդըմ²⁰ բառն, վուր²¹ ասում ին²²:

Կարապետ եպ. — Ափանդըմ²³, իբր էֆենդըմ կուզես²⁴ ասել. ճշմարիտ, Մահտեսի Պասլա, դու գացեր ես Երուսաղեմ և եկեր ես, անոր համար առ լուսավորությունը ստացեր ես և առ զանազանությունները²⁵ գիտես կոր. տես, տիրացու Հակո. ինչ զանազանություն կա մարդո մը մեջ, որ ան

երկիրներն քալեր է¹. և ինչ զանազանությունն՝ ան մարդո մեջ, որն որ աստեղաց դուրս չէ եկեր: էն, թույլ տանք...² Հն, հն, հն, միտքս ընկավ դարձյալ.³ ըսեք, ըսեք, ինչ կու տաք մասունքի համար:

Տեր Հարություն. — Սրբազան, 500 մանեթ վուր⁴ տանք բավական չէ:

Երեցփոխան. —⁵ Մինձ⁶ տերտեր, շատ ես տալի:

Տեր Հարություն. — Վնաս չունե. զանա կորած տեղ է, ուրիշ օքմինի⁷ խոմ չինք տալի, միը սրբազանին ինք⁸ տալիս:

Կարապետ եպ. — Առ գնովն չեմ ըներ, սուրբ կարգս վկա: Երեսփոխան⁹ աղա, ինչ մտածես կոր:

Երեցփոխան¹⁰. — Խաչը դիտենա, միը էգեղեցին խիղճ է¹¹, վուչինչ չունե, վուր էտքան էլ քեզ տանք:

Կարապետ եպ. — Ձեր երեցփոխանների բանն ալ աղեկ հասկըցեր եմ, անանկ կարծես կոր քնած եմ ես¹². ինչ կըլլա, անքան որ դուք ուտեք կը և այլն և այլն: Բան մը¹³ ալ ավելացու, բան մը ալ ավելացու. ինչ կսեք. մըքին մը ալ ավելացու, մըքին ալ, մըքին: Տես, ձեր լեզվով ալ կըխոսամ, որ աղեկ հասկանաս, երեցփոխան աղա¹⁴:

Երեցփոխան. — Շնորհակալ իմ, աստուձ կյանք տա քիզ¹⁵. չունքի էդպես էլավ¹⁶, մե բան եմ արդ անում, էլ չխոսաս¹⁷, ու մարդը — մարդանա արի արա, 60 թուման կուտամ, թե դուզիս¹⁸ տուր, թե չէ՝ մե սիվ փուղ ավել¹⁹ չիմ տա. անա էս էլ փուղը. համբրիմ՝ թե գուզիս²⁰, թե չէ՝ դուրս իմ տանում:

Կարապետ եպ. — էն, դու աղեկ մարդ կերենաս, բեր, բեր քովս, համբրե²¹. տիրացու Հակո²², գնա, Եփրեմ վարդապետին ձան տուր՝ գա հոս:

(Ելանէ Յակոն դուրս և²³ գայ ընդ Եփ-

1 B հնարած բաներն: 2 B օխար-ութը տարվան բան մը է: 3 B երեցփոխն: 4 B (ասէ ցեպիսկոպոսն կիսականգնեալ): 5 A պարոն: 6 B հարկավոր է էտպես: 7 B անեն ընկնիլ է: 8 B տիփ մեաի թանխեք է: 9 A էլի մե խոսք: 10 B իքմին քանի՞ սակի է, քանի՞ թյուման է: 11 B թե չէ: 12 B դուռուշ է: 13 B աստեղը իքմինն քանի մը թյուման: 14 B կուտաք: 15 B երեցփոխն: 16 B լախրաի: 17 B կըսէ: 18 B ալ: 19 B օսմանցոց: 20 B ավանդըմ: 21 A որ: 22 AB են: 23 B ավանդըմ: 24 B էֆենդըմ: կուզիս: 25 B զանազանություններն:

1-2 B չիք ողջը: 3 B Ան, հնյ, հնյ, դարձյալ միտքն ընկավ: 4 A որ: 5 B երեցփոխն: 6 A մեծ: B Մինձ: 7 A օքմինու: 8 A ենք: 9 B երեցփոխան: 10 B երեցփոխն: 11 A խիղճ: 12 B ես չիք: 13-ից 14-ի միջև եղած մասի փոխարեն B-ում կա, ավելացավ. բան մը կը խոսամ, որ աղեկ հասկընաս, երեցփոխան աղա: 15 B քիզ չիք: A քեզ: 16 B կլավ: 17 B չի խոսաս: 18 B կուզես: 19 B փող ավելի: 20 B անա ես էլ փուղերն, համբրե՛ թե կուզես: 21 B համբրե: 22 B Հակոբ: 23 B և չիք:

րեմ վարդապետին, որում¹ ասէ եպիսկոպոսն).

Եփրեմ վարդապետ, դացիր մահտեսի Տեր Հարությունի և երեցփոխանին հետ Փոքր Բերթի² եկեղեցին, հոն սուրբ Գևորգի մասունքն, որ Տեր Ղազարն Մեծ եկեղեցվոցն³ հաներ է⁴, տարեր է, հանն⁵, տուր ասոնց՝ տաննն յուրյանց եկեղեցին:

Եփրեմ վարդ.— Հրամեր ես⁶, եկեք, գընանք⁷, տերտեր, երեցփոխան:

Երեցփոխան.— Վահ, ինչ ես շշկում, էսքան փուղ իմ⁸ տվի, թուղ⁹ մե պահպանիչ էլ ա ասէ:

Կարապետ եպ.— Աղեկ, աղեկ, մոռացա է՛հ, կանգնեցեք. Շպահայանիչ և յոյս հաւատացելոց, Քրիստոս¹⁰... (և այլն: Երբ աւարտէ՝ իջուցանեն զգլուխն¹¹ ու ելանն ի դուրս):

էհ, տիրացու Հակո, քոնն ստացար, թե՛ սչ:

Հակոբ Կ.— Իմն խոստացալ ան ժամանակն տալ¹², երբ որ մասունքն¹³ դուրս բերեն¹⁴, միայն՝ փոքր ինչ հիմի տվին:

Կարապետ եպ.— Ջգուշ¹⁵ կացեք, ասանկ ժամանակ, ասանկ վիճակ, ասանկ ժողովուրդ, ասանկ քահանայք հավիտյանս չի ըլլար և չի ալ պատահի. որքան ժամանակ¹⁶ մեր ձեռքին է, պետք է աշխատենք: Մտի՞ղ է, Ախալցխա¹⁷ ի՞նչ կը խոսեիք. տեսնո՞ք¹⁸ մի, ինչպես խոսքիս վրա հաստատ կացի ես: Փնփնք աստուծո. կարծեմ բոլորքդ¹⁹ հիմի շնորհակալ եք ինձնե²⁰:

Եփրեմ վարդ. (Դայ հեթեթալով և ասէ). Սրբազան²¹, զնացինք Փոքր Բերթի²² եկեղեցին, տեսանք պատարագն կանգնած էր, «սուրբ-սուրբ» էին ասում, միտք արի, թե որ սպասեմ մինչև վերջն, հետո դուրս բերեմ, վայթե ընդդեմություն²³ լինի և մեջիցն վնաս կամ վատություն դուրս²⁴ գա, վասնորոս ուղեցի մասունքն, ձեռս²⁵ առա՛ դուրս բերեմ, իսկույն պատարագն²⁶ կանգ-

նացրին, դպիրքն մունջ կացան և¹ ուղում էին կռիվ ձգել. տեսա, չէ², բանն չէլավ, իսկույն մատանիքովս կնքեցի, թողեցի էնտեղ, որ դամ ձեզ իմացումն տամ, ինչպես³ հրամայեք՝ այնպես անեմ: Հիմի ձեր կամքն է, ինչպես⁴ կհրամայեք⁵, միայն՝ իմ կարծիքս այս⁶ է. առանց պոլիցայի չեն տալ, վասնորոս հրամայեցեք⁷ գնամ պոլիցիցն⁸ մին քանի մարդ վեր առնեմ, հետո տանեմ, և, որքան բանն տաք-տաք է, դուրս բերեմ, թե ոչ, էսօր մնա⁹, էդուց, լավ գիտեմ, չեն տալ և մեջիցն էլ¹⁰ կարելի է ուրիշ բաներ դուրս գա. և էս իմ խորհուրդն, թե որ լավ մտածեք, լավ խորհուրդ է և անվնասակար:

Կարապետ եպ.— Ատոր համար մտածել չի ուղեր, մի՞թե ես չեմ տեղվույս արքեպիսկոպոսն և վիճակավոր առաջնորդն. մի՞թե կարող էն ան ալ արդելել, որ իմ եկեղեցիքն ինձ չլսեն¹¹: Տիրացու, տիրացու¹² Հակոբ, գիր մը ալ գրե պոլիցային, որ քանի մը մարդ տա: Եփրեմ վարդապետ, ինչ քահանա կամենա քեզ ընդդեմանալ¹³՝ անունը մտիդ¹⁴ պահե, ես անոր հարը-մարը կանիծեմ: Հնայ¹⁵, շուն-շան որդիք, անոնք ան տեղն են հասեր, որ ինձ ալ կամենան ընդդիմանալ:

(Տիրացու Յակոն¹⁶ մատուցանէ զգիրն, և նա ստորագրեալ տայ Եփրեմին և¹⁷ ասէ).

Դացիր, որդյակ, դացիր և¹⁸ շուտով համբավ մը բեր ինձ. դու չկարծես, թե անոնք կմոռանան¹⁹ քո նեղության փոխարենն հատուցանելո. ես ալ պատվիրեր եմ:

(Դնայ Եփրեմն):

Տիրացու Հակոբ, կարծեմ՝ պոլիցան²⁰ կատարե աս²¹ մեր հրամանն:

Հակոբ Կ.— Իհարկե, շատ զորեղ ալ գրեցի, մի՞թե ատքան համարձակություն կարող է պոլիցան անել և ձեր հրամանն չկատարել և մանավանդ, աստուծով, ատքան պինդը պետք է չընկնի²²:

1 A որում չիք: 2 B Բերթի: 3 B եկեղեցվույն: 4 B է չիք: 5 B հոն: 6 A հրամարս: 7 B գնանք չիք: 8 B եմ: 9 A թող: 10 B Քրիստոս աստված մեր... 11 B զգլուխ: 12 B ան ժամանակը տան: 13 B մասունքը: 14 B բերենք: 15 B Ջգուշ: 16 B ժամանակն: 17 B Ախալցխա: 18 B կը խոսայի. տեսնո՞ք: 19 B ամենեքյանդ: 20 B ինձանից: 21 B սրբազան չիք: 22 B Բերթի: 23 B ընդդիմություն: 24 A դուրս չիք: 25 B ձեռքս: 26 B պատարագը:

1 B և չիք: 2 B թե: 3-4 B պարբերությունը չիք: 5 B կը հրամայեք: 6 B կարծիքն այն: 7 B հրամայեք: 8 B պոլիցայիցն: 9 B մնաց: 10 B ալ: 11 B չըլսեն: 12 B տիրացու չիք: 13 B ընդդիմանալ: 14 B մտիտ: 15 A հա: 16 B Հակոբն: 17 B և չիք: 18 B և չիք: 19 B կը մոռանան: 20 B պոլիցայն: 21 B այս: 22 B չի պետք է ընկնի (պետք է չընկնի-ի փոխ.):

Կարապետ եպ.— թեև պինդն¹ ալ ընկնի, Տեր Հարությունը և երեցփոխանն² յուրյանք աստեղ-անտեղ փող ալ կը մսխեն³, որ յուրյանց ուղածն հառաջ տանեն: Մեք մերն ստացանք, այսուհետև յուրյանք դիտեն՝ ինչ կենն⁴: Ան քո ստացյալ⁵ փոքր ինչն ալ՝ քեզ բավական է:

Եփրեմ վարդ.— (Ձկնի քանի մի ժամուց դայ, մտանէ ի ներս և սկսէ).⁶— Գնացի պոլիցմեստրիցն երկու կվարդալնի⁷ առա և երկու էլ՝ դեսեթնիկ⁸, ամենն էլ՝ ուս. թէ հայք էին եղել— խղճմտանքներին⁹ յուրյանց կտանջեր և փոքր ինչ երկյուղածությամբ կը շարժեին¹⁰ և ոչինչ էլ չէին կարող ներդործել: Հասանք «օրհնեալ և անուած Քրիստոս պատարագեալ»-ին, ուղեցին, ինչպես քահանայքն, նույնպես ժողովուրդքն, ընդդեմ կենալ մեզ, այնպես շիտթ աղմուկ ելալ, որ թուրքերն էլ եկան նրանց օգնութիւն անելու: Բայց երբ տեսան հրեշտակաց նման հաքած¹¹ կվարտալնիքն, իսկույն հանդարտվեցան: Ես էնտեղ մին հնարք ևս բանացրի¹². այսինքն, աչքով արի նրանց ավագ քահանային և ականջումն փսփսացի, թե մի¹³ քանի օրից հետն արի ինձ մտա, ես սոցանից¹⁴ առնել կտամ¹⁵ և մյուս անգամ ձեզ տալ կտամ¹⁶: Էս խոսքն և կվարտալնիքաց էնտեղ ըլելն¹⁷ շատ օգնություն արեցին մեզ: Ավելորդն թողնեմ, կարճառոտն եմ ուզում ասել¹⁸, որովհետև, զիտեմ, այլք այս իմ ներդործություններն Ձեզ կպատմեն¹⁹, թե ինչ խելացություն արեցի էնտեղ: Վերջապես կնքած մասունքն բաց արի, որ չլինի թե փոխած լինեն, տվի Տեր Հարությունին, որ դուրսն կանգնած էր, խոսում էր մի²⁰ քանի թուրքի հետ: Ինչևիցև, թեպետ փոքր ինչ անպատվություն էլալ²¹, բայց, փառք աստուծո, չխայտառակվեցանք²²:

¹ B պինդն: ² B երեցփոխանը: ³ B կը մսխեն: ⁴ B կրնեն: ⁵ B ստացյալն: ⁶ A Ձկնի քանի ժամուց դայ եփ. վրդ. մտանէ ի ներս և սկսէ: B (Ձկնի քանի ժամուց դայ եփրեմ վարդապետն, դայ ի ներս և սկսէ): ⁷ B կվարտալնի: ⁸ B տեսեղնիկ: ⁹ B խղճմտանքներնին: ¹⁰ B կը շարժեին: ¹¹ B հաղված: ¹² B բանեցրի: ¹³ B մեկ: ¹⁴ B սոցանից: ¹⁵ B կը տամ: ¹⁶ B կը տամ: ¹⁷ B ըլնելն: ¹⁸ B կարճառոտն ասեմ: ¹⁹ B կը պատմեն: ²⁰ B մի: ²¹ B էլալ: ²² B չի խայտառակվեցանք:

Կարապետ եպ.— Ինչ հարկավոր է երկարարանությունը. կնքը առա, թե ստացանք: Փառավորիս, փառավորիս¹: Իհարկե, անոնք ալ քեզի չեն մոտանալ:

Եփրեմ վարդ.— Մթթե նոցա հոր մշակն էի, առանց շահուց էսքան աշխատանքը շլինքս² էի առել:

Կարապետ եպ.— Իհարկե, իրավունք ունես:

Եփրեմ վարդ.— Կարապետ վարդապետը Ղփչաղու հրամայած էիք քանի մի օր³ հառաջ, որ մի քանի եկեղեցում պատարագ անէ, շահվի, բայց այնպես մնաց:

Կարապետ եպ.— Հն, ասինք, բայց մնաց այնպես, չդիտեմ ինչ կերպ անենք, որ նա ևս բավական ըլլա:

Եփրեմ վարդ.— Ինչպես դուք հրամայեք, նա բավական կլինի⁴, նորա ձեռքին ինչ կա, որ անշնորհալալ լինի, ինչ որ կարողանա ձեռք բերել, դարձյալ նորա համար մեծ բան է:

Կարապետ եպ.— Յուրաքանչյուր պատարագին ինչ տանք⁵, որ բավական ըլլա աղեկ:

Եփրեմ վարդ.— Յուրաքանչյուր պատարագի⁶ վրա զին կտրելն՝ Ձեր կամքն է, միայն, կարծեմ, ավելի լավ կլինեք⁷, եթե դանձանակի կեսն նրանն լինեք⁸, կեսն Ձերն լինեք⁹:

Կարապետ եպ.— Կեսն նրանն տանք... շատ չի ըլլար:

Եփրեմ վարդ.— Ձեր կամքն է, միայն այնպես համարեցեք, թե մին մշակ է, ինչ պետք է ժողովի, որ շատ լինի¹⁰:

Կարապետ եպ.— Ինչ կուզե՞ թող ըլլա¹¹, դարձյալ ոչնչից ան ավելի¹² աղեկ չե՞ անոր համար:

Եփրեմ վարդ.— Ի հարկե, այդպես է, միայն, սրբազան, գլուխ վեր անելու փող չունի, օրվան հացի կարոտ է¹³:

Կարապետ եպ.— Պարապ քնում է, թող դնա Բեթղեհեմի¹⁴ եկեղեցումն պատարագ անե, ինչքան արդյունք ստանա՝ երեք բա-

¹ B փառավորիս (մեկ անգամ): ² B շլինքս: ³ B քանի օրից: ⁴ B կու լինի: ⁵ B տանք նորան, նա բավական կըլլա աղեկ է: ⁶ B պատարագին: ⁷ B կը լինեք: ⁸ A լինի: ⁹ A լինի: B ըլնի: ¹⁰ B ըլլի: ¹¹ B ըլնի: ¹² B ավելի չէք: ¹³ B օրվան հացի ևս կարոտություն է քաշում: ¹⁴ B Բեթղեհեմի:

ժին ընենք, մինն նորան¹, երկու բաժինն ինձ ըլլա:

Եփրեմ վարդ.—էհ, ինչպես հրամայեք այսուամենայնիվ նորա համար լավ է. ուրեմն, գնամ իմացումն տամ, որ շատ կուրախանա:

(Մտանէ ի ներս² Տէր Աւետիքն, իջուցանէ զգլուխ, որում ասէ եպիսկոպոսն).

[Կարապետ եպ.]—Հը, Տեր Ավետիք, ինչ ըրիր մեր պարզէն, խոստացար աս քանի օրս բերել. բերե՞ր ես, թե ոչ:

Տեր Ավետիք.—Ձեր չի՞մ բերի³. ես խընդբեցի, վուր մե քանի օր համբերեք⁴, պարտքս է, կուտամ:

Կարապետ եպ.—Ձեր քանի մը⁵ օրը՝ ամիս⁶ եղավ, ինչ համբերեմ, երբ համբերություն չկա:

Տեր Ավետիք.—Ի՞նչ կուլի, ես⁷ էլ մեղք եմ, վուչինչ վուր չունիմ՝ ինչ անիմ, չարեն ինչ է, պետք է համբերեք⁸:

Կարապետ եպ.—Ձանըմ⁹, տուր փարեն՝ պրծի¹⁰ չարեն:

Տեր Ավետիք.—Թե փարեն տալով կու պրծնիմ¹¹ չարեն, ահա¹² մե արդյունավոր բան իմ գթի¹³, վուր տասն էնքան փուղ մոզ կօնիք¹⁴:

Կարապետ եպ.—Ի՞նչ է արդյունավոր բանըդ¹⁵:

Տեր Ավետիք.—Մե քսան—յարսուն¹⁶ տիրացուք կան, վուր լավ փուխ ասել, ժամ ասել, անգիր քարոզներ էլ գիտեն. ուզում են տերտեր օրհնվին. մոռացա¹⁷, փուքր¹⁸ ի շատե ճաշուց էլ կարդում ին: Թե փուքր¹⁹ բանով կու օրհնիք՝ մետի շատ փուղ կօնէ²⁰. էս էլ, ծառագ²¹ եմ, արդյունավոր բան:

Կարապետ եպ.—Քանի՞ կուտան. ի՞նչ ըսել է փոքր բանով համաձայնվիք:

Տեր Ավետիք.—Այսինքն, ամեն օքմինի²² կարողությանը մտիկ անեք, էնզու գորա փուղն առնիք²³:

Կարապետ եպ.—Ի՞նչ հարկավորություն¹ է մեզ կարողությունը հարցանել. ի՞նչ կտան², ան ասա:

Տեր Ավետիք.—Մեկը յառատուն է տալիս, մեկը՝ քստատուն, մեկը՝ իցուն, էնպեսն էլ կուլի, վուր³ 15 ան 20 ձլիվ կարենա տալ:

Կարապետ եպ.—Ես ատանկ բաներ չգիտեմ. ինձ էրեկ⁴ ալ մեկն ասաց, միմյանց վրա կուզեր ինձ հեա կապվել⁵, որ ան գինն, ինչ Կարբեցին կառնե, առանձին տան, իսկ իմի համար ալ⁶, միմյանց վրա, նույնպես⁷ գին մը կուզեր խոսել⁸ և ինքն գիտեր ինչ անոնցից⁹ կուզեր՝ առներ, որ ան ալ բան մը դադեր¹⁰ եր:

Տեր Ավետիք.—Սրբազան, ես էլ էտենց կօնիմ՝ թե ինձ կտաք¹¹:

Կարապետ եպ.—Աղեկ, բան մը գու տուր ավելի, քեզ կտամ¹²:

Տեր Ավետիք.—Մեկզմեկու վրա 30 սակի կուտամ:

Կարապետ եպ.—Ի՞նչ կսես¹³, Տեր Ավետիք, դոցա ալ քեզ ալ, աշխարհին ալ¹⁴ հայտնի է, որ Կարբեցին յուրյան գինն վերջացրած է, մին սե փող ոչ պակաս, ոչ ավելի կառնե. խոսալու ալ տեղ մը չունի¹⁵: Անանկ ալ ես¹⁶ չեմ ուզեր իմ գինն վար զարնել¹⁷: Գորիից¹⁸ անցկենալիս¹⁹ քանի մը տիրացու ձեռնադրեցի, հիանական սակի գինը վերջացրի. աս պատիվն²⁰ միայն թիֆլիզու հոգևորականաց կընեմ, որ անոնց գնովն օրհնեմ և ավելի բան մը ալ չպահանջեմ:

Տեր Ավետիք.—Ծառայդ²¹ եմ, սրանցմեն շատը օրվան ուտելու հաց չունին, ուզում ին քահանա դառնան, վուր էգերա օրը մի²² արասի ճարեն, տանեն՝ հացի տան, ուտեն: Թե 50—50 սակի փուղ²³ ունենան՝ գանա դուքան²⁴, տերտեր կօրհնվին²⁵. աստուձ մի արասցե:

¹ B նրան: ² B (Յայս բան մտանէ ի ներքս... զգլուխ և կանգնի, որում ասէ): ³ B Ձէ, չեմ բերի: ⁴ B համբերելիք: ⁵ A մը չիք: ⁶ B ամիս մը: ⁷ B էս: ⁸ B պետք է էլի համբերեմ: ⁹ B ձանըմ: ¹⁰ A պոծի: ¹¹ B պրծիմ: ¹² B ըհը: ¹³ B եմ գաի: ¹⁴ B փուղ դուրս կուզա: ¹⁵ B բանդ: ¹⁶ B երեսուն: ¹⁷ A մոռացա: ¹⁸ AB փոքր: ¹⁹ B փոքր: ²⁰ B կուլի: ²¹ B ծառայդ: ²² B օքմի մի: ²³ B էնուկորա փուղն առնեմ:

¹ B հարկավոր: ² B կարողությանը նայել կամ հարցանել, ինչ կտան: ³ A վուր չիք: ⁴ B երեկ: ⁵ B կապվել: ⁶ B տան. ինձ ալ: ⁷ B նույնպես չիք: ⁸ B խոսել և տալ: ⁹ B անոնցից ինքն: ¹⁰ B դատեր: ¹¹ B: B էտպես կօնեմ թե ինձ կու տաք: ¹² B կու տամ: ¹³ B կսես: ¹⁴ A ալ չիք: ¹⁵ B չունին: ¹⁶ B ես ալ: ¹⁷ B զարնելու: ¹⁸ A Գորից: ¹⁹ B Գորեցունա կենալիս: ²⁰ B այս պատիվը: ²¹ B Ծառայդ: ²² B մի: ²³ B փող: ²⁴ B կուզան: ²⁵ B կօրհնելին:

Կարապետ եպ.—Տղետ, անմիտ, լիբր, վատարարուց¹ տեր քահանա ըլլա՝ փաստ մը² չունի, բայց ատանկ³ աղքատ⁴ ըլլա նե՝ մեք⁵ չենք ուզեր և չըլլա ալ՝ ավելի լավ է:

Տեր Ավետիք.—Ուրեմն սակիքն⁶ են տերտեր դառնում և վնէ թե իրանք:

Կարապետ եպ.—Աս նոր հասկանաս կը⁷, դարմանք է⁸. թե դուզեն քահանա⁹ ձեռնադրովիլ և սակիք չունեն նը¹⁰, տուն ունեն, կայք ունեն, տանեն¹¹ դրով գնեն, սակիք ճարեն, բերեն, տան և քահանա ըլլան:

Տեր Ավետիք.—Թե ունենան, Ձեզ մող դրով կղեն¹², ընդունեցեք, էլ սուր իք ուրիշի մոտ դրկում¹³:

Կարապետ եպ.—Աղամ¹⁴, ինձ ինչ հարկավոր է ատանկ բաներ ընելու. հառաջ ասի, ասա նոցա ալ, տան փարեն՝ պրծնեն¹⁵ չարեն... կարճ¹⁶... ես ինչ ընելո՞ւ եմ. փնշին կուզեմ:

Տեր Ավետիք.— Էտունք զիփ մետի¹⁸ խոսքեր է. ինձ իջարով տվեք ու ինձ հետ մե գին կարեք. ես գիտենամ ու նրանք¹⁹, ինչ կուզեմ՝ առնեմ. Ձերն կի Ձեզ տամ²⁰. մեկիմեն ավելի կու առնեմ²¹, մեկիմեն՝ պակաս:

Կարապետ եպ.— Է՞²², ինչ կտաս:

Տեր Ավետիք.—Ասի երեսուն սակի²³ կուտամ մեկգմեկու վրա, կանսխատորի մսին²⁴ էլ իմ շինքին²⁵:

Կարապետ եպ.—Ձէ, չէ, անանկ անխել կոտակս ինձ²⁶:

Տեր Ավետիք.—Ձէ, ծառայդ²⁷ եմ, թե կուզես՝ տուր, էս մե բաղաթի²⁸ բան է. կուլի՝ դադիմ²⁹, կուլի՝ փասովիմ:

Կարապետ եպ.—Ձէ, չէ կարելի:

Տեր Ավետիք.—Մե էրկու³⁰ սակի էլ ավելի բլնի:

Կարապետ եպ.—Բեզ ասի, չի եղնի. մի անդամ ասա 50 սակի և վերջացրու¹:

Տեր Ավետիք.—Ձէ, ծառայդ² եմ, էտուց ավելի ձեռք չի տա³ ինձ:

Կարապետ եպ.—Ատանկ⁴ դիտես, թե աս բանի համար մինակ դու կխոսաս. էրեկ⁵ տիրացու Հակոբը⁶ քո կնքահարն⁷, մինչև կես գիշեր խնդրեր կը ինձ, 35 սակի ալ տվեր է, բայց ես չհամաձայնվեցա⁸. իմ գինն ըսի քեզ, վար չեմի ձգեր: Տիրացու Հակոբ, եկե հոս:

Յակոբ Կ. (մտանէ ի ներս և ասէ⁹)— Հրամեք ես¹⁰, սրբազան, լսում էի, թեպետ¹¹ տեր հայրը¹² աղգականութուն ունե¹³ ինձ հետ, բայց ասանկ տեղ¹⁴ պեաք¹⁵ չէ նայել, որովհետև առեաուր մը է: Ծճմարիա է, 35 սակի¹⁶ տվեր եմ¹⁷:

Տեր Ավետիք.— Էս, սրբազան, խոսք չունիմ:

Կարապետ եպ.— Էհ, հասկացոր, ինչ կոտակ:

Տեր Ավետիք.— Էավ գին է, տուր էլի:

Կարապետ եպ.—Թե բան մը ավելացնես¹⁸ քեզ կտամ¹⁹ և²⁰ անոր չեմի տար:

Տեր Ավետիք.— Ինչի՞ չիս²¹ տա, էնդուր²² ուփրո հալալ չէ²³, դա իմ կնքավոր²⁴ է, չիմ ուզի, վուր²⁵ դա փաս անե:

Կարապետ եպ.—Անոր²⁶ համար չեմի տար անոր, որ այլք չը բամբասեն²⁷ ինձ,²⁸ թե յուր²⁹ երկրացվուն³⁰ է տվեր. ասանկ բանը շատ-շատ³¹ տեղբանք կա, որ նա կարող է շահվել:

Հակոբ Կ.—Ձէ, Տեր Ավետիք, սրբազանի կարքը³² վկա, ես անանկ³³ բանի միջին³⁴ չեմ նեղանար:

Կարապետ եպ.— Բան մը ալ ավելի տուր. 36 սակի տուր՝ վերջացրու³⁵:

1 B վատ բարուց: 2 B մը չիք: 3 B անանկ: 4 B աղքատ մը: 5 B մեք չիք: 6 B սակիքն: 7 B կը հասկընաս: 8 A է չիք: 9 B թե քահանա կուզին: 10 B նե: 11 B տանեն չիք: 12 B մոտ դրով կը գնեն: 13 B դրկում: 14 B Ատամ: 15 A պրծնեն B պրծին: 16 B կարճը: 17 B ընելու: 18 B փի մետի: 19 B ես գիտեմ կամ նրանք: 20 B Ձերն Ձեզ կտամ: 21 A կառնեմ: 22 A է՞ չիք: 23 B յարսուն սակի: 24 B կոտակս խոսքի միտակն: 25 B շինքիս: 26 B անխել մը կը սեպես ինձի: 27 B ծառայ: 28 B բաղաթի: 29 B դատարիմ: 30 B երկու:

1 B վերջացրի: 2 B ծառայ: 3 B շատ: 4 B անանկ: 5 B կը խոսան. երեկ: 6 B Հակոբ: 7 B կնքահարն: 8 B չի համաձայնվեցա: 9 A Ե. նա մտանէ ի ներս և ասէ (Հակ. Կարենյան չիք): B ի ներքս և ասէ: 10 A հրամեքս: 11 B թեպետ չիք: 12 A հայր: 13 B ունի: 14 B տեղ չիք: 15 B պեաք: 16 A սակի չիք: 17 A էմ: 18 B ավելցնես: 19 B կուտամ: 20 B և չիք: 21 B չեմ: 22 B էնտուր: 23 B է: 24 B կնքավոր: 25 A վուր: 26 B Ատոր: 27 B չբամբասեն: 28 A ինձ չիք: 29 B յուր չիք: 30 B երկրացուն: 31 B շատ չիք: 32 B կարքը: 33 B ասանկ: 34 B մեջ: 35 B վերջացրի:

Տեր Ավետիք.—Չէ, ծառայդ¹ եմ, 32 ոսկով վերջացրեք²:

Հակոբ Կ.—Սրբազան, 35 ոսկի ինձ ընդունելի է³:

Տեր Ավետիք.—Թե ջկրու⁴ բան է՝ 36-ով⁵ ինձ ընդունելի է:

Հակոբ Կ.—Ատանկ եղավ⁶. 40 ոսկի կուտամ ես:

Տեր Ավետիք.—41 ոսկով էլ ինձ է ընդունելի⁷:

Կարապետ եպ.—Ա՛յ, օրհնյալ լինիք⁸, ավելցրեք, ավելցրեք, չկարծեք թե կորած տեղ մը կը տաք:

Հակոբ Կ.—45 ինձ ընդունելի է⁹:

Տեր Ավետիք.—46 կուտամ:

Հակոբ Կ.—48 ինձ ընդունելի է¹⁰:

Կարապետ եպ.—Տեր Ավետիք, տնւր 50, վերջացրու¹¹:

Տեր Ավետիք.—Թող սրբազանիս խոսքն գետինը չը¹² ընկնի. 50-ով¹³ ես կու վեր առնեմ. վաղուց է, առուտուրեմեն¹⁴ ձեռն եմ¹⁵ վեր առի. էստուժը թող¹⁶ վնաս անիմ սրբազանիս¹⁷ համար:

Հակոբ Կ.—Ինձ վրա մնա 51¹⁸:

Տեր Ավետիք (Բարկացած ասէ).—52:

Հակոբ Կ.—Ի՞նչ կը նայիս, 53 ըլլա:

Տեր Ավետիք.—54. Թող տունս ծախիմ¹⁹, էստու վրա գնիմ²⁰:

Հակոբ Կ.—55 ոսկի ըլլա:

Տեր Ավետիք.—56. վարժապետ աղա, լավ կի չինք²¹ անում, հա՛. մեաի ընկեր էինք դարի ուփրու²² լավ չէք:

Հակոբ Կ.—Օփրու չգիտեմ, 57 կուտամ, սրբազան:

Տեր Ավետիք.—58 եմ տալիս:

(Եպիսկոպոսն ժպտալով ծիծաղի և դքթախոտն իւր քաշէ):

Հակոբ Կ.—59, էլ՜ով, սրբազան²³:

Տեր Ավետիք²⁴.—60 եղավ...եղավ. ինչ եղավ:

1 B ծառայ: 2 B վերջացրեք: 3 B ընդունելի է. ըսեք եմ երեկոյանը: 4 B գրու: 5 B 36 ոսկով: 6 B բան է: 7 B ինձ ընդունելի է: 8 A լինիս: 9 A է չիք: 10 B տողը չիք: 11 B վերջացրեք: 12 B թող սրբազանիս խոսքը գետինը չի: 13 B ոսկով: 14 B առուտուրեմեն: 15 B էի: 16 B էստուժն թող: 17 B սրբազանի: 18 B 51 ինձ վրա մնաց: 19 B ծախեմ: 20 B էս քու վրա գնեմ: 21 B կի չիք. չենք: 22 B դարի ուփրու: 23 B տողը չիք: 24 B Հակոբ Կարենյան:

Կարապետ եպ.—Վաթսուհական, վաթսուհական¹, աղեկ...բայց գիր մը պետք է տաս, Տեր Ավետիք:

Հակոբ Կ.—Սրբազան, 61 ես կուգեմ տալու², բայց խնդիրք մը ունեմ³. ատ գնովն հրամայեցեք⁴ երկուսս ալ միասին ընկեր գառնանք. միմյանց նախանձու, ինչպես երևի, պետք է ալ ավելացնենք, բայց ավեք վաթսուհական⁵ ոսկիով և⁶ վերջացնենք:

Տեր Ավետիք.—Սրբազան, լավ է ասում վարժապետ աղեն:

Կարապետ եպ.—է՛հ, գրեք գիր մը, ինձ ավեք, աղեկ է. գացեք համաձայն, ու մի խոսքով անանկ բան մը⁷ արեք, որ ոչ-ոք չիմանա: Ալ⁸ ավելի աղեկ կընեք⁹, թե մինդ միջնորդ ըլլաք, մյուսդ ստացող, որ մեծ շահավետություն կարող եք ունենալ: Աստուծով ես ալ ձեզ օգնական կըլլամ, ատ տասն ոսկին թեպետ ինձ էվելի¹⁰ ավիք, բայց ես ձեզ թող չեմի տար՝ վնաս քաշեք:

Տեր Ավետիք.—Իհարկե, սրբազան, մենք էլ քունն ինք¹¹:

Կարապետ եպ.—Հա՛, Տեր Ավետիք, միտքս եկավ, որդյակ, գիտե՛ս դու, որ յօթնութն փոքրավոր ունեմ քովս, անոնց ոսճիկ մը ալ չեմի տար, ուրեմն անփոփ պետք է անոնք ինձի¹³ ծառայեն—ասքան¹⁴ մեծ արդյունավոր վիճակի մը¹⁵ մեջ: Կըսես թե¹⁶ մենք ալ քոնն ենք. էհ, անոնք ալ իմն են, տեղ մը պետք է գտնես՝ անոնց համար¹⁷, որ փոքր ի շատե անոնք ալ աշխատեն¹⁸:

Տեր Ավետիք.—Ես ինչ բան¹⁹ գտնեմ. մե ուրուքմին²⁰ էնենց տեղ չկա, չեմ գիտի:

Կարապետ եպ.—Ատով ցույց կուտաս, որ անբան, անմիտ²¹ մարդ մը ես²² ինչպե՛ս կարելի է՝ ասքան մեծ վիճակու՛մն անոնց համար տեղ մը չըլլա:

Տեր Ավետիք.—Ծառայդ²³ եմ, մտածինք, տեսնինք²⁴, մե²⁵ իքմին էգերա գտնինք²⁶:

1 B վաթսուհական, վաթսուհական: 2 B տալու: 3 B ունեմ: 4 B հրամայեք: 5 B վաթսուհական: 6 B և չիք: 7 B գնացեք համաձայնությամբ բան մը: 8 A Ալ չիք: 9 B կենք: 10 B ավելի: 11 B մեք էլ քոնն ենք: 12 B Հա չիք: 13 B ինձի: 14 B այսքան: 15 B մը չիք: 16 B թե չիք: 17 B համար չիք: 18 B աշխատեն: 19 B բան չիք: 20 B ուրուքմին: 21 B անպետք: 22 A մը եմ ես: 23 B Ծառայ: 24 B մտածենք, տեսնենք: A տեսնինք բառը՝ կրկնված: 25 B մե չիք: 26 B գրտնենք էգերա:

Կարապետ եպ.— Էդիրա-մեդիրա¹ չեմի հասկնար, լսե, բան մը մտածեր եմ ես. աղեկ չի՞ ըլլա՞ր², որ իմացումն տանք քահանայից, ամենքն պտակ անելիս՝ նորափեսայիցն մի-մի³ մանեթ առնեն անոնց⁴ համար:

Տեր Ավետիք.— Հը... շատ լավ եք մտածի⁵, միայն թե⁶ մանեթը⁷ շատ է:

Կարապետ եպ.— Մանեթ չըլլա⁸, կես ըլլա, արասի ըլլա, մինն շատ կուտա, մյուսն⁹ քիչ. բայց մեք¹⁰ պետք է անպես ասենք, որ արասին մեզ հասնի. մի՞թե իմ ասածը՝ Մահմեդի¹¹ պատգամն է, որ անպատճառ պետք է կատարվի:

Տեր Ավետիք.— Էտ խոմ խիտա լավն է. մազբամ ես էլ մեկն կոսիմ,¹² էն էլ լավ է:

Կարապետ եպ.— Էհ, գրուցե:

Տեր Ավետիք.— Երեցփոխաններն, երբ յուրյանց տարեկան հաշիվն¹³ բերում են, բերեն ձեր փոքրավորներին դուս գրել տան հայեվար¹⁴. իժուժ ամեն-մե իրիցփոխանը մի-մի¹⁵ թուժան տան դուս¹⁶ գրելու համար¹⁷: Էս էլ մէ մինձ¹⁸ արդյունք է՝ փոքրավորներին:

Կարապետ եպ.— Ատ ալ շատ աղվոր¹⁹ է. շատ հավանեցա: Ուրեմն աս երկուքն²⁰ ալ քեզ հանձնեմ կոր, որ ամենին իմացումն տաս ե ամենից հաշիվն դու ժողովես, փոքրավորներին բաժանես՝ ինչպես կարգադրություն²¹ կտամ քեզ: Էհ, գացեք, գացեք: Տոնական, ասա Եփրեմ վարդապետին՝ գա հոս:

Եփրեմ վարդ. (Գայ ծիրժաղելով և ասէ).— Սրբազան²², որսորդ որս²³ եմ բերած Ձեզ համար:

Կարապետ եպ.— Ինչպե՞ս թե որսորդ որս²⁴:

Եփրեմ վարդ.— Ձկնապան Մելքոն²⁵ կա, հարուստ մարդ է²⁶. Եկել է գործ ունելու²⁷ արդյունավոր:

1 B էդերա-մեդերա: 2 B աղեկ կըլլար: 3 B նոր փեսայիցն մի-մի: 4 B ասոնց: 5 B կարծի: 6 A թե չիք: 7 B մանեթն: 8 B ըլլա: 9 B մինն: 10 B մենք: 11 B ասածն Մահմեդի: 12 B էտ խոմ խիտա լավ է. մազբամ էս էլ մեջն կոսեմ: 13 B հաշիվներն: 14 B ասն դուս գրել հայեվար: 15 B երիցփոխանը մե-մե: 16 B դուս չիք: 17 B համար: 18 B մեձ: 19 B գրուց: 20 B երկուսն: 21 B կարգադրությունը: 22 B Սրբազան չիք: 23 A որս: 24 A որս: 25 B Ձկնապան Մելքոն: 26 A է չիք: 27 B գործի լավ:

Կարապետ եպ.— Գարձյալ չհասկացա¹, ի՞նչ կուզես ասել:

Եփրեմ վարդ.— Ձկնապան՝ իբր թե ձըկնորս, Մելքոն՝ յուր անունըն է²: Էս մարդս միշտ իջարա վեր կառնե թագավորական ձուկն բռնելու տեղբանքն՝ Սալխանու³ կամ նորա չորս կողմի ջրերն և էսպես⁴ բաներով⁵ մեծ հարստություն է ձարել փոքր միջոցումս: Սրա կնիկն, քանի մի ժամանակ⁶ է, մեռել է. և հիմի ուզում է մեկ⁷ 16—17 տարեկան աղջկա⁸ հետ պտակվի:

Կարապետ եպ.— Է՛հ, ինչի՞ չեն պտակեր⁹. ի՞նչ կուզես:

Եփրեմ վարդ. (Ծիրժաղելով).— Պատճառներ կան, Լնդուր¹⁰ համար: Այս Մելքոն 50—60 տարեկան մարդ կլինի¹¹, ի՞նչպես կարող է նրա քահանայն 16—17 տարեկան աղջկա¹² հետ պտակել՝ առանց Ձեր հրամանի:

Կարապետ եպ.— Ես նոր հասկացա. ասանկ բաներիցն ալ կարելի է արդյունք ստանալ: Հասկըցա. հասկըցա¹³: Ատտեղ¹⁴ երկու բան կա ուրեմն. առաջինն, ի հարկե, անոնցից¹⁵ ես լսած¹⁶, թե՛ աղջիկն 16—17 տարեկան է: Թե անոնք ատքան կան¹⁷ անպատճառ հաղիվ¹⁸ 15 տարեկան կըլլա: Երկրորդ, Մելքոն, կըսես¹⁹, 50—60 տարեկան ան ալ անպատճառ 65—70 տարեկան²⁰ պետք է ըլլա. հիմի հասկցա²¹. հասկըցա²²: Ի՞նչ՝ կսես²³, սվ է ատոր քահանան²⁴:

Եփրեմ վարդ.— Տեր Մելքիսեթն է, 4—5 ամիս կլինի²⁵, ինչպես ասում են, յուրյանց մեջն այս խոսակցությունը կա, միայն քահանայն²⁶ չէ համաձայնվում, վստանորո այնպես մտում է: Եվ բնցի սմանէ²⁷, ուրիշ բան ևս կա, աղջիկն գորեցի է, մայրն և հայրն ուզում են ալ, բայց յուրյանց²⁸ քահանայն²⁹ չէ թույլ տալիս. անա ամենայն պարագայքն:

1 B չի հասկցա: 2 B Ձկնապանն իբր ձկնորս, Մելքոն յուր անունըն է: 3 B Սալխան: 4 B էնպես: 5 B բաներով չիք: 6 B սրա կնիկն քանի ժամանակ: 7 B մեկ չիք: 8 B աղջիկա: 9 B պտակվիր: 10 B էնտուր: 11 B կը լինի: 12 B աղջիկա: 13 B հասկացա, հասկացա: 14 A Ատտեղ: 15 B անոնցից: 16 B լսած եմ: 17 B կըսեն: 18 A հաղիվ չիք: 19 B կսես: 20 A տարեկան է: 21 B հասկըցա: 22 B հասկցա չիք: 23 B կըսես... 24 B քահանայն: 25 B կը լինի: 26 B քահանան: 27 B սրանե: 28 B բայց յուրյանց չիք: 29 B քահանա:

Կարապետ եպ.—Մի՞թե քահանայից բան մը չեն խոստացեր, որ անով համաձայնվեր էին:

Եփրեմ վարդ.—Ինչպե՞ս չէ. շատ անգամ և մեծ գումարներ... Բայց չգիտեմ, կամ երկյուզ են կրել կամ խղճմտանքն¹ է տանջել... Գիտեք, որ անուսում մարդիք² ավելի խղճմտանք ունեն, քան թե ուսյալ մարդիքը³:

Կարապետ եպ.—Ձանըմ⁴, ինչ խղճմտանք կուզե անտեղ, ուր որ արդյունք կա ընելո. իմացար ինչ կուտան, ձվ է քեզ հետ աս բանիս⁵ խոսացողն:

Եփրեմ վարդ.—Ի՛նչքն՝ Մեկքոն է. շատ անգամ⁶ եկել է ինձ մոտ, բայց ժամանակ չեմ գտել՝ Ձեզ ասելո և այժմ ինքն էստեղ է, իմ խցումն է⁷:

Կարապետ եպ.—Ինչպե՞ս հասկըցար⁸ աս Մեկքոն ան աղջկան⁹ սիրե՞ կոր:

Եփրեմ վարդ.—Խոսալուցն երևում է, որ¹⁰ շատ է սիրում, մինչև այն աստիճանն՝ 5—6 ամիս է, էսպես թանդ¹¹ երկրում, այն աղջկա հոր-մորը հետը¹² պահում է յուր մսխովն:

Կարապետ եպ.—Էհ, որդյակ, կարծեմ քո խելքն ալ կտրե կոր, որ աղեկ գումար ավող¹³ պետք է ըլլա: Ի՛նչ կուտա, հասկացե՞ր¹⁴ ես:

Եփրեմ վարդ.—Ձէ, դեռևս Ձեր պարզելի համար ոչինչ խոսք չեմ բաց արել:

Կարապետ եպ.—Կսես¹⁵ Ձեր պարզելի համար, իբր թե քոնն հայտնի է...Քեզ ինչքան է խոստացեր:

Եփրեմ վարդ.— Իհարկե, երբ զլուխ եկավ՝ փոքրիշատե մին բան էլ մեզ համար կը լինի¹⁶:

Կարապետ եպ.—Ձէ, որդյակ, անպատճառ ասանկ բաների միջին դու ալ¹⁷ պետք է շահվես¹⁸: Հարցնելովս չիմանաս թե զիտավորությունս ան էր¹⁹, որ քոնն քիչ²⁰ ըլլա կամ ոչինչ չտան...քավ լիցի. այլ թե զիտե՞ս, ես քեզ²¹ խոստացած կամ տված գումարիցն կարող եմ հասկանալ²² կամ

¹ B խղճմտանքներն: ² B մարդիկ: ³ B մարդիկ: ⁴ B ձանըմ: ⁵ B բանն: ⁶ A անգամ չիք: ⁷ B այժմ աս ինքն էստեղ խցումն է: ⁸ B հասկցար: ⁹ B աղջկին: ¹⁰ A որ չիք: ¹¹ B թանդ: ¹² B աղջկանն հորը-մորը հետ: ¹³ B դուրս: ¹⁴ B հասկացել: ¹⁵ B կրսես: ¹⁶ B կլինի: ¹⁷ B դու ալ չիք: ¹⁸ B շահվիս: ¹⁹ B հարցանելովս: ²⁰ B է: ²¹ A քեզ: ²² B քեզ չիք: ²³ B հասկնար:

պարզն ասեմ՝ դուշակություն ընել և մարդարեանալ, թե՛ որքան ալ ինձ պետք է դուրս գալ:

Եփրեմ վարդ.—Ինձ ևս...խոստացել են տալ մի¹ բան:

Կարապետ եպ.—Ձրուցե, պատճառն ասի քեզ, թե ինչի կհարցանեմ²:

Եփրեմ վարդ.—Հը... խոսք են տվել... որ³ երբ կատարեմ նոցա խնդիրքն՝ 50 ոսկի տան ինձ:

Կարապետ եպ.—Էհ, աղեկ... եթե ատ 50 ոսկին տասնական ոսկով⁴ բազմացնենք, կըլլա 500 ոսկի: Ուրեմն պետք է հազար ոսկուցն⁵ սկսենք, որ մինչև 500-ական ոսկով⁶ վերջացնենք. 1000...1000...

Եփրեմ վարդ.—Սրբազան, շատ է. չեմ կարծում՝ այդքան տա:

Կարապետ եպ.—Ձարմանք բան մը⁷ է. դուք իմ ասածը չեք հասկանալ⁸, մի՞թե աս հազարն, որ բերնես դուրս կուզա, պետք է անպատճառ անքան⁹ ըլլա: Ես ասի հազարիցն սկսենք¹⁰, տեսնենք նա որքան կուտա: Է՛հ, գնա, որդյակ, գնա Մեկքում աղայիդ խոստովանացրե¹¹, աղեկ խոստովանահայր մը ես դու: Դու ամենևին աս 500 կամ 1000 անունը մի տալ անոր քովը¹², միայն իմացիր անոր զիտավորությունը¹³ ու էկե՛ ինձ համբավ մը բեր:

Եփրեմ վարդ. (Նլանէ և մնացեալ անդ փոքր ինչ ժամանակ, մտանէ ի ներս¹⁴ և ասէ).—Շատ խոսացի՛ ծառայդ¹⁵ եմ. հազիւ թե 1500 մանեթ¹⁶ վեր եկավ, այն էլ շատ ստիպեցի: Վերջին խոսքն էսքան է¹⁷:

Կարապետ եպ.—Ես մանեթ չեմի հասկընար¹⁸. աս գրիչն ինձ տուր, տեսնեմ¹⁹ քանի՞ ոսկի կըլլա:

Եփրեմ վարդ.—Համարեա թե 500 ոսկի:

Կարապետ եպ.—Տես, ինչպե՞ս²⁰ աղեկ հասկացա²¹. հիմի իմացար, որ ես բան հասկանամ²² կոր:

¹ B մին: ² B կը հարցնեմ: ³ B որ չիք: ⁴ B ոսկով: ⁵ A հնգարանն, հնգար ոսկվոյն: ⁶ B ոսկով: ⁷ B մը չիք: ⁸ B ասածն չեք հասկանում: ⁹ B անանկ: ¹⁰ B ես հազարականն սկսեմ: ¹¹ B խոստովանցրի: ¹² B քովն: ¹³ B զիտավորությունն: ¹⁴ B ներքս: ¹⁵ B խոսացրի ծառատ: ¹⁶ B մանեթն: ¹⁷ B էսքան եկավ: ¹⁸ B հասկնար: ¹⁹ B տեսնամ: ²⁰ B ինչ: ²¹ B հասկըցա: ²² B հասկընամ:

(Սկսէ հաշուել և գրել՝ ասելով).

Ասոր¹ ոսկին կտան² 3 մանեթ 1¹/₂ շահի³. ասանկ կենե...կըլլա...կըլլա...կըլլա⁴ 486 ոսկի՝ բան մը ավել կամ⁵ պակաս. առ ալ 500-ի ախպարն է⁶: Գնա, որդյակ, մյուս անգամ խոսա հետն, տես, գոնե⁷ 700—750 ոսկի շինես:

Եփրեմ վարդ.—էտ էլ 500 ոսկով հորեղբայրն է⁸. գնամ տեսնեմ:

Կարապետ եպ.—Ինձ հորեղբայրն ավելի հաճո է, քան թե եղբայրն. որքան ասանկ ազգականություններն⁹ հեռանան՝ անքան¹⁰ աղեկ է մեզ համար: Երանի հինգ հարյուրի¹¹ հորեղբոր որդին ըլլար մեզ ավածն:

Եփրեմ վարդ. (Գնայ և դինի քանի մի սովալէից¹² վերադառնայ և ասէ).—Սրբազան, փոքր ինչ վեր ի վայր է խոսում. բայց...կարծեմ փափկի:

Կարապետ եպ.—Գացիր, գացիր, որդյակ, բեր հոս, թե բանն աղտեղ է¹³ հասեր, երկու խոսքով¹⁴ ես անոր վայրե ի վեր¹⁵ խոսացնել կտամ: Ես ավելի լավ գիտեմ ասանկ բաների ճանփան՝ քանց դու: Չան¹⁶ տուր, դա հոս. ասա՛ գա ներս:

(Բանայ զգուռն կոչէ, և Մէլքումն¹⁷ մըտանէ. Կարապետ եպիսկոպոսն ձայնէ¹⁸ բարձր եղանակաւ).

Եկե, եկե¹⁹, Մելքում Աղա, եկե²⁰, հրամայէ: Կըլլա՞ մի²¹, որ դու ասանկ²² աղեկ մարդ մը ըլլաս, և ես մինչև ցայսօր չեմի ճանչնար: Աստված օրհնեսցե, աստված օրհնեսցե քեզ: Հրամե՛, նստե՛, հրամե՛, բարով եկիր, բարով եկիր...Չազուկս, ասա՛, դահվա²³ մը շինեն, քաղցր ըլլա, շեքերով ըլլա: Մելքում աղա, առնող ես:

Մելքոն.—Փառք աստուծո, Ձեր օրհնությամբն²⁴, շնորհակալ եմ:

Կարապետ եպ.—Փառք աստուծո, փառք աստուծո, իմ օրհնությամբն դահա՛²⁵ աղեկ

կըլլաս՝ երբ աշխարքին՝ փողն, ապրանքն փոքր ինչ բարեկամ չսեպես: Աստված քեզ ավեր է, որ դու ալ այնց տաս, քո ազգի հոգևորականաց օգնությունը ընես, որ անոնք ալ քո ազգին² կենացն օրհնող ըլլան:

Մելքոն.—Պարուն, ես դիմ ավել եմ³. էլի կուտամ:

Կարապետ եպ.—Ճշմարիտ է⁴, լսած եմ, շատ բարեգործության սիրող մարդ մը ես, լավ աղա մարդ մը ես⁵, առատ սիրտ ունիս: (Բերեն զդահվէն⁶. ասէ).

Տուր Մելքում Աղային, տուր Մելքում Աղային, հրամե:

(Մէլքոն կանդնի յոտին⁷, համբուրէ զաջ եպիսկոպոսին և⁸ ապա առնէ զդահվէն).

Աստված օրհնեսցե, է՛հ, Մելքում Աղա, ասա տեսնենք՝ որքան ես բերեր մեր աջահամբուրն⁹:

Աստված վեր կառնե՞ մի. ասքան ժամանակ քեզ նման հարուստ և բարի անձն մեզ առանց աջահամբուրի¹⁰ թողած ըլլա՞:

Մելքոն.—Սրբազան, ծառայդ¹¹ եմ, ես պատրաստ եմ Ձեր աջահամբուրն տալու¹²:

Կարապետ եպ.—Աղա¹³, ինչի համար ատքան պինդ¹⁴ բռնեք կոր:

Մելքոն.—Ինչի՞, սրբազան, էտենց իք հրամայում, ես ի՞նչ իմ պինդ բռնի¹⁵. դահա քիչ իմ տալիս:

Կարապետ եպ.—Իհարկե¹⁶, եթե ոչինչ ալ չտաք, մի՞թե ես քեզ նման աղա մարդո, ատպիսի բաների¹⁷ համար, կուզեմ նեղացնել. քով լիցի: Միայն թե կարծեմ դու ալ աղեկ գիտես¹⁸, թե¹⁹ ինչքան փող է հարկավոր մեզ²⁰ հիմի՛ վարժատան, վարժապետների համար, տպարանի համար, առաջնորդարանի համար, որ ուզում ենք նորոգել: Իհարկե, ինչպես կուտաս նե՛ մինին տասն կըստանաս²¹ աստուծուց. ի՛նչ կարծես, ատքան հարստությունը ավեր է քեզ

1 B Անոր: 2 B կուտան: 3 B մին շահի կես: 4 B ասանկ է նե՛ կըլլա...կըլլա: 5 A կամ չիք: 6 B ապարն է: 7 A գոնե չիք: 8 B ոսկո եղբայրն է: 9 A ազգականություններ: 10 B այնքան: 11 B հարյուր: 12 B բոպեից: 13 B հոստեղ: 14 B խոսելով: 15 B ի վեր: 16 B ճանապարհն քան զդու: Չայն: 17 B Մելքոնն: 18 B և ասե կ. ե.: 19 B էկե, էկե: 20 B էկե: 21 B մի չիք: 22 B ասանկ: 23 B դայվա: 24 B օրհնությունով: 25 B տահա:

1 B աշխարքիս: 2 B ազգին: 3 B տիմ ավել եմ: 4 B է չիք: 5 B լավ աղա մարդ մը ես չիք: 6 B B դահվէն: 7 B Մելքոնն յոտին կանդնի: 8 B և չիք: 9 A Ամբողջ նախադասությունը չիք: 10 B աջահամբուրի: 11 B ծառատ: 12 B տալու: 13 B Աղա: 14 B պինտ: 15 B յի՞նչ իմ պինդը բանի: 16 B իրավցնե: 17 B բանի: 18 B գիտես աղեկ: 19 A թե չիք: 20 B մեզի: 21 B մեկին տասը կստանաս:

աստված, կուզես անոր ճամփին բան մը չտանլ¹:

Մեկըն. — Ինչի՞, սրբազան, ինչի՞ չիմ տա. ծառա եմ աստուծո սորումութենին. գիփ, ինչ վուր ունիմ², աստուծո տվածն³ է ու իրն է:

Կարապետ եպ. — Աստված օրհնեսցե քեզի, անոնք⁴, որ գիտես, ես հիմի լավ միամիտ եմ⁵, որ ընդունելի կըլլա ատ⁶ քո տվածն. աստուծով ալ միմին հաղար պետք է ստանաս: Է՛հ, ի՞նչ կուզես տալն. ի՞նչ կը բղխաք սրտիցն, ասա քո բերնոք⁷:

Մեկըն. — Ծառայդ⁸ եմ, ես 500 էի ասում Եփրեմ հայր սուրբին, հիմի վուր էտքան ասում իք⁹, ինչ խոսք ունիմ¹⁰, ի՞նչ կօտիք ավելի՞ էն էլ կուտամ:

Կարապետ եպ. — Իմ մտքումս դրեր եմ ատ բանի համար քեզնե 750 ոսկի առնեմ և աղեկ պահպանիչ մը ալ ասեմ և շնորհափորեմ:

Մեկըն. — 250 ոսկու¹¹ համար, վուր դուք խոսում իք¹² ես էլ տվի, մազբամ՝ նչ-ովի չիմ¹³ ճանչնա, բացի քեզմեն: Էս էլ ասում իմ, վուր¹⁴ հրաման տաք էս գիշեր էվես պսակը զլուխ դա, էլ չուշանա:

Կարապետ եպ. — Իհարկե, իհարկե, ատպես պետք է ըլլա:

Մեկըն. — Արա, օսկիքն ս՛ւմը համբրիմ¹⁵:

Կարապետ եպ. — Աստված օրհնեսցե քեզ, աստված օրհնեսցե. օրհնյալ լինիս: Եփրեմ վարդապետ, ասա պարոն Հարոյին դա՛ աս¹⁶ օսկիքն¹⁷ ստանա. շուրջառ մը ալ բերեն՝ Մեկըն Աղայի¹⁸ գլխին պահպանիչ մը ալ ասեմ¹⁹: Բայց Մեկըն Աղա, չմոռանաս ինձի²⁰ այսուհետե: Աստուծով ամեն կյուրակի²¹ պետք է դաս-գնաս քովս:

(Գայ Հարօն, ստանայ գոսկիքն²², եպիսկոպոսն սկսէ ասել).²³

«Պահպանիչ և յոյս հաւատացելոց, Քրիստոս, աստված մեր»... և այլն¹:

Մեկըն Աղա, աս բովոյելիս կ՛ըրամայեմ կոնսիստորի անդամ մը դա քեզ պսակե² աս գիշեր և դու ալ այսուհետե անոր ժողովուրդը³ կըլլաս, որ ավելի լավ եղնի քեզ համար:

Մեկըն. — Հայր սուրբ, մեզ սիլ է տվի լավ եղ, ձկան եղն չի ուտվի, մարդու քուս կը⁴ ձգե, լավ խուզի յուզ⁵ ունիմ, մե 10 փութ կու խրկիմ՝ դուսը էրելու համար⁶:

Կարապետ եպ. (Յեփրեմ վարդապետն). — Ի՞նչ կսե, չհասկացա⁷:

Եփրեմ վարդ. (Աչօք նշանացի առնէ եպիսկոպոսին և ասէ). — Սրբազան, Մեկըն Աղան⁸, Ձեր էտ առանձին շնորհքի⁹ համար, խոստանում է 10 փութ խուզի յուզ ուղարկե՛ ծառայից մոտն էրելու¹⁰:

Կարապետ եպ. — Ծնորհակալ եմ. աղեկ կըլլա:

Մեկըն. — Աղայքարն մե մինձ բան չէ¹¹, էտ էլ աչքիս վրա:

Կարապետ եպ.¹² — (Դարձեալ նշանացի առնէ¹³ գլխոստանալ նորա դայլ ինչ¹⁴). — Մեկըն¹⁵ Աղա, աղջիկն հոս է:

Մեկըն. — Չէ, օս չէ, խտակ հայ է:

Կարապետ եպ. (Յեփրեմ վարդապետն). — Ի՞նչ խորաթէ կոր:

Մեկըն. — Չէ, խուրթ չէ, մամեն, գեղեն¹⁶ սաղ ին:

Կարապետ եպ. (Յապուշ մնայ նայելով վասն չհասկանալոյն գլխօսակցութլւն նորա և ապա ասէ). — Եփրեմ վարդապետ, գիր մը գրե Յեր Ավետիքին, որ աս գիշեր Մեկըն Աղային պսակե: Մեկըն Աղա, սպասե մինչև գրե՛ քո ձեռքը տանես¹⁷:

(Եփրեմ վարդապետն սկսե գրել¹⁸ և տայ եպիսկոպոսին, նա ևս ստորագրէ, յանձնէ

1 B ճամբին ամենեկին բան մը չի տան: 2 B դորությունին, տիփ օր ինչ վուր: A որ ունիմ: 3 A տված: 4 B ասանկ: 5 B գիտեմ (միամիտ եմ-ի փոխ): 6 B այդ: 7 B բերնոքն: 8 B ծառայ: 9 B էք: 10 A ինչ խոսք ունիմ չիք: 11 B երկու հարյուր ոսկու: 12 B էք: 13 B օչովի չիմ: 14 B եմ, որ: 15 B ոսկիքն ումը համբրիմ: 16 A աս չիք: 17 B ոսկիքն: 18 B Աղային: 19 B բսեմ: 20 B ինձ: 21 B կիրակի: 22 B գոսկիքն: 23 B ասել զպահպանիչն և ապա):

1 B «Պահպանիչ»... և այլն տողը չիք: 2 B այս բովոյելիս կը հրամայեմ կոնսիստորի անդամին քեզ պսակե: 3 B ժողովուրդ: 4 B կու: 5 B եղ: 6 B կու գրկիմ դուսն երկու համար: 7 B ինչ կրտե, չի հասկացա: 8 B Աղին: 9 B շնորհք: 10 B երբելու համար: 11 B Աղայ քարն մե մենձ բան մը չէ: 12 A Կարեպ-ի փոխարեն՝ Եփրեմ վարդ.: 13 B առնե: 14 B ինչ և ասե: 15 A Կարապետ եպիսկոպոսն ասե. — Մեկըն: 16 B տեան: 17 B ձեռքն տանիս: 18 B վարդապետն գրե:

Մէլքօին¹, որ և համբուրեալ դաջն² եպիս-
կոպոսին, ելանէ ի դուրս³):

Եփրեմ վարդապետ, դացիբ, դացիբ⁴ 50
սակիդ առ, դարձյալ քսակուսն սակի մնաց.
չթողնես մնա վաղն⁵: Տես, քանի մը սակի
ալ փոքրավորների համար առնես:

Հարուստ մարդ է, խելքն պակաս և ինքն
դյուրացի⁶ նման կը խորաթե. ես ի՞նչ
կսեմ՝ նա ի՞նչ կպատասխանե⁷: Ասանկ որս

շատ քիչ կպատահի¹: Գնա՛, ժամանակը մի
կորցնիր², կերթա, հա՛:

Եփրեմ վարդ. — Ո՛ւր կերթա, այնպես
մարդ³ չէ, դորանից փող⁴ առնելն գժվար⁵
չէ. ուր որ գնա՛ դարձյալ իմն է: Թող աստ-
ված տա, մի տասն էսպես գանվի Թիֆլիզ:
Տես, սրբազան, էսպես⁶ որս կրերեմ⁷ հա՛,
հույս ունեմ՝ դորանից հետո ևս լավերն⁸
բերեմ:

Ն Կ Ա Ր Ա Գ Ր Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն 4.

Կարապետ եպ.— Էկե, էկե⁸, Տեր Ավետիք,
քանի օր է չես եկեր քովս. ինչ կա, ի՞նչ
է⁹, նոր համբով մը:

Տեր Ավետիք.— Ձեր սղջությունը, ծա-
ռայդ¹⁰ եմ, նուր վուչինչ¹¹ չկա:

Կարապետ եպ.— Ի՞նչ կը խոսան դարձյալ
իմ վերա¹²:

Տեր Ավետիք.— Շատ բաներ ին¹³ խոսում,
մազրամ մե սե¹⁴ փուղ չածե¹⁵:

Կարապետ եպ.— Անքան խոսան, որ հո-
գերնին¹⁶ դուրս դա. Տեր Ավետիք, ան մար-
դը, որ մտքին դրած է փառքը, պատիվը
ու արդարությունը, սչ անմիա ժողովրդի
աղաղակիցն¹⁷ կը սասանի, սչ չար¹⁸ մարդ-
կանց սպառնալիքեն, ոչ¹⁹ նոցա բամբա-
սանքեն կը նեղանա: Թեպետ բոլոր աշ-
խարհքը դղրդություն մը ընկնի, անպետի²⁰
մարդը փոքր ինչ երկյուղ կը կրե, բայց
ամենեին չի դրդվիլ: Ի՞նչ խոսան, թող խո-
խան, ժողովրդի լեզուն հաղար գլխավոր
առյուծ մը է. մինը կտրես²¹ նե՛ մյուսը կը
ողջանա, մինի լեզուն լռես²² նե՛ մյուսն
կը խոսա: Ի՞նչ կուզեն²³ թող ասեն. միայն
թե արդյունք ընենք և ժամանակին մեր
նպատակին անով հասնենք²⁴:

Տեր Ավետիք.— Ծառայդ²⁵ եմ, մե բան
կա. թե հրամայեք կատարեն²⁶ քան-յառ-
սուն²⁷ թուման կուլի, վուր նրամեն Ձեզ
արդյունք ընի:

Կարապետ եպ.— Ի՞նչ է, ասա, տեսնենք:

Տեր Ավետիք.— Մե քաղքցի⁹ կա, վուր
աղջիկն նշնել¹⁰ է մե աղի վրա ու¹¹ սեղում
է էս գիշեր էվեա¹² պսակե¹³, բայց տերտերը
չէ պսակում, ասում է¹⁴, թե աղջիկն 15 տա-
րեկան 9 ամսական է. էնդու համար 20
թուման իմ¹⁵ բերի Ձեր¹⁶ համա, վուր հրա-
մեք պսակեն¹⁷:

Կարապետ եպ.— Քսան թուման, այ-
սինքն 200 մանեթ, 200 մանեթ¹⁸ իբր 65
սակի... 65 սակի քիչ չէ՞ մի:

Տեր Ավետիք.— Ձէ, սրբազան, քիչ չէ:

Կարապետ եպ.— Կարծեմ երեք «չա»-յի,
վերջի «չա»-ն վեր առնենք՝ ավելի աղեկ
կըլլա¹⁹:

Տեր Ավետիք.— Չհասկացա²⁰ ինչ վուր
հրամայեցիք:

Կարապետ եպ.— Քո ասած խոսքի մե-
ջին²¹ երեք «չա» կա, համարե. ըսիր, թե «չէ»²²
սրբազան, քիչ չէ», պետք էիր ըսել²³ չէ,
սրբազան, քիչ է: Ամեն ժամանակ երրոր-
դությունը²⁴ աղեկ է, բայց այս²⁵ «չա»-յի
երրորդությունը ինձ ամենեին ախորժ չե-
ղավ²⁶, երկրորդությունը ըլլար՝ ավելի լավ
կըլլար:

Տեր Ավետիք (ժպտալով)²⁷. — Կամենաք
չորրորդություն կու շինինք²⁸, այսինքն.
վնչ, չէ, սրբազան, քիչ չէ:

Կարապետ եպ.— Աղած²⁹ ատ անհամ

1 B Մելքոյին: 2 B գաջ: 3 B ի դուրս և ապա
ասե ցնիքեմ վարդապետն: 4 B դացիբ չիբ: 5 B
փողն: 6 B դյուրացից: 7 B կը պատասխանե: 8 B
եկե չիբ: 9 B ի՞նչ է չիբ: 10 B ծառայ: 11 A ոչինչ:
12 B վրա: 13 B են: 14 B սիա: 15 B չածի: 16 B հո-
գերներն: 17 B աղաղակիցը: 18 B դուր: 19 B ոչ ար:
20 B ընչնի անպիսի: 21 B կրտրես: 22 B լռե: 23 B
կուզին: 24 B անհոգ հասնինք: 25 B Ծառայ: 26 B
կատարին: 27 A քառսուն:

1 B կը պատահի: 2 B կորցնիր: 3 A մարդ մը:
4 B փողն: 5 B գժվար բան: 6 B եպիսկոպոս: 7 B
կը բերեմ: 8 B հույս ունեմ սրանից լավերն: 9 B քաղ-
քցի: 10 B նշանիլ: 11 B ու չիբ: 12 B էվեա չիբ:
13 B պսակի: 14 B ասում է չիբ, 15 B եմ: 16 B Ձեզ:
17 B պսակին: 18 B 200 մանեթ չիբ: 19 A ըլլա: 20 B
Ձի հասկցա: 21 B մեջն: 22 B չիբ չէ: 23 B ըսել թե:
24 B երրորդությունն: 25 B աս: 26 B չի եկավ: 27 B
ժպտալով: 28 B կը շինեք: 29 B Ատամ:

չորրորդութիւն մը¹ կըլլա, որ ավելի անախորժ լսելու բան մը է: Է՛հ, ասա տեսնենք՝ ինչ կուզե տալ:

Տեր Ավետիք.— 200 մանեթ:

Կարապետ եպ.— Թե՛ 200 ոսկի:

Տեր Ավետիք.— Շատ կուլի էա:

Կարապետ եպ.— Եթե շատ կխոսաս² ավելցնեմ կոր, ան միայն աս գիշեր ատրան մսխ³ արած կըլլա՝ պսակի պատրաստութեան համար և թե հետ ընկնի նե՛ դու ալ գիտես, ես ալ գիտեմ, բոլոր քաղաքն ալ գիտե, որ անքան մսխն պետք է ոչընչանա:

Տեր Ավետիք.— Սրբազան, դուք վճարողացեմեն⁴ իք լսի էս բանը⁵:

Կարապետ եպ.— Մի՛թե անանկ կարծես կոր աս առաջինն⁶ է, կամ՝ քնած եմ ես, լրանաներ⁷ չունիմ:

Տեր Ավետիք.— Էն քաղքցին⁸, աղջկա մամեն⁹, էստի է, կամենաք՝ ներս բերիմ:

Կարապետ եպ.— Ձէ, որդյակ, ես գիտեմ, որն պետք է ներս գա, որն՝ ոչ¹⁰:

Տեր Ավետիք.— Ուրեմն պիտի 200 ոսկին անպատճառ տա¹¹:

Կարապետ եպ.— Իհարկե, աղքատ մարդկանցից 60—70 ոսկի կը առնեմ¹² ատանկ պսակներին և հետո կը հրամայեմ պսակել: Մի՛թե ատանկ հարուստ մարդ մը ալ կուզե աժան ու¹³ անոնց գնովն անցկացնե. քով լիցի:

Տեր Ավետիք.— Էս էլ ավելի հարուստ չէ:

Կարապետ եպ.— Եթե հարուստ չէ, 5000 մանեթ ուստից էր փեսին բաժնիք ավեր¹⁴ իհարկե, 2000—2500 մանեթի ալ շորեղեն, արծաթեղեն¹⁵ աված կըլլա: Կուզես¹⁶ ինձ խարել. ներէ, ախպար, խարվող մարդ մը չեմ ես:

Տեր Ավետիք.— Սրբազան, էն օրն դուք ինձ հրամայեցիք, թե, մի՛թե իմ խոսքս¹⁷ Մահմետի պատգամն է: Ես գնում իմ՝ յառսուն թումնով շինիմ¹⁸:

¹ B մը չիբ: ² B կը խոսաս: ³ B մըսի: ⁴ B վճար տեղացեմեն: ⁵ B բանն: ⁶ A առաջինը: ⁷ A լրանաներ: ⁸ B քաղքցին: ⁹ B մասին: ¹⁰ B չէ: ¹¹ B գնանա: ¹² B կառնեմ: ¹³ B աժանով: ¹⁴ B բաժնիք ավեր: ¹⁵ B մանեթ ալ շորեղեն, հանդերձեղեն: ¹⁶ B Կուլիս: ¹⁷ B խոսքն: ¹⁸ B ես գնում եմ յառսուն թումանով շինեմ:

Կարապետ եպ.— Ան ուրիշ բանի մը¹ վրա էր, աս ալ՝ ուրիշ բան մը² է:

Տեր Ավետիք.— Է՛հ, յառսուն հինգ թումնով շինիմ³:

Կարապետ եպ.— Ձէ, չէ կարելի:

Տեր Ավետիք.— Ապա ի՞նչ ուզում իս⁴. 100 թուման խո չի տա:

Կարապետ եպ.— Ես 200 ոսկի ասի, պակաս չի ըլլար:

Տեր Ավետիք.— Ձիք⁵ խոսքը հասկանում իմ, գնում իմ⁷ քառսուն թումնով⁸ շինիմ. մազբամ էս էլ ասում իմ⁹, թե չիք¹⁰ անի, երեք ամիս էլ կու համբիրե ու¹¹ իժում կու պսակե, ու դուք էլ էս քառսուն թումանը կկորցնիք¹²:

Կարապետ եպ.— Է՛հ, ուրեմն 5 ոսկի թող տա փոքրավորներին, 450 մանեթ՝ ինձ:

Տեր Ավետիք.— Հը՞... 5—6 թումանի համար¹³ միք խոսա. մե բան չե. աժում չունե:

Կարապետ եպ.— Ձէ, չէ կարելի, աս վերջի գինն է, որ ասի:

Տեր Ավետիք.— Գնամ, իրան ասիմ, թե դուզե՛ անիմ փողերը բերիմ¹⁴:

(Ելանէ ի դուրս և վերադառնայ՝ բերելով ընդինքեան զ450 մանեթ¹⁵, համարէ և ասէ).

Ա՛յ, էս հինգ ոսկին¹⁶ էլ տալիս եմ դուսը տղերանցը, անա էս էլ վկայութիւնը¹⁷ է, ձեռք քաշե¹⁸:

Կարապետ եպ.— Բեր, բեր հոնտեղաց զրիչը, տուր՝ ձեռք քաշեմ, տուր անոր, դու եկե¹⁹ հոս քեզ հետ բան մը ունիմ խորաթելս:

(Գնայ և²⁰ վերադառնայ Տէր Աւետիքն²¹).

Էկե²², Տեր Ավետիք, նստե, առ անփիա մը, հետո նստե, օչ-օվ չկա, մինակ եմ²³. նստե, փոքր ինչ լախըրթի²⁴ ընենք:

¹ B մը չիբ: ² B մը չիբ: ³ B Այս և նախորդ տողը չիբ: ⁴ B Կարապ. եպ. չիբ: ⁵ B Ապա ինչ ուզիմ: ⁶ A Ձեր: ⁷ B եմ: ⁸ B թումանով: ⁹ B եմ: ¹⁰ B չիբ: ¹¹ B ու չիբ: ¹² B կը կորցնեք: ¹³ B համար: ¹⁴ A բերեմ: B ասեմ, թե կուզե՛ անիմ փողերն բերիմ: ¹⁵ B մանեթն: ¹⁶ B ոսկին: ¹⁷ B վկայութիւնն: ¹⁸ B քաշեք: ¹⁹ B եկո: ²⁰ B Գնա և չիբ: ²¹ B Ավետիքն և եպիսկոպոսն ասէ: ²² A Կարապետ եպիսկոպոսն.— Էկե: B Եկե: ²³ B ոչ-ով չի կա, մինակ իմ: ²⁴ B լախըրթի:

(Նւ ահա մտանէ ի ներս սարոն Սէփօյ՝
խոնակիրն կախկոպոսի¹, բարձրացեալ և
կատաղեալ ասէ).

Սեփո.²—

Փառք ասուածս, Տեր Ավետիք,
Որ Ձեզ դառ աստեղ մեկիկ,
Յալո իմացեք հատիկ-հատիկ,
Ճանրա³ ցուցեք ինձ խորոտիկ:
Սրբազանըն⁴ ինձ հոս բերալ
Ան հուսերովն⁵, որ ինձ տվալ,
Ուր կամ ցայտօր քաղցած ծարալ՝
Հիտուն տարվան մարդ մը պառալ:
Ինձ ասալ թե «ա», «բ», սովորեա,
Ծեր հասակիդ կյանքդ⁶ մարեա,
Փառք և պատվի, աստիճանի
Եվ լալ փողի տեր դու կլնես:
Հիմի քանի ամիս հոս եմ,
Ընտանիքս հոն թողեր եմ,
Անհաց, անջուր, ալլոց դռան⁷,
Աչքերն ճանրան, միշտ ինձ մնան:
Հիմի աս անիրալ ու⁸ անհողին
Կըսե՛ ըսի Տեր Ավետիքին,
Որ քեզ համար լալ արդյանց տեղ
Պետք է ցույց տա քանի մը հեղ:
Հիմի ասա, աստված սիրեա,
Ճշմարիտը՝ թե լսեր ես,
Ատանկ բան մը քեզ ասե՛ր է,
Կամ դու անոր⁹ խոստացե՛ր ես:

Տեր Ավետիք (ընդ այս զարմացեալ փոքր
ինչ նկատէ և¹⁰ ասէ).—

Ճշմարիտը էս է, վուրթի,
Ո՞վ քեզ ասալ¹¹,
Մէ էտպես բան¹² մինք չինք¹³ խոսի.
Գանա էստի վուր էկի՞լ¹⁴ իք,
Դիփուն¹⁵ մետի
Խաղնի տե՛ր պիտի ըլնիք¹⁶:
էս քաղկուծը¹⁷ փուղ թափած չէ՛
Ամեն կոս,
Քեզ պես մարդիկ, դա ժողովե:
Ձեք¹⁸ հոր գերի մինք չդառանք¹⁹.

Թե մե իքմին¹
Պահ իք ալի՛ էկեք հիտ² տանք:
Մողիք³, էլի՛, դիփ էլ⁴ կոս՝
Պետս, Մաթո,
Հակո, Շեկո, Սրքո⁵, Հարո:

(Մոթմոթալով⁶ և հայհոյելով ելանէ ի
դուրս⁷ Տէր Աւետիքն և գնայ⁸, վասնորոյ
կախկոպոսն զայրացեալ ի վերայ Սէփօին⁹,
ասէ).

Կարապետ եպ.¹⁰—

Տեսնը ինչպես պատասխանի հետ ստացանր.
Ասքան ամիս թիֆլիզեցվոց չճանչըցար¹¹:
Ամեն բանը, շուն շան որդի, անանկ գիտես,
Ում մոտ ըլլա, ինչ ժամանակ, պետք է խոսես:
Գացիր, գացիր, հասիր անոր, ասա՛ հետ դա,
Հարկավոր բան խորաթելս խորհուրդ մը կա:

Սեփոն¹².—

Քալ լիցի, թե նա իմ խոսքով
Հետ դառնա հոս՝ ատանկ¹³ շուտով.
Անանկ, որ ես անոր տեսա,
Ամենեկն հետ չի դառնա:

Կարապետ եպ.—

Ուրեմն ինչի՞ ատանկ գոռոզ,
Անխել, անմիտ կը խոսաս հոս:

Սեփոն.—

Ա՛խ, սրբազան, ի՞նչ անեմ ես,
Դու որ ըլլաս՝ կը համբերես.
Աս ինչ գիր է, սո մէկ, կարդա՛,
Ասոր չարեն դու ինձ ասա:

(Հանէ դրարեազիր մի և տայ կախկո-
պոսին լալով).

Կարապետ եպ.— Տիրացու Մաթո, Տեր
Ավետիքին շուտ հետ դարձու՛ թե լսե քո
խոսքին:

(Տիրացու Մաթօն վազէ՛ վերադարձու-
ցանել և Կարապետ կախկոպոսն սկսէ¹⁴ ըն-
թեռնուլ¹⁵ դրարեազիրն, զոր մատոյց նմա
Սէփօն, բարձր ձայնիւ¹⁶):

1 B խոնարարն կախկոպոսին: 2 A Սեփո—չիք:
3 B ճամբա: 4 B սրբազանը...: 5 B հույսերովն: 6 B
կենքդ: 7 B դրան: 8 B ե: 9 B նրան: 10 B և ապա:
11 B ասա: 12 B բան չիք: 13 B մենք չենք: 14 B
եկի՞ր: 15 B Տիփուն: 16 B լինի՞ք: 17 B քաղքուծը:
18 B Ձեք: 19 B չի դառանք:

1 B իքմին: 2 B եկեք հետ: 3 B մոտիք: 4 B տիփ:
5 B Սրգու: 6 B Մոթմոթալով: 7 B դուրս ելանէ:
8 B և գնայ չիք: 9 B Սեփօյին: 10 A Կարապետ
եպ.—չիք: 11 B չի ճանչըցար: 12 B Սեփո: 13 B
անանկ: 14 A և չիք: Կարապետ եպ.—Սկսէ: 15 B ըն-
թեռնուլ բարձր ձայնիւ: 16 B բարձր ձայնիւ չիք:

է.

«Հասցե դիրս, աստուծով, Թիֆլիզ քաղաքն, Կարապետ արքեպիսկոպոսի քովն, Թյուֆյունցի¹ Տրդատ Օղլու Ստեփան² Աղայի ձեռքն. ամեն:

Հազար³ ու մեկ սիրեկան, գլխիս տեր, աչացս լույս, Սեփո.

Ասորից առաջ⁴ ալ քանի մը հեղ գիր եմ գրած քեզ վերա, լաքին հեշ⁵ մինի պատասխանը դահա⁶ չեմ ստացեր: Ասոված գիտե, մեռած ես, թե՛ ողջ, երկնքս⁷ եմ, թե՛ գետնի տակին, դժոխքս⁸ եմ, թե արքայության միջին: Թե կենդանի ես՝ անգիրը կարգա, հետո՛ գետինն մտե: Ատ⁹ Փետիցն չիտի ամաչնա¹⁰, որ գլխիդ դրեր ես. ջանք¹¹ Սեփո¹², չեսի մտածեր, թե խարարա տուն մը ունեմ, մանչեր ունեմ, աղջիկներ ունեմ¹³, ոչ բարով ինձ նման ալ կնիկմարդ մը ունեմ¹⁴, անոնք ինչ պետք է ուտեն, ինչ պետք է խմեն¹⁵, ինչ պետք է հաքեն¹⁶: Ո՞վ է Ախալցխու¹⁷ պես մեմլեքեթումն անոնց համար¹⁸ աշխատողն: Քենվենսերս մը ես հոս թողեր¹⁹, թե խանութներ, որ անոնցմով գեշքն²⁰ ըլլանք: Դու գնալիս շատ ուրախ կերթայիր և հույս ալ կուտայիր, թե սրբազանն խոստացավ ինձ շատ փարա վաստակել²¹ տա. դու ալ սատակե²², սրբազանդ ալ սատակի: Փարատ չուզեցինք, դառտակ գրիդ ինչ եղավ²³: Թե դու գրել չիյտես, ջանք²⁴, երբ ատքան արեւացուի, մոնթի²⁵, վարդապետի ձեռքը-ստքը չողացավ²⁶, խուրդ-մուրդ եղավ, որ մատ մը թուղթ ալ չես²⁷ գրեր տար: Հեշ չիսի նայիր քեզ հետ գացողներին²⁸, ինչքան փարա խավրեն կոր յուրյանց տունն. դու ալ²⁹ անոնց չերեքն խավրեիր: 17—18 տարեկան մանչերը քեզ վերա գրինդ դուրս եկան³⁰. Չավուշ Գալոյի տղա Սրբոն, Դահ-

վաջի Սողոմանի¹ տղա Մաթոն, Թուլուզի² Կարապետի տղա Դավիթն, Բաստրմաչի Յոհաննեսի տղա Պետոն³, Ջեվղեկ Գեորգի⁴ տղա Հակոն՝ ամիսը երկու վիրեք⁵ հազար դուռուշ փարա խավրեն կոր հոս՝ յուրյանց հորը, մորը, ախարը. դու պատի տակերին քնանա⁶ կոր⁶: Ջանք⁷ Սեփո, մեք ալ մեղք ենք. թե ատ⁸ սրբազանի քովն բան մը չեսի⁹ շահվիր, վեր կաց, եկե¹⁰ հոս. ինչ ես ատ վարդապետների ստը¹¹ ամուր բոներ, նստեր, ատքան¹² տարի, որ ատոր կյանքը¹³ քո ձեռքին էր¹⁴, ինչ եղար, որ բունան սորա¹⁵ ինչ եղնիս: Լսեմ կոր, որ¹⁶ Թիֆլիզ հազարավոր մեր երկրացի մարդիք Ֆոռնջություն կենն, փափուջ, թեսպի¹⁷ ծախեն, գելելություն¹⁸ կընեն, Թուլուզություն կենն¹⁹ ու փարա վաստակեն²⁰ կոր. դու ալ ասոնց լման փեշեք մը չկարողացա²¹ քեզ համար փեյտա ընել²²: Աս քանի օրս խարար մը հասավ հոս, թե Սեփոն գիշեր մը կնիկմարդ մը է տարեր բաղնիքը, Գեորգ վարդապետն ալ, խաղախի շորերով, գացեր է հոն, որ չճանչնան: Երբ Գեորգ վարդապետն²³ ու ան կնիկը մտեր են բաղնիքի օդան²⁴, համամչին իմացեր է, եկեր է, դրսիցն դուռը գոցեր է. մնացեր են երկուքն ալ օդայի²⁵ մեջն, մինչև լուսը: Ասովստը շատ աղաչեր²⁶ է Գեորգ վարդապետը ու 60 ոսկի ալ տվեր²⁷ է, որ խալիսովեր²⁸ է համամչու ձեռքն: Կըսեն²⁹ թե³⁰ Թիֆլիզու մեջին³¹ խայտառակվեր է, անոր համար սրբազանը խավրեր է հոս: Ջանք³², դու անանկ անամոթ ես³³ եղեր, որ հիմի փեղավենկություն կընես վարդապետների: Ջանք³⁴, քո փեշեքն մոռացեր ես, ատանկ փեշեք³⁵ ես շլինքդ առեր. գենն³⁶

1 B Թյուֆյունցի 2 B Սեփոն: 3 B ու չիք: 4 B հառաջ: 5 B հիշ: 6 B տահա: 7 B երկնքումն: 8 B դժոխքումն: 9 B աս: 10 B չեսի ամչնա: 11 B ճանքմ: 12 A Սեփո չիք: 13 B աղջիկներ ունիմ, մանչեր ունիմ: 14 B կնիկ մը ունիս: 15 B ինչ պետք է խմեն չիք: 16 B հաքնին: 17 B Ախալցխայի: 18 A համար չիք: 19 B թողեր հոս: 20 A անոնցով գեշքն: 21 B վաստակել: 22 B սատակիս: 23 B տարտակ գրիդ ինչ եղավ: 24 B ճանքմ: 25 A մանթի: 26 B չողախցավ: 27 B չեսի: 28 B գնացողներին: 29 B էլ: 30 B պրինդ դուս եկավ:

1 B Դահվեճի Սողոմանի 2 B Թուլուզի: 3 B Պետոնն: 4 A Գեորգի: 5 B երեք: 6 B դու պատի տակերին քնանա կոր չիք: 7 B ճանքմ: 8 B թէ ուտ: 9 B չես: 10 B եկե: 11 A սոր: B սոր: 12 B ատքան: 13 B կյանքն: 14 B է: 15 B խաննան սորա: 16 B կը լսեմ, որ: 17 B մարդիկ Ֆոնջութիւն կանեն, փափուշ թեղպէհ: 18 B թելլութիւն: 19 B Թուլուզություն կենն չիք: 20 B վաստակեն: 21 B անոնց նման փեշեկ մը չը կարողացա: 22 B փեյտան անի: 23 B վարդապետը: 24 B օտան: 25 B օտայի: 26 B աղաչի: 27 B տվիր: 28 B խալիսովիր: 29 B կոսեն 30 A թե չիք: 31 B միջին: 32 B ճանքմ: 33 B իս: 34 B քեզի փեշեկություն կընես վարդապետներին ճանքմ: 35 B փեշեք: 36 B կենն:

փարա չես կարողանար վաստըկել, թե վարթապետն¹ վաթսուն ոսկի համամշուն² կուտար, ի հարկե, մին տասն-տասնուհինգն ալ քեզ կուտար: Ապա ի՞նչ ըրիր անքան փարան: Գևորգ վարդապետը³ քեզ ալ, յուրյան ալ խայտառակ ըրավ ատանդ՝ բավական չէ, հիմի եկեր է հոս, դահա⁴ ավելի վատ խայտառակություններ կընե: Աստուց քանի մը օր հառաջ երկու հեղ մարդ էր խավրեր քովս, թե եկե խուցս, բան մը ունեմ քեզ գրուցելու: Ես չի գացի, ու, չիտեմ⁵, ի՞նչ է ասոր միտքն: Անանկ կարծե կոր, Սեփոն բոշրոզազ⁶ մարդ մը էր, Թիֆլիզ ինձ փեղեվենկություն⁷ կընե, անոր կնիկն ալ անոր յման կըլլա ու Ախալցխա ինձ փեղեվենկություն պետք է ընե⁸: Ասոնք քեզ կարճառոտ գրեմ կոր, մնացյալն դու հասկցիր⁹, թե ի՞նչ պետք է ըլլա: Գյուլզարն, Հոսոն, Ճիճիկն, Խոսոտիկն¹⁰, Մեկքոն՝ ձեռքդ պագնեն ու, փառք աստուծո, ողջ են ու սալամաթ. ամեն. եղիցի: Աս գիրս գրեցի քո կնիկ Խորո¹¹ Խաթունի բերնեն՝ Քեշիշ Օզլու տիրացու Բարսեղս ու հազար ու մեկ ալ բարե կընեմ քեզ:

Թվին Հայոց ուձթ.
Մայիսի 7 Ախալցխա:

Կարապետ եպ.—Տեր¹², տեր, ողորմյա, տեր, ամեն բանը, որ¹³ գրե կոր՝ ոչինչ, ջանք՝մ, անոնց սիլ է իմացրել¹⁴ Գևորգ վարդապետի անցքը¹⁵. մեք անքան ոսկիք տվինք, որ ձանն¹⁶ դուրս չելլա, սրտեղաց են անոնք Ախալցխա իմացեր:

Սեփոն.—Ծառայդ¹⁷ եմ, ատանկ բան մը կծածկվի մը¹⁸. Թիֆլիզու սոխախներումն խոսան կոր:

Կարապետ եպ.—Ի՞նչ կեսն¹⁹:

Սեփոն.—Վալլահ, մանչերն հոս սոխախներումն ձան կուտան միմյանց.

- Օրհնյալ լինիս, դուռը բաց:
- Չէ, հայր սուրբ, ջեր²⁰ մե քիչ կաց...

¹ B վարդապետն. ² B համամշուն: ³ B վարդապետն: ⁴ B տահա: ⁵ B չգացի ու չիյտեմ: ⁶ A բոշ: ⁷ B բեղեվենկություն: ⁸ B Ախալցխա ինձ բեղեվենկություն կընե: ⁹ B դու մնացյալն հասկցիր: ¹⁰ B Ճիճիկն, Խորոտիկն: ¹¹ B Խորոյի: ¹² B Տեր չիք: ¹³ B որ չիք: ¹⁴ B իմաց արեր: ¹⁵ A անձքը: ¹⁶ B ձանն: ¹⁷ B Ծառատ: ¹⁸ B բանը կը ծածկվի մի: ¹⁹ B կըսեն: ²⁰ B չէ:

Կարապետ եպ.—է՛հ, ուրիշ ի՞նչ կեսն¹, Սեփոն.—Ուրիշ՝ շատ բան, բայց սեւ մտքին է. հազարավոր խաղեր էին² շիներ ասոր վերա³:

Կարապետ եպ.—Աղամ⁴, ինչպես միլլեթ մը⁵ էն աս թիֆլիզեցիք:

Սեփոն.—Ի՞նչպես միլլեթ կուզես⁶ ըլլան, ասոնք ի՞նչ ընեն, երբ մեր հոգևորականներն յուրյանց պատիֆն չենի պահեր, քանի⁷-քանի հեղ ասի, Գևորգ վարդապետ, ծածուկ մեղքը լավ է, քան զթե հայանի վարձքը. չեղով, ամիս մը էր հողիս հաներ կոր, ինչպես ձեզ ալ պատմեր եմ, ինչ խայտառակություններ արավ տեղս, բավական չէ, տես, ի՞նչ կուզե ընել⁸ հոն: Ասաված վեր կաննե՞ մի:

Կարապետ եպ.—Լոն, լոն, Տեր Ավետիքն կուզա, լոն, մտե աս ֆերդեի⁹ տակն, մինչև անոր հետ քանի մի¹⁰ խոսք խորաթեմ՝ հետո դուրս եկե, երբ գնա:

(Յ Տէր Աւետիքն):

Եկե, եկե, մի բարկանար, ինչի ատանկ շուտ բարկանաս կոր:

Տեր Ավետիք.—Սրբազան, ես ինչ դառա գանա, գալիս իմ¹¹ դուռն, ջեր¹² փոքրավորներն ին¹³ բռնում, իժու՛մ՝ տիրացուքդ, իժու՛մ՝ դուք, իժու՛մ, մեյթարըդ, իժու՛մ՝ կոչերդ, իժու՛մ՝ աշպաղդ¹⁴: Մեկը ի՞նչ է ուզում, մինը¹⁵ ի՞նչ է ասում. ես վսեբի¹⁶ օհտիցն գամ, սեմը տամ, ի՞նչ աղացեմեն¹⁷: Ճուր¹⁸ խոմ չդառանք դրանցը¹⁹. մե եպիսկոպոս ունինք՝ 20 թոխ ունինք²⁰, ինձ գանա մե իքմին պահ ին²¹ տվի ու չին կանացի²² առնի:

Կարապետ եպ.—Տեր Ավետիք, մարդս փոքր համբերություն պետք է ունենա ու մեծ սիրտ. արա²³, չիյտես, որ կըսեն. «Բոյուկ բաշըն²⁴ բոյուկ գարդի²⁵ օլմւր*»:

¹ B կըսեն: ² B են: ³ B վրա: ⁴ B Աղամ: ⁵ B մի: ⁶ B կուզիս: ⁷ B եանի: ⁸ B անել: ⁹ B փերտեի: ¹⁰ B մը: ¹¹ B եմ: ¹² B Ջեր: ¹³ A փոքրավորներն ին: B փոքրավորներն են: ¹⁴ B բռնում, իժու՛մ բուշուրըդ, իժու՛մ մեյթարդ, իժու՛մ տիրացուքդ, իժու՛մ աշպաղդ, իժու՛մ դուք: ¹⁵ B մեկը: ¹⁶ B իս որ մեկի: ¹⁷ B աղացեմեն: ¹⁸ B ճուրդ: ¹⁹ B դրանց: ²⁰ A թոխ...ինք: ²¹ B են: ²² B կարացի: ²³ A եա: ²⁴ A բաշըս: ²⁵ B տերտի:
* Մեծ գլուխը՝ մեծ հոգս կունենա:

Տեր Ավետիք.—Մեռնի իմ բոյուկ բաշը, վուր պոծնիմ¹:

Կարապետ եպ.—Աստված մի արասցե, աստված մի արասցե, նստե, նստե, առ բունութի² մը քաշե. էկե³, աղեկ անֆիա մը քաշե, նստե: Աստնք ինչ որ կուզեն, քեզանե խոշ չի՞ դուրս գար, այլոցից կաննես՝ ատոնց կուտաս. քեզմե բան մը չի երթար:

Տեր Ավետիք.—Խոսչը, խայտառակ էլա⁴ քաղքումը, գիւթ⁵ ինձ վերա են խոսում, անկաճովս⁶ էլ լսում եմ, էրեսիս⁷ էլ ասում ինչ⁸, թե Կարապետ եպիսկոպոսի չիմ⁹ գիտի ինչն է:

Կարապետ եպ.—Աղամ¹⁰, շան նման հաշան կոր, ինչ կուզեն՝ թող ըսեն, քեզ ամենին բան մը չի պակսիր, ատոնք դարդակ¹¹ խոսքեր են¹². ան ասա, թե մեր Սեփոյի ու Շեկոյի համար բան մը ճարենք, ասոնք ալ մեղք են¹³, դատարկ կմնան¹⁴:

Տեր Ավետիք.—Դրանք վուր միխք ին, նրանք վուր տալիս ին՝ միղք չի՞ն¹⁵:

Կարապետ եպ.—Մեք¹⁶ անանկ մարդոցմե չենք¹⁷ ուզեր, որ մեղք ըլլան:

Տեր Ավետիք.—Դուք գիղիք¹⁸, ինչ հրամանք կօնիք, իս¹⁹ էլ կու կատարիմ²⁰:

Կարապետ եպ.—Հրամանք մը չկա հոս. կուզեմ խորհուրդ մը հարցանել քեզմե:

Տեր Ավետիք.—Հրամայեցեք:

Կարապետ եպ.—Աս շարաթ կուզեմ Տեր Ղազարին գրել²¹, որ 4—5 եկեղեցվո ավագ քահանայից իմացումն տա, աղքատի մը²² համար, կիրակի օրն, գանձանակ շուռ ածեն²³. էն, ինչ որ կժողովվի²⁴, ասոնց տանք, թե քիչ էլ ըլլա, կարող են մյուս կիրակի օրն այլ²⁵ եկեղեցյաց համար²⁶ գրել, որ հոնտեղրանք ալ ժողովեն²⁷. ասանկով կարծեմ բավական գումար ժողովվի²⁸:

Տեր Ավետիք.—Դիախ, կու ժողովվի²⁹:

Կարապետ եպ.—Ուրիշ բան մը ալ կարող ենք ընել. այսուհետև որքան աղքատաց համար փող ժողովել կտանք¹, չենք կարող բերել տալ հոս, կեսն սոցա² տանք կեսն աղքատաց: Ասանկ բաներն ալ մեղք չէ, որովհետև ասոնք ալ աղքատ մը են:

Տեր Ավետիք.—Հավ կուլի, գրեցեք:

Կարապետ եպ.—Չէ, գրելն, ինարկե, գրել կուտամ, միայն քեզ ասելուս պատճառն ալ ան է, որ դու ընկած տեղն վկայություն տաս ու ասես, թե ես ալ տեսա ողորմելի, թշվառ աղքատ են: Ինարկե, գիտեն, միշտ հոս կերթաս-կուզաս. քո ասելովն³ շատ դանազանություն կընես, ալ վերի վայր չեն խոսալ⁴ վրանիս:

Տեր Ավետիք.—Ուրիշ⁵ լավ կօնիք՝ գրերն Տեր Ղազարին դուք տաք⁶ ու հանձնեք, վուր լավ աշխատե:

Կարապետ եպ.—Կերթամ...աղեկ, գնա՛. չմոռանաս ալ Տեր Ղազարին խալրել քովս, գնա՛, տեր ընդ քեզ:

Տեր Ավետիք.—Ծառայդ⁸ եմ, փուքը⁹ բան ունիմ:

(Ելանէ ի դուրս).

Կարապետ եպ.—Եկե, Սեփո, դուրս եկե. լսամք մի¹⁰, ձեզ համար ալ աղեկ արդյանց տեղ ճարեցինք. աստուծով քանի մը անգամ անպես անենք, աղեկ հատակ կը ժողովվի¹¹, է՛ն, դանա՛¹² ինչ կը խոսան մեղ վրա. ի՞նչ ես լսեր:

Սեփոն.—Շատ բան լախրթի¹³ կընեն, բայց ինչ հարկավոր է ասելն, որ սե փարա մի¹⁴ չի աժի:

Կարապետ եպ.—Ասա՛, մի ամաչնար¹⁵. նչ-ոք չկա հոս:

Սեփոն.—Գեորգ վարդապետի աս բոնըվելն¹⁶ շատ անպատվություն եղավ¹⁷:

Կարապետ եպ.—Ատ իմացանք. ուրիշ ինչ կխոսան¹⁸ հիմի:

Սեփոն.—Հիմի կըսեն, թե Գեորգ վարդապետի տեղապահն եղեր է Նփրեմ վարդապետն, անորից չէր վախնար սրբազանն,

1 B պրծնիմ: 2 B բունութի: 3 B եկե: 4 B ելա: 5 B տիփ: 6 B ականջովս: 7 B երեսիս: 8 B են: 9 B չեմ: 10 B Ատամ: 11 B դատարկ: 12 B ին: 13 B ասոնք մեղք են: 14 B չմնան: 15 B դրանք որ մեղք են, էնտունք, վուր տալիս են՝ մեղք չի՞ն: 16 B մի՞նք: 17 B չի՞նք: 18 B գիտեք: 19 B ես: 20 B կատարեմ: 21 B գրել Տեր Ղազարին: 22 B մը չիք: 23 B աժի: 24 B կը ժողովվի: 25 B օրն ալ մյուս: 26 B վրա: 27 B հոնտեղրանքն ալ ժողովին: 28 B ժողովի: 29 B Տիախ, կը ժողովվի:

1 B կուտանք: 2 B նոցա: 3 B ասելովդ: 4 B խոսար: 5 AB օրբու: 6 B տակ: 7 B դա: 8 B Ծառատ: 9 A փոքր: 10 B մը: 11 B հրատակ կը ժողովի: 12 B տահա: 13 B լախրախ: 14 B մը: 15 B ամչնար: 16 B բոնըվելն: 17 A անպատվություն: 18 B կը խոսան:

ասորից¹ կը վախնա, որ ասքան նեղացնե
կոր ժողովուրդը. ոչինչ չի խոսար, միշտ
մինչև կես գիշեր², պարսպից դուրս քալի
կոր. լուսնիակ³ գիշերներն ալ. սրբազանն
չի արգելեր: Մարը կուգա-կերթա քովս՝
կերպ-կերպ կանանց հետ. ամենեին սրբա-
զանն չի ասեր, թե սոքա⁴ սովք են:

Կարապետ եպ. — Դարձյալ ի՞նչ կըսեն:

Սեփոն. — Կըսեն, սրբազանը յուր երկրա-
ցիները բերեր⁵ է քովը, ինչ կուզեն՝ կա-
նեն, ոչ մինի վերա⁶ չի բարկանար: Կը բամ-
բասեն, թե վանքական տունը տվեր է⁷
տիրացու Հակոբին՝ կես գնով: Հն, մատա-
ղի վրա շատ կը խոսան, թե շարաթը 50—60
ոչխար կուգա ուխտատեղերիցն, բոլորն կը
բաժնե⁸ յուր երկրացիներուն անփող, մա-
նավանդ տիրացու Հակոբի⁹ տունը և այլն,
և այլն, և այլն:

Կարապետ եպ. — Աս¹⁰ և այլն և այլնի
միջին¹¹ բան մը կար, որ շասիր, լուցիր:

(Մինչ զայս խօսէին¹², մտան է ի ներս¹³
Եփրեմ վարդապետ ի ձեռին պահարան մի,
մատուցանէ եպիսկոպոսին և նա¹⁴ բացեալ
ընթեռնու ինքն և ապա տայ Եփրեմ վար-
դապետին ասելով).

Ա՛ս, կարդա, աչիներս¹⁵ չի ջսկեր:

Եփրեմ վարդ.¹⁶ —

«Բարձր սրբազան հօր իմում սրբոյ
աջոյ խոնարհարար¹⁷ համբոյր.

Ամենեին չկարծէի, թէ երկրացիք իմ
մինչ ցայդ աստիճան անբաւական էին ի-
նեւոց ի սրբազնութենէ Ձերմէ: Չգիտեմ,
ընդէր¹⁸ գիր դանդատանաց զՁէնջ օրըսա-
օրէ առաւելանան. ստիպեցայ քանի մի տո-
ղիւք ծանուցանել սրբազնութեան Ձերում
փոքր ինչ զգուշանալ, զի մի հասցեն այս
ամենայն տարածայնութիւնք յականջս տէ-
րութեան: Ահա ես կատարեալ զպարտակա-

նութիւն իմ, տամ Ձեզ զծանօթութիւն, զի
եղէց յայնժամ անպարտ:

Մնամ ամենախոնարհ ծառայ բարձր¹
սրբազնութեան Ձերում՝

Թ. Յ. Ղ.՝²

Կարապետ եպ. — Աս յուր ձեռագիրն է.
ան, ան ալ կարդա, ես չիմի³ ճանչնար աս
ուսմի⁴ ձեռագիրն է՝ առանց ստորագրու-
թյան:

Եփրեմ վարդ. (սկսէ⁵ ընթեռնուլ զմիւսն⁶).

«Սրբազան, ոճն միւս գրութեան չէ ան-
յայտ ի Ձէնջ. Միթէ այդքան առանց
խղճմտանաց պարտի ինեւ ոք ի միջոցի
այսքան ամսոց. կարծէք⁷ թէ չէ⁸ յայտնի
ինձ⁹ զորքանութիւն զբամոց ժողովելոց ի
Ձէնջ ի վիճակի Ձերում, վասն զանազան
չնչին իրաց: Չխնայէք յիս և յայսքան ըն-
տանիս¹⁰ իմ, որք նստիմք յայսպիսի վատ
և անմարդաբնակ տեղուոյ: Ընդէր¹¹, եթէ ոչ
վասն վաստակելոյ զգումար ինչ¹² յաղագս
ապագայ զառամութեան մերում: Թողում,
ուրեմն, բարեմտութեան Ձերում՝ չմոռա-
նալ և զմերն և այլն և այլն»:

(Մնան երկօրեանն¹³ ևս ավշեալք, յերեսս
միմեանց նայելով և ապա ասէ եպիսկո-
պոսն).

Կարապետ եպ.¹⁴ — Ա՛ս ի՞նչ է, ան ի՞նչ էր:

Եփրեմ վարդ. — Միթե այս ևս մյուս
գրության միջին էր:

Կարապետ եպ. — Հն, ատ ալ ևս¹⁵ պահա-
րանի մեջիցն դուրս եկավ:

Եփրեմ վարդ. — Է՛հ, բաներն ուրիշ կերպ է:

Կարապետ եպ. — Ի՞նչպես:

Եփրեմ վարդ. — Ինչպէս պետք է ինի.
էս վատ նշան է, հավատացնեմ Ձեզ, սրբա-
զան, այնպես¹⁶ անխղճմտանք մարդ է սա,
որ ոչինչ բանի համար մարդո հողին կը
հանէ: Գիտեմ ինչ է սորա միտքն: Ծ աղջիկ
ուներ, երեքն մարդո է տվել. այժմ, այս
գրությամբն, այնքան¹⁷ պետք է գոնե ձե-
զանե ստանա, որ երկու մնացյալ աղջկա

¹ B սրանից: ² B գիշերը: ³ B լուսնյակ: ⁴ B
ասոնք: ⁵ B բերեր: ⁶ B վրան: ⁷ B տվեր է: ⁸ B կը
բաժնե: ⁹ B Հակոբի: ¹⁰ B Աս չիք: ¹¹ B մեջն: ¹² B
յայտ բան... ¹³ B ներքս: ¹⁴ B գոր (եւ նա՝-ի փոխ.):
¹⁵ B աչվրներս: ¹⁶ A Եփրեմ վարդ. չիք: ¹⁷ B խո-
նարհական: ¹⁸ A ընդդէր:

¹ B բարձր չիք: ² Թ. Յ. Ղ. = Թովմա Յովսեփի
Ղորղանյան: ³ B չիմի: ⁴ B ուսմ: ⁵ B սկսանի: ⁶ B
զմիւսն չիք: ⁷ B կարծեմ: ⁸ B չէք: ⁹ B ինչ: ¹⁰ B
այսքան ընտանիքն: ¹¹ A ընդդէր: ¹² B ինչ չիք:
¹³ B երկօրեան: ¹⁴ A Կարապետ եպ. չիք: ¹⁵ B աս:
¹⁶ B այնպես չիք: ¹⁷ A այնքան այնքան:

մինի գոնե բաժինք¹ լինի: Փոշտով զիր ստացանք² էրեկ, այս մասին ոչինչ հիշատակութիւն չէր արել:

Կարապետ եպ.— Միթե աս ալ փոշտով չէ³ եկեր:

Նփրեմ վարդ.— Ո՛չ, յուր եղբոր մարդը բերավ:

Կարապետ եպ.— Է՛ն⁴, վախեցեր⁵ է փոշտով խավրել, յուր եղբոր գրի մեջին է գրեր⁶:

Նփրեմ վարդ.— Ինչեիցե, հողս պետք է քաշել, թե ոչ ամեն բանը⁷ տակն ու վերա⁸ կանե:

Կարապետ եպ.— Ինչքան լինի՝ բավական է. ինչ կը կարծես:

Նփրեմ վարդ.— Ի՞նչ է Ձեր միտքն⁹. կամենաք բավական լինի Ձեզանե, թե՛ կամենաք մին բանով զլուխն եղել:

Կարապետ եպ.— Է՛ն, բավական էր՝ որքան գլուխն եղեցինք. պետք է բան մը խավրել, որ մին ասան ամիս ոչինչ չուզե:

Նփրեմ վարդ.— Իմացել եմ ես, սորան¹⁰ շատ բան էք տված:

Կարապետ եպ.— Ձէ, տված եմ, բայց հառաջ եմ տված, քանի ժամանակ, որ եկեր եմ աս վիճակն, ոչինչ՝ չեմ տվեր:

Նփրեմ վարդ.— Ուրեմն պետք է պակաս, պակաս հազար ոսկի զրգել¹¹՝ մունջ կենա:

Կարապետ եպ.— Օհ, շատ-շատ է:

Նփրեմ վարդ.— Ուրիշ ճար չկա, թե չէք տալ, չէք կարող ևս հանդարտ արդյունք անել:

Կարապետ եպ.— Ի՞նչ տեղաց պետք է այդքան¹² գումարն տալ. մեզանե տալն — ա՛յդ¹³ ևս անխղճմտանքութիւն է:

Նփրեմ վարդ.— Ուրեմն Ձեր միտքն¹⁴ ի՞նչ կա. Ձեզանե չտանք¹⁵ սրտեղաց պետք է տանք¹⁶:

Կարապետ եպ.— Մեզանե՞. ամոթ չէ՞, որ ասքան¹⁷ մեծ վիճակումը դարձյալ մեր ժողոված փողիցն¹⁸ տանք:

Նփրեմ վարդ.— Ի՞նչ գանազանութիւն

1 B բաժինքն: 2 B ստացար: 3 B չի: 4 A է՛ն չիք: 5 B վախեցեր: 6 B մեջն է գրել: 7 B բանն: 8 B վրա: 9 B կամքն: 10 B որ: 11 B զրգել: 12 B պետք է չիք: 13 B այդ չիք: 14 B մտքին: 15 B կտանք: 16 B տաք: 17 B տանք աս: 18 B փողերն:

ունի, նոր ժողովենք¹ կամ² վաղուց ժողոված փողեն տաք:

Կարապետ եպ.— Շատ գանազանութիւն կա. դու տեղ մտածե, թե³ սրտեղաց այդքան⁴ գումարն պետք է հավաքել:

Նփրեմ վարդ.— Տեղ շատ կա. թե որ պինդ կանգնեք, մի շարաթվան միջին երկու այդքան կը հավաքեմ:

Կարապետ եպ.— Չագնւկս, դու փող արդյունք ընելո տեղ ցույց տուր, ոչ թե ամուր, այլ և մինչև գոտիկս⁵ ալ գետինը կարող եմ մանել, որ ոչ-ոք չկարողանա զիս շարժել⁶: Ասա՛, տեսնեմ, ասա՛:

Նփրեմ վարդ.— Ասիմ, ասիմ, ծառայդ եմ⁷, ես աղբյուրը ցույց եմ տալիս, հետո⁸ ա՛յլք են գովանում նրա ջրովն. ես Ձեզ ցույց կտամ, վնայթե այլոց ձեռքն վերջացնեք, աշխատանքը ես քաշեմ, արդյունքը այլք վեր առնեն, ինչպես մի⁹ քանի անգամ պատահեց:

Կարապետ եպ.— Ո՛չ, քով լիցի, այս¹⁰ անգամն մյուս անգամների նման չէ. ասա՛:

Նփրեմ վարդ.— Ա՛յ, նախ Միրո Միրիմանովիցն կարող եմ առնել Ձեզ համար 1500 մանեթ, միայն թե քանի մի ամիս նրա հաշիվներն չուզեք և թույլ տաք դարձյալ երեցփոխանութիւն անի¹¹. նույնպես Քարտաշով Մկրտումիցն, որ Բեթղեհեմու երեցփոխանն¹² է, 1000 կամ 1500 մանեթ կը տա¹³. Էստունք՝ էս. հետո Թելափեցի երեցփոխանն է նմանապես, իմացիր¹⁴ 500 մանեթ բերել¹⁵ է, թե՛ Տեր Բաղդասարին անպատիվ անել տաք, կամ 4—5 ամիս չթողնեք քահանայութիւնն անե: Ծառայդ¹⁶ եմ՝ առեք զրիչն, մի-մի գրեք¹⁷ չմոռանաք:

Կարապետ եպ.— Ա՛նա, ասա՛. աստուծով. Բարսեղ եպիսկոպոսինը, Հովսեփինը և¹⁸ Գևորգ վարդապետինը ալ ասոնցից դուրս¹⁹ դա, թե ափեւանա՝ Քարտաշովին ալ բան մը կը խավրենք:

Նփրեմ վարդ.— Ոչ թե դոցա համար, այլ

1 B ժողովք: 2 B կամ թե: 3 B թե չիք: 4 B այդքան: 5 B գոտիքս: 6 B շարժել զիս: 7 B ասիմ չիք: 8 B հետո չիք: 9 B մին: 10 B աս: 11 B երեսփոխանութիւն անի: 12 B Բեթղեհեմու երեսփոխան: 13 B կտա: 14 B երեսփոխանն էնպես իմացիր: 15 B բերել: 16 B Ծառայ: 17 B գրեցեք: 18 B և չիք: 19 B կու գա:

դոցա պապերին էլ սոցանցից կը հանեմ, գրեք էտունք... Հը՛... գրեք¹ Գորվո ավագ էրեցն², քանի որ է, դնում է, զալիս է³ մոտս և խնդրում է, որ միջնորդություն անեմ Ձեզ մոտ, այսինքն 1500 մանեթ տա յուր միաբաններովը⁴, միայն թե Ախալցխա⁵ անց կենալիս՝ Գորի—մի գիշերից ավելի չմնաք և քննություն չանեք: Սարգիսովներիցն 1000 մանեթ կառնեմ, թե՛ լուռ կենաք, նոցա հորեղբոր քոչքի⁶ համար, նոքա գնան դատաստանաներումն աշխատեն⁷ և այդ շինությունը յուրյանցը շինեն:

Ինչքան էլավ⁸ դումարն:

Կարապետ եպ.—Սարգիսովներինն⁹ ալ ձեզցի, բայց Քարտաշովինը¹⁰ 1000 մանեթ հաշվեմ կոր, դումարն եղավ... եղավ 5,500 մանեթ:

Եփրեմ վարդ.—Բավական չէ՞:

Կարապետ եպ.—Համբերե, աս ալ հաշվեմ, 3000 մանեթ պրոկուրորին, 1000՝ Բարսեղին¹¹, 1000՝ Հովսեփին¹², 1000՝ Գևորգ վարդապետին և 300 ալ՝ Քարտաշովին¹³, կընե 6300 մանեթ, կը պակասի 800¹⁴ մանեթ:

Եփրեմ վարդ.—Լավ... Մին Աղամ¹⁵ կար էստեղ, որ Սիրիբ են գրգել¹⁶, հիմի նորա կնիկը¹⁷ ուզում է մարդու գնալ, նորա քահանայն չէ պսակում, պատճառ տայով¹⁸, թե կարելի է մարդդ կենդանի լինի և մին որ հեա դա: Թե կը հրամայեք պսակել, հույս ունեմ 300 մանեթ նորանից¹⁹ առնել: Եվ Գորվո Տեր Թաղեսոն, յուրյան եղբոր որդվո չհաս պսակի համար, քանի մի²⁰ անգամ եկել է ինձ մոտ, 400 մանեթ է խոստանում: Էստունք էլ դումարեք²¹:

Կարապետ եպ.—Ձէ, չէ, պսակի բաներն ասոնց մի խառնիր²², ասոնք ես ալ գիտեմ, սոցա արդյունքը պետք է ուրիշ հարկավոր տեղ գործածեմ:

Եփրեմ վարդ.—Էստունց²³ վրա ի՞նչ հարկավոր տեղ ունիք:

¹ B գրեք չիք: ² B երեցն: ³ B է չիք: ⁴ B միաբաններովը: ⁵ B Ախալցխա: ⁶ A կոչի: ⁷ B աշխատին: ⁸ B ելավ: ⁹ A Սարգիսովներինը: ¹⁰ B Քարտաշովինն է: ¹¹ B պրոկուրորին 1000 մանեթ Բարսեղինը: ¹² B Հովսեփինը: ¹³ B վարդապետինը. 300 ալ Քարտաշովինը: ¹⁴ B կը պակասի 1200: ¹⁵ A անգամ: ¹⁶ B գրգել: ¹⁷ B կնիք: ¹⁸ B պատճառ է տալիս: ¹⁹ B նրանից: ²⁰ A մի չիք: ²¹ B դումարին: ²² B, խառնեք: ²³ A էստունց:

Կարապետ եպ.—Ունիմ, որ հարկավոր չէ հիմի ասելն. ուրիշ տեղ մը մտածե:

Եփրեմ վարդ.—Հն, մտիտ ընկավ, ծառայդ¹ եմ. ձայն հանեք, թե Թեկեթու Տեր Գևորգին պետք է հանենք նրա տեղն անլ քահանա կարգենք Թեկեթու եկեղեցումն². Ես նրանից անպատճառ 1000 մանեթ առնեմ՝ Ձեզ համար:

Կարապետ եպ.—Բավական են ասոնք. է՛, որդյակ, գնն, միայն աշխատե, որ ասածներդ ալ գործով³ կատարես:

Եփրեմ վարդ.—Ես գնացի, միայն դարձյալ⁴ խնդիրքս անլ է, որ այս հիշյալ գործերի մեջն⁵ նվ-ոք որ գա Ձեզ մոտ՝ ոչ-ոքի ձեռքն չկատարեք⁶ և չխառնեք խոսակցության մեջն ևս, ես Ձեզ խոսք եմ տալիս, որ կարելի⁷ է ասածներիցս մին-մին բան ևս ավելորդությամբ⁸ առնեմ:

Կարապետ եպ.—Տիրացու Տոնական, արքայու Տոնական, Հակոբին ձան⁹ տուր՝ գա հոս, շուտ:

(Որ եկեալ կանգնի առաջի եպիսկոպոսին, որում հարցանէ).

Ի՞նչ բերի ան քահանայից գործն, որ խառն փիլոն և դավազան կուզեն ստանալ:

Հակոբ Կ.—Քանի մը հեղ խոսացի անոնց հետ, միայն անոնք բան մը կըրեն, թե աս մեր պարգևներն, որ կամիք մեզ տալ, ասոնց Սինոթի ըլլա:

Կարապետ եպ.—Ի՞նչ է ատոր¹⁰ պատճառն:

Հակոբ Կ.—Ա՛ն է, որ¹¹ անոնց միջին անպես քահանայք կան, որ 25—30 տարեկան կըլլան և նորընծա են. յուրյանց ևս հայտնի է, թե Սինոթն իմանա՝ չի համաձայնվեր¹²:

Կարապետ եպ.—Է՛հ, ատանկ ըլլա՝ մեք¹³ մեզանե կտանք¹⁴, անոնց իմացում¹⁵ չենքի տար:

Հակոբ Կ.—Բացի սրանե¹⁶, թե անոնց գրես, իհարկե, անոնց ալ բան մը պետք է¹⁷ խավրել: Ով է հարցնում, ան, որ անոնց

¹ B ծառայ: ² B եկեղեցումը: ³ B խոսքով: ⁴ B դարձյալ միայն: ⁵ B մեջն: ⁶ B կատարեք: ⁷ B կարելին: ⁸ B ավելորդ: ⁹ B ձայն: ¹⁰ B ատոր: ¹¹ A որ չիք: ¹² B իմանա նե՛ չի համաձայնվիր: ¹³ B մենք: ¹⁴ B կուտանք: ¹⁵ B իմացումն: ¹⁶ B Բացի սմանե: ¹⁷ B պետք է տանք նե:

պետք է¹ տաք նե՛ դո՛ք վեր առեք. և մի՛թե վիճակավոր արքեպիսկոպոս մը առանկ ոչինչ բանը² պետք է նոցա ալ իմացու՛մ տա:

Կարապետ եպ.— Ի՛նչարկե, առանկ է. առ իմ վզիս ըլլա. մոտա, թե ի՛նչ կուտան. ըսեր եմ, ուրտեղ հստակ կա՛ կարելի³ է ամեն բանը ընել—ինչպես կուզեն:

Հակոբ Կ.— Գինը վերջացրել եմ⁴. այս սինքն խառա փիլոնի կարելն, խառան, կուճակն՝ յուրյանցից. միայն, ծածկելու հրաման⁵ տալու համար, Ձեզ բերեն հիանական սակի: Նույնպես⁶ գավազանի գինը յուրյանցից ըլլա, Ձեզ տան քառասնական սակի: Ավագերիցության կոնդակի կամ հրամանի համար՝ ութսունական⁷ սակի:

Կարապետ եպ.— Ա՛մենի գինը ալ արժանես կարելի⁸:

Հակոբ Կ.— Ծառայդ⁹ եմ, արժան չէ, չորսհինգ օր է, որ կխոսանք¹⁰, հազիվ թե աս գինը հասցրի:

Կարապետ եպ.— Է՛հ, արժան ես ըլլա նե, վերջացրել¹⁰ ես. դնո՞ ամենի հրամանը առանձին-առանձին գրե և փարեքն ալ վերան գիր յուրաքանչյուրինը¹¹, բեր՝ ձեռք քաշեմ: Չմոռանաս, ով որ հստակն չտա նե՛ չգրես անոր¹² հրամանագիրն: Հո՛, հաշվեցի՛ք նե¹³ չհաս պսակների գումարն, թե¹⁴ քանի՞ հոգի եղան, կամ որքան է¹⁵ անոնց հստակն:

Հակոբ Կ.— Հրամեք ես¹⁶, 67 հոգիք են, բայց գումարն խտակ մաքիս¹⁷ չէ. կարծյոք 5000 սակի պետք է ըլլա:

Կարապետ եպ.— Հինգ հազար. պետք է¹⁸ ավելի ըլլար. ի՛նչ կըսես. սխալվեր ես:

Հակոբ Կ.— Ծառայդ¹⁹ եմ, կարծյոք ըսի, ի՛նչ հարկավոր է²⁰ ատենք. ցուցակ²¹ կա Ձեր քովն, անոնցմե ոչ կարելի է պակասցնել և ոչ՝ ավելացնել²²:

Կարապետ եպ.— Ի՛նչեիցե. շուտով պետք է պատրաստ ըլլա, որ կուզեմ խավրել, աղեկ հավատարիմ մարդ կա գնացող Ախալցխա¹:

(Մինչ այս, մինչ այն՝ մտանէ ի ներս² տիրացու Պետոն, ասէ).

Տիրացու Պետոն³.— Ծառայդ⁴ եմ. մարդ մը է⁵ եկեր հոս, կըսե թերզիրաշի եմ, կուզե՞ սրբազնությանդ բան մը խորաթել:

Կարապետ եպ.— Հո՛, գիտեմ՝ ի՛նչ պետք է ըլլա. ասա՛ դա ներս:

(Որ եկեալ ներս համբուրէ դաջն)⁷:

Եկե, վարպետ, եկե, տեսնենք՝ ի՛նչ կա: Դերձիկ⁸.— Ծառայդ⁹ եմ. մե դեռցիկ¹⁰ է մեռի. խնդրում ինք, էքուց իրիքշափթի է¹¹, բաց պատարագ անեք:

Կարապետ եպ.— Ի՛նչ կըսես¹², վարպետ աղա, առաջ իմացիր, աս Մեծ Պասի լի օրերն ոչ թե միայն բաց պատարագ, այլ և ծածկածն ալ չի ըլլար. դու ալ կը խնդրես, որ ես ըլլամ ժամբար:

Դերձիկ.— Սրբազան, իմացիլ իմ¹³, վաւր Ձիզ մտա անկարելի բան չկա. էս մեր¹⁴, խնդիրքն պիտի¹⁵ կատարիք¹⁶:

Կարապետ եպ.— Ես ըսի քեզ, չի¹⁷ կարելի, պետք է պահեք մինչև շաբաթ օրն կամ կիրակի օրն¹⁸ թե կամենաք պատարագով թաղել, և ան ալ՝ ծածկած պատարագով:

Դերձիկ.— Պարուն¹⁹, վաւր լի²⁰ խնդրում ինք, էքուց²¹ դուք ժամբար ըննիք ու բաց պատարագ անիք²²:

Կարապետ եպ.— Աղամ, ի՛նչ գրուցես²³ կար. կամիս ինձ հրամայել. չեսի հասկնամք՝ ի՛նչ կըսես²⁴:

Դերձիկ.— Իս հասկանում իմ²⁵, մաղրամ գիտիմ, վաւր գիփ²⁶ փուղի բան է. ու Ձիր ձեռքին է՝ երեքշափթին շափաթ շինիլը²⁷,

1 B Թավրել բառից մինչև այստեղ չէր: 2 B բան մը: 3 B կարելին: 4 B վերջացրիք իմ: 5 B հրամանն: 6 B նմանապես: 7 B ութսունական: 8 B կարելի: 9 B կը խոսանք: 10 B վերջացրել: 11 B յուրաքանչյուրին: 12 B նրա: 13 B թե: 14 B թե չէր: 15 B է չէր: 16 A Հրամեք: 17 B միաբեր: 18 B էր: 19 B Ծառայդ: 20 B են: 21 B ցուցակը: 22 B պակասցնել և ոչ ավելցնել:

1 B Ախալցխա: 2 B ի ներս: 3 A Տիրացու Պետոն—չէր: 4 B Ծառայդ: 5 B է չէր: 6 B թերզիրաշի եմ կսե և կուզե: 7 B փակագծում եղածի փոխարեն՝ Դայ ի ներս, դերձիկն, առ որ ասէ): 8 A Դերձիկն: 9 B Ծառայդ: 10 B դերձիկ: 11 B խնդրում ենք, էքուց իրիքշաբաթ է: 12 B կսես: 13 A իմացել եմ: 14 B էս մե մեր: 15 B պետք է: 16 A կատարեք: 17 B չէ: 18 B կամ կիրակի օրն չի: 19 B Պարուն: 20 B ըլլի: 21 B ենք, էքուց: 22 B անիք, 23 B Աղամ, ինչ գրուցես: 24 B կսեմ: 25 B ես հասկանում եմ: 26 B գիտիմ, որ փի: 27 B երեքշաբաթը՝ շաբաթ շինել:

ծածկածը բաց անել տալը: Խնայք դիտենա, մինք¹ ուսիրս շատ կու տանք, քանց թե քու էն մինձի-մինձ կնյազնիրն ու քաղկցիքը²:

Կարապետ եպ.—Տեր սոսրմյա, տեր, ասոնք ինչպես մարդիք³ մը են:

Դերձիկ.—Սրբազան, ի՞նչ էք շփոթվում, դանա մինք⁵ փուղ չինք տալի, մինք հայ չինք⁶:

Կարապետ եպ.—Աղեկ, ինչ կըտաս⁷ արքեպիսկոպոսի մը՝ պատարագ անելս համար:

Դերձիկ.—Ուրիշներն⁸ հինգ օսկի ին⁹ տալիս, մինք¹⁰ 10 կուտանք:

Կարապետ եպ.—Է՛հ, բնց պատարագը քնելս համար ի՞նչ կտաս¹¹:

Դերձիկ.—Գանա էտ էլ մե ուրիշ գին ունե¹²:

Կարապետ եպ.—Ե՛ս. կուզես մին գնով¹³ անցնել. ատ իմ քովս չի ըլլար:

Դերձիկ.—Էտու համա էլ 10 օսկի թեղուգ¹⁴ առ:

Կարապետ եպ.—Չէ, կարելի չէ Մեծ Պասին¹⁵ բաց պատարագ քնել:

Դերձիկ.—Գանա 20 օսկին քիչ է՞, վուր չի¹⁶ կարելի:

Կարապետ եպ.—Ե՛ս... ի՞նչ կարծես կոր:

Դերձիկ.—Քսանուհինգ օսկի¹⁷ առ:

Կարապետ եպ.—Քիչ է. կարելի չէ:

Դերձիկ.—Ինչ ասիմ արա¹⁸ Տարիել Չախարիչի ախպուր¹⁹ Գանիելի²⁰ համա²¹, վուր ազնիվուրդի²² էր ու հարուստ, հինգ օսկի տվին ու էն էլ ի՞նչ գոռով. դանա չիմ²³ իմացի: Մինք 25 ինք²⁴ տալի էլի:

Կարապետ եպ.—Անոր Գանիել Չախարիչ կըսեին, քուզինը²⁵ դերձիկ մը կսեն: Գիտես, որ հարուստ ևս²⁶ անուանի մարդիքը²⁷ յուրյանց կենդանության ժամանակը ի՞նչ ծառայություններ կընեն մեր ազգին²⁸ և ինչ պատիվներ՝ մեր հոգևորակա-

1 B մենք: 2 B քան գթե քո էն մենձ-մենձ կնյազնիր ու քաղցրիկն: 3 B մարդիկ: 4 A էք: 5 B մինք չիք: 6 B տալիս, մինք հայ չինք: 7 B կուտաս: 8 B Ուրիշներն: 9 B են: 10 B մենք: 11 B կուտաս: 12 B ունի: 13 B գնով: 14 B համար էլ ասոն օսկի թեղուգ: 15 B Պասին: 16 B չէ: 17 B օսկի: 18 B ասեմ ապա: 19 B ախպոր: 20 A Գանիել: 21 B համար: 22 A անգիվուրդի: B ազնիվուրդի: 23 B չիմ: 24 B Մինք քսանուհինկ ենք: 25 B քուզինք: 26 B ևս չիք: 27 B մարդիկը: 28 B կենն կոր ազգին:

նաց: Ուրեմն մենք ալ պարտավոր ենք անոնց թաղման պատիվը պահենք: Իհարկե, դանազանություն մը պետք է ըլլա ազնվականի և դերձիկի¹ մը, ինչպես կենդանության, նույնպես մահվանից հետք². Ե՛ս:

Դերձիկ.—Չիմանաս թե իս³ մե տուտուց⁴ օքմին իմ. էսպես մի տեսնի⁵ ինձ: Գու ջեր չուրս տարի⁶ էլ չկա, վուր նրանց⁷ ճանչնում իս⁸, ևս 40—50 տարի ավել կուլի, վուր քու⁹ էն մինձ-մինձ¹⁰ մարդկանց կու ճանաչեմ. դիփունի հիդ կոճի¹¹ էլ իմ խաղացի ու մուշակուխով էլ¹² եմ տվի. խմելու էլ իմ գնացի: Ասինք հիմի նրանք մե-մե շլապկա ին ծածկի ու մե-մե շինել ին գցի¹³ վրեններուն ու փքվում ին¹⁴: Խնայք դիտենա, չէ թե հայու ազգին, քու էն հոգևոր տերին¹⁵ էլ, մե կասկեկի լավութին, նընգած¹⁶ տեղն, հարկավոր չին դա: Էստունք վուր ասում իս¹⁷ դանա չիմ հասկանում¹⁸. դիփմեաի թանխեք իք տալի¹⁹, թե ինչ է, մե քանի օսկի տվելի առնիք²⁰. Էս ասեք, էլի:

Կարապետ եպ.—Բավական է՝ որքան կը խոսաս. երեսնական օսկի ըլլա ու 5 հաա ալ Ֆարաջա²¹ կարեք անփող:

Դերձիկ.—Էլի մինք²² լավ ինք ձեզ վրա՛ Աչքիս վրա²³, 5 Ֆարաջին է կու կարինք²⁴, հիմի ի՞նչ խոսք²⁵ ունիք. բաց պատարագ²⁶ անում ի՞ք²⁷, թե՛ չէ:

Կարապետ եպ.—Իհարկե կըլլա, թե կուզես՝ ամեն շափաթ²⁸, ասանկ գնով, քեզ համար, բաց պատարագ կնեմ²⁹:

Դերձիկ.—Լավ է, լավ. 30³⁰ օսկի, հինգ հաա էլ Ֆարաջա³¹ անփող կարինք:

Կարապետ եպ.—Աստված քեզ օրհնե, ասանկ աղեկ մարդ մը ես, ինչի՞ շատ չեսի գար-երթար քովս:

Դերձիկ.—Գոռ խո չիմ, վուր վարդապետի մոտ գնամ-գամ, էս էլ³² պատահեցավ՝

1 B մը ու դերձիկի: 2 B հետն: 3 A ևս: 4 B մին տուտուց: 5 B էհնց մի տեսի: 6 B ջուր դարի: 7 B նրանց: 8 B ևս: 9 B քու: 10 B մենձ-մենձ: 11 B կու ճանչնենամ, ուր ախպունի հետ կոճի: 12 A էլ չիք: 13 B են քցի: 14 B են: 15 B հոգևորականներու: 16 B կոսկեկի լավությունը քնկած: 17 B ևս: 18 A հասրանում: 19 B ախիփմեաի թանխեք իք տալիս: 20 B առնիք: 21 B Ֆարաջի ալ: 22 B մենք: 23 B վերա: 24 B Ֆարաջի էլ կու կարենք: 25 B խոսք: 26 B պատարագն: 27 B ե՞ք: 28 B շափաթ: 29 B չկընեմ: 30 B յառասուն: 31 B Ֆարաջն: 32 B էզ:

էկա: Գաղղես¹ տիրացու է, գաղս՝ տերտեր է, ութոս՝ ափեղա², ասեղս՝ վարդապետ, թելս՝ էպիսկոպոս³, մկրասա էլ՝⁴ հողեոր տեր: Գիմ նրանց մող⁵ գնամ-գամ՝ վուր ամեն օր ինձ հաց ու ջուր են տալիս...

Սուրբ Նշանի էգեղեցումը⁶ ունինք մեռելն: Իս⁷ գնում իմ:⁸

(Եւ ելանէ ի դուրս):

Կարապետ եպ.— Աս ինչ եղավ, ձան տուր, ձան տուր, անոր համար ես կուզեմ ամեն բանը հստակ ըլլա:

Տիրացու Հակոբ, վախնամ՝ աս բանիցն զրույց մը ելլե:

Գնա, գնա, ասա, փողն մինչև հստանամ՝ չիմի⁹ գար, հա, ես ատանկ չիմի¹⁰ սիրեր, հա:

Հակոբ Կ.¹¹—(Վաղէ և վերադարձուցանէ գնա, որում ասէ եպիսկոպոսն):

Կարապետ եպ.¹²— Լսա՞ր մի՛ ինչ ըսավ քեզ տիրացու վարժապետն:

Գերձիկ.— Ինձ ինչ հարկավոր է տիրացու վարժապետիցն իքմին լսելն: Փնւղն իս¹³ ուղում՝ համեցեք, հիմիսկեվեա¹⁴ տամ. 1, 2, 3, 4 և այլն:

Կարապետ եպ.— Էհ, հիմի գացիր և միամիտ կաց, որ կուզամ հոն:

Գերձիկ.— Աչքիս վրա. հուն շատ կու ճարվի, էնդումեն մե լավ սպաս էլ էփել¹⁵ կուտամ՝ քեզ համա:

Կարապետ եպ.— Սպասել հարկավոր չէ. այ բան մը չունեմ¹⁶ քեզ հետ:

Գերձիկ.— Սպաս էլ հարկավոր չէ... Ինչ վուր ուղում իս¹⁷ պասվան քելիս՝ էնդումեն էփել¹⁸ կուտամ:

Կարապետ եպ.— Հասկանամ¹⁹ կը եփ ըլլալը. ես ինքս կուզամ, դու գացիր:

Գերձիկ.— Կենամ:

(Նստէ միւս անգամ):

Կարապետ եպ.— Ուրիշ բան մը ալ²⁰ ունի՞ս խոսալս:

Գերձիկ.— Ի՞նչ բան... Դու ասիր կացի¹, ես էլ նստեցա:

Կարապետ եպ.— Ե՞ս ըսի:

Գերձիկ.— Դիւիս²:

Կարապետ եպ.— Թեե ես³ ըսի, բայց հիմի՛ թե կամենաս՝ գնա:

(Գերձիկն ելանէ ի դուրս, և՛ ասէ եպիսկոպոսն ց՝ Յակոբ Կարենեանն):

Ատեղու մարդիքն⁵ բոլորն ալ վայրենի գաղանի ըմանեն⁶ կոր. շուն-շան որդին գեղացվո՞⁷ պատկեր մը ուներ, բայց խոսակցությունն ինչպէս խելացի էր:

Հակոբ Կ.— Չգիտեմ, հասկացա՞ր մի, որ կոս խոսք մը ասավ⁸. աս կոս ասելով մեզի կը հասկանան:

Կարապետ եպ.— Ի՞նչ կըսես. ինչ ըսեր է՞⁹ կոս:

Հակոբ Կ.— Կոս, այսինքն կուրո, ինչպէս քուրդերն ձո, ձո խոսքի տեղն կուրո-կուրո կըսեն, ասոնք ալ ան չենի կըրնար¹⁰ արտասանել, անոր համար կոս, կոս կըսեն մեզի:

Կարապետ եպ.— Այսինքն, մեզի ըսելովդ կիմանաս¹¹ հողեորականներին:

Հակոբ Կ.— Չէ, ան մարդուն կըսեն¹², որ կամ օսմանցվոց¹³ շորերով է, կամ՝ ան կողմի մարդ է: Սոխախներումն երեխաքն¹⁴ ալ ձան կուտան, որ անպատիվ խոսք մը կը սեպեն:

Կարապետ եպ.— Ադամ¹⁵, ինչ կուզեն նե, թող հաշան, միայն թե փարա ըլլա, փարա ըլլա¹⁶. ամեն բանը անորմե¹⁷ դուրս կուզա: Գնա, օղուլ, ասա Եփրեմ վարդապետին՝ գա, ժամանակ է երթալս. ասօրվան¹⁸ պատարագն սուղ¹⁹ չի պետք է ըլլա մեզ համար:

(Մտանէ ներս²⁰ Եփրեմն. գնան ի միասին յեկեղեցին: Յայսպիսի նկարագրութիւն. պարտ է ցուցանել զսեղանն, յորմէ իջանէ²¹ եպիսկոպոսն իւր եպիսկոպոսական²²

1 B եկա: Գաղղասու: 2 B ութուս՝ արեղա է: 3 B եպիսկոպոս: 4 B էլ չիք: 5 B մոս: 6 B եկեղեցումն: 7 AB ես: 8 B եմ: 9 B չեմի: 10 A չեմի: 11 B Հակոբ Կարենյանն— ևս փակագծի մեջ: 12 AB Կար. եպ.— չիք: 13 B ես: 14 B հիմիկեվեր: 15 B եփել: 16 B չունիմ: 17 B ես: 18 B եփել: 19 B Հասկընամ: 20 B ալ չիք:

1 B ասեցիր կացիր: 2 B դիւսիս: 3 B ես չիք: 4 B և չիք: 5 B Ատեղի մարդիկն: 6 B նմանին: 7 A գեղացվոց: B գեղացու: 8 B ըսավ: 9 B թե ինչ ըսել է: 10 B չենի կըրնար: 11 B կիմանան: 12 B կսին: 13 B օսմանցոց: 14 B սոսախներումն: 15 B Ատամ: Այսատեղից մինչև 16-րդ նշանը բաց: 17 B անորմեն: 18 B ասօրվան չիք: 19 B աս սուղ: 20 B ի ներս: 21 A իջանէ չիք: B իջանէ, իջանէ: 22 B իւր եպիսկոպոսական չիք:

զգեստուք, և կատարել զկարգն մեռելի և անախ ելանել: Եպիսկոպոսն¹ ուղեկից² լիալ³ ննջեցելոյն, հասանեն ի Հալվարաք⁴, ուր եպիսկոպոսն զգազար անուռ՝ ի մեջ փողոցի և ասէ ցԵփրեմ վարդապետն):

Եփրեմ վարդապետ, դադրեցա՞. ևս կուղեմ հոս մին տեղ զգեստս⁶ հանել, կամ թե անանկ զգեստով հետ դառնալ:

Եփրեմ վարդ.— Սրբազան, այս տեղաց մինչև վանքն մինակ հետ դառնալ և այն ևս եպիսկոպոսական զգեստուք՝ ամոթ է. և այսպես տեղն ևս⁷ հանելն ինչպես կարելի է:

Կարապետ եպ.— Չէ, մտնիմ կը հոս, աս խանութների մեկն, հոն կը հանեմ զգեստս և կարեթով կերթամ:

Եփրեմ վարդ.—

Ա՛խ, սրբազան, գիտե՞ք աս ինչ խանութ է, Մի մանեք հոս⁸. ևս Ձեզ ասի ամոթ է. նայն, նայն, որքան արբած լիքն⁹ են, Գիշեր-ցերեկ¹⁰ յուրյանց կեանքն կանցնեն¹¹:

Կարապետ եպ.—

Որդյակ, աս փնաս¹² չունի, աս ասա, Թե մեռելի տերն, զնալուս համար, չնեղանա,

Թեպես երսուն¹ ոսկի տվեր են² գոքա, Բայց այս ևս որքան եկանք՝ մեզ³ բալ ա: (Կանգնի):

Եփրեմ վարդ.— Ինչպես տեսում եմ քեզ⁴, սրբազան, դու քո ասածը պետք է կատարես⁵. մեզքը քո վիզը: Ուրեմն զնա, հանե զգեստդ, ինչպես կամում ես:

Կարապետ եպ.— Պահե՞ք, կանգնեցե՞ք՝ ասեմ հանդուստյան⁶ վերջի հողոցն⁷, ևս ձեր մարդ մը եմ, չունեմ⁸ զսրություն շատ⁹ քալելուցը:

Ներեցե՞ք, աղբարք¹⁰, ևս հետ դառնամ կոր. տեր ողորմեսցե, ձեր¹¹ ննջեցելոց հողին արդարոց դասը դասեսցե:

(Սկսէ ասել. «Հողոց¹² հանդուցելոց, Գրիստոս, աստուած մեր» և այլն. զինի վերջացուցանելոյ, բազմութիւնն զնայ ընդ հանդուցելոյն, և եպիսկոպոսն մտանէ ի կրպակ մի զինիվաճառի՝ երկուք¹³ ամբարջուօք և երկու քահանայիք: Բայց պարտ է զգուշանալ յայսմ¹⁴ նկարագրութեան. հանել զգեստն նորա որպէս վայել է արքեպիսկոպոսի միոյ):

Ն Կ Ա Ր Ա Գ Ր Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն Ծ.

Տոնական.—

Հայր սրբազան,
Աստված օգնական:

Կարապետ եպ.—

Անմեղ իմ ձագուկ,
Միրելի գառնուկ,
Ոչինչ ժամանակ,
Ատանկ համարձակ,
Ողջուշնդ ուրախ,
Երեսիդ¹³ ծիծաղ,
Երբեք չեմ տեսած՝
Հոս մանես հանկարծ:
Թե ունես¹⁴ համբավ,
Մի պահեր¹⁵ բնավ.
Ասա, իմանամ,
Շուտով հասկանամ¹⁶:

Տոնական.—

Այսօր մեզ կազանդ, Ձեզ ճոխ¹⁵ գատիկ է,
Թե որ իմանաս՝ աս ինչ նամակ է...

Կարապետ եպ.—

Շուտով ասա՝ տեսնենք ինչ կա,
Բեր նամակդ, մտիս կարգա:

Տոնական.—

Անանկ կը կարտես, թե ասանկ գիրը
Միշտ հեշտությունով կըլլա կարգալը.
Ասա տեսնեմ, թե ինձ ինչ պետք է տաս,
Որ ասպես¹⁶ լուր մը ինձմե հասկընաս:

Կարապետ եպ.—

Դու աղեկ գիտես, որ վարդապետ մը
Ամենեին չի տար մարդս բան մը.
Մերը¹⁷ ասնելն է և ոչ թե տալն,
Անմեղ կը անցանի¹⁸ աս քո խոսալն:

¹ B Եպիսկոպոսն շիր: ² A ուղեկից: ³ B լինել: ⁴ B Հալվարաք: ⁵ B դադարեցա: ⁶ B զգեստն: ⁷ B աս: ⁸ B հոն: ⁹ B հարբած լիքն: ¹⁰ B ցորեկ: ¹¹ A կանցկացնեն: ¹² B վրնաս: ¹³ B Երեսիդ: ¹⁴ B ունիս: ¹⁵ B պահեր: ¹⁶ A հասկընամ:

¹ A քսան: ² B տվեր լն: ³ B նե: ⁴ B ես քեզ: ⁵ B կատարես: ⁶ B հանդուստյան չիք: ⁷ B հողոցը: ⁸ B չունիմ: ⁹ B շատ չիք: ¹⁰ B աղբարք: ¹¹ B մեր: ¹² B Հողոցն: ¹³ B զինիվաճառի երկուք: ¹⁴ B յայսմ: ¹⁵ A քեզ ճոգ: ¹⁶ B այսպես: ¹⁷ B Մերն: ¹⁸ B կանցնի:

Տոնական.—

Առքան հասակը ինչ պիտի¹ ընես,
 Թե այլոց չեք տար, ինչի՞ կը ժողվես,
 Ինչո՞վ ձեռք բերիք Ձեր աս² վիճակը,
 Մի՞թե մտացեր եմ անքան ստակը³։
 Ես աղեկ դիտեմ, հայի մը չես տար,
 Թեև տասն սնդամ քեզ հողի կուտար⁴,
 Բայց այլազգով⁵ մը՝ ոչընչի համար՝
 Չես նայիր, կուտաս՝ բռնով⁶ անհամար։
 Մեկիցն⁷ «Հայր մեր»-ով, մյուսին⁸ օրհնելով,
 Մատուցով, խաչով, խաչակնքելով,
 Կընդրկով, խնկով, շուրջառով, թագով⁹,
 Ամեն հնարքով, հաղար-մեկ բանով,
 Ուժով է, կամքով, կաննք խարելով,
 Թե ինչ է, վատնեք՝ այլոց բաժնելով։

Կարապետ եպ.—

Ես քեզի ըսի, ալ հարկավոր չէ,
 Թե քո աս լուրն բանի մը կարժե¹⁰,
 Քեզ չիմի¹¹ թողնեք առանց վարձի մը,
 Աս իմ խոսքերին¹² չե՞ս¹³ հավատար մը։

Տոնական.—

Աշխարհը¹⁴ դիտե, մտ բանի համար,
 Գիշեր ու ցերեկ շունեիք¹⁵ դադար,
 Անա նամակդ, ոչինչ չուղեցի,
 Աս փոքր բանով քեզ ճանաչեցի։
 Ինչպես որ լսած¹⁶ էինք մենք վաղուց,
 Կարբեցին հիվանդ պառկած¹⁷ էր¹⁸ շատուց,
 Քանի մը օր է, ըլլա աչքդ լնւյս¹⁹,
 Մեռեր, դացեր է, թողեր է քեզ հույս։

Կարապետ եպ.—(Ի լսելն դայս, կանգնի յտի, գրգէ²⁰ գնա և ասէ).

Ա՛խ, անմեղ գառնուկ, մի՞թե ինձ առքան
 Կտակածոս սրահեկ քեզ էր մը արժան։
 Ասո՛, հանդարտվի հողիս հավիտյան,
 Քեզ մատաղ ընեմ կյանքս ամենայն։
 Հարկավոր էր մը ատանկ ավեախ
 Անքան²¹ ժամ ինձմե դու ծածուկ պահիս²²։
 Կացիր միամիտ, երգնում քո արև,

¹ B պետք է։ ² B աս Ձեր։ ³ B առքան բտակը։
⁴ B կըտար։ ⁵ B այլազգո։ ⁶ B բռնով։ ⁷ B Մեկիցն։
⁸ A միսին։ ⁹ B Այս և նախորդ առգր կրճատված
 ձուլիկ են իրար, տալով այսպիսի առգ.
 «Մատուցով, յուզով, շրջառով, թագով»։
¹⁰ B կարժե։ ¹¹ B չիմի։ ¹² B խոսքերուս։ ¹³ A չեսի։
¹⁴ B Աշխարհը։ ¹⁵ B ցորեկ շունեի։ ¹⁶ B Ինչ-ինչ
 լսած։ ¹⁷ A պարկած։ ¹⁸ B է։ ¹⁹ B աչքդ ըլլա լուս։
²⁰ B յտին, գրգէ։ ²¹ B Առքան։ ²² A պահես։

Երբ նպատակիս հասա ես բարև,
 Ակնկալությունդ չի ըլլար դերև¹,
 Ինչ որ քո կամքն է՝ կընեմ քեզ պարզև։

Տոնական.—

Սրբազան, մտ ինձ մարս խրատեր է,
 Ա՛սօրվան բանը վաղը² մի՛ ձգե.
 Ինչ որ տալու ես՝ հիմի տուր, պրծե³,
 Հետս պարզև մը ընել՝ Ձեր կամքն է։

Կարապետ եպ.—

Ուշըդ վրադ⁴ պահե, լսե Տոնական,
 Թեպեա ծնած ես մարից դյուզական,
 Բայց սնունդ եղեր է քովս⁵ աղնվական,
 Եվ ինքդ՝ խոհեմ, մանուկ բանական։
 Փառք աստուծոս, հիմի ամեն⁶ լրացավ⁷,
 Երեսիդ մաղն ալ դուրս դալ ըսկսով⁸,
 Սարկավազությանդ ժամանակն⁹ եղավ,
 Վարդապետությանդ¹⁰ կերթա իւր կարգով։
 Հարկ է, մեր օծումն, չի քաշե¹¹ տարի,
 Որ ան ժամանակն կարեմ ձեռնադրի
 Քեզ եպիսկոպոս, արհի մը բարի,
 Որ կարողանաս ուղածդ կատարի։
 Հիմի հարկավոր չէ ատ խոսքերն,
 Թե՛ մարս տվեր է ինձ աս խրատներն,
 Փող մը չեն արժի¹² անանկ մարերն,
 Երբ դու կը տեսնաս ասանկ հոր սերն։

(Տօնականն տրտում դիմօք¹³ ասէ.)

Տոնական.—

Սրբազան, ատուր չէի սպասեր,
 Լավ էր մեռնելի, քան զթե լսեր,
 Քանի հեզ Գավթի վրա եմ խնդացեր¹⁴,
 Երբ դեռ ծնունդս չէի հասկըցեր¹⁵։
 Հողը-մոխիրը իմ գլխուս ըլլա,
 Ես աշխարհումն¹⁶ խայտառակ եղա։
 Մնացեք բարև,
 Չուղեցի պարզև,
 Ինձ համար եղավ
 Ասպես¹⁷ մի համբավ,
 Կսկիծ բավական,
 Հավիտենական։

(Ելանէ զայրացեալ ի դուրս)։

¹ A ըլլար դերև։ B ելլար դերև։ ² B վաղվան։
³ A պրծե։ ⁴ B Ուշտ վրատ։ ⁵ B Բայց սնունդ եղեր
 է քաջ։ ⁶ A ամենը։ ⁷ B լրացավ։ ⁸ B սկսով։ ⁹ B
 ժամանակ։ ¹⁰ B վարդապետությանն։ ¹¹ B կը քաշե։
¹² B արժիր։ ¹³ B երեսօք։ ¹⁴ B խնդացեր։ ¹⁵ B հաս-
 կացեր։ ¹⁶ B Ես աս աշխարհում։ ¹⁷ B Այսպես։

Կարապետ եպ.— Ձո՛ւ, սրբո՛ղ կաք հոս,
եկեք մի՛նքդ ներս:

(Մտանէ ի ներս Գրիգոր Տէր-Յովհան-
նէսեանն¹).

Կարապետ եպ.²— Գնա՛, ձան տուր գա՛
հոս՝ որն որ ըլլա, կամ՝ տիրացու. Հակոբին
կամ Գևորգ վարդապետին:

(Գրիգորն դնացեալ³ փոքր ինչ սպասէ,⁶
գայ ի ներս ընդ Գէորգ վարդապետին:
Եպիսկոպոսն⁷ ասէ ց՛Գրիգորն).

Մի՛ ըլլար գեղջուկ,
Գնա դուրս, ձագուկ,
Խորհուրդ մը ունեմք⁸
Խոսալո ծածուկ:

(Գրիգորն ելանէ ի դուրս: Եպիսկոպոսն⁹
ասէ ց՛Գէորգ վարդապետն).

Ասանկ բաներին, Գևորգ վարդապետ,
Ավելի աղեկ դու կըլլաս վարպետ,
Գրե Կաշակեր Ստեփաննոսը,
Եոթըն օր կըլլա, կաթուղիկոսը

Մեռեր, թաղեր են.
Մեղի հրավիրեն.¹⁰
Որքան կարող ենք,
Շուտով աշխատենք,
Որ անպես տեղը
Ձեռաց չթողնենք:¹¹

Հիմի ասա թե ինչպես հնարքով,
Պետք է աշխատել դոնե մին կերպով,
Տեղվույս իշխանաց ստորագրութիւնով,
Աս ընտրութիւնը ըլլա մեր անուանով:

Քանի մը ամիս
Պետք է աշխատիտ,¹²
Ինչքան փող կուզես՝
Մսխել կարո՞ղ ես՝
Մինչ գլուխ բերես:

Գևորգ վարդ.¹³— (Ձարմացեալ նայէ ցնա¹⁴
և ապա ասէ).

Փառք աստուծո, հիմի ամենն լրացավ¹⁵,
Մեր ասածներն նոր կատարեցավ,
Թանգ¹⁶ արժե կոր մեզ ատանկ մին համբավ,
Շնորհավոր ըլլա և վերջն բարյավ:

¹ A Յովհաննէսեանն չիք: ² B Կարապետ եպ.—
չիք: ³ B դա չիք: ⁴ B կամ չիք: ⁵ B գնա և: ⁶ B
սպասեալ: ⁷ B և: ⁸ B ունիմ: ⁹ B ապա: ¹⁰ B հրա-
վիրեր են: ¹¹ B չը թողնենք: ¹² A աշխատես: ¹³ A Գե-
որգ վարդ — չիք. դրա փոխարեն իբրև փակագծված
մաս ունի. Գևորգ վարդապետն զարմացեալ... և այլն:
¹⁴ B հայի ի նա: ¹⁵ A լրացավ: ¹⁶ B թանկ:

Կարապետ եպ.—

էհ, այժմ նայենք. ինչպես ըսկսենք¹,
Որքան ոչ-ոքի լուր մը ավեր չենք,
Կամ սում մեր ձեռքին խաղալիք² չինենք.
Որ աս խորհուրդը շուտ գլուխ բերենք:

Գևորգ վարդ.—

Տեղուս³ իշխանաց քանի մը հողի,
Որ խոսան կոր միշտ մեր կողմը բարի,
Անոնց կարող ենք միշտ մեր խորհուրդը
Ասել, խորաթել, հայտնել⁴ ուղղակի:

Կարապետ եպ.—

Ասա տեսնեմ, թե սովք են ատ՛ մարդիկ,
Որ մեր խորհուրդին ըլլան արժանիք:

Գևորգ վարդ.—

Մինն է Երեմիա Աղա Արծրունին,
Սերա⁵ մեզ բարեկամ, այլոց թշնամին:

Կարապետ եպ.—

Երբեք ես անոր բարեկամութեան
Ձեմ կարող դնել կոպար և սահման⁷,
Անոր օգնութիւնը է մեզ անպիտան,
Միտքդ բեր այլ մի՛ ըլլա մեզ արժան:

Գևորգ վարդ.—

Մյուսն է Սողոմոնն Արիսալամով⁸,
Որս ավելի կըլլամ ապահով:

Կարապետ եպ.—

Աս ալ անանկ մարդ մը է անհաստատ,
Որում չեմ կարող ընծայել հավատ.
Եվ մեզ բարեկամ է այժմ թեպետ,
Բայց վարքն ու բարքն⁹ ինքն է չարամետ:

Գևորգ վարդ.—

Դոցա վերա մեզ առավել հարմար,
Որոց կարող եմ ասել ծածկարար,
Թե դուք աշխատեք աս բանի համար,
Սրբազանն ձեզ երբեք չի մոռնար:

Աս մին բառով¹⁰ նոքա կը կարծեն,
Թե երբ վերջացավ՝ սլարդե մը կանեն.
էհ, երբ աստուծով¹¹ հասաք Ձեր կամքին,
Դատարկ խոսքով ալ բավական կլինին¹²:

Կարապետ եպ.—

Ասա, տեսնեմ, թե ասածդ¹³ սովք են,
Բանի մը կուզան. թե ոչ¹⁴ քամիք են.
Ես հոս չտեսա¹⁵, չի ալ պատահել,
Որո՞՞ մեր մարդը կարենա խաբել:

¹ B սկսենք: ² B խաղալիկ: ³ B տեղվույս: ⁴ B
հայտնի: ⁵ B աս: ⁶ A Սիրա: ⁷ A հահման: ⁸ B Սո-
լոմոնն Արիսալամով: ⁹ B բարքն ու վարքն: ¹⁰ A
բարբովս: ¹¹ B աստուծով երբ: ¹² B կըլլին: ¹³ B
ասածդ: ¹⁴ B ողջ: ¹⁵ B չի տեսա: ¹⁶ B որոց:

Պետրոս վարդ.—

Առաջինն է ազգն Բեհրությանց¹,
Որք վասն օգտի² և անվան յուրյանց
... ևս ևս:

Կարապետ եպ.—

Ես ատոնցից³ ալ
Ոչինչ չեմ հուսալ:

Պետրոս վարդ.—

Մյուս ատոնս են Ղորղանյանք բոլոր,
Որոց մինն ալ Թոմեն պրոկորոր⁴,
Ամեն բան նորա ձեռքին է ասօր⁵
Եվ աս գործերի համար հարկավոր:

Կարապետ եպ.— Հը... լսե... աղեկ ականջդ

բաց արա՛ տեղվույս մարդկանց համար:
Ամենն խորամանկ ազգ են խաբերա,
Թեև բարեկամ, բայց միշտ են երկրա⁶.

Չեոնից չեն թողնել, թե է յուրյանց շահ,
Մի լինիր երբեք սոցա դու վստահ:

Միմյանց չեն հավտա՛ թեև են եղբարք,
Մեջերնին չկա ոչ օրենք, ոչ կարգ,

Ամեն վատությանց միջին են ճարտարք,
Չեն ալ հասկանալ⁷ ի՞նչ ըսել է բարք:

Ինչ ժամանակ մին մարդս կը խաբեն,
Առանց ամսթա միմյանց կը պատմեն.

Հափշտակելն⁸ պարծանք համարեն⁹,
Եվ մաանողին հոս գոքա կը պատվեն:

Ուրեմն պեաք է միշտ լինես զգուշ,
Ոչինչ չես շիներ՝ թե շունիս դու¹⁰, հուշ,

Ջրուցներին¹¹ քնքուշ, կխոսան¹² անուշ,
Ինչ ունիս՝ կառնեն ձեռիցդ անուժ:

Հիմի ասա, թե ինչպես կարող եմ
Ատոնց, որ կսես¹³, ես ինձի հանձնեմ.

Առաջ¹⁴ հույս կուտան, մեծ-մեծ խոստանան¹⁵,
Բայց թե չեն շահվել՝ իսկույն հեռանան¹⁶:

Հը... թեպետ... ասեմ... ոչ մինի վերա¹⁷
Չեմ կարող ըլլալ հիմի ես վստահ...

... Բայց պեաք է ցույց տանք անձարութենե¹⁸,
Թե ձեր... բարեկամությանց մեք եմք

աներկրա:

... Դարձյալ Արծրունին¹⁹ է բուն վանեցի,
Որ այսօր կսեպվի²⁰ նա մեզ²¹ երկրացի.

Լավ... Մարդ մը դրդե¹, դա այսօր² հոս հացի,
Որո՞ք իմացում տանք հարեանցի:

Հնա, դու³ ալ կերթաս աս երեկոյան
Սողոմոնի մոտ Արեսալումյան⁵,

Կպատմես⁶ անոր աս մեր առարկան,
Կը խնդրես ալ, որ ըլլն օգնական:

Նա է էնպես⁷ մարդ՝ ինչպես որ ըսի⁸,
Որ յուր վատ գործոց համար բամբասի,

Բայց աս բանի մեջ շատ հարկավոր է,
Որ ամենի քով մեր կողմն խոսե⁹:

(Ելանէ ի դուրս Գէորգ վարդապետն,
դա ներս Արծրունին¹⁰, որ ասէ).

Եր. Արծրունի.¹¹— Աստված օգնական:
Կարապետ եպ.— Աստված պահապան:

Եր. Արծրունի.— Ո՞ղջ եք, սրբազան:
Կարապետ եպ.— Ազոթոյ կնք միշտ կե-

նացդ պատվական... Հրամեցեք, նստեք:
Եր. Արծրունի.— Աղաչեմ¹², հրամեցեք,

նստեք:
Կարապետ եպ.— Հրամեցեք, նստեք: Ան-

փիա կամ ի՞ք, սովորություն ունի՞ք. հրա-

մեցեք¹³, քաշեք: Էհ, Աղա Երեմիա, շատ

ժամանակ է չես դար, չես երթար. պատ-

ճասն ի՞նչ է:
Եր. Արծրունի.—

Ի՞նչ հարկավոր է Ձեզ ձանձրություն տալ,
Թանկ ժամանակին արժան գին հատյալ,

Անմեզ ու անրան բովակքն վասնյալ¹⁴,
Եվ ծառայությանց գործից¹⁵ հետ մնալ:

Կարապետ եպ.—
Օհ, ի՞նչ հարկավոր, խելացի խրատ,

Գրելո արժան մեզ¹⁶ օրենք հաստատ,
Ա՛խ, ինչ կըլլար, որ ամեն մեր իշխանն

Ոսկետառ դրած պահեր յուր վրան:
Ատ քաղցր, անուշ քո խոսակցությանց,

Տես, որ¹⁷ դմայլած եմ մտոք չափազանց:
Եր. Արծրունի.—

Հողվով շնորհակալ եմ, սրբազան հայր,
Այդ Ձեր չափազանց¹⁸ մեծ շնորհաց համար:

1 B Բ... եանց: 2 B ազգի: 3 B ատոնցից: 4 B Որոց մինն էլ Թոմեն պրոկորոր: 5 B այսօր: 6 B Տողը չիք: 7 B Չեն հասկանալ թե: 8 B Հափշտակելն: 9 A համարին: 10 B դու: 11 B գրուցներին: 12 B կը խոսան: 13 B կրտսեր: 14 B Հառաջ: 15 A կխոստանան: 16 A կհեռանան: 17 B վրա: 18 B անձարության: 19 B Ա...: 20 A կը սեպվի: 21 B մեր:

1 B դրդե: 2 B այսօր: 3 A որ: 4 A տու: 5 B Սողոմոնի մոտ Արեսալումյան: 6 B կը պատմես: 7 B Նա է ինչպես: 8 B ըսի: 9 A խոսի: 10 B գայ ի ներքս Արշակունին: 11 A Եր. Արծ.— չիք: 12 Ա.— (այսպես միշտ): 12 A Աղաչեմ չիք: 13 B հրամայեցեք: 14 B բովակքն հատյալ: 15 B գործոց: 16 B մեջ: 17 B ես (Տես, որ-ի փոխ.) 18 B ասանձին:

Տոնակահան¹.—(Յանկարծ մտանէ ի ներս² և ասէ³).

Սրբազան, չորքեն,
Սեղանի վրեն⁴,
Պատրաստ է արդեն:

Կարապետ եպ. (Կալեալ գձեռանէ Ար-
ծրունւոյ, ասէ).—

Աղա Երեմիա⁵,
Եկե, հրամայո՛ւ,
Սեղանի վրա
Կխոսանք դահա⁶:
Տոնական, դնա,
Հարոյին ասա՛
Մի-մին ըստի տա,
Շատ աղեկ կըլլա:

Տոնակահ. — Հրամայե՛ր ես⁷, հասկըցա:

Եր. Արծրունի. — Աղաչեմ⁸, հրամայեցե՛ք⁹
հառաջ, սրբազան:

Կարապետ եպ. — Քալ լիցի, հրամայե՛ք¹⁰ սի-
րեկան:

(Արծրունին յառաջ ելանէ քան դնա և
ասէ).

Եր. Արծրունի.¹¹ — Սա մին աղոն ունի
աղալու¹², տեսնենք վերջն ինչ կլինի¹³:

(Նստին ի վերայ սեղանի և սկսեն խմել
և միմեանց հետ խօսել: Ասէ եպիսկոպոսն)¹⁴:

Կարապետ եպ.¹⁵ — Աշխարհումս շատ և¹⁶
կերպ-կերպ վիճակներ կան, համարյա թե
ամենն ալ զանազան¹⁷ դժվարություններ
ունին և մեծ-մեծ տառապանքներ, բայց
ոչ մինն հոգևորական վիճակի նման հան-
դիստ և առանց նեղությանց չըլլար:

Եր. Արծրունի. — Ի՞նչպես, սրբազան:

Կարապետ եպ. — Անանկ, որ սմանք ան-
դադար կաշխատեն կոր¹⁸ յուրյանց հացը
վաստակելո՞ւ¹⁹, սմանք՝ պատիվ ձեռք բերե-
լու, ոմանք ալ՝ յուրյանց աղազայից հարըս-
տություն մը թող տալու, բայց մեք ասոնց
ոչ մինն ալ չունենք և ընդհակառակն,

¹ A Տոնակահ. — չիբ: ² B ի ներքո: ³ A Տօնա-
կանն և ասէ: ⁴ B վրա: ⁵ B Երեմիա: ⁶ B Կը խո-
սանք տահա: ⁷ A Հրամայե՛ր: ⁸ A Աղաչեմ չիբ: ⁹ B
հրամայեցեք: ¹⁰ B հրամայ չիբ: ¹¹ A Եր. Արծրունի. —
չիբ: ¹² B Սա (մեզմ) մին աղան ունի աղալու: ¹³ B
կը լինի: ¹⁴ B (Նստին ի սեղան և սկսին ցքի խմել
և խօսել ընդ միմեանս): ¹⁵ A Կար. եպ. — չիբ: ¹⁶ B
և չիբ: ¹⁷ B զանազանություն: ¹⁸ B աշխատին ան-
դադար դոր: ¹⁹ B վաստակելու:

աղատությամբ հասնենք կոր անոնց և մեր
զիտավորության¹:

Եր. Արծրունի. — Սրբազան, այդ Ձեր
առաջարկությունն շատ դավելի բան չէ.
դոր օրինակ. միթե թագավորք չեն կարող
աղատությամբ և առանց նեղությանց հաս-
նել ամեն Ձեր² ասածներին, բայց տեսնում
ենք, որ նոքա ևս վաստակում են:

Կարապետ եպ. — Աս իմ ասած առարկա-
յի պատասխանն չէք. ևս թագավորաց հա-
մար չեմի՞ք ըսեր:

Եր. Արծրունի. — Ուրեմն սե՛մ համար կը
հրամայեք:

Կարապետ եպ. — Ես մեզ⁴ նման մարդ-
կանց վրա ըսեմ⁵ կոր. դոր օրինակ դուք,
որ զինվորական մը եք և ամեն օր, ամեն
ժամ, ամեն րոպե⁶ զանազան երկյուղի և
կասկածանաց մեջ եք և միշտ նեղություն-
ներ և տառապանքներ կրեք կոր, բայց մեք
Ձեզ⁷ նման չենք:

Եր. Արծրունի. — Աղաչեմ⁸, իհարկե, մեք,
որ այնքան նեղություններ⁹ կը կրենք, մին
զիտավորություն ունենք, այն պատճառի
էլ յանձնառու եմք լինում:

Կարապետ եպ. — Ի՞նչ զիտավորություն.
շատ որ ըլլա՛ եներալ¹⁰ պիտի որ ըլլաք,
դարձյալ մեզ նման չեք կարող ըլլալ:

Եր. Արծրունի. — Ընդմարիտ է, մեք, որ
աշխատում ենք կամ նեղություններ եմք¹¹
հանձնառու լինում, այն զիտավորությամբ
է, որ մեր հետագայից մին կտոր հաց և
անուն թողնենք, իսկ դուք, ինչպես հեշ-
տությամբ եք ձեռք բերում, այնպես էլ¹²
հեշտությամբ եք կորցնում:

Կարապետ եպ. — Ըշտե ատ զանազանու-
թյունն է, որ մեք¹³ մեր ժողովածն վայե-
լենք կոր, իսկ դուք՝ այլնց թող կուտաք:

Եր. Արծրունի. — Աղաչեմ, սրբազան¹⁴,
ի՞նչ է Ձեր վայելչությունն, ոչինչ համարյա
թե¹⁵:

Կարապետ եպ. — Մեր վայելչությունն
ձեզնե ավելի աղղու է և ցանկալի, դոր
օրինակ դուք, որ այժմ կաք հոս, Գևորդ¹⁶

¹ B զիտավորության: ² B Ձեր ամեն: ³ B չէի:
⁴ B մեր: ⁵ B կրեմ: ⁶ B րոպե: ⁷ B Ձեր: ⁸ A
Աղաչեմ չիբ: ⁹ B նեղություն: ¹⁰ B ենարալ: ¹¹ B
ենք: ¹² B ալ: ¹³ B մենք: ¹⁴ B սրբազան չիբ: ¹⁵ B
համարյա թե ոչինչ: ¹⁶ B Գ.:

Աղայի սրդին էք. հայրդ՝ երևելի, դուք՝ երևելի, բայց ես ումի՞ն սրդին եմ. փռնչիի մը սրդի: Կարբեցին ումի՞ն սրդին էք. դուդապի ալեկական գոհեկի¹ մը սրդի. ուրեմն, ի՞նչ երջանկություն է անպիտի վիճակեն աս վիճակն հասնել², որ ձեզ նման երևելի հազարավոր անձինք մեր ձեռքը սրահնեն կոր, մեր առջևը համեստությամբ նստեն կոր և խորաթեն կոր: Ասացեք, սրն է ավելի լավ վայելչություն. կամ՝ մեք ավելի լավ եղանակով մեր վիճակն վայելնք կոր, թե՛ դուք, որ աշխատեք և մեզ համար նեղություն³ քաշեք կոր ըստ մեծի մասին:

Եր. Արծրունի. — Աղաչեմ, սրբազան, ներեցեք⁴, այդ մի խարեական երջանկություն է, որովհետե թեպետ մեք Ձեզ պատվում ենք, բայց Դուք ևս Ձեր մտքումն, Ձեր սկզբնական վիճակն միտ բերելով, իսկույն այն պատիվն⁵ Ձեզ համար արհամարհանք է լինում:

Կարապետ եպ. — Միրելի, ատ⁶ Ձեր կարծիքն է և ոչ թե մերն: Բոլոր աշխարհն⁷, որ Կարբեցվույն պատվեր կոր, ի՞նչ կարծես, նա այն պատիվն յուրյան արհամարհանք համարեր կոր. քով լիցի: Աստված տա անանկ մը⁸ արհամարհանք ալ ինձի տային: Հա՛, գիտես, որ գիր մը առի էջմիածնն¹⁰. Կարբեցին մեռեր է:

Եր. Արծրունի. — Մի՞թե. ի՞նչ էք հրամայում:

Կարապետ եպ. — Հրամեր ես¹¹, ասոր¹² գիր ստացա:

Եր. Արծրունի. — Ուրեմն իստակ վախճանվել է:

Կարապետ եպ. — Կըսեմ՝ գիր առի էջմիածնա:

Եր. Արծրունի. — Վա՛յ, խեղճ ողորմելի:

Կարապետ եպ. — Ի՞նչի՞ խեղճ: Բավական չէք, որքան կաթողիկոսություն արավ. ուրիշներն ալ պիտի որ հառաջ երթան:

Եր. Արծրունի. — Ուրիշներն, ուրիշներն, ուրիշներն, իհարկե, իհարկե:

Կարապետ եպ. — Է՛հ, ըշտե դանք մեր արհամարհանաց վրա, անոր համար կըսեմ նե, է՛¹ անանկ արհամարհանք աստված տար ինձի²:

Եր. Արծրունի. — Աղաչեմ, սրբազան, լավ³ ժամանակ է, և շատ լավ էք մտածել:

Կարապետ եպ. — Ըշտե անոր համար էք Ձեզ նեղություն տալն և հոս բերելն:

Եր. Արծրունի. — Կարբեցին մեռավ. Կարբեցին մեռավ. է՛հ, աստված ողորմի նորա հողվույն: Խեղճ Կարբեցի:

Կարապետ եպ. — Է՛հ, ըշտե խեղճ կամ ոչ խեղճ. մեռավ... անցյալն անցավ, ներկայիս վրա խոսանք, թե ընդ⁴ պետք է ընել, աս ասա:

Եր. Արծրունի. — Ի՞նչ ասեմ. աղաչեմ⁵, այդ Ձեր ձեռքին՝ կարծեմ շատ դժվար չը լինի⁶:

Կարապետ եպ. — Գիտես, որ սահմանն դուրս ինձի⁷ շատ գրություններ են ըրած⁸ այս մասին, միայն գիտես, որ ամենքն նայեն կոր թիֆլիզեցվոց:

Եր. Արծրունի. — Իհարկե, այսօրվան օրս տեղվույս հայքն ավելի ձայն ունեն:

Կարապետ եպ. — Է՛հ, ասոր համար աղեկ մտածողություն է հարկավոր:

Եր. Արծրունի. — Աղաչեմ⁹, իհարկե էսպես բանին¹⁰ մեծ մտածողություն, լավ բարեկամներ, լավ գործակատարներ է հարկավոր:

Կարապետ եպ. — Ես ըսեմ. իմ վիճակումս և օսմանյան երևելի քաղաքներումն¹¹ հավատարիմ և լավ-լավ բարեկամներ ունեմ¹²... Բայց խնդրեմ կոր, հոս, ամեն աշխատանքն Ձեզ վրա առնուք և թե կուզեք՝ աղվոր մարդ մը ալ Ձեզ օգնական տամ կոր:

Եր. Արծրունի. — Ո՞վ է այն մարդն:

Կարապետ եպ. — Սողոմոն Արեսալումովն¹³:

Եր. Արծրունի. — Աղաչեմ¹⁴, շատ հարմար է, ինձ ևս¹⁵ լավ բարեկամ:

Կարապետ եպ. — Ուրեմն ի՞նչ կեսս, ինչպես պետք է սկսել¹⁶:

Եր. Արծրունի. — Ի՞նչ միտք պետք է, կամ

¹ B գեղացի գոհեկի: ² B հաննել: ³ B նեղություն չիք: ⁴ B Աղաչեմ, սրբազան, ներեցեք չիք: ⁵ B պատիվը: ⁶ B այդ: ⁷ B աշխարհս: ⁸ B մը չիք: ⁹ B մը ալ: ¹⁰ B էջմիածնա: ¹¹ A Հրամերս: ¹² B այսօր:

¹ B համար չիք: կըսեմ թե: ² B ինձի: ³ B Մասա կեմ, լավ: ⁴ B ընդ: ⁵ B աղաչեմ չիք: ⁶ B չլինի: ⁷ B ինձի: ⁸ B ըրած: ⁹ B Աղաչեմ չիք: ¹⁰ B բանին չիք: ¹¹ B քաղաքներումը: ¹² B ունեմ: ¹³ A Ս. Ա.: ¹⁴ B Աղաչեմ չիք: ¹⁵ B և ինձ: ¹⁶ A ըսկսել: B սկսելն:

ասել հարկավոր է. աղաչեմ, սրբազան¹, էս մին բան է, որ փողով պետք է ըսկսելն²:

Կարապետ եպ.— Փողով:

Եր. Արծրունի.— Աղաչեմ, սրբազան³, հառաջ կուզեմ իմանալն, թե Ձեր միտքն ինչ է. փողով եք կամենում կատարել Ձեր դիտավորությունն, թե այնպես⁴:

Կարապետ եպ.— Ի՞նչպես. այնպես⁵:

Եր. Արծրունի.— Ի՞նչպես, էնպես. գիտեք, սրբազան, այս ժամանակին⁶, առանց փողի, ոչինչ չի գնալ հառաջ: Իհարկե, վերահասու եք, որ Կարբեցին բացի ուսաց, միմիայն Բ...ին⁷, որ Հայոց իշխան է, հազար ոսկի տվալ:

Կարապետ եպ.— Իհարկե, առանց⁸ անոր ալ չի ըլլար: Գիտե՞ս մի⁹, Կարբեցին որքան⁹ ծախս ըրալ էն ժամանակն¹⁰:

Եր. Արծրունի.— Աղաչեմ¹¹, ինչպես լսած եմ, մոտ քսան հազար ոսկի մոխ արալ նա:

Կարապետ եպ.— Նա արդյունք մը չուներ արած ազգին, և տերությանն¹² ալ ծառայություն մը չէր ըրեր: Ինչ կըսեմ¹³. իմ արդյունքն¹⁴ ազգի առջևը և ծառայություններս¹⁵ տերության առջևը բան մը չեն ի՞ սեպվիր:

Եր. Արծրունի.— Հա՛, հա՛, հա՛ (ծիծաղէ), հա՛...միթե կամենում ես ազգով կամ տերությունով կաթուղիկոս ըլնել, որ հարցանեն. հա՛, հա՛, հա՛, հա՛:

Կարապետ եպ.— Ի՞նչ խնդաս¹⁶ կոր:

Եր. Արծրունի.— Ինչպես չը¹⁷ խնդամ. աղաչեմ, սրբազան¹⁸: Ձէ, սրբազան, խելքս չէ կտրում, որ Դուք կաթուղիկոս ըլնեք¹⁹: Էստեղ փող է հարկավոր, փող և ոչ թե այդպիսի²⁰ մտածմունք: Ուրեմն, աղաչեմ²¹, համբերե մինչև ազգն կամ տերությունն²² քեզ ընտրե:

Կարապետ եպ.— Է՛հ, ես ան կսեմ, թե անքան, որ ծառայելի կոր կամ աշխատելի՝ ազգիս համար, Կարբեցին, յուր օղայումն²³

նստած, քնանար կոր, անորմե փող առան, կաթուղիկոս ըրին, միթե չենի նայիր¹, թե ես անորմե ավելի արժանավոր մարդ մը եմ:

Եր. Արծրունի.— Աղաչեմ, սրբազան, այս բանս 5—6 մեծամեծ ուսաց ձեռքին է², որ նոքա միարերան հրամայեն ծածկաբար՝ հայոց երեկի անձանց, և նոքա ևս, ինչպես ստորագրյալ՝ այս մեծամեծացն, կաշխատեն³ նոցա հրամանն կատարել և այլ ոչինչ մտածողություն չէ հարկավոր. միայն թե՛ այն 5—6 հողվոցն բավականություն տալ փողով:

Կարապետ եպ.— Է՛հ, կըսես⁴ 5—6 հողիք, ի՞նչ կարծես կոր, քանիով կարելի է անոնց բավականացնել:

Եր. Արծրունի.— Աղաչեմ, սրբազան⁵, աստված գիտե, նրանք էնպես մարդիք⁶ չեն, որ 500.000 վեր առնեն. նոցա պետք է հառաջ փորձել:

Կարապետ եպ.— Է՛հ, դարձյալ ինչ կարծես կոր:

Եր. Արծրունի.— Աստված գիտե:

Կարապետ եպ.— Դարձյալ, Ձեր կարծիքն որքան է:

Եր. Արծրունի.— Պակաս...պակաս—վեց հազար ոսկի կը մոխով. սրանից թե ավելի չլինի⁷, պակաս չի ըլնի⁸:

Կարապետ եպ.— Վեց հազար ոսկի...վեց հազար... է՛հ, ամենին ալ մն գլխիցն պետք է վճարել:

Եր. Արծրունի.— Իհարկե:

Կարապետ եպ.— Ձէ՛ կարելի խոստանալ, որ երբ կատարեն՝ հետո տանք:

Եր. Արծրունի.— Աղաչեմ, սրբազան⁹, պատահել է, որ Դուք, այլոց հավատարմով¹⁰, գործն կատարած ըլնիք և հետո փողն ստացած:

Կարապետ եպ.— Ձանըմ¹¹, մեր գործն այլ բան մը է:

Եր. Արծրունի.— Նոցա գործն ինչ է, ի՞նչ¹² զանազանություն ունի:

Կարապետ եպ.— Ա՛ս է, որ մենք հողե-

1 B աղաչեմ, սրբազան չիք: 2 B սկսելն: 3 B այս
4 B էնպես: 5 B էնպես: 6 B ժամանակին: 7 A Բ.: 8 B որ:
9 B ինչքան: 10 B ժամանակին: 11 B Աղաչեմ չիք:
12 B տերության: 13 B կսեմ: 14 B արդյունք: 15 A
ծառայություններ: 16 B խնտատ: 17 B չի: 18 B աղա-
չեմ, սրբազան չիք: 19 B ըլնիք: 20 B էսպիսի: 21 B
աղաչեմ չիք: 22 B ազգը կամ տերությունը: 23 B
օտայումն:

1 B չեն նայիր: 2 B Սրբազան, աղաչեմ. այս
բանս 5—6 ուսաց մեծամեծաց ձեռքն է: 3 B կաշ-
խատեն: 4 B կսես: 5 B Աղաչեմ, սրբազան չիք: 6 B
մարդիկ: 7 A կլինի: 8 B չլինի: 9 B Աղաչեմ, սրբա-
զան չիք: 10 B հավատարմով չիք: 11 B ձանըմ: 12 B
որ:

վորականք¹ ենք, չենք կարող մարդո մը բան բսել², թե որ հետո չվճարեն նե. անոր համար մեք ան գլխեն կը ստանանք³:

Եր. Արծրունի.— Աղաչեմ, թե որ Գուք ևս չտաք, նոքա կարող են այլոց բան ասել կամ դանդատել:

Կարապետ եպ.— Ձեն կարող:

Եր. Արծրունի.— Քալ լիցի:

Կարապետ եպ.— Ուրեմն ի՞նչ կըսես, ի՞նչ քնել պետք է⁴:

Եր. Արծրունի.— Աղաչեմ⁵, էնպես՝ ինչպես ասի: Միայն կամ հանձնեք Արեսալոմովին⁶, նա տա՝ ումին կասեմ, կամ թե նա Ձեր փողն ունի. թող մսխե, հետո Ձեզանե⁷ ստանա, ինչպես կարգադրություն կտաք, այնպես անե:

Կարապետ եպ.— Ես չիշտեմ. անոր չիմի⁸ ճանչնար, վեց հազար ոսկի, որ կըսես⁹, ես Ձեզ հանձնեմ կոր և Ձեզանե հաշիվ կառնեմ¹⁰. Ձեր ձեռքին ըլլա ավելի աղվոր է, և դուք ինչպես դիտեք նե՝ անանկ քնեք:

Եր. Արծրունի.— Ի՞նչ զանազանություն կա՞ աղաչեմ¹¹. իհարկե, այսպես բանն ամեն մարդո հայտնելն լավ չէ:

Կարապետ եպ.— Գիտե՞ս, Աղա Երեմիա, ես ան փողն Ձեզ տամ կոր ու Ձեզանե ձեռագիր մը առնեմ կոր. աստուծով ալ, երբ աս բանն կատարվեցավ նե՝ հազար ոսկի ալ Ձեր աշխատանաց վարձ¹² տամ կոր:

Եր. Արծրունի.— Ես, աղաչեմ, սրբազան... աշխատանաց¹³ համար Ձեզանե, սրբազան, վարձ ուղող չեմ, և այդ գումարի համար էլ ես Ձեզ ձեռագիր տվող չեմ, ի՞նչ հարկավորություն է ինձ. կամիք՝ կամ նրան տվեք կամ ուրիշին. ես երբ Ձեզ¹⁴ խնդրեցի՝ իմ ձեռքն ընի այդ գործն. ինձ համար ինչ զանազանություն ունի, թե Գուք ընիք¹⁵ կաթողիկոս կամ¹⁶ այլ ոք:

Կարապետ եպ.— Ասածս ան է, թե դուք ավելի հարմար եք ատ բանին և շատ ալ բարեկամներ ունիք և Ձեր պատիվն ուսք¹⁷ ավելի պահեն¹⁸ կոր ամեն¹⁹ մեծամեծք:

1 B մեք հողեորական: 2 B ասել: 3 B կստանանք: 4 B կսես, ի՞նչ պետք է քնել: 5 B Աղաչեմ չիք: 6 A Ա. 7 B Ձեզանե չիք: 8 B չեմի: 9 B կսես: 10 A շառնեմ: 11 B աղաչեմ չիք: 12 B վարձն: 13 B Ես... աշխատանացս (աղաչեմ, սրբազան չիք): 14 B Ձեզ երբ: 15 B լիսիք: 16 B թե: 17 B սուսե: 18 B կը պահեն: 19 A ամեն չիք:

Եր. Արծրունի.— Աղաչեմ, սրբազան¹, ճշմարիտ չեք լսած. ուսք իմ պատիվն չեն պահել:

Կարապետ եպ.— Ինչի՞ խոժոռեցար², սիրեկան, ես ատ վատ մտք չասի քեզի³:

Եր. Արծրունի.— Աղաչեմ⁴. ես ևս վատ մտք չհասկացա⁵:

Կարապետ եպ.— Ապա ինչի՞ խոժոռեցար:

Եր. Արծրունի.— Ե՞ս... Քալ լիցի՞ աղաչեմ, սրբազան⁷:

Կարապետ եպ.— Տեսնեմ կոր, որ⁸ գուշնդ փոխվեցավ:

Եր. Արծրունի.— Ձարմանք է. ինչպես չփոխվի⁹ գուշնս. աղաչեմ, սրբազան¹⁰, եթե Գուք ինձ չէք հավատնւմ, ես Ձեզ ինչպես հավատամ:

Կարապետ եպ.— Ես Ձեզ¹¹ ինչպես չեմի ավտար: Եթե չէի ավտացեր, ինչի՞¹² ուրեմն Ձեզ բերել տայի կոր հոս՝ խորհուրդ հարցնելու:

Եր. Արծրունի.— Աղաչեմ¹³, սրբազան, պատճառ տվիք բաց խոսալո¹⁴. իհարկե, դատարկ խորհուրդ հարցնելն կհավատաք, բայց փող տալն՝ ոչ: Կալ, ինձ փող տվիք և ես ձեզ ձեռագիր տվի, բայց երբ Ձեր դիտավորությունն չկատարվի կամ թե կատարվի¹⁵ ևս, հետո Ձեր փողն իմ ձեռագրովն պահանջեք, կարող եմ ասել, թե կաշառք տվի այլոց՝ Ձեր¹⁶ գործոց համար:

Կարապետ եպ.— Միթե ինձ անանկ անհողի մարդ մը ճանաչես¹⁷ կոր:

Եր. Արծրունի.— Աղաչեմ¹⁸, չեմ հասկանում. ուրեմն ի՞նչ դիտավորությամբ եք գիր ուղում ինձանե. մի՞թե ես պետք է ուրանամ Ձեր փողն: Ես նորա քաղցածն եմ¹⁹:

Կարապետ եպ.— Քալ լիցի և քալ լիցի²⁰. ես անանկ տասն փող ալ Ձեզ ավտամ²¹ կոր, ո՞վ ասաց թե դու անոր քաղցածն ես:

Եր. Արծրունի.— Աղաչեմ²², սրբազան. լավն այն է, որ Ձեր այս հանձնարարու-

1 B Աղաչեմ, սրբազան չիք: 2 A խոժոռեցար: 3 B քեզ: 4 B Աղաչեմ չիք: 5 B չըհասկացա: 6 B Ես չիք: 7 B աղաչեմ, սրբազան չիք: 8 B որ չիք: 9 B չի փոխվի: 10 B աղաչեմ, սրբազան չիք: 11 B Ձեզի: 12 B ինչն: 13 B Աղաչեմ չիք: 14 B տվեք բաց խոսալու: 15 B չիք՝ կամ թե կատարվի: 16 A Ձեզ: 17 B կը ճանաչես: 18 B Աղաչեմ չիք: 19 B քաղցածն չեմ: 20 B Քալ և քալ լիցի: 21 B ևս տամ: 22 B Աղաչեմ չիք:

թյունն այլ Ձեր հավատարմի՛ հանձնեք,
կամ թե ինչպես ասի՝ Արեսալումովի՛:

(Արծրունին՝ ասէ ինքն-ինքեան).

Աստված տա, քոռանա, նրան տա. ինչ
ընկերությամբ ուտելու՜ փող է՛:

Կարապետ եպ.— Հասկըցա... աղեկ հաս-
կըցա՛. շատ նեղացար ան իմ չնչին դրու-
ցեն:

(Մերձենայ առ նա՛ և համբուրէ զգլուխ
նորա և ասէ). Հաշտվենք, հաշտվենք, Աղա
Երեմիա...⁷ Գիտես կոր, նախ՝ երկրացի եմք,
երկրորդ, ասքան տարվա՞ ըարեկամք. ըշտե
եթե ասանկ օրն՝⁹ դու ինձի շօղնես, սիլ պի-
տի որ օղնե:

(Յառնեն ի սեղանայ):

Եր. Արծրունի.— Աղաչեմ¹⁰, սրբազան, ես
պատրաստ եմ օղնելու. ի՞նչ եք հրամայում:

Կարապետ եպ.— Էհ, Տոնական, մարդ մը
խավրե Աղա Սուրման Արեսալումովի¹¹ գա
շուտով հաս: Դանվա ալ բերեք. քաղցր ըլ-
լա, թանձր ըլլա: Եկե, Աղա Երեմիա, եկե
նստե, եկե հրամե: Փառք աստուծո, աղքատ
չեմ, անանկ տասն փող ալ կորչի¹² նե, այ-
սինքն կորցնես¹³ նե, մի՞թե ես խոսացող
եմ. ինձ աղեկ¹⁴ չես ճանցչեր. աստուծով
այտուհեակ պիտի լավ ճանչնաս:

(Ինքն ինքեան ասէ).

Աս աղեկ եղավ, որ երկուսն միատեղ
կըլլան, երբ փողն պիտի որ յուրյանց
տամ. եթե¹⁵ մինն ուրանա նե՛ մյուսն վկա
կըլլա, բայց վախնամ երկուսն ալ միանան
ու¹⁶ աս փողն ուտեն (յանկարծ փռշտայ¹⁷
երկիցս անգամ¹⁸): Ձէ, աստուծով, վերջն
աղեկ կըլլա, ես շատ անգամ փորձել եմ
ասանկ փռշտայն:

(Փռշտայ երրորդ անգամ¹⁹).

Ձէ, աս աղեկ նշան չէր: Ը՛հ... էհ:

Եր. Արծրունի.— Ասողջություն, սրբա-
զան:

Կարապետ եպ.— Ասողջությունն ան ժա-
մանակն կըլլա, երբ աստուծով աս մեր խոր-
հուրդն կատարված ըլլա:

Եր. Արծրունի.— Աղաչեմ, սրբազան՛, աս-
տուծով կատարված է. բանի գծվարու-
թյունն սկսելն է և մանավանդ կաշառքն...

(Յանկարծ մտանէ ի ներս Սօլումն² Արի-
սալումովն ուրախ գիմօք, համբուրէ զաջ
սրբազանին և ասէ).

Սողումն Ար.³— Աչքերնիս լուս, սրբազան,
աչքերնիս լուս. Գեորգ վարդապետին լավ
պարգև իմ խոստացի. աչքերնիս լուս. ձիւլ
մեր խորհուրդը՛ կատարվեցավ: Ա՛հ... Աղա
Երեմիա, հրամանքդ էլ էստի իս էլի⁵. գի-
տեմ, վուր դուն⁶ էլ ուրախ կուլիս. քու
աչքն էլ լուս: Արա, ի՞նչ իք ասում, ինչ
իք խոսացի, մե լավ բան շինիլ իք⁷, թե չէ:
էստու համար լավ փիքք պետք է արած⁸.
էս է, հա՛, էս օր է, հա՛, սրբազան⁹, դուք
չիք գիտի, ես լավ գիտեմ, էտենց չէ՞, Աղա
Երեմիա¹⁰:

Եր. Արծրունի.— Իհարկե, իհարկե¹¹, ես
էլ էտ¹² էի խոսում սրբազանի հետ, երբ
դուք ներս մտաք:

Սողումն Ար.— Արա, ի՞նչ էիք խոսում,
ասա էլի, էս ինչ լավ բան էլավ¹³. արա,
փիքք արեք, արա, ի՞նչ էիք խոսում, ասա՛
տեսեմ:

Եր. Արծրունի (Աչօք նշանացի առնէ և
ասէ այնպէս, որ միմիայն Արիսալումովն
հասկանայ).— Տօ, շատ մի փռափռտալ, բա-
նը շինիլ եմ¹⁴, մունջ կացի. էստի բան կա:
(Աղա բարձրացնէ¹⁵ զձայնն և ասէ).
էսպես չէ՞, սրբազան:

Կարապետ եպ.— Ես աղեկ չհասկացա:

Եր. Արծրունի.— Էս էի ասում Սուրման
Արիսալումովին, թե էսպես բանն ծածուկ
պետք է լինի և լավ մտածելով:

Կարապետ եպ.— Իհարկե... իհարկե...

Եր. Արծրունի.— Աղաչեմ, սրբազան¹⁶,
գիտեմ, Սուրման Աղա, մենք¹⁷ շատ ժամա-

1 B հավատարմի: 2 A Ար...: 3 B Ար2.: 4 B
ուտելու: 5 B Հասկցա, աղեկ հասկցա: 6 B Ար2.: 7 B
Հաշտրվինք, հաշտրվինք Աղա Ե.: 8 B տարվան: 9 B
ասանկ օրն եթե: 10 B Աղաչեմ չէր: 11 A Սուրման
Ար... B Սողումն Արեսալումովն: 12 B կորնչի: 13 B
կորցնես: 14 A աղե: B աղեկ չէր: 15 B թե: 16 B
ու չէր: 17 B փռշտայ: 18 B անգամ և ասէ [այնու-
հեակ ողջ պարբերությունը չիք]: 19 B Ձիք այս
տողը ես:

1 B Աղաչեմ, սրբազան չիք: 2 B ի ներս Սող-
ման: 3 A Սող. Ար.— չիք: 4 B մեր խորհուրդն:
5 B ես էլի: 6 B որ դու: 7 B էք: 8 B լավ պետք է
փիքք անել: 9 B սրբազան չիք: 10 A Ե. Ե. (Աղա
Երեմիա-ի փոխ.): 11 B իհարկե չիք: 12 B էտի: 13 B
կլավ: 14 B իմ: 15 B բարձրացուցանէ: 16 B Աղաչեմ,
սրբազան չիք: 17 B մեր:

նակ է, էս բանի վրա սկսել ենք խոսալն, վասնորոք քեզ կարճն ասեմ. սրբազանն, լավ գիտես, մեծահողի և յուրյան աստիճանն ճանաչող մարդ¹ է. իհարկե, մեր ազգի հոգևորականաց միջին ամենեքայն ևս կը խոստովանվին, որ առաջին² է արդյամբք, հայրենասիրությամբ և սուամբ. ուրեմն էսպես ժամանակն, եթե յուր իրավունքն կորցնե³, այն ամեն արտոնություններն կը ոչնչանան: Ճշմարիտ է, ազգի կամացն է այս ընտրությունն, բայց այսուամենայնիվ, որովհետեւ ժամանակն վատ է և առանց կաշառքի ոչինչ չի լինի⁴, վասնորոք բարեհաճում է այն արտոնությանցն կից, փոքր ինչ ևս⁵ փող մսխե⁶, որ չլինի⁷ այլ արժանավոր անձն անձնընծա⁸ լինի և ոչ թե միայն⁹ ազգի անունն խայտառակե, ինչպես Կարբեցին, այլ և¹⁰ սրբազանիս անունն արատավորվի մեր¹⁰ ազգի և այլոց¹¹ ազգաց միջին: Ասեցի արատավորվի¹², որովհետեւ հասարակ կամ հեռավոր ժողովուրդքն չեն կարող զանազանությունն իմանալ թե¹³ առանց կաշառաց չէ նոցա ընտրությունն. այլ այնպես կը կարծեն, թե Կարապետ սրբազանն երեւի որ արժանի չէր, վասնորոք և նրան¹⁴ չը ընտրեցին:

Կարապետ եպ.— Ճշմարիտ է Ձեր հրամայածն. ահա սոգ¹⁵ է իմ միտքն:

Եր. Արծրունի.— Աղաչեմ, ներեցեք, սրբազան, փոքր ինչ, մինչև մեր դիտավորությունն հասկացնեմ Սուրբն Աղային: Է՛հ, ինչեկեցե, իհարկե, սրբազանիս աշխարհն¹⁶ գիտե, հարուստ է, և այն հարստությունն ժողովել է՝ յուր անվան և այսպիսի ժամանակն գործածելու¹⁷, յուր իրավունքն չկորցնելու¹⁸ համար: Մթթե չէ կարող 20—30 հազար ոսկի, ահան¹⁹ թոթափել, բերե, մսխե և յուր ստածն կատարե: Հայանի է, որ կարող է, և այն ինչպես, առանց մեղ նման²⁰ մարդկանց հարցանելու:

Բայց ոչ... ոչ... մեք պետք է այս դիտավորությամբ չսկսենք աշխատելու... այլ՝ թե որքան կարող ենք՝ ժլատությամբ. ոչ էնպիսի ժլատությամբ, որ չկարողանանք բան շինել, այլ թե չափավոր: Ես գորական մարդ եմ. ճշմարիտ է, հարուստ եմ, փանք աստուծո, բայց փողի հաշիվ, առևտուր¹ այնքան չեմ հասկանում. վասնորոք պետք է այս սրբազանի հրամանքն և իմ խնդիրքն հանձնառու լինեք². այս վեց հազար ոսկին, որ սրբազանն յուրյան կաթողիկոս գառնալու³ համար զո՛հ է անում, զուք ստանաք, պահեք և, երկուսիս խորհրդովն, սւմ⁴ հարկավոր է՝ տանք: Ասի երկուսիս խորհրդովն, չմտանաս⁵, որ երկուսս կախյալ եմք սրբազանի հրամանն. ամեն բանն, որ պիտի կատարենք կամ վերջի կոպեքն⁶ ումն որ ուղենանք տալն, պետք է նախ սրբազանին⁷ հարցնենք⁸ և ապա տանք:

Կարապետ եպ.— Հն, ատ աղեկ ըսեցիր.⁹ Ես ալ ատոր հավան եմ¹⁰:

Սողոմոն Ար.— Ո՛ւր է էտ վեց հազար ոսկին:

Եր. Արծրունի.— Պատրաստ է, ներսն է, այս բովայելիս¹¹ սրբազանն կերթա, կը բերե՝ թե կուզես¹² ստանալն: Սրբազան, հրամայեցեք¹³ բերեն, կամ թե կարելի է՝ Դուք պիտի բերեք:

(Կարապետ եպիսկոպոսն յառնէ գնալ, և ահա Սողոմոն Արիսալամովն բարձրացուցանէ զունչն՝ փոշտալ. ասէ Երեմիա Արծրունի¹⁴).

Տն, քիթդ, տն, տն, քիթդ:
(Եպիսկոպոսն գնայ ի միւս սենեակն¹⁵),
Ինչ էիր քո խելքին էլի զոռ տալիս, տեսմբ, ինչպես սկսեցի խոսալն, որ շուտ վերկացավ¹⁶, գնաց փողերն բերե. թե թողել էի քեզ խոսալու¹⁷ բանն խտակ խառնել էիր:

Սողոմոն Ար.— Արա ես ինչ գիղիմ¹⁸, ինչ է ձեր միտքն, ան թե՛ ինչ իք խոսացի ձեր մեջն:

¹ B անձ: ² B կը խոստովանվին, որ առաջինն: ³ B կորցրնէ: ⁴ A չի լինել: B չլինել: ⁵ A և: ⁶ B մսխե: ⁷ B քնծա: ⁸ B միայն չիք: ⁹ B և չիք: ¹⁰ B արատավորվի մեր չիք: ¹¹ B ազգի մեջին և այլ ազգաց: ¹² B արատավորի: ¹³ B թե նորա: ¹⁴ B վասնորոք և նրան-ի փոխարեն՝ որ նորա: ¹⁵ B ատ: ¹⁶ B սրբազանին աշխարհք: ¹⁷ B գործածելով: ¹⁸ B չկորցրնելու: ¹⁹ B հակն: ²⁰ B պետ:

¹ B աստուր: ² B լինիք և: ³ B գառնալու: ⁴ B ումն: ⁵ B չը մտանաս: ⁶ B կապն: ⁷ B սրբազանն: ⁸ B հարցանենք: ⁹ B ասացիր: ¹⁰ B իմ: ¹¹ B բովայելու: ¹² B ուզես: ¹³ B հրամայեցեք, սրբազան: ¹⁴ B, որում ասէ (ասէ Եր. Արծր. յ-ի փոխ.): ¹⁵ B սենեակն ապա ասէ: ¹⁶ B վերջացավ: ¹⁷ B խոսալն: ¹⁸ B գիտեմ:

Եր. Արծրունի. — Շատ մի խոսիր¹. Էսպես ուտելու փողեր մեր ձեռին² չի ընկնի: Տն, էս անմիան ուզում էր ինձ խարե, ինձանե ձեռադիր աննե:

Սողոմոն Ար. — Էսպես տուտուց օքմինն քիզ պեաք էր³ խարի. դիւիս, դիւս⁴:

Աշխարհումս շատ անձոտնի⁵ մարդ կմ տեսած,

Բայց էսպիսի⁶ անպիտանի չեմ պատահած.

Ափսոս սա մեքեան քարձող չարվադար չէ,

Կամ հինգ դրոշով⁷ ալբի հակն շալակող չէ:

Հասակը նման ութ դադանոց Գողիաթին⁸,

Աչքի մեկը դուրս է էկած⁹ ճակտի միջին,

Շլինքը հաստ, փորը ուռած, նման գոմշի¹⁰,

Թե չուրս վուան ունեցիլ էր՝ կը նմաներ իշի¹¹:

Եր. Արծրունի. — Ի՞նչ հարկավոր է էտունք. էն սակիքն, որ նա ունէ, հավատացիր¹², հրեշտակի հավասար է. ի՞նչ կստում:

Սողոմոն Ար. — Գիղթիս¹³, ինչ անելու ես՝ չնւտ արա, որ էն Արախու, ան էն Ջաֆար¹⁴ Սան շուն-շան վուրթիքն¹⁵ չզան, նրանք բեղչատին, չին¹⁶ թողնի, ու սախա կուլինք:

Եր. Արծրունի. — Շատ կստում. Քրիստոսն¹⁷ էլ որ գա, էն սակիքն մերն է, ի՞նչ կստում: Բայց դու զուռ չկացի, շատ մի խոսիր¹⁸, բանն կը քանդես¹⁹: Ես լավ գիտեմ զբանց բնությունն:

(Ելանէ Կարապետ եպիսկոպոսն ի ձեռին զսակիքն տալրակներով²⁰, նստէ և ասէ).

Կարապետ եպ.²¹ — Եկե, Աղա Երեմիա, կս գադրեցա²², հրամանքդ համբե Սողոմոն Աղային:

Եր. Արծրունի. — Ի՞նչ եք²³ վազում, աղաչեմ²⁴, սրբազան, կս ևս դադրեցա²⁵ շատ խոսալուցն²⁶: Ես փող համբելն չեմ կարող. ինքն Սողոմոն Աղայն²⁷ լավ կը համարե²⁸.

Թող ինքն համբե¹, ստանա. Ձեզ ևս ընդունելի է կարծեմ... Ձէ²:

Սողոմոն Ար. — Էս ամեն մե³ տալրակն վուրքան է:

Կարապետ եպ. — Հաղարական է, ըշտե⁴ վրան ալ դրուկ է⁵:

Եր. Արծրունի. — Շատ լավ կանես, որ էս փողերն տաս դառաֆին⁶, շանն չը կորչի, Սողոմոն⁷ Աղա, երբ որ հարկավոր ըլնի՝ կարող ենք էն ժամանակն դառաֆիցն ըստանալ⁸ ինչ փող որ հարմար ըլնի՝ տալու: Էս էլ սրբազանիս համար մի⁹ առանձին շահավետություն է¹⁰:

Սողոմոն Ար. — Թէ էսմնց է՝ էլ ուր իմ համբրում, զրդինք դառաֆն¹¹ գա էստիեվես քաշե՝ ստանա:

Եր. Արծրունի. — Աղաչեմ, լսեցեք¹², ճըշմարիտ էնենց¹³ կ'օնիս, որ ասի... Ի՞նչ է. ուզում իս աշխարհն¹⁴ իմացումն տան¹⁵. միթե սրբազանն Ձեզ չէ հավատում¹⁶, բայց կարծեմ սրբազանի մոտ վատ փող չլինի:

Կարապետ եպ. — Ի՞նչ կըսեք¹⁷, հատիկ-հատիկ քաշած եմ ձեռքս. ըշտե կշիւք ալ ունեմ, սեռոսֆի¹⁸ քար ալ ունեմ¹⁹, թե կուղեք՝ բերեմ կշոսեցեք և տեսեք:

Եր. Արծրունի. — Ի՞նչ հարկավոր է, սրբազան, աղաչանացս լսի²⁰, շատ էլ որ վատ ըլնեն...ը... թեկ թեկ ըլնեն, կաշառք առնողը միթե քաշելով²¹ է:

Կարապետ եպ. — Ձէ, ջանքմ²², հարյուրին մին հատ ալ ավելի է:

Եր. Արծրունի. — Է՛, պրծե, պրծե²³, կս ուրիշ տեղ եմ գնալու, իմ զրոշկեն էստեղ չէ, քոնն բան տուր, Սողոմոն Աղա, կամ միատեղ գնանք:

(Գլխօք և աչօք ցուլց տայ նմա. ասել՝ սպասէ²⁴).

Սողոմոն Ար. — Ձէ, չէ, հորես պրծա²⁵, համփիրե, մեաի կ'էհանք²⁶, ուր վուր²⁷

1 B խոսիր: 2 B ձեռքն: 3 B քեզ պիտի: 4 B գիլիս, դիլիս: 5 B անձոտի: 6 B էնպիսի: 7 B գոռոշով: 8 A Գողիթիս: B Գողիաթին: 9 B եկած: 10 B տողը չիք: 11 B էշի: 12 B հավացիր: 13 B Գիղթիս: 14 B Շաֆար: 15 B վուրթիքն: 16 B բեթչաթին, չեն: 17 B Քրիստոս: 18 B խոսա: 19 B չքանդես: 20 B սակիքն ի ձեռին տալրակներով: 21 A Կար. եպ.— չիք: 22 B դադրեցա: 23 B է: 24 B աղաչեմ չիք: 25 B դատրեցա: 26 B խոսելուցն: 27 A Ս. Աղան: B Սալոմոն Աղին: 28 B կը համբե:

1 B համբե: 2 B կարծեմ... Ձէ-չիք: 3 B ամենն է: 4 B ըշտե: 5 B դրուկ է: 6 B ստաֆին: 7 A Ս.: B Սալոմոն: 8 B կարող ենք ստաֆիցն ստանալ: 9 B սրբազանին մի: 10 B է չիք: 11 B եմ համբում, ստաֆն: 12 B Աղաչեմ, լսեցեք չիք: 13 B էնեն: 14 B ուզում եմ աշխարհին: 15 B տան: 16 B չի հավատում Ձեզ: 17 B կսեք: 18 B ունիմ, ստաֆի: 19 B ունիմ: 20 B աղաչանացս լսի չիք: 21 B քաշելու: 22 B ճանքմ: 23 A պրծե, պրծե: 24 B սպասել: 25 A պրծա, 26 B համբերե միատեղ կերթանք: 27 A օր: B որ:

գուղիս¹ գնալ՝ կուտանիմ, իժում ես հեա կեհամ:

Եր. Արծրունի.— Պրծե, պրծե²:

(Կարապետ եպիսկոպոսն մնայ այնպէս մունջ և խորին լուսթեամբ, առանց պատասխանի նայէ³ յսկիսն):

Սողոմոն Ար.— Արա, պրծա⁴, գնանք. սրբազան, աստուծով ամեն բանն լավ կուլի. էքուցեմ⁵ քիզ լավ խարար կու բերիմ⁶:

Կարապետ եպ.— Էհ, աղաներ⁷, դիտեք, որ ես աս ոսկիքն տամ կոր ձեզ ինչպես պահեստ մը, ձեզ մոտ ըլլա... էհ... մինչև աստուծով աս մեր ասածներն դլուխ դա, հետո ումին տալն ինձ հաշիվ տաք արդարությամբ. հը... ճշտությամբ կամեի նը ասել⁸:

Եր. Արծրունի.— Իհարկե, իհարկե, աղաչեմ, սրբազան, ոչ թե միայն հետո արդարությամբ կամ ճշտությամբ հաշիվ պարտաւոր ենք տալու, այլև մինչև Ձեզ չհարցընենք կամ Ձեր համաձայնությունն չլինի, մեք ինչպես կարող ենք այլոց տալ: էհ, աստված օգնական:

Կարապետ եպ.— Կերթա՞ք... Աստված պահպան... էհ, տեր ընդ ձեզ:

(Տայ դաջն համբուրել, և ելանեն նոքա):

Եր. Արծրունի (Յելանելն ասէ ց Ս[ողոմոն] Ար[խտումոյն]).— Էնպես հաշիվ տանք դրան, որ հալիտյանս չկարողանա կարգալ:

Սողոմոն Ար.— Ամենն փակազիրով կու գրենք:

Եր. Արծրունի.— Դու ինձ վրա լավ մտածեցիր, արի... արի, գնանք:

(Կարապետ եպիսկոպոսն մնայ միայն, լուռ, անհանգարտ, երբեմն նստէ, և երբեմն շրջի⁹ ի մեջ սենեկին, նայելով հայն տեղին, ուր համարելին գոսկիսն, շարժե զգլուխն՝ ախ քաշելով և ապա ձայնէ):

[Կարապետ եպ].— Ո՞վ կաք հոս, ասեք, դահվա մը բերեն, դանն ըլլա:

(Մտանէ ի ներս Գէորդ վարդապետն, տեսանէ գնա այնպէս փոփոխեալ և ասէ):

[Գևորգ վարդ].— Սրբազան, ինչի՞ եք ատանկ խոժոռած, ասանկ օրն դուք ուրախ պիտ[ի] որ ըլլաք և ոչ թե տրտում:

Կարապետ եպ.— Օ՛խ... օ՛խ... (նստէ): Իբավունք ունես. ի՞նչ կընես, սերտեղաց դաս կոր, սեր էիր. Եփրեմ վարդապետն հոս է... նոր համբավ մը... վեց... ունիս... վեց, հը...

Գևորգ վարդ (Չարմացեալ նայէ և ասէ).— Ծառայդ եմ, ի՞նչ կա... ի՞նչ է եղեր. ինչի՞ ատանկ խոսաք կոր:

Կարապետ եպ.— Բան մը չկա... բայց... բայց դիտես, բան մը եմ ըրեր, չիյտեմ հալինես կոր:

Գևորգ վարդ.— Ի՞նչ եք ըրեր. ինչ բան պիտ որ ըլլա, որ ես հալանություն չտամ:

Կարապետ եպ.— Էհ, ըշտե երեմիա Արծրունին եկավ հոս, հացի պահեցի, շատ խոսակցություն ըրինք, վերջն խավրեցի Սողոմոն Արխտումոյն ալ եկավ, անոր քովն ալ բավականին խորհուրդ ըրինք... անանկ եղավ որ... վեց... առանց կաշառքի բան չերթար հառաջ... անոր համար քանի մը հազարական ոսկի տվի անոնց, որ... ումին հարկավոր ըլլա, աս մեր գործի համար, պարզե տան:

Գևորգ վարդ.— Քանի՞ մը հազարական:

Կարապետ եպ.— Հո՛ւ, ըշտե տվի... անանկ եղավ... չիյտեմ, խաբովեր եմ, թե՛ նչ:

Գևորգ վարդ.— Քանի մը հազարական ի՞նչ ըսել է, ես չեմի հասկանալ:

Կարապետ եպ.— Վեց հազարական:

Գևորգ վարդ.— Վեց հազարական մանամթ է, թե՛ ոսկի:

Կարապետ եպ.— Վեց հազարական ոսկի... ոսկի... ոսկի:

Գևորգ վարդ.— Ի՞նչ եք հրամայում, վայ... ինչպես, աչքերնիդ բաց, ատքան ոսկին տվիք անոնց, առանց բան մը ինձմե հարցընելու: Մի՞թե, երբոր ինչքան հարկավոր էր ըլլալու, չէին կարող դալ և ստանալ ձեզմե:

Կարապետ եպ.— Ըշտե ատ ալ առավել ցավ մը, որ աչքերս բաց տվի, երանի կըլլար՝ խփած էի եղած: Ես հիմակ դարմանամ կոր ինձմե. կյանքումս ասանկ սխալած չէի... դու ալ օրն հարյուր անգամ հոս մանեիր-կելլեիր, ասոր ի՞նչ եղավ քեզ, որ ամենևին չերեցար աս տեղբանք:

¹ B կուղիս: ² A Պսծե, պսծե: ³ B հայի: ⁴ A պսծա: ⁵ B էգուցեմ: ⁶ B խարար կու բերիմ: ⁷ B աղայներ: ⁸ B կամեիմ ասել: Սյատեղ ընդհատուած է այս (B) օրինակը (դա ձեռագրի նախկին 107-րդ էջումն է և արդի ՃՏԹԹԹ-ում, որից հետո (մինչև 70րթերթը) չի գրված: ⁹ A շրջի:

Գևորգ վարդ.—Մթթե ես էլ ատ խորհուրդի համար չէի քալել սղջ օրն:

Կարապետ եպ.—Ո՛ւր էիր գացեր. ի՞նչ ես ըրեր:

Գևորգ վարդ.—Ինձ ըսին, թե Հավլարար պառավ մը կա եղեր, որ շատ լավ դուշակություններ կընեն՝ ամին բանի համար: Գացի Տեր Հ. տանն նստեցի, մարդ խավրեցի, փնդակեցին, գտան, բերին, ես ալ վեր առի եկա. հիմի դուքսն կանգնած է. թե հրամայեք կոր՝ ներս գա:

Կարապետ եպ.—Էհ, առանկ դուշակությանց ավտալն մեղք բան մը է, և սուտ սուտ բաներ խորթելով առանկ պառավներն ժողովրդից փող ժողվեն կոր:

Գևորգ վարդ.—Ծառայդ եմ. իհարկե, մեք քրիստոնեա եմք, մեղք է անպիսի մարդկանց ժողովրդոց մեջ թող տալն ալ, բայց ըստ որում ուսաց և վրացվոց մեծամեծքն փորձեր են և ճշմարտախոս կըսեն. վասնորո ես ալ բերեր եմ. հրամայեցեք ներս գա, փոքր ինչ խոսա՝ տեսնենք ի՞նչ կըսե և Ձեր ատ ոսկիքանց համար ալ բան մը հարցնենք կոր, կարելի է բան մը հասկանա, բայց դուք ըսեք թե կորցրեր եմ, որովհետե կըսեն, թե կորուստն շուտ կիմնա կոր:

Կարապետ եպ.—Հն... հն... հն. աստ, ներս գա:

(Գևորգ վարդ. բանայ դուռն, և պառավն մտանէ ի ներս, համբուրէ զաջն Կարապետ եպիսկոպոսի և սա ասէ).—

Մայրիկ, հրամե, նստե: էհ, զիտեն, մեք կորուստ մը ունենք. կարճը ես իմանալ:

Պառավն.—Սրբազան, հույս ունեմ, որ կարողանամ:

Կարապետ եպ.—Էհ, իմացիր:

Պառավն.—Ո՞նց՝ կարելի է էսպես իմանալ. թող մին գավաթ պարզ ջուր բերեն:

(Գևորգ վարդապետն իսկոյն բերէ և դնէ առաջի պառաւին):

Պառավն (Ասէ ց Կարապետ եպիսկոպոսն).—Ծառայդ եմ. «Յանուն հօր և որդւոյ» ասեք:

Կարապետ եպ. (Ասէ).—«Յանուն հօր և որդւոյ և հոգւոյն սրբոյ. ամէն»:

Պառավն.—Էհ, սրբազան, կորուստդ փճի է, թե՛ սպրանք:

Կարապետ եպ.—Փող է:

Պառավն.—Երծանթ է, թե ոսկի. և քանի՞ օր է:

Կարապետ եպ.—Ոսկի է, և դողանալն մեք ասօր իմացանք:

Պառաւն (Նայէ ի մէջ ջրոյն և ասէ).—Օհ, օհ, էգ ոսկիքն արյունստ են և շատ անիրավությամբ ժողոված: Գողացողներն երեք հոգի են էլի. ցերեկով են տարի. մինը վեր է առի, ավել է էն երկուսին, նրանք տարել են: Հիմի էս բովայնս էն ոսկիքն բաժանում են էն երկուսն: Ոսկիք վեր առնողն էրկար մարդ է էլի, հաստ, ու աչքը շիլ՞: Է՛լ էն ոսկիքն հետ չեն գա. անմեղ միք պառաի:

Գևորգ վարդ. (Յ Կարապետ եպիսկոպոսն տաճկերէն ասէ, զի չհասկանայնէ պառաւն). Սրբազան, ըշտե դեորդը՞ն՝ նասլ էի անդլաթի՞*:

Կարապետ եպ.—Չնք... չնք... չոք էի սոյլեղի. շիմդի սոյլալիմ բըղըմ զիտավորությունք***:

Գևորգ վարդ.—Էլրեթ թե, օ դա սոյլամալի****:

Կարապետ եպ.—Էհ, պառավ, ատ թողի տանք. Ուրիշ բան մը ալ ունեմ. լավ մտածե ու անանկ նայե ջրիդ... Ես խորհուրդ մը ունեմ մաքումս. տես զլուխ կգն:

Պառավն.—Էղպեսով չեմ կարող իմանալ. դուք Ձեր խորհրդի սկզբնատան պետք է ինձ իմացում տաք, ինչպես թե ճանապարհորդություն է՝ «Ճ.» ասեք, թըշնամություն է՝ «Թ.» ասեք, կարգադրություն է՝ «Կ.» ասեք և այլն:

Կարապետ եպ.—Գլխի տան է «Կ.»:

Պառավն.—Կ. կ. կ. օհ... հրամեքս, եկավ. տեսնում եմ էա Կենի մտն մին «Թ.» էլ կա, դրանց գլխին մին պոպոզի նման բան է քաշած, ինչպես եկեղեցվա կաթուղիկե. խորհուրդ(դ) լավ խորհուրդ է, թե որ աստ-

* Ակնարկում է Կար. եպիսկոպոսին, որի մի աչքը շիլ է եղել:

** Տեսնո՞ւմ եմ ինչպես լավ հասկացավ:

*** Ծառ... շատ... շատ լավ ասաց, հիմի խոսենք մեր զիտավորությունները մասին:

**** Իհարկե, այն ես պետք է ասել (հարցնել):

1 A Վոնց:

ված հաջողի: Էս բանը վաղուց է մաքումդ
դրած ունես, էս երկու օրվան միջին լավ
գիր կամ համբավ ես լսի էստու համար:
Մե մարդ կա, որ էս խորհուրդիդ գլխին
կանգնած է. թե նա չլինի՝ կու հասնիս
խորհուրդիդ: Էն մարդն, ինչպես երևում է,
հասակն կարճ է, նիհար, արծվաքիթ, մա-
ղերն սպիտակ*: Ամեն մարդո մի հավատար,
և խորհուրդդ ծածուկ պահե. հույսդ մի կըտ-
րել, աստված ողորմած է. շատ լավ օրեր
էլ, շատ վատ օրեր էլ կը քաշես, բայց
միշտ խորհուրդիդ վրա հաստատ կացիր:

Կարապետ եպ.— Գեորգ վարդապետ, նե՞
դեմեք, շուքարի [=կարը] չոք էի անդլեոր**:

Գեորգ վարդ.— Էվես էֆենդա՞, դյորդը-
նըդ: Դախի սորմուլի բիր շեի վար դըր,
սորունչի***

(Սկսէ Գեորգ վարդապետն ընդ Տօնա-
կանին ձևօք, գլխով խօսել ծածկարար, երբ
և ստէ ցպառան).

Կարապետ եպ.— Սաթուն, բան մը բսեմ
քեզի...

Պառավն.— Իմ անունը Սաթուն չէ, Կա-
տարինն է:

Կարապետ եպ.— Աստուծով, երբ կատարի
նե՛ ան ժամանակն ինձմե ավելի ստանաս
կոր:

Պառավն.— Ո՞վ է սքվոր, մարդս, սրդիքս,
կենդանի են:

Կարապետ եպ.— Իհարկե կենդանի կըլ-
լանք:

Պառավն.— Կենդանի կուլանք, ապա խոմ
մեռած չենք կանա լալ:

Կարապետ եպ.— Մասնիքի համար կես,
լալ չէ, յաղութ է՞...

О пьесе Г. Ширмазаняна „Описание кое-каких дел Карапета епископа...“

(Р Е З Ю М Е)

Գալստ Շիրмазанյան—один из писате-
лей-современников Хачатура Абовяна.

Армянские историки и литературо-
веды часто вспоминают об одной со-
чиненной им комедии, которая счита-
лась потерянной. В последнее время в
рукописном отделе Матенадарана были
найжены две рукописные копии этой
комедии, по которым и составлен из-
даваемый текст.

Эта комедия —один из первых об-
разцов драматургии восточных армян,—
создана в 1841—1842 г.г., когда Абовян
выступал в ожесточенной борьбе против
грабара и клерикальной литературы. Ко-
медия написана с использованием ахал-
цихского и тбилисского диалектов, а
также современного ему нового лите-
ратурного языка. Материал комедии
взят из реальной жизни: все действующие
персонажи являются исторически-

ми лицами и названы своими собствен-
ными именами.

В этой комедии-памфлете Г. Шир-
мазанян убийственно высмеивал клери-
калов, а в первую очередь архиепископа
Карапета и католикоса Ованеса Карпеци.
В комедии высмеяны также государ-
ственные чиновники, богачи, имеется
также намек на одного из представи-
телей царизма на Кавказе. Автор уни-
тожающе критиковал взяточничество,
жульничество, лицемерие духовенства
и всем вышеуказанным отрицательным
образам противопоставил положитель-
ные образы крестьянина и городского
ремесленника.

Комедия была поставлена на сцене
известного дарбази того же Ширмазаняна
в гор. Тбилиси. При содействии архи-
епископа Карапета полиция преследо-
вала автора комедии, но не нашла, а
запрещенная комедия распространялась
секретно, рукописными экземплярами.

* Ակնարկված է ներսես Աշտարակցին:

** Ինչ ասել է, այս կինը շատ լավ է հասկանում:

*** Այն, տեր իմ, տեսնո՞ք: Էլի հարցնելու մի
բան կա, հարցրու:

* Այստեղ ընդհատվում է նաև Ա օրինակը: Դա
ձևագրի նախկին 138ա և արդի 141ա թերթումն է:

Ծ Ա Ն Ո Յ Ա Գ Ր Ո Ւ Յ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

«Նկարագրութիւնք ինչ-ինչ գործոց...» պիեսի

1. Միմեոն Բզնունի (1769—1841).—Մնկել է էջմիածնում: Նրա կյանքի մանրամասնությունները գրված են իր ձեռքով, պահպանվում են մեր Մատենադարանի № 2945 ձեռագրի մեջ:

1831 թվին նա Աշտարակցու կողմից նշանակվում է որպես իր փոխանորդը Թիֆլիսում, առյուծ շոգնական նմայ զՅարութիւն վարդապետն Ալամդարեանց:

էջմիածնում Սիմեոն Բզնունին ուժեղ բողոք է կազմակերպում Հովհ. Կարբեցու դեմ, ուստի և արտորվում է: Աքսորում սակայն նա շարունակում է իր բողոքը՝ խայտառակելով Կարբեցուն՝ ցարի առաջ: Կարբեցին, ստիպված, 1837 թվին ետ է կանչում նրան էջմիածին, ուր և Բզնունին մեռնում է 1841 թվի օգոստոսի 9-ին: Իր մի ձեռագրում նա ծաղրանկարի նյութ է դարձրել Ռոզենին, իշխան Բենբուզովին և ուրիշներին:

2. Հովսեփ Վեհապետյան Տ. Մարուզյան.—Հովհաննես Կարբեցու հայրենակիցը, մտերիմ աշակերտը, սպասավորը և նրա ամենավստահելի օգնականը: Գրել է Հ. Կարբեցու 1831—1841 թվերին վերաբերող գործունեության ամփոփ պատմությունը (տես ձեռագիր № 2944):

3. Հարություն Ալամդարյան.—Բանաստեղծ 19-րդ դարի սկզբում: Խ. Արովյանի ուսուցիչներից:

4. Մելքոն (ձկնապան).—Թիֆլիսի հարուստներից: Նրա մասին, սույն պիեսում եղած հիշատակումից բացի, խոսում են նաև Աղ. Երիցյանը («...Կովկասի Հայք...»), Գեղամյանը («Փորձ» ամսագրում) և Կ. Կախիսկոպոսի կենսագրության մեջ) և դարձյալ Գ. Շիրմազանյանը՝ յուր «Անեկդոտներ»-ում:

5. Կարապետ Կախիսկոպոս (Բագրատունի).—Հայտնի է նաև որպես առաջնորդ Կարինի շրջանի հայության՝ 1828 թվի զաղթի ժամանակ (դեպի Ախալցխա): Նոր վայրում նա ճարպկորեն գնում է բաղձաթիվ գյուղեր և կալվածքներ: Ախալցխացիները մի անգամ (1834) ըմբոստանում են նրա դեմ, և խռովության ալիքը հորդում է դեպի նրա բնակարանը: Բայց նա կարողանում է ազատվել մահվան վտանգից: Հսկայական հարստության տեք լինելով, կաշառքի շնորհիվ, դառնում է Թիֆլիսի և շրջակայքի հայոց առաջնորդ:

6. Գևորգ վարդապետ (Տեր Գավթյան).—Կարապետ Կախիսկոպոսի սպասավորն ու աշակերտը, որին նա Ախալցխա բերելով՝ դարձնում է վարդապետ, Կախիսկոպոս Սա ևս Կարապետ Կախիսկոպոսի

օրինակով բավականին կալվածքներ և հարստություն է ձեռք բերում:

7. Ավետիք Էնֆիաճյան.—№ 8810 ձեռագրի առաջին տնորենը: Նրա և իր եղբոր մասին Երիցյանը գրում է. «Կարենցի գաղթական Ավետիք Էնֆիաճյանը՝ յուր կրտսեր եղբայր Համբարձումի հետ Ախալցխայից հասնելով Թիֆլիս, Կարապետ արքեպիսկոպոսի կարգադրությամբ մի փոքրիկ սենյակ էր վարձել հիշյալ գաղթական շինության մեջ 1844 թվականին»: Նրանք հիմք են դնում Կովկասյան առաջին գրաված տանոցին:

8. Հակոբ Կարենյան.—Կարապետ Կախիսկոպոսի աշակերտներից, սույնպես Կարենի գաղթականներից: Հ. Կարենյանը եղել է Ներսիսյան դպրոցի դասատուներից մեկը: Նրա հետ ընդհարվել է Միքայիլ Պատկանյանը՝ նրան դարձրել նյութ իր մի պիեսի մեջ: Հակ. Կարենյանի գրական ժառանգությունից հայտնի են նրա «Շուշանիկ» պիեսը և թարգմանություններ: Եղել է «Կովկաս»-ի խմբագիր:

9. Երեմիա Արծրունի.—Վանից Թիֆլիզ գաղթած հայտնի հարուստ Գեորգ Արծրունու որդին և Գրիգոր Արծրունու հայրը:

10. Տարթեղ Զախարիչ (եղբայրը՝ Գանիել).—Երևի հենց սույն Տարթեղ Զախարիչ Լոսու Մելիքյանն է, որ հիշատակվում է Խ. Արովյանի «Դիվան»-ի 2-րդ հատորում (էջ 152): Լոսու Մելիքյաններից են նաև Գրիգորը և նրա որդի Սիմյոնը, որը 1830—40-ական թվերին գլխավոր բժիշկ էր Երևանում:

11. Ստեփան Արարատյան վարդապետ.— էջմիածնի միաբաններից, Կարբեցու համախոհներից, որին Ներսես Աշտարակցին, հենց առաջին առիթով, արտոբեց Հովսեփ Վեհապետյանի հետ միասին:

12. Գևորգ վարդապետ Մարուզյան.—Կարբեցու սպասավորը, որին Կարբեցին 1841-ին ձեռնադրել է Կախիսկոպոսի Պիեսում նկարագրված Սոֆիա կնոջ հետ կապված արկածները կապված են սույն Գևորգի հետ:

13. Ստեփաննոս Արղուսթյան.—Կարբեցու մտերիներից էր Թիֆլիսահայոց առաջնորդը՝ Կարապետ արքեպիսկոպոսից առաջ:

14. Մկրտիչ վարժապետ Եկենյան.— № 3045 ձեռագրի ընդօրինակողը: Եղել է Միքայիլ Նալբանդյանի ուսուցիչներից, Նալբանդյանի մահվան ժամանակ տեղ է դամբանական:

15. Զաքարիա Կ. Բեհրուզյան.—Նաև Գուլաստյան, աներկյուղ, արկածախնդիր անձն:

հոգևորականների շրջանում: Նրա ամփոփ ձևագիր կենսագրությունը նույնպես գտնվում է Մատենա-գարանում: Մեսրոբ Թաղիադյանը որոշ ժամանակ սովորել է նաև սույն Զաքարիայի մոտ: Զաքարիան ունի ձևագիր վիճակում գտնվող մի աշխատություն «Վեպի կղզոյն Քեղամայ...» գրված 1825 թվին՝ Սևանում (ձեռ. № 8074):

16. Ն ե բ ս ե ս Ա շ տ ա ր ա կ ց ի (1806—1857).— Կաթողիկոս: Շիրմազանյանների ընտանիքի հետ կապված էր խնամիրական կապերով: Գ. Շիրմազանյանը նրան սկզբում համակրել է, սակայն, ինչպես երևում է, հետագայում սկսել է հակակրել: Աշտարակցու մահից հետո անգամ վերջինիս ազգականներից մեկը՝ Հարություն Կամսարական Շահադիդյանը երկար ժամանակ շարունակել է պաշտպանել ներսես Աշտարակցուն՝ Գ. Շիրմազանյանի հարձակումներից (տես «Արարատ» 1878թ. փետրվար):

17. Հ ո վ հ. Շ ա հ խ ա թ ու ն յ ա ն.— Հայտնի է իր պատմական աշխատություններով: Ժամանակին զբաղվել է մեր Մատենադարանի կարգավորմամբ: Մեկն է այն մարդկանցից, որոնք (այդ թվում նաև Խ. Աբովյանը) ցանկանում էին հիմնել Սևանի միաբանությունը: Ս. Բզնունու խմբակից, որը զբաղորդողները հարուցեց Հովհ. Կարբեցու դեմ:

18. Հ ո վ հ ա ն ն ե ս Կ ա ր ք ե ց ի.— Կաթողիկոս 1831—1842 թ.թ.:

19—20. Մ ե լ ք ու մ և Թ ո վ մ ա ս Թ կ ու մ յ ա ն ն ե ր.— Եղել են Հով. Կարբեցու եղբոր որդիները, դրանցից մեկի տղան սովորել է Պաշտաուր Աբովյանի մոտ:

21. Ս ո լ ո մ ո ն Ա ր ի ս ո լ ո մ ո վ.— Գործող անձի մասին կենսագրական տեղեկություններ չգիտենք: Տվյալ ժամամակներում եղել են. ա) Սողոմոն Ստեփանյան Աբխալամյան, որը 1827 թվին ավարտում է ներսեսյան դպրոցը: բ) Սողոմոն Հարությունյան Աբխալամյան, որը ներսեսյան դպրոցից դուրս գալով մտնում է գինվորական ծառայության: գ) С. З. Абесаломов,

որը մտել է Յացենկոյի Թատրոնի (ռուսական) դիրեկցիայի կազմի մեջ՝ որպես «Комерцкий Советник»: Վերջինս միտք է հղանում ռուսական Թատրոնի առանձին խոշոր շենք կառուցել՝ ինժեներ Իվանովի հետ, բայց տարաձայնությունների պատճառով հեռանում է գործից:

Թե զրանցից որի մասին է Շիրմազանյանի խոսքը, չգիտենք, հավանաբար վերջինի, որովհետև սա է միայն զրվել Աբխալամով և ոչ Աբխալամյան:

22. Տ ո ն ա կ ա ն.— Կ. եպիսկոպոսի սղասավոր-տիրացու ինչպես երևում է նա հետագայում Կ. եպիսկոպոսի շնորհիվ ուղարկվում է Ախալքալաքի Կարապետյան կոչվող դպրոցը՝ որպես դասատու:

23. Տ ե ր Ա վ ե տ ի ք.— Թեֆլիսի հոգևորականներից: Կոնսիստորիայի անդամ. 1841—1843 թվերին ներսեսյան դպրոցի ելուժուտքի հաշիվները վարել է նա: Ազգանունը եղել է Տեր Ավետիքյան:

24. Գ ր ի դ ո ր Տ. Հ ո վ հ ա ն ն ի ս յ ա ն.— Եղել է Ախալցխացի: Կարապետ եպիսկոպոսի մոտ ծառայելուց հետո, ծառայել է կոնսիստորիայում որպես զբաղիք, ապա, ներսեսյան դպրոցում՝ որպես ուսուցիչ:

25. Բ ե ն կ ե ն դ ո ր Փ Ա լ ե ք ս ա ն դ ր Թ ր ի ս տ ա Փ ո ր ի չ (1783—1844).— Գեղարքիստների հետապնդողներից. 1826 թվից ժանդարմերիայի շեֆ և երբորդ բաժանմունքի պետ 1827 թվի պատերազմի ժամանակ մասնակցել է էջմիածնի զբաղմանը:

26. Ս ր մ ո լ ո վ Ա լ ե ք ս ե յ Պ ե տ ր ո վ ի չ (1772—1861).— 1817—27 թվերին ցարական իշխանության կողմից նշանակված է եղել Վրաստանի գլխավոր հրամանատար. ցարական կառավարության ներկայացուցիչը Կովկասում:

27. Պ ա ս կ ե վ ի չ Ի վ ա ն Փ ե ո դ ո ր ո վ ի չ (1782—1856).— Նիկոլայ 1-ինի քաղաքականության մոլի ջատագովներից և պաշտպաններից: Երմոլովի հաջորդը՝ որպես Կովկասի կառավարիչ և գործերի գլխ. հրամանատար (1827-ից):

Յ Ա Ն Կ Հ Ա Տ Ո Ւ Կ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի

Աղամ—160
 Ալեքսանդր Քրիստաֆորովիչ Բենկենդորֆ—126
 Ախալցխացիներ (մի շարք անուններ)—155—156
 Ակն—127
 Աղվան—128
 Աշտարակ—131, 132, 135
 Աստվածատուր Աղա Երևանցի—132
 Ավթանդիլ Կուկուջանով—131
 Արախու—174
 Արարատյան երկիր—124, 125
 Արիաշայ—124
 Բազու—105
 Բաղդասար քահանա—159
 Բարոն Ռոզեն—108, 114, 124

Բարսեղ եպիսկոպոս (նաև արքեպիսկոպոս)—107, 111, 123, 159, 160
 Բարսեղ եպիսկոպոս՝ Մուղնի գյուղի—126
 Բարսեղ Քեչիշ Օղլի—156
 Բեթղեհեմի եկեղեցի—159
 Բեժան Խատիսով—131
 Բեհրուդյաններ—167 (տես և Բ. իշխան)
 Բեյ Օղլի—128
 Բեսարաբիա—115
 Բ. Իշխան—170
 Գարրիել Հովհաննիսյան—105
 Գալուստ Զուղայեցի—127
 Գաղղիա—115
 Գևորգ Արծրունի—130, 168—169

Գևորգ Եջարաշի—127
 Գևորգ (Թելեթի քահանա)—160
 Գևորգ Վենապետյան—Աշտարակցի—107, 109, 110
 131—135, 160
 Գևորգ Տաթևացի—124
 Գևորգ Քեղխուզյանց—130
 Գողիաթ—174
 Գորի—145, 160
 Գուժրի—127
 Գրիգոր Արզվիկացի (Ցուգուլ)—123, 124
 Դանիել Զախարիչ—162
 Դանիել Կաթուղիկոս—127
 Դավիթ Կաթուղիկոս—127
 Դավիթիկա Սուրենյան = Դավիթ Սուրբանցի—114
 Երևան—126, 127, 130, 132—135
 Երևանի կոմս—125
 Երմուզ—128
 Երուսաղեմ—142
 Եփրեմ Կաթուղիկոս—110, 125, 128
 Զաքարիա Բեհրուզյան—132
 Էրզրում (Արզրում)—117, 128, 138
 Թաղևոս քահանա Գորի—160
 Թավրիզ—127
 Թելեթ—160
 Թախաթ—126—128
 Թովմա Ղորղանյան—107, 114, 121, 158, 167
 Թովմաս Թեոֆան—107, 130
 Իզմիր—127, 128
 Ինզիլիզու Էլչի (անգլիական դեսպան)—128
 Խորոյ-Խաթուն—155
 Կարապետ վարդապետ—144
 Հակոբ Շուլավերցի—137
 Հադսաա—128
 Հասան-Խան—128
 Հավլարար—164, 176
 Հարություն Ալամդարյան—122
 Հարություն Շիրմազանյան—Վարդանյան—130, 131
 Հարություն Քալանթարով—133
 Հին Անապատ (Երևանում)—133
 Հոլանդիո սակի—108, 130
 Հովհաննես արքեպիսկոպոս—127
 Հովհաննես Կարբեցի (Կաթուղիկոս)—Շատ հաճախ,
 համարյա ամենուր, հատկապես 2-րդ գործողու-
 թյան մեջ:
 Հովհաննես Ղրիմեցի—123, 124
 Հովհաննես Շահխաթունյան—123, 124
 Հովսեփ Կաթուղիկոս—107, 123
 Հովսեփ Մարուզյան—108, 159, 160
 Հրեշտակապետաց Եկեղեցի—141
 Հ. քահանա—176
 Զորագյուղ—126
 Ղազարապատ—132
 Ղազար քահանա (Գորի)—137
 Ղայարի (Կեսարիա)—127, 128, 131
 Ղարս—127
 Ղոջավանք—127
 Ղորղանյաններ—167

Ղուկաս արքեպ.—107, 122, 123, 131, 132, 134
 Ղուկաս Կաթուղիկոս—127
 Ղիշաղ—144
 Մահմադ-Խան—127
 Մաթեոս Կաթուղիկ.—131, 132, 134
 Մարտիրոս վարդ. Աշտարակցի—124
 Մարտիրոս քահանա Թելեթի—137
 Մելքիսեթ—148
 Մելքուժ Թեոֆան—130
 Մեծ Բերդի Եկեղեցի—106, 140—142
 Մինաս Կաթուղիկ.—123
 Միրո Միրիմանով—140, 159
 Միքայել Սալանթյան—122
 Մկրտիչ Եկեղեցի—105
 Մկրտիչ Երևանցի—132—135
 Մկրտիչ Քարաաշյան—107, 109, 121, 159, 160
 Մկրտուժ Քարաաշով—159
 Մոզնի—126
 Մոսկովա—115
 Մուշ—127
 Նահապետ Արշակունյան—127
 Նասվետով (Նեսվետան)—127
 Ներսես Աշտարակցի—108, 115, 122, 128, [հաճախ]:
 Ներսիսյան Ուսումնարան—135
 Նիկողայոս Կաթուղիկոս—123
 Նիկողայոս Տ. Մարուզյան—123, 124
 Շահան Զրպետյան—122
 Շահադա—128
 Շամախի—126
 Շիրվան—125
 Պարիզ (Փարիզ)—115
 Պոլիս (Կ. Պոլիս)—127, 128
 Ուսումնակի—128
 Պարսկաստան—125, 127
 Պետրոս Քալանթար—127
 Ջաֆար Խան—174
 Թուս մեծեր—170
 Սալթան—148
 Սաղիան—124—126
 Սարգիսովներ—160
 Սեթ-Պետրոս—126
 Սիրի—160
 Սիմոն Բրնունի—123—129
 Սիլուատար—128
 Սուլթան օսմանյան—124, 136
 Սուրբ Քայանեի վանք—129
 Սուրբ Գևորգի Եկեղեցի—140
 Սոֆիա—131—135
 Սպահան—115, 127
 Ստեփան Ախալքալաքեցի—137
 Ստեփան Արղության—114, 122, 137
 Ստեփան Ենոքյան—128
 Ստեփան Կաշակերյան—Արարատյան—107, 111, 112,
 122—124, 166
 Ստեփան Տայինով—113, 114
 Ստեփան Տեղապահյան—128
 Վարշավայի Կնյազ—125

Վրաստան—105, 106, 108, 122, 124, 125, 136
 Տայք—105, 106
 Տարիել Չախարիչ—162
 Փամբակ—127

Փարաբար—133
 Փոքր Բերդի եկեղեցի—140—142
 Օսմանյան երկիր—124, 169*

Բ Ա Ռ Ա Ր Ա Ն

Ազամ (Ատամ)—մարդ
 Աժուժ—արժեք, նշանակութուն
 Աղոն—աղուն, աղացվող հացահատիկ
 Անֆիա—(Լնֆիա)—հատուկ տեսակի քթախոտ, որով
 այն ժամանակ հայտնի է եղել Թիֆլիսը
 Աշղազ—խոհարար, ճաշ պատրաստող
 Արդա—գլխուժ, խնդրագիր (արդ—խնդիրք)
 Աստուց—սրանից
 Ասիդնացի—բանկային չեք. դրամի արժեք ունեցող
 փաստաթուղթ, թղթադրամ
 Արդյունք—շահ, եկամուտ, օգուտ
 Բախալ—նպարավաճառ
 Բաշխայ—ուրիշ, բացի
 Բասորմաշի—բասուրմա պատրաստող, պլստադորժ
 Բեղշատին—կնքեն (Печатать—բան է)
 Բուն[ն]ան սորա—սրանից հետո
 Բոյուք—մեծ
 Բոշ—դատարկ, իզուր
 Բոշբողազ—շատախոտ
 Գանա—խնչ է, կարծում ես, միթե
 Գեշմիշ (գեշընմիշ) ըլլալ—ապրել
 Գլուխ վեր անել—գլխի մազերը սափրել
 Դահա—էլ ավելի, առավել
 Դելիլ—զալալ—առևտրական միջնորդ
 Դյախ—այո
 Դիփ մետի—բոլորը միասին
 Դիփունք—բոլոր
 Ենիշարի—ավազակ, հին Օսմանեան զօրք, որ
 ստեղծվում էր հատկապես բնությամբ մահմե-
 դականացված քրիստոնեա մանուկներին, երբ ար-
 դեն նրանք չափահաս էին դառնում:
 Զառաֆ—սառաֆ—ոսկերիչ
 Զեվզեկ—շատախոտ
 Զրինդ—առույդ
 Էդերայ—զուցե, երանի
 Էլշիլ—զեսպան
 Էֆենտի—պարոն, տեր
 Թանխա տալ—պտույտ տալ
 Թեմեսուք—պարտամուրհակ
 Թեսպեն—թագրեն, տերոզորմայ, համբիշ
 Թերդիբաշի—գերձիկներին մեծ. գլխավոր գերձիկ
 Թուլուղճի—տիճուր պատրաստող կամ շրկիք (որը
 կրում է տիճորով), կամ տիով փողոցներում շուր-
 ցանոց:
 Իջարով—կապալով
 Լախրիլի—զրույց, խոսակցութուն
 Լաքին—բայց, սակայն

Խալիսվել—ազատվել
 Խավրել—ուղարկել, ճամբել
 Խարճ—ծախս
 Խորաթիլ—զրուցել
 Խոշ—խո, խոմ, հո (նաև քաղցր, դուրեկան)
 Կեորա—Գորա—չափ
 Կոճի—ճան, վեդ
 Կոպիտ—կոպիտ—պատճեն
 Կուշեր—կառավան
 Հայդե—դե, դնա, շտապիր, դեհ
 Հեղ—անգամ
 Հիմիսկիվետ—այժմեետ, իսկույն, հենց հիմա
 Զլիլ—հազիլ, վերջապես
 Դուրուշ—դրամի տեսակ, տանկական փող, նախա-
 սովետական շրջանում արժ. 8 կոպ. (դուրուշա-
 նոց—դուրուշի արժեք ունեցող):
 Դանվեշի—կոֆե պատրաստող
 Մազբամ—բայց, սակայն
 Մեմլեքեթ—երկիր
 Մեյթար—ձխապան, դոմապան
 Միլլեթ—ցեղ, ազգ
 Մունջ—լուռ, համբ
 Մուշտակաիլ—բանցքամարտ
 Մսխ, մխս—ծախս
 Մոդ կոնիք—կհավաքեք, կժողովեք
 Նե տեմեք (նե դեմեք)—խնչ ասել է, ինչ է նշանա-
 կում
 Ուրուքմին—հարմար
 Ուփրո—առավել
 Զորբա—ճաշ
 Զեր—դեռ, նաև անգամ
 Զիրու—խնաղու—հակառակությամբ, ի հակադրու-
 թյուն
 Սանդուղ—սնդուկ
 Սեպել—հաշվել
 Սոխախ—նեղ փողոց, նրբանցք
 Սուրկուն—արտաքսումն
 Ստակ (ըստակ, յստակ)—դրամ
 Տեվթեր—զավթար—մատյան
 Բախամ—թվանիշ
 Բախիլ—օղի
 Փակագիր—ժածկագիր
 Փարա—դրամ

* Սույն ցուցակում ցույց չենք տվել դործող
 անձանց և Թիֆլիս, էջմիածին, Ախալցխա վայրերի
 անունները:

Փափուջ — ասնամանի տեսակ

Փեղեվենկ — միջնորդ՝ ստոր գործերի

Փեյզահ — սկիզբ, հայտնվել, սկսվել, ծնվել

Փեշեք — արհեստ

Փեշին — փեշքեշ — նվեր աչքալուսանք

Քամբախտ — բախտագուրկ, վատաբախտ

Քերխանա — Քարբիկա — գործարան

Քերվանսարա — խան, իջևան

Քոծ — կին ծառա, աղախին

Քոշք — ապարանք

Օղա — սենյակ

Օղուլ — տղա, գավակ

Օբմին — մարդ

Ֆերման — հրաման

Ֆերդե — Փարդա — վարագույր

Ֆոնջի — փոնջի — հացագործ

Ա.Ս. ՄՆԱՅԱԿԱՆՅԱՆ

ԱՆՏԻՊ ԷԶԵՐ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊՈՆԶԻԱՅԻՑ

Տպագրության ներկայացվող բանաստեղծությունների այս շարքը քաղված է ՀՍՍՌ Մատենադարանի ձեռագրերից: Դրանք բոլորն էլ տպագրվում են առաջին անգամ:

Այս բանաստեղծությունների ամենամեծ արժանիքը՝ նրանց բովանդակությունն է:

Հակոբ Ակնեցին (XVII դար) նկարագրում է թուրք բռնակալ Սուլթան-Մուրադի հրամանով Կոստանդինուպոլսից արտաքրսված հայերի, հույների և այլ ազգերի ծանր վիճակը: Լինելով արտաքսվողների քարավանում, նա, որպես ակնաստես, ցույց է տալիս հատկապես հայ գաղթականության տառապանքները, զոհերը և տարբեր աշխարհներ ցրվել գալը:

Ջուղահայ անվանի աշուղ Բադեր Օղլի Ղազարը (XVIII դ.) ցույց է տալիս պարսիկ բռնակալ Նադիր Շահի բարբարոսությունները, նրա նշանակած բազմաթիվ, ծանր հարկերը և ժողովրդի սարկական վիճակը: Բադեր Օղլին ևս, Հակոբ Ակնեցու նման, նկարագրում է նաև ուրիշ ազգերի կրած նույն անլուր հալածանքները. ուստի, թվելով Նադիր Շահի դաժանությունները, նա գրում է.

«...Ուզում այ շալ ու մահուդն,
Կտրում այ աշխարհիս ումուդն,
Թուրքին ու Խային ու Զեռլին՝
Ողջին էլ դարբեղա՛ր այ ուզում:

Երկու անհայտ հեղինակներ (հավանաբար XVI—XVII դարերի) և Հակոբ Սսեցին (XVII դար) իրենց բանաստեղծություններին նյութ են դարձնում հայ ժողովրդի ներքին թշնամիներին: Նրանք կամ սար-

կազմի կամ անարգանքի կծու խոսքերով են պախարակում հողևորականների և հարուստների ազահությունը, թալանը և բռնությունները:

Նազարեթը սղբում է հայ իշխանների լկախության պատճառով դժբախտացած «քոյր Շահանի» անտանելի վիճակը:

«Տաղ կարնկին» ժողովրդական ծագում ունեցող և Հովսեփ ու Բարուենակ երգիչների բանաստեղծությունների մեջ դրսևորված է պանդուխտ հայի դառն ու դժվար վիճակը և նրա կարոտը՝ հայրենի երկրի նկատմամբ:

Ոմն Հարություն (XVIII դար) նկարագրում է միջնադարյան դպրոցի սիմվոլ ֆալախայի սարսափները՝ և իր փախուստը՝ վանական դպրոցից:

Կան նաև սիրո ու այլ թեմաներով հորինված երգեր էլ:

Իսկ Աղեքսանդր գրիչն, առաջինը լինելով մեր բանասիրության մեջ, XIX դարի սկզբներին, գրի է առնում ժողովրդական — հարսանեական մի եղակի «Ծառագովք» («Ծաղկոց»-ներից), որի հնությունը կրում է նախաքրիստոնեական դարերի կնիքը:

Այս բանաստեղծությունների հաջորդ կարևոր արժանիքներից կարելի է թվել հեռակայները.

Դրանցից շատերը հորինված են բանաստեղծական մեծ վարպետությունով, ժողովրդական պոեզիայի անմիջական և բարբար ազդեցությունով, միջնադարյան աշխարհիկ լեզվով, երբեմն էլ բարբառներով և ժողովրդի բառ ու բանով:

Դրանից մի քանիսի շնորհիվ մենք ծանոթանում ենք նաև այնպիսի բանաստեղծների հետ, որոնք մինչև օրս հայտնի չեն

եղել (Հակոբ Ակնեցի, Օքսուզ Ավետիք, Բարունակ, Հովսեփ, Հարություն և այլն):

Բանաստեղծություններից մի քանիսի մեջ գտնում ենք բանասիրական կարևոր տեղեկություններ, որոնցով լուսարանվում են իրենց հեղինակների կենսագրության հետ կապված որոշ խնդիրներ (տես ծանոթությունների մեջ):

* * *

Տպագրվող շարքի ուսումնասիրությունը դյուրացնելու նպատակով՝ բնագրերին կըցում ենք համառոտ ծանոթություններ, իսկ յուրաքանչյուր բանաստեղծության տակ (կամ ծանոթության մեջ) նշում ենք այն ձեռագրի համարը, թերթը և զրչության տարեթիվը, որտեղից քաղված է տվյալ բանաստեղծությունը:

ՅԱՂԱԳՍ ՄՈՒՐԿՈՒՆԻՆ, ՈՐ ՅԱՒՈՒՐՍ ՍՈՒԼՏԱՆ ՄՈՒՐԱՏԻ ԵՂԵԻ

Յայտնեմ ձեզ իրս ժամանակի,
 Որ կատարէր մերում ամի.
 Սուլտան Մուրադն, յազգէն տաճկի,
 Սուրկուն արար յԼստամպոլի:
 Արձակեցաւ պատերազմի՝
 Չղէմս իւր եղեալ յարեկի,
 Ընդ հրապաշտ արքայն Պարսկի,
 Որ շահ նոցա Սեֆի ձայնի:
 Կեսարիայ երբ հասանի,
 Որ Կապադովկիայ անուանի,
 Կողմանս նորա հայեալ լինի,
 Գիւղս տալ ի յաւերի:
 «Ո՛ւր են, հարցեալ, մարդիք սորի,
 Որ շինութեամբ չէ այս տեղի».
 Նորա ետուն պատասխանի.
 «Կնացեալ, ասեն, յԼստամպոլի»:
 Բանս գրեաց ի հրովարտակի
 Առ պահապանն Բուզանդի,
 Չի որք եկեալ յԱնատոլու՝
 Փութով ի տեղիսն առաքեսցի:
 Ի սուրհանդակ զհրովարտակն ետուն
 Եւ յԼստամպոլ փութացուցին,
 Առ պահապանն քաղաքին,
 Վաղ-վաղ կատարել զբանս զրին:
 Էր խայմախամ Պայրամ փաշան,
 Որ ունէր հուքմ եւ հրաման,
 Չի վեղիրն ի մարտ էր ընդ ինքեան,
 Սայ էր կացեալ նորա փոխան:
 Հազար ութսուն եւ չորս թիւ[ն] էր,
 Մայիս ամսոյ տասն եւ ինն էր,
 Օրն չորէքշաբթի անուանէր,
 Որ հրովարտակն նա հասանէր:
 Յորժամ որ նա զգիրն երաց,
 Ետես զպատճենն, որ կայր զբաժ,

Ասաց՝ որպէս իրք հրամայեաց,
 Մինչ ընդ թշնամիսն մարտ չէ մտած:
 Լինէր նմա զգիրմի ունել,
 Պարտել զթշնամիսն եւ յաղթել
 Եւ զալ յաթոռ իւրում նստել,
 Ապա թէ զայս բանս կատարել:
 Իսկ թագաւորն էր սաստիկ գրել,
 Չքանըն չկարաց այլայլել,
 Շուտով զհրամանն ետ կատարել,
 Չերեք ազգն քաղքէն հանել:
 Հրաման արար մուհետիկի,
 Ազաղակել մէջ քաղաքի,
 Մինչև քսան օր սր լինի,
 Գառասնամից եկեալ ոչ սք զացի:
 Գուժն ի բերան մուհետիկին,
 Ըստ կիտակուլ մարգարէին.
 Նա քարոզէր զբան արարչին,
 Սա՛ զհրամանս իւր արքային:
 Արեթացիքն, որ Հայք ասին,
 Եւ Սեմայ ազգին, որ Յոյնք լսին,
 Եւ Տաճիկք՝ զարմը Հազարին,
 Որք յարեկից եկեալ էին,—
 Յորժամ լուան ըզբօթն զայն,
 Միջարեկան ամենեքեան,
 Շուկայքն ամէն խափանեցան,
 Կրպակից զբունք փակեցան:
 Ելեալ յերկիրսն ցրուեցան
 Եւ ի գաւառս պանդխտացան,
 Որպէս երգէ մարգարէն այն,
 Դաւիթն՝ ընտրեալ աստուածաբան:
 Չի բաժանեցան եզրաբք-քըւերէ,
 Որոշեցան դուստրըք—մօրէ,
 Չատս կացին արք ի յարակցէ,
 Եւ բարեկամք՝ բարեկամէ:

Դստերք առ հարս իւրեանց լային,
 Թսուունք առ հանիկան ողբային.
 ՇՄեք զինչ առնեմք յօտար երկրին,
 Որ զմեզ խարխալ երկիր տանին:
 Զի մեք սնաք մէջ քաղաքի,
 Ոչ տեսաք զերես արևի,
 Որպէս ասրիմք զիւզամիջի,
 Որ և չգիտեմք զգործ երկրագործի:²
 Ծնողք յորժամ դայս լսէին,
 Սիրաքն առաւել ճմլէին,
 Որպէս քերչօք քերեալ մարմին,
 Քացախ արկցեն վերայ վիրին:
 Զի էր կսկիծըն նոցա մին,—
 Որ բնակութեանց արտաքսէին,
 Յորժամ և զնյս տեսանէին՝
 Եւս քան զես մորմօքէին:
 Այլ և փեսայացուք բազումք կային,
 Որ հարսնացուքն յայլուտա էին,
 Սակս չգատելու միմիանց զնոսին,
 Զհարսանիսն աստ առնէին:
 Այսօր նոցա պսակ զնէին,
 Վաղիւ ճանապարհ ձգէին.
 Փոխան յուրախութեան տեղին՝
 Սգով ըզսիրտ նոցա լնուին:
 Հարսունքն՝ զքօղս պատանէին,
 Փեսայք՝ զթագս յերկրի հարին,
 Աղիողորմ կական բարձին,
 Զի ի սիրելեաց բաժան կացին:
 Եւ տնարգել կանայք զհերս փեաին,
 Արիւնախառն արտասուեցին,
 Հող զգլխով արկանէին,
 Զի զյուր երթալն ոչ գիտէին:
 Յըզի կանայք վայրս տային,
 Սաքնդիայք զնոյն երկրորդէին,
 Ոմանք զմանուկս ձգէին,
 Ըստ հրամանի տեսան բանին:
 Զի ոմն երթայր Նիկսմիդայ,
 Ոմն զնայր Բութանիայ,
 Ոմն ճեպէր Կեսարիայ,
 Այլք փութային Դաղատիայ:
 Յեւդոկիայ և Սերաստիայ,
 Որ և միմիանց են մօտակայ,
 Ի Տիւրիկէ քաղաք որ կայ,
 Յերապօլիս և ի գիւղս նորա:
 Դարանաղեաց և յԵրզնկան,
 Թէոդուպօլիս ևս զնան,
 Այլք՝ մեծ քաղաքն Բերիայն,
 Տիգրանակերտ՝ և Եգեսիայն:

Գիւղք և քաղաք, որ հեա նոցին,
 Լցան նոքա ամենեքին,
 Այլ ճանապարհի թէ զլինչ կրեցին՝
 Է՛ գիտելի սահղծողին:
 Շատք ցամաքով քնթանային,
 Եւ շատք՝ նաւով Պոնտոս գնացին.
 Որք ոչ տեսեալ զափըն ծովին՝
 Վարանէին վերայ նորին:
 Այնկոծմամբ և տատանմամբ
 Գնացեալ Պոնտոս հասանէին,
 Զնաւահանդիսան անդ առնէին,
 Անտի յերկիրսն ցրուէին:
 Իսկ ո՞ պատմէ զաղէտ սոցին՝
 Ըզմովու և ըզցամաքին,
 Բայց թէ մաքուրն Երեմիայ,
 Որ ողբ երգէր յԻսրայէլին:
 Յորոց միջոյ փրկեաց զիս տէր,
 Որ քաղղէացոց նման էր.
 Լեզու չբուէ զաղետս պատմել,
 Զի տեսողաց սիրան ճմլէր:
 Զի ժամանակն էր Յունիսին,
 Որ տօթոյն կապարք հալէին.
 Հովանոցի կալ չկարէին,
 Զանարգելս ի տանց արտաքսէին:
 Ի մեր մեղաց ելեալ բանս այս,
 Զոր և խօսեցաւ Եսայեաս.—
 Որք փախիցեն ձերպս վիմաց,
 Անկցին դարձեալ ի խորս ասաց:
 Ծերպ վիմաց էր մեզ Ըստամպուլ,
 Մեք բնակեաք արձակ և սաւլ,
 Զպահելով դաեառնն բան՝
 Ընկեց ի խորխորատ՝ և ի կաւլ:
 Զսակաւ բանիկս ի յոտ հանի
 Անիմաստ զպիրս Ակընցի,
 Զանուես յիշման չեմ արժանի,
 Այլ յառաջագրէն ծանխցի...³

Ձեռ. № 1113, թերթ՝ 209բ—211ա.
 Ժամանակ՝ 1648—1662 թվ.

³ Սկզբի տնկըը հորինված են ակրոստիխով.
 «Յակարի է»:

Մանրություն.—Հակոբ Ակնեցին մեկն է վերել-
վում նկարագրված աղետից փրկվածներից: № 1113
ձեռագիրը, որում կա վերելի ողբը, Հ. Ակնեցու ինք-
նագիրն է: Այդտեղ հիմնականում ամփոփված են
մեկնություններ, որոնցից բացի՝ կան նույն Հ. Ակ-
նեցու մի քանի այլ գրությունները և հիշատակա-
գրությունները: Այսպես օրինակ.

ա) թ. 113ա «Պատմութիւն յաղագս առնելոյն
տաճկաց զսուրբ Նիկողայոս եկեղեցին ի ձեռաց
հայոց...» (1627 թիվ):

բ) թ. 116բ «Պատմութիւն նոր վկային Քրիս-
տոսի և սրբոյն Գարբիէլի» և այլն:

Իրանք նույն թեմային են վերաբերում, ինչին
նվիրված է ողբը, սակայն այստեղ հայերի կրած
այլ տառապանքներն են նկարագրված: Բոլոր դեպ-
քերին ականատես հեղինակը տվել է կոնկրետ դեպ-
քերի նկարագրություններ:

Ինքը Հակոբ Ակնեցին ապրել է ժե դարում:
Ձեռագրի 293բ թերթում կան որոշ տվյալներ իր
մասին, բայց դրանք ջնջված են, ուր, ինչպես
երևում է, նշված են եղել իր ծնողները, կիներ, և
ուրիշ հարազատները. կարգացվում են Հովհաննես
և Մարտիրոս անունները: Այդ հիշատակարանի
ամենից պարզ կարգացվող տողերն են.

«Եղև ստացումն սորա ՌՂԷ ամի, յօրում յաւուրս
մեռաւ Սուլտան Իպրահիմն և մատաւ Սուլտան Մու-
համատն քազաւօր յԼատամպալ:»

Հ. Ակնեցու ընդօրինակած ձեռագրից է նաև
№ 188 ձեռագիրը, որը շնայած իր բովանդակու-
թյամբ առանձին ուշագրավ արժանիքներ չունի,
բայց կարևոր է նրանով, որ նկարագրված է
դրչի կողմից: Այսպիսով կարող ենք տեսնել, որ Հա-
կոբ Ակնեցին ոչ միայն բանաստեղծ է, ժամանակա-
գիր, գրիչ, այլև նկարիչ: № 118 ձեռագիրը նա ընդ-
օրինակել և դարգազրել է 1643 թվին Կ. Պոլսում:
Այս ձեռագիրն ուշագրավ է նաև յուր հիշատակա-

րանով և հիշատակագրություններով (100ա, 449բ,
471բ, 515բ):

Հակոբ Ակնեցու մասին կարևոր տեղեկութուն-
ներ կան Տաշյանի կազմած ձեռագրաց ցուցակի
496—97 էջերում: Այստեղ նկարագրվող № 180 ձե-
ռագրի վրա 1647 թվին աշխատել է Հ. Ակնեցին՝
որպես վերանորոգող, կազմող, ծաղկող, թողնելով
այսպիսի տողեր.

«... Յիւեցեք զվերջի ստացող սորա և նորոգող զվե-
րայստացեալ զԱկեցի Յակոբ, և զբարեւեր հայրն՝
զմահեսախ Վահեստ և զմայրն՝ զմահեսախ Շազատան,
և զգաւակսն իւր՝ զհամգուցեալսն առ ստուած՝ զՅո-
վաննէան, զՄկրտիչն, զՄտան և զկեղանիսն՝ զՅո-
վաննէան, զՄարբան և զկաղակիցն զԳոհարն և զամե-
նայն արեան մեծաւարսն:»

Այս հիշատակարանից տեղեկութուններ ենք
ստանում նրա հարազատների մասին: Բացի դրա-
նից, այդ հիշատակարանի միջոցով կարողանում
ենք մոտավոր գաղափար կազմել նաև հեղինակի
ծննդյան տարեթվի մասին: Եթե 1647 թվին նա
այդպիսի ընտանիք ուներ, ապա հավանաբար նա
պիտի ծնված լիներ 1600-ական թվերին:

Վերևում նշված «Պատմութիւն Յօր վկայիմ...
Գարբիէլի» վարքարանությունը վերաբերում է 1662
թվի սեպտ. 17-ին: Նահատակը Գարբիէլ Ղալաթա-
ցին է, որին թուրքերը կախել են Կ. Պոլսում:
Հակոբն ականատես է եղել այդ դեպքին (այդ վկա-
յարանությունը տպված է «Հայոց նոր վկաներ»-ի
484—87 էջերում): Երևում է որ հեղինակը 1635
թվի «սուրկուն»-ից հետո վերադարձել է Կ. Պոլսու:

Այս բանաստեղծության մեջ նկարագրված է հայ
ժողովրդի միջնադարյան արյունոտ պատմության
էջերից մեկը՝ որը տեղի է ունեցել 1635—1636
թվերին, թուրք-պարսկական պատերազմների պատ-
ճառով: (Որոշ մանրամասնություններ տես Չամչյան
«Պատմություն հայոց» Գ. 617—618: Ավելի մանրա-
մասն՝ Գար. Այվազովսքի—«Պատմություն Սուլանյան
պետության» 1—88):

ՂԱԶԱՐ ԲԱՂԵՐ ՕՂԼԻ

Ի ՎԵՐԱՅ ՆԱԴՐԻՆ՝ ՎԱՍՆ ՏԱՌԱՊԵԱԼ ԱԶԳԻՆ ՀԱՅՈՑ

Աստուանձ, դու մեզ մին ճար արայ,
Շահ՝ թամամ աշխարհ այ ուզում,
Աշխարհ քանդում՝ վարայ-վարայ,
Ողջ հազար-հազար այ ուզում:
Հազարով այ ուր մաթլապն,
Քաշում այ աստղին հասապն,
Յիրուր տալման չար քթարն,
Միջիցն գոփամր այ ուզում:
Ուզի գովտարն յիմանայ,
Սափարն դար Հոսմաստանայ,
Չկուշտացաւ Հնդստանայ,
Նոր լալ ու գոհմր այ ուզում:

Հալ ու գոհար ու մարգարէն,
Կապում այ բարխանայ բարէն,
Մալն բշխէց կրեք տարէն,
Տասնէն չափ թօմմր այ ուզում:
Թօմար-թօմար առում բարաթ,
Քանդում խօշնչին ըռահաթ,
Դէմն էլ առում այ մուստարաթ,
Դէմն էլ խունավմր այ ուզում:
Թունավարին փարքանդ առում,
Մարդի դարդի չի յիմանում,
Յամէն տեղէ զուլ այ տանում,
Մին-մին էլ նօքմր այ ուզում:

Ղուլի նօքարի չունի ֆրսաթ,
 էլ ոչ հալ կայ, էլ ոչ դուաթ,
 Ոչ պղինձ եթող, ոչ արկաթ,
 Բոլորում այ, ամէնն [այ] ուղում:
 Բոլորում այ, քաշում ուրն,
 Բընադամ դրայ շնուրն,
 Մէջ այ մաման, տալման թուրն,
 Բէզրաս խօշ քնար այ ուղում:

Ուղում այ շալ ու մանուղն,
 Կտրում այ աշխարհիս ումուղն,¹
 Թուրքին ու թային ու Ձնուղն՝
 Ողջին էլ դարբէղար այ ուղում:

Ձեռ. № 5954, թերթ՝ 83ա-բ,
 ծամանակ՝ XVIII դ.

ՂԱՋԱՐ ԲԱՂԵՐ ՕՂԼԻ

* * *

Ասիմ.—Նազու դիլբար, չնն բէզամադ ես.
 Ասու.¹—Վեր առ, ամիր, սնգ արայ, սիրուն.
 Ասիմ.—Ուռուսխաթ տուր, որ քեզ հետ
 խոսեմ.
 Ասու.—Ասայ, լսեմ, հնգ արայ, սիրուն:
 Ասիմ.—Ինձ երեւ է կրակա, բոցըտ.
 Ասու.—Մայլամ կուտամ՝ լաւանայ խոցըդ.
 Ասիմ.—Ուռուսխաթ տուր, որ մանեմ
 ծոցըտ.
 Ասու.—Մին դամ ինթիմանս արայ, սիրուն:
 Ասիմ.—Քոյ սերտ ինձ կու ըսպանի.
 Ասու.—Ըսպանիլ չէ, խելքդ կու տանի.
 Ասիմ.—Քեզ շինել տամ սսկի մատանի.
 Ասու.—Բաս աղըն՝ արմազ արայ, սիրուն:²

Ասիմ.—Ուշս կորած, խելքս ցրված է.
 Ասու.—Երնակ էնդուր քեզ[ի] տված է.
 Ասիմ.²—Չնն ծամերտ մճըճորած է.
 Ասու.—Վեր առ, սանդրիր, մնգ արայ,
 սիրուն:
 Ասիմ.—Աչկերտ՝ ծով, պարզնիտ՝ նով է.
 Ասու.—Քեզնից դեյրու շատ մարթ կու
 դովէ.
 Ասիմ.—Ասայ, տեսնեմ՝ քոյ եարն սվ է.
 Ասու.—Բազր Օղլի³ Ղազարն այ, սիրուն:

Ձեռ. № 3263, թերթ՝ 113ա,
 ծամանակ՝ 1728—1751 թվ.

ՂԱՋԱՐ ԲԱՂԵՐ ՕՂԼԻ

* * *

Մարդիս ավալ բազարն ասեմ
 Իւր կողակից եարին վերայ,
 Ոչ թէ մինըն, հազարն ասեմ՝
 Եամամի աշխարհիս վերայ:
 Առաջի բազարն մանմուդ այ,
 Մարդի սրտի սուն այ, դութ այ,
 Ալմազ այ, եաղութ, դմրութ այ,
 Գնոչ այ՝ գո՛վարի վերայ:
 Յետինն բեադայաթ այ,
 Գացախ այ, դոր ասեմ մնթ այ,
 Մսուջան չի, քարբար չի, սնթ այ՝
 Պղնձէ քամարի վերայ:

Առաջինն թարքայ եայ, ջուշ այ,
 Սասած նուրար, փիշոսս նուշ այ,
 Հոտըն առավիլ անուշ այ՝
 Ըսեհան—սուսանրարի վերայ:
 Յետինն այ իվիլի դիքայ,
 Ղուի դօշակ չի, թաղիք այ,
 Անաէր, թումոշկաճ ծաղիք այ՝
 Ընկաճ այ ճանապարհի վերայ:
 Առաջինն մեխակ այ, ջավդ այ,
 Փաղարօլ մարմարէ հավդ այ,
 Յինքն՝ չիման, դովըն՝ սավդ այ,
 Սառն աղբուր այ՝ սարի վերայ:

¹ Ասու բառը այստեղ և երբեմն ստորև գրված է «ասալ» ձևով, միօրինակության համար գրում ենք «ասու»:

² Ասու.—Բաս աղըն արմազ դուն արայ, սիրուն.

¹ Ձեռագրում՝ ումխան
² Ձեռագրում՝ Ասու
³ Ձեռագրում՝ Ողլի

Յեախնն ինչ մարդ որ կառու,
 Յախերըն կընկանի դարու,
 Յէնց գիտես մին պղտոր առու՝
 Խարարայ դուզարի վերայ:
 Առաջինն բարատու ծառ այ,
 Գարնան ծընած թաղայ դառ այ,
 Կինչ սնուլ աստղն պայծառ այ՝
 Շամս ու Ղամարի վերայ:
 Յեախնն է գէր բիվայ դանայ,
 Բաս Սաղահէլի նման այ,
 Սթարէն քօռ ու խափան այ,
 Մութն այ՝ խափարի վերայ:
 Առաջինն ուրախութիւն այ,
 Ջուխան՝ մին միս, մին արուն այ,
 Մէլ այ, մարդի՝ սրտի սուն այ,
 Բար ունի դարարի վերայ:
 Յեախնըն արժան չի ծոցի,
 Նման այ չափուստ սղոցի,
 Մարդի սիրտ էնպէս կըխոցի—

Գոր նշտարն՝ տամարի վերայ:
 Առաջինն մարգարիթ այ, դան այ,
 Մարդ պիտի՝ դադըն յիմանայ,
 Ախրաթ այ, դին այ, իման այ,
 Ջան այ՝ ըխախարի վերայ:
 Յեախնն օվ որ ընթղար այ,
 Յալրաթ ուր ջանէն բէղար այ՝
 Մէնաթ այ, ամալ այ, դար այ,
 Ֆիքր, դուս այ՝ դարի վերայ:
 Առաջինն նոր հէշիս, նոր հաւառ այ,
 Բլօր շիշայ, շինի աս այ,
 Ափսոս, մաթլապիս չխասայ,
 Մուշտաղ ամ դիտարի՝ վերայ:
 Բաղէր Օղլիս դարտէրս բացի,
 Էստով երկու դուս գնացի,
 Առաջինն ու յեախնըն ացի,
 Ուրէնց քարդ է քարի² վերայ:

Ձեռ. № 5954, թերթ՝ 40ա-բ, ժամ. XVIII դ.

Ծանոթություն.— Ջուզահայ ակննավոր երգիչ Բաղեր Օղլի Ղազարն ապրել և ստեղծագործել է 18-րդ դարում: Հորինել է պատմական, կենցաղային, սիրո և այլ թեմաներով բազմաթիվ երգեր: Նրա կյանքի և գործունեության մանրամասնությունները դեռ պարզված չեն:

Մեր Մատենադարանում պահպանվում են Բաղեր Օղլու հետևյալ բանաստեղծությունները.

- ա) «Ասուած, դու մեզ միմ հաբ արայ...»
- բ) «Ասիմ.—Նազու գիլար, չո՞ւն բղամաղ ես...»
- գ) «Մարդիս ավալ քազարն ասեմ...»
- դ) «Ասուածայ սիբելի յուսով հաւասով...»
- ե) «Հայր և որդի, եզգի սուրբն ումբր եղավ...»

Առաջինն ինչպես նրա, նույնպես և մեր միջնադարյան պոեզիայի, ամենաարժեքավոր գործերից մեկն է: Այստեղ երգիչը բողոքում է Նաղիր Շահի բարբարոսությունների դեմ, ցույց տալով ինչպես հայ նույնպես և հրյա ու ազրբեջանցի ժողովուրդները կրած անտանելի տանջանքները:

Չնայած այս բանաստեղծության մասին, հատվածների մեջբերումով, մեկ անգամ խոսվել է, բայց և այնպես բանաստեղծությունը մինչև օրս մնացել է մեր գրականագետների ուշադրությունից դուրս:

Նրկորդ երգն ընդօրինակված է հավանաբար 1751 թվին, կամ դրանից մի քանի տարի առաջ (ոչ վաղ 1728-ից)՝ Հովնաթան և Հակոբ Նաղաշները տաղարանի վերջում, անդրել մնացած մի էջի վրա: Դա սիրո զեղեկիկ երգ է, որից առաջին անգամ

տեղեկանում ենք Բաղեր Օղլու (Բաղերի սրտ) անվան հետ.

«Ասիմ.—ասայ, տեսնեմ՝ բոյ կարն սի է.

Ասու.— Բաղր Օղլի Ղազարն այ, սիրուն»:

Նրկորդ բանաստեղծությունը հորինված է կենցաղային թեմայով և ունի նաև որոշ կենսագրական տեղեկություններ: Պարզվում է, որ Բաղեր Օղլին ամուսնացել է երկու անգամ: Այս բանաստեղծության մեջ նա դիպուկ պատկերներով և համեմատություններով գովում է իր առաջին կնոջը և գործվում երկրորդին:

Չաբորդ բանաստեղծությունը հորինված է յուր ժամանակի վարդապետ Աստվածատուր Ֆահրապապուցու (Աղաթի մականվամբ) մահվան առթիվ ունի ուշադրով խորագիրը, «Ի վերա Աղաթի Աստվածատուր վարդապետին ասացեալ ումեմնեկ անուսուսնե ի գրոց, ուսմիկ, զեղջուկ յառնէ»:

Կարելի է ասել, որ այս բանաստեղծությունը հորինված է 1745—1750 թվերին: Դրանից մի քանի

1 Աստվածատուր Ֆահրապապուցին մեռել է 1745 թվի հունվարի 17-ին: Սակայն բանաստեղծությունը հենց այդ թվին չի հորինված, այլ հետո, որովհետև երգիչը խոսելով նրա հաջորդի մասին ասում է.

«Ինչպես ասացիր՝ Պօղոս վարդապետն անէ».

Իսկ վերջինս նշանակվել է Ա. Ֆահրապապուցու փոխարեն միայն 1748 թվին (Մանրամասնությունները տես «Ազգագրատուն» 2956, 2981 և այլն): Ասով. Ֆահրապապուցին հայտնի էր որպես ուսուցիչ, հրատարակիչ: Նրա աշակերտներից մեկն է եղել նաև բանաստեղծ Բաղդասար Գալիբը.

«Ըստպահանայ մինչև Ստամբուլ մոնթ ունես...»

Գրում է Բաղեր Օղլին՝ նրա մասին:

1 Ձեռագրում՝ գիտարիտ:
 2 Ձեռագրում՝ քարիկ:

նի ասարի առաջ էլ հորինված է նազիր Շահի դեմ
զբված բանաստեղծութիւնը:

Հիմնգետը բանաստեղծութիւնը հորինված է կրո-
նաբարոյական բովանդակութեամբ, բառականին քն-
դարձակ է: Այստեղ հեղինակի անունը հիշատակ-
վում է այսպես.

«էն օրն դու Ուսնայու կալն դաս՝
Բազեր Ազազին ողորմաս».

Այս փաստի շնորհիվ առավել անկասկած է դառ-
նում Բազեր Օղլու անվան Ղազար՝ լինելը:

Չերոնիշյալ բոլոր բանաստեղծութիւններն էլ
(բացի երկրորդից) գտնվում են նույն ձեռագրում
(5954), որը զբված է ԺԸ դարում և իրենից ներկա-
յացնում է տարբեր նյութերի մի խառնարկա ժո-
ղովածու: Դա պատկանել է հայանարար ոմն ջու-
ղայիցի վաճառականի, որը կապեր է ունեցել Պե-
տերբուրգի, Մոսկվայի, Աստրախանի և այլ քաղաք-
ների հետ: Այդ անձանթ վաճառականը զբի է ասել,
այդ ձեռագրի մեջ, նաև ուսական ժող. առածներ,
երգեր և այլն:

ԱՆՀԱՅՑ ՀԵՂԻՆԱԿ

Անձինք ասեմ հազներգական,
Ստորագրաստ առնէ զանազան.
Բարեաց՝ լուեալ՝ ուղ[ղ]են զինքեան,
Ծուլլքն՝ տեսեալ՝ հայհոյանք տան:
Բազմաց զգլուխն մեծացուցեալ,
Ի դատաւոր համեմատեալ,
Երթեալ կանգնին մօտ գրակալ,
Չկարեն կարգալ զՅայնժամ թողեալ:
Գլուխ սմանց է բազմամագ,
Չերդ զքառամեայ չօպիի նսխագ,
Ի պաշտամունս երթայ խիստ վագ,
Ոչ շարական գիտէ՝ ոչ խաղ:
Դաս մի հիւսեն զմագն պէս-պէս,
Թէ վարսաւոր եմ քան զսրովբէս,
Չփորն ընու ճաշ և խրէզ,
Չգիտէ կարգալ զԱսէր այսպէս:
Եւ ոմն արկեալ չուխայ զիւրե,
Չձեռն և զթեն արկեր ներքե,
Չգիրքն զամէն կասէ «և», «և».
Երկու երեսն լինի սև:
Չանգակաձև շարեալ կոճակ,
Ի յուսմանէ փորն է դատարկ.
Յորժամ մըանուն ի պատարագ,
Յայնժամ զսչէ քան զյաւանակ:
է ոմն ազեր մօտ և մաւր,
Ի ժամատեղն ասէ. «գլուխս կու ցաւի»,
Պուտուկ մի ճաշ փորոյն չքաւի,
Կուտով առնէ զպաշտման դաւի:
Ըմպեն սմանք պէս-պէս զգինին,
Ի ժամատեղն կու քընին.
Յականջ չառնուն զպատասխանին,
Նոցա բաժին հուր գեհնին:

Թողեալ են զկարգ արեղութեան,
Շալկեն խաշիկ մի և կանդան,
Չերեսն արեր են քան զյեսան
Եւ զիւրեանց կարգն հայհոյի տան:
Ժողովս մեծ հազնին մօտ սուֆ,
Չփորն շինեն համիսեայ դուֆ,
Գրոց կարգալն է քան զկոր բուֆ,
Չկարէ բաժնել զՈվսէ զՈւսուֆ:
Իսկ ոմն ունի կարմիր դաստմալ,
Իրրե զշերէվի է իւր գրգալ,
Յորժամ սկսնու «Յամենակալ»,
Ոտքն քան զուռ առնու զողալ:
Լօզկի սընքի սմանց կարմիր,
Բընաւ չասէ զՄի նախանձիր».
Չփորն ընու կաթնով սամիր,
Չկարէ կաղալ զՄի երկընշիր:
Խանջարաձև դանակ երկայն,
Ենգիշարոյ կերպի նըման,
Կախեն վերայ աջոյ ճրտանն,
Չսր յԱւովթա սահմանեցան:
Ծոփս ձրգես կամ ի զընդան,
Վիզն կապես իշու երկան,
Չարնես հազար բիր նըմայ դան,
Չկարէ ասել զՆեղութեան:
Կարմրագոյն հազնէ կօշիկ,
Չմորուն սանդրէ, լինի քօշիկ,
Չփորն ընու սպիտակ լօշիկ,
Ի գիրք կարգալն է կոր բուշիկ:
Հագեր սպիտակ շապիք բեհեզ,
Ունի բազում սչխար և եզ,
Բարուքն հպարտ և ոչ է հեզ,
Չգիտէ ասել զՕրննեմք զքեզ:

1 «Ազազ»-ը «Ղազար» անվան տեղական դարձա-
ծական ձևն է:

1 Բազեր Օղլու մի երգն էլ տես Գ. Թարգիերդյան
«Հայ աշուղներ» 11:

Չեռաց մասնիկն է ձոյլ արծաթ,
 Ինքն չարժէ կողով մի յարդ,
 Եւ թէ ասես. «այս սր շարաթ»,
 Գոյնն լինի քան զսև երկաթ:
 Դամբար մտաց ոմանց շիջեալ,
 Զմակացութիւն դրոց թողեալ,
 Արուեստ մարմնոյ են ըստացեալ,
 Յարքայութեան երկնից զրկեալ:
 Ճիւղադարար եղեալ ոմանք,
 Բնակին ի դեղ, թողեալ զվանք,
 Զկարգիկն իւրեանց տան բամբասանք,
 Երթան նոքա ի չար տանջանք:
 Մըսին հագնին տես և դեղին,
 Շրջին հրպարա ի մէջ գեղին,
 Զձեռն անցուցեն վերայ բեղին,
 Յիշունց շահին իւր օրհնողին:
 Յուսըն պաճուճ մօռ ծիրանին,
 Զգիտէ ասել նա զ«Երանի»-ն,
 Զձեռն դնէ դէմ բերանին,
 Զթիկունքն տա սեան գերանին:
 Նաև թողեալ ոմն զիւր մայր,
 Քոյր և մայրզիր բռնէ օտար,
 Սուրբ կանոնադիրքըն կոչէ վատթար,
 Եւ անիծէ զնա չարաչար:
 Շատանց թողեալ զիւր հալալ կին,
 Երթեալ պղծէ զայլ անկողին,
 Այնք կայծականց վերայ նիրհին,
 Անքուն որդանցըն կեր լինին:
 Ոմն ստացեալ է երիվար
 Եւ կու պաշտէ զնա անդադար,
 Նըստի վերայ զսուղաբար.
 Նոքա տեղին է չար խաւար:
 Զասնն եթէ աէրըն տերանց,
 Այն սր նըստերն յաթոս փառաց,
 Ի յաւանակ եղև նըստած,
 Նոյնպես լինել մեզ քարողեաց:
 Պաշտեն սմանք ըզյսրովայն,
 Շինեն դմարմինս բուժող սրդան.
 Նոքա զընան ի հուր դեհեան,
 Ըստ օրինակի չար մեծատան:

Զընար առեալ են և տամբուր,
 Ստացեալ պէս-պէս սլեն և սուր,
 Նոցա երեսն լինի մուր,
 Երթեալ տանջին ի յանշէջ հուր:
 Ռամկացն ես տաց զերեսս իմ կոխ,
 Նոցա լինիմ միշտ զոհացող,
 Յորժամ ժողով լինի 'ւ ամբսխ,
 Նոքա լինին մեղ խրատող:
 Սպիտակ մորուս ու քան զկոճ
 Դես կու խօսին անվայելուչ,
 Յար-յանապաղ ցանկան կընոջ,
 Երթեալ շնան քան զկեռպոչ:
 Վարդապետաց հոյլքըն կընատ,
 Միրեն զգինին 'ւ ատեն զխրբատ,
 Արծաթատէր են և ժըլատ,
 Բնաւ շկամին տեսնուլ զաղքատ:
 Տիրանք, զղջմամբ դառնամք չարեաց,
 Մինչ ժամանակ դոյ ի ձեռաց,
 Տուայտելով Պօղոս գոչեաց,
 Մի իւ իւր փաստ տայք մեղաց:
 Բամքն որք ունողք են այս չարեաց,
 Էին անդարձ յայն յամառած,
 Թէ անմարմին, թէ մարմնացած,
 Պէս-պէս տանջեաց զնոսս աստուած:
 Յասմամբ զղևան յերկնից ձգեաց,
 Զկայեն եօթնիւք պատուհասեաց,
 Զպոռնիկոն համայն ջրասուղեաց,
 Յաշտարակին զլեզուս խառնեաց:
 Ի իւր ատեցողքն հրով-կիրկեաց—
 Եւ զՓարաւոն չարեօք պատժեաց,
 Սորեկ երկրէն զՔանան խլեաց՝
 Եւ զմօրայէլ ի նմա արնկեաց:
 Փառք աստուծոյ տուք ի բարձանց,
 Զի ի մէնջ հանցէ զսիրտ քարացած,
 Աստ փըրկեացէ ի փորձանաց,
 Անդէն առնէ ժառանգ փառաց:
 Քանզի չասէք մեղ իսկ մոլած,
 Թէ զինչ առնէ զղեստ չար մարդկաց,
 Հոգւով սրբով Միրաք ասաց,
 Թէ զգէստ սրտին կրից յաւելած:

Մանրորոյում. — Սույն բանաստեղծութիւնը կա հետևյալ ձևագրերում (ամենուր՝ անխորհրդի)

1. № 1424, 3ա-3բ. 1620 (տաղը որպես զրչափորձ՝ բայց էլի XVII դարի զրչությամբ. վերջը թերի կա՝ Ա-Մ):

2. № 2292, 264ա-265բ. 1624 (կան միայն Ա-2-րդ աները):

3. № 1, 121ա-122ա. 1632-33 (վերջը թերի չկան ձ-Ք-րդ աները):

4. № 4618, 161ա-161բ և 168 ա, XVII դ. (լրիվ):

5. № 7703, 60ա-63բ, ժէ. (լրիվ):

6. № 5387, 13բ-16ա, XVII դ. (8 տող):

Տպագրության համար հիմնականում օգտագործեցինք №№ 4618 և 7703 ձևագրերը: Այդտեղ աչքի

ընկնող տարբերութիւններ չկային: Եղած փոքրիկ տարբերութիւններից է նկատել առանք ընտիր ընթերցվածքները: Հեղինակն անհայտ է (հավանաբար ԺԶ—ԺԷ դար):

№№ 1424, 2292 և 1 ձեռագրերի մեջ այլ ձև ունեն հետևյալ տները .

«Ըմպեն ոմանք դուարթ զգինին,
Ի ժամտեղն հասեալ քնին,
Ի դարչ հոտոյն տեղն տլին,
Որպէս Բէլլա մողան լինին:
Թժրուկ սիրեն և լաւ շօղուր,
Սպառազին սրլիխ և սուր .

Ձերես հողւոյն առնեն գերդ մուր,
Նորա կերթան է յանշէջ հուր...
Ի յուսմանէ ոմանք են փուշ,
Բայց յերախանս անգանին դուճ .
Թառնէն ըզճաշն և զեղին պուճ,
Քան զիշոյ զլուխ շինեն բրգուճ:»

№№ 2292 և 1-ում մի քիչ այլ ձև ունի նաև հետևյալ տուներ .

«Ձեռաց մատնին ոսկի 'ւ արծաթ,
Ինքն նմանի հովիւ նեկաթ .
Թ՛ առես. «տէրտէր, այս ի՞նչ շարաթ»,
Շառագունի իրրև զերկաթ»:

ԱՆՀԱՅՏ ՀԵՂԻՆԱԿ

Առաջնորդք, դուք խանգարիչք,¹
Որք տեսակաւ կեղծաւորիք,
Դուք իմաստնոց էք դայթակղիչք
Եւ անմտաց էք կողոպտիչք:
Օրինացն էք դուք քակաիչք,
Ժողովրդոց էք մուրրիչք,
Իրաւանց էք դուք թիւրիչք,
Արծաթասէրք և կռապարիշտք:
Աշխարհաց էք աւերիչք,
Հողւոց մարդկան էք խաւարիչք,
Քանասարի նրման դայլից
Եւ թիւնաւորք՝ նրման օձից:
Կերպարանեալ իրրև զգից,
Այնպէս պաշտիք է համայնից .
Դուք բերան տեառըն կու կոչիք,
Յոփ բերանով կատակ խօսիք:
Հողորմութիւնն հարկիւ կուզեն,
Քան զփոխատու կու պահանջեն,
Ըստ իւրեանց կամացն թէ ոչ առնեն,
Աշխարհավար կու հայնոյնն:
Լսողք նոցին կու ձանձրանան
Դի է հաւատոց կու թերանան,
Յորժամ նըստին է դատաստան,
Քինախընդիր լինին մարդկան:
Որպէս ըզմեծ մարմնոյ իշխան,
Սպաննելոյ կու տան հրաման,
Վասն փառացն իւրեանց համայն,
Թող կորընչին սրղիք մարդկան:
Առին ըզվայն տերունական,
Որք սիրեցին զփառքս մարդկան,
Ձի ոչ խորհին զահեղ ատեանն,
Այլ կու ջանան զհաճոյս մարդկան:

Անցին զհրաման տեառն արարչին,
Հողաթափ յոտն, ցուպ է ձեռին,
Եւ ոչ բառնալ պղինձ է դօտին
Եւ կամ երկու հանդերձս ունեն:
Վաճառականք լինին բանին,
Սուրբ մարգարտին այն դիւրազին .
Սուտ պատճառաւ փող հաւաքին
Եւ փափկացեալք՝ նովաւ սըճնին:
Ընդ բազմանալն մամոնային
Յոյժ կուրանան հողուով է նմին,
Այն անիծեալ ժանկահարբիւն
Ձինչ կամենան՝ դայն կու դործին:
Յորժամ յերկրէ յերկիր շրջին,
Չանուեն և զձեն կու փոխին,
Հեթանոսաց անուամբ կոչին
Եւ հաւատոյ կու կորընչին:
Հեծեալ է ձի, նիզակ ձեռին,
Վահանն է յուս, սուր ընդ մէջին,
Այսպէս է կարդ կրօնաւորին
Եւ կամ հրաման տեառն արարչին:
Առնուն գանուն վարդապետին
Եւ ըզպատուէր ձեռնադրօղին,
Բառնալ ըզխաշ տեառն է յուսին,
Որ զչարչարանքն դուշակին:
Մոռանան զան դատաստանին
Եւ զհամար տալն յատենին,
Ի յաչս իւրեանց գերան ունին,
Ըզշիւղ եղբարցն հանել ասին:
Մէջ միամիտ ժողովրդին
Օրինապահ կու երեին
Եւ վարդապետ կերպարանին,
Դերաստիճան անուամբ պարծին:
Շանք բեռն մարդկան զընին,
Ինքեանք մատամբ խակ ոչ մերձին,

¹ Ձեռագրում՝ հանգարիչք:

Օրինադիր քարոզ լինին
 Եւ լսելիք միայն բանին:
 Գողանան զմիտս պարզամբան
 Եւ ամբոխ կայ յիւրեանց սրբան,
 Յանդիմանչաց՝ գործոց նոցին՝
 Թըղթով իւրեանց նըշաւակին:
 Այն խըղճալի ժողովըրդնին
 Յոյժ զարհուրին ի գրոյ նոցին,
 Յուրով մարդիկք միջնորդ լինին,
 Ասունն կաշառս և արձակին:
 Մայրս և եղբայրս և քոյրս բռնին,
 Կեղծիւք խօսին միշտ ընդ նոսին,
 Ուտեն՝ ւ ըմպեն, այլ և զեխին,
 Մինչ յանդիման խայտառակին:
 Նոր վարդապետք եղեն այժմոյս,
 Որք խիտ սիրեն զփառս կենցաղոյս,
 Ոչ են կըրթեալ ի վարս սուրբս,
 Այլ լսի անուամբ են զեռարոյս:
 Զի անհրահանք են վարժեցեալ
 Եւ ոչ ուսմամբ միշտ ճոխացեալ:

Այլ զպատմութիւնքսն քարոզեալ
 Եւ զմիամիտսն զարմացուցեալ:
 Երկու՝ ւ երեք քարոզ ուսեալ,
 Աստուածարան զինքեանս կարծեալ,
 Հպարտ բնութեամբ յոյժ փըքացեալ,
 Գիտեն թէ յօգս են բարձրացեալ:
 Ունին զձև մեծ բարունից
 Այս խոսվարար սուտ արեղից,
 Առաջնորդաց անուն վեհից
 Հեռի է ի նոցունց՝ երկիրս՝ երկնից:
 Զի մեր Հայոց ազգս Արամից
 Ոչ եմք ընտրող նոցին բանից,
 Այլ եմք նըման մեք անասնից,
 Ամօթ կըրեմք ի ճըշմարտիցն:
 Զի չեն թողեալ ըզհայրենին,
 Այլ են սրդիք շինականին,
 Ի մեծութիւն երբ հասանին,
 Ոչ ոք չկարէ խօսել ընդ նոսին:

Զեռ. № 7703, թերթ՝ 73ա—75բ,
 ժամանակ՝ XVII դ.

Ծանոթություն.—Սույն ձեռագրում առանձին բաժին են կազմում այս և նման մի քանի ուրիշ սուր քննադատող բանաստեղծությունները, դրանք են.

- 1) «Անձինք ասեմ հազներգական» (Տես սրանից առաջ տպվածը):
- 2) «Դարձեալ մասունք այլ զանագան» (չենք տպում):
- 3) «Ով եղբարք խոհեմագոյն» (Վասն թութունի, վաղուց տպված է):

4) «Զականջդ բաց, դրանս լսէ» (տես Հակոբ Սսեցի):
 5) «Իրաւամբ ժողովրդոց պարտ է գրել» (չենք տպում):

6) «Առաջնորդք, զուք խանդարիչք» (սույնն է):
 7) «Բանք ի Ֆրիկ գրոցն. Աստուած արդար» (վաղուց տպված) և այլն:

Որոշ առանձնահատկութիւններով 1, 5 և 6-րդ բանաստեղծութիւնները հիշեցնում են իրար, երեքն էլ անոնիմ են և երեի մի հեղինակի գործ:
 Այս բանաստեղծութիւն այլ օրինակ չգիտենք:

ՀԱԿՈՒ ՍՍԵՅԻ

ՎԱՍՆ ՊԱԽԱՐԱԿԵԼՈՅ ՕՐԻՆԱԶԱՆՅԻՅՆ

Զականջըդ բաց, դրանս լսէ
 Եւ ի միտ առ, ի թուղթ գրէ,
 Թէ ինչ եղաւ ի Հայոց մեծէ.
 Այ Հայոց ազգ, հայիֆ սէնի:
 Դաւթա առածն կատարեցաւ,
 Ծըշմարտութիւնն նուազեցաւ,
 Սուտ և կալանն առաջ ընկաւ.
 Այ խաբերայ, հայիֆ սէնի:
 Կիսոց զաշինքն ջրեցան,
 Բազումք ուխտին վերայ չկեցան,
 Այլ ձեռագիրն սուտ եղան.
 Այ սուրբ երգում, հայիֆ սէնի:

Պատրիարքներն իրար անկան,
 Քսան բիւր եղև պարտքն ի լման,
 Վէճն ու կռիվըն մաշեցան.
 Այ սուրբ աթոռ, հայիֆ սէնի:
 Այն անիրաւ նուիրակնուն՝
 Տաճիկի ըրախտով ձի կու հեծնուն,
 Շարժմունքն ամէնն զէտ օսմանցուն.
 Այ սուրբ մեռոն, հայիֆ սէնի:
 Վարդապետքն այլ քարոզող չեն,
 Ժողովրդեան կաշառք խնդրեն,
 Այն սր չտա՝ կու հալածեն.
 Այ դաս ու քարոզ, հայիֆ սէնի:

Առաջնորդներն կանոնք չի բռնեն,
 Կաշառքի համար կանոնք ծրոնեն,
 Ձեռնադրածին հարցում չառնեն.
 Այ սատիճան, հայիֆ սէնի:
 Սեազլուխքն թէ կամիս՝ տես,
 Չոմանց զգործն լաւ՝ թէ չըլսես,
 Ամենեցուն թէ մէկն եմ ես.
 Այ սուրբ վեղար, հայիֆ սէնի:
 Իրիցաներ ոմանք որ կան,
 Լիրբ և անզուք՝ և անբարտաւան,
 Պատարաղեն՝ և կն անարժան.
 Այ սուրբ խորհուրդ, հայիֆ սէնի:
 Երեսփոխանք ամէն թերի,
 Լի են չարաւք, չունին բարի,
 Օրէնքն նոցա ձեռքն գերի.
 Այ սուրբ կանոնք, հայիֆ սէնի:
 Սարկաւազներն կամիս՝ լսէ,
 Շատք՝ իւրեանց գործոց վրայ չէ,

Չեկեղեցին մտացեալ է.
 Այ սուրբ աստիճան, հայիֆ սէնի:
 Ռաիզ՝ և իշխանք ոմանք լաւ չեն,
 Ըզկաշառքըն արմաղան կոչեն,
 Չուողին բոխտան դնեն.
 Այ հարամխօսք՝, հայիֆ սիզի:
 Կէսք ժողովուրդք գայթակղեցան,
 Եւ այլք՝ գաւրէնսըն մոռացան,
 Շատք՝ ըզհաւատքըն ուրացան.
 Սուրբ աւազան, հայիֆ սէնի:
 Աֆիսն կլնուն, թութուն խմեն
 Եւ զաղ ու հացն ապականեն,
 Ոչ կու վախեն, ոչ կամաչեն.
 Ութանմազար, հայիֆ սիզի:
 Չամէնն ասիր, զքեզ էր թողիր,
 Չայլքն ի բաց թող՝ և ի քեզ փակիր,
 Սըսցի Յակոբ, ի քնոյ գարթիր.
 Ե՛ս մեղաւոր, հայիֆ սէնի:

Ծանոթություն.— Սույն բանաստեղծութիւնը գտնվում է № 41 ձեռագրի 156բ—157բ թերթերում (XVII դ.) և № 8482 ձեռագրի 1բ—2ա թերթերում (1664 թ.): Տպագրելիս ի նկատի ունեցանք այդ երկու օրինակի լավագույն ընթերցումները: Պիտի նշել, որ տարբերությունները շատ քիչ էին:

№ 7703 ձեռագրում սույն բանաստեղծության մի այլ վարիանտը վերադրված է ոմն Գրիգորի: Հիմնականում տարբերություններ չկան, սակայն Գրիգորին վերադրվածի մեջ կա մի տուն (նախա-վերջին տուն), որը բացակայում է սույնի մեջ և վերջին տան մեջ հեղինակի անունը այլ է. ահա այդ 2 տները.

Շատ ցեղ ու ցեղ դեղեր առնեն
 Եւ թութունով զայն պատրաստեն,
 Ապա առեալ ի բիմա քարչեն.
 Ով անամօթ, հայիֆ սէնի:

Չամէնն ասիր, զքեզ թողիր,
 Չայլքն ի բաց թող՝ և ի քեզ հայիր,
 Նիրհեալ Գրիգոր, ի քեզ գարձիր,
 Լի ես մեղօք, հայիֆ սէնի:

Հակոբ Սսեցու մի բանաստեղծությունն առաջին անգամ տպագրել է Կ. Կոստանյանը (Գ. պրակ 9—11): «Յուցակ Հայերեն Ձեռագրաց Հայեպի»-ի 25-րդ էջում կարգում ենք. «Տաղ ազնիւ. Յակոբ վարդապետէ ի վերայ Բաղաբիմ Բուզանդիոյ և է տու-նըն «Ղարանձիլ Ներկիզ»-ին, որի սկիզբն է.

Այս խաղ չափաբան Յակոբայ լեզու,
 Տո՛ւ. Ալէք խօսի, քալիս Կոստանդիմէ,
 Տաղ Եայիբական ճորտ խօսիմ է..

Նույն ցուցակի 82 էջում կա «Այ անգիմ գոհար»-ի մի այլ օրինակը, որը դրված է իր կնոջ մահվան կապակցությամբ: Այդ երգի այլ օրինակները կան նաև մեր Մատենադարանում: Բացի դրանից, մեր

Մատենադարանում կան Հակ. Սսեցու նաև երկու ուրիշ (անտիպ) բանաստեղծությունները.

ա) Այս տաղ զուսական բեր Ակոր լեզուն,
 Տես, նելէք՝ անսեր նա ի Ղարասուն...
 (3411, 179, XVII դ.):

Նկարագրում է Ղարասու ավանն՝ իր անե-րով, շուկաներով, ծառերով, եկեղեցիներով, կա-մուրջով, թաշուններով և այլն:

բ) Յայտնում բանից քոց լուսաւոր,
 Ասնէ զտրդայսըն մտաւոր...
 (3107, 137բ—139ա, XVII դ.):

Գրված է ահրոստիխով («Յակոբ վարդապետ Սրբոց, խնդրէ Յոնան Էրէց»): Այս բանաստեղծու-թյան մեջ ցույց է արված, թէ որ շարականն ով է հորինել:

Հակոբ Սսեցու կենսագրության մասին ամփոփ տվյալներ չկան: Կ. Կոստանյանի տպած երգում, այդ երգի հորինման ժամանակի մասին, ինքը, Հ. Սսեցին գրել է «Ձեռնիմէ» թվին. Կ. Կոստանյանն այդ թիվը համարում է 1585. հաշվի մեջ առնելով միայն «Ձեմե՛» տառերը, դուրս թողնելով «իմէ» տառերը:

«Յայտնում բանից քոց լուսավար» բանաստեղծու-թյան մեջ կարգում ենք.

«Յուցանէ զայս թիւ Թորգոմայ.
 Աս աղ շինէ քանակ սորայ».

Մենք դուրս ենք թողնում «շինէ» բառը, թվա-կան բնորոշելով միայն «Աս աղ»-ը՝ 1092+551= =1643: Նախորդ «Ձեռնիմէ»-ից էլ պիտի, այս օրի-նակի հիման վրա, վերցնել միայն «Ձեմ»-ը (1085+ +551=1636):

1 Նաև՝ հարամխօսք:

* Նելէք, նելէք = ինչեր:

«Այս սաղ զուսական բեր Ակոբ լեզուե՞ն երգի մեջ
թվականն է «Ղարաբարա կապ քրվական Հայուն».
ուր «Ղարաբարա» բառը պիտի լինի «Ղառաբարա»...
ըստ որի կստանանք 90 + 1 + 1000 + 1 + 2 + 1 + 2 + 1 =
= 1649:

Տաշյանի ցուցակում (էջ 791) կա տպագրության
ներկայացվող «Ձականջղ բաց» բանաստեղծության
մի այլ օրինակի նշումը, որի վերջին տողերը մի
քիչ այլ են.

Ձամէն ասիք, զբեզ յէ՞ր թողիք,
Ձայլք ի բաց թող 'ւ ի բեզ փակիք.
Թիւ ՂԱ. եղև, ի քնոյ զարթիք,
Այ եղկելի, հայ(ի՞Ֆ սէնի):
Եզրաբք, լսեցէք, զամէնն տեսայ,
Յակոբ սեռորս սոսկ զարմացայ և այլն»:

Այս տողերի համաձայն, հորինման թվականն է
ՂԱ. (91), որը պիտի բնորոշել 1091 + 551 = 1642:
Այսպիսով ունենում ենք ևս մի տարեթիվ՝ Հակ.
Սսեցու մասին, որը միաժամանակ մեր տպագրու-
թյան ներկայացրած բանաստեղծության հորինման
թվականն է:

Հալսպի ձեռագրաց ցուցակի համաձայն եթե ըն-
դունենք, որ «Այ անգին զոհար»-ը հորինված է բա-
նաստեղծի կնոջ մահվան աննշությամբ, ապա կստա-
նանք, որ 1636 թվին նա արդեն ամուսնացած էր
և զրկված կնոջից: Դրա հիման վրա կարելի է պըն-
դել, որ Հ. Սսեցին ծնվել էր մոտավորապես
1600-ական թվերին, և 1636 թվին զանվում էր իր
հայրենիքում (Սիս): Իր հայրենիքումն է զանվել

նաև «Յայտնումն բանից Բոց յուսաւոր» բանաստեղ-
ծությունը հորինելիս (1643 թվին): Յյդ բանաստեղ-
ծության մեջ կարգում ենք.

«էյ, Տէր Գրիգոր, ևս քեզ մեղայ,
Առջև ծերոյդ ևս նոխացայ,
Յոտք հանի զբանս վանքն Սըսայ,
Աս սո Շմաւոն կաթողիկոսայ,
Յուցանէ զայս թիւ Թորոսայ,
Աս աղ շինէ քանակ սորայ,
Նոյեմբերի թոյ ժէ Հոսմայ,
Տաղս ի Սըսայ Ձէյթուն կուգայ»:

Այդ թվից մի տարի առաջ է (1642) հորինված
տպագրվող բանաստեղծությունը: Ուստի դա ևս
հորինված է Սսում ուր և տեսել է իր նկարագրած
«կարգ ու կանոնը»:

Այնուհետև Հակոբ Սսեցին տեղափոխվում է
Ղրիմ (Ղարասու ավանը), ուր և զրկ է Ղարասույի
զովքը: («Այս սաղ զուսական բեր Ակոբ լեզուե՞ն»):

«Այս խաղ չափարան Յակոբայ լեզուե՞ն երգը՝
Պոլսի մասին՝ նույնպես զրկ է Ղարասույում (կամ
Ղարասույից որևէ ասիթով Պոլիս դնացած օրերին):
Դա երևում է «է Տաւն Ղարանֆիլ Ներկիզ»-ին ծա-
նոթությունից, որը Ղրիմահայ հայտնի բանաստեղծ
Խասպէկի (Խաչատուր, նաև նկարիչ ու գրիչ, 1610—
—1686) մի բանաստեղծության սկիզբն է:

Տաշյանն իր ցուցակում Հ. Սսեցուն է վերա-
գրում մի այլ բանաստեղծություն ևս՝ Նրուսաղեմի
մասին, որը մեզ հայտնական չի թվում:

Ն Ա Ջ Ա Ր Ե Թ

ՏԱՂ Ի ՎԵՐԱՅ ԲԼԲՈՒԼԻ

Երկու բյուրւ բաղին միջումն խօսէին,
խօսէին,
Չի զիզացի, թէ ո՞րն էր [նւմ] համարին,
համարին.
Քա[ղ]ցր ձայնիւ [մէկ] — մէկու հետ խօսէին,
խօսէին,
Անոշ թվեալ իմ բերանիս համարին,
համարին:
Առաջ Եւան, որ ստեղծեց Աթամայ,
Աթամայ,
Չար թշնամին իւրեան զանն էր Աթամայ,
Աթամայ,
Մեք այն մեզի համին հայրին համարին,
համարին:
Վարար կետ էր, որ բերէին ասելով,
ասելով,
Դարզն շատ է, չի քաշիլ, հայ, ասելով,
ասելով,
Իշխան մարդիք այս բանքեր համ արին,
համ արին:

Թուրն քաշեաց, սասանեաց զիս խաղար[ին]
խաղար[ին],
Սօհրաթ արին, վարս ասին, խոնդ արին,
խոնդ արին,
Եարմոպ, աստուած, նոքայ ինչի՞ համարին,
համարին:
Շօշափ բերին միայն տերին Նաղարին,
Նաղարին,
Քոյ հասրաթէա ծառայ աշըղ Նաղարին,
Նաղարին,
Արտասունքն համ ջուր եղև, համ՝ արին,
համ՝ արին:
Զեռ. № 1265, թերթ՝ 1ա,
ժամանակ՝ XVII—XVIII դդ.

Ծանոթ.— Գրված է ձեռագրի դատարկ մնացած
թերթին՝ խառը գրչությամբ: Տաղի անմիջական
չարունակությունն է. «Ես անարժան Տէր Նաղարեքս
գրեցի Բոյր Շահանիմ համար: Գիրս մնայ, ձեռս կնայ»:
Ինչպես երևում է, Նաղարեթի այս երգը զրկված է
ոչ միայն բույր Շահանի համար, այլ և նրա բե-

բանից: Եղած ակնարկներից նկատվում է, որ իշխան մարզիք քույր Շահանին ծանր վշտի մեջ են գցել՝ նրան վարկարեկելով, սակայն թե ինչու, ինքն էլ չգիտե:

«Ետարս ասուած, նոհա ինչի՞ համարին, համարին»:

Ըստ էության այս երգը միջնադարյան մի գեղջուկ աղջկա բողոք է լիտության բոլոր սահմաններն անցած «իշխան մարդկանց» դեմ:

Նման այլ երգ չգիտենք:

Աշուղ Նազարեթի ով լինելն էլ մնում է անորոշ: Մեր Մատենադարանի № 7707 ձեռագրում (ընդօրինակված 1611—1614 թվերին) կա մի բանաստեղծություն, որի վերջում հեղինակը հիշվում է որպես Առուղ Նազար Բասենցի: Իսկ № 1495 ձեռագրի 149ր թերթում գանձող ստանափորի հեղինակն է սմե Նազարեթ:

Նման Նազարն է այս երգերի մեջ հիշվածը, դժվար է ասել:

Տ Ա Ղ Կ Ռ Ը Ն Կ Ի

[Փ ո դ ո վ ր դ ա կ ա ն]

Կանչէ, կռունկ, կանչէ, ձայնիկդ ի հողիս,
Խիստ դանազան քաղցրիկ ձայնիկ մի ունիս,
Աշունն յառաջ երթաս դարնան աւետիս,
Թըխտիկ մի գրեմ, աամ՝ իմ տանն տանիս:

Կանչէ, տուռնամ, կանչէ, դու քաղցրաձայնես,
Չայնըն կուգայ հեռուստ, դու անըման ես,
Բազում և խիստ ի վեր բարձրազրնայ ես,
Ազաչեմ յիմ տանէն խարար մի բերես:

Կանչէ, տուռնամ, ձայնէ, իմ հողւոյ հողիս,
Երթաս, բարով դառնաս, մուրաախտ դու
հասնիս,

Ղարխուլութիւն անկայ, տրտում է գերիս,
Թխթիկ մի յիմ տանէն բեր, մխթարէ զիս:

Կանչէ, կռունկ, կանչէ, սրտով սիրելի [ս],
Գիտեմ, որ բարձր կերթաս, յամէն տեղ
նայիս,

Չաչերդ համբուրեմ՝ զիմ տունն տեսնիս,
Որ է անդադար ի մէջ իմ սրտիս:

Գանգատ առնեմ քեզ, թոչուն գովելի,
Ղարխուլութիւն անկայ ողորմ ու լալի,
Ոչ ազգական աստ կայ և ոչ սիրելի,
Սըտիկս է դառնացեր, աչերս է լալի:

Գնայ, կռունկ, զընայ, աէր ընդ քեզ լիցի,
Պահէ ըզքեզ անփորձ ի յորդոց-յորդի,
Ես եմ դարիպ անկեալ ի յօտար երկրի,
Տէրն նասիպ առնէ զմեր տեղըն մեղի:

Ձեռ. № 2339, թերթ՝ 274ա—274բ,
ժամանակ՝ XVII դ.

Ծանոթություն. — Այս երգը, որքան գիտենք, անտիպ է, կան սույնի ապագիր մի քանի վշրանք վարիանաներ, մեծ մասամբ որպես քառյակներ.

- ա) Կանչէ, կռունկ, կանչէ, ձէնդ բարակ է,
Եարս կորուցեր, հալս համան է.
- կռունկ, եղած տեղդ շայիբ շիման է,
Աշխարհք արեզակ, ինձի տուժան է».
- բ) Կանչէ, կռունկ, կանչէ, քանի՞ դարուն է,
Ղարխուլների սիրտը գունդ-գունդ արուն է,
Քու եղած տեղդ շայիբ շիման է,
Աշխարհին արեզակ, ինձի տուժան է:
- գ) Կանչէ, կռունկ, կանչէ, բարձր սարեր է,
Գնացեր եմ դարիպ երկիր, վախեմ մեռնելէն,
Մի լա, մայրիկ, մի լա, ես դարիպ տեղ եմ,
Վաթանիս հողի ջրին ես կարօտցեր եմ:

(Ն. Լալայան, «Չափաբի բուրմունք»
1892 թ. էջ 21 և 34—35):

Որոշ փշրանքներ էլ կան Մ. Արեգյանի «Փառվրդական խաղեր»-ում (Տեա 758, 759, 795, 1052): Գրանք բոլորն էլ ժողովրդական ծագում ունեն և հիմնականում նվիրված են սրանդիտության թեմային: Չնայած գրանք գրի են առնված XIX դարում, բայց մեր ներկայացրած երգը ցույց է տալիս, որ դեռ XVII դարում շատ է տարածված եղել այդ մտախփը, որի հիման վրա ստեղծվել է ներկայացվող բանաստեղծությունը:

Նախնարար այդ երգն էլ հանրահռչակ «Կռունկ»-ի («Կռունկ, ուստի՞ կուգաս») հետ ծնվել է նույն տարիներին: Երկուսի էլ ամենահին օրինակները գանձվում են XVII դարի ձեռագրերում:

Հ Ո Վ Ս Ե Փ

ՏԱՂ ԿԱՐՕՏԻ Ի ՍՐՏԻ

Յերփ կու շարժի սրախ սէրն իմ սիրելեաց,
Կելնու ուշն ի դլխոյս և աշխետոյս՝ լաց,
Խառն արիւն կու թափի յետ իմ արտասուաց:
Կարօտ եմ, կարօտ եմ, կարօտ՝ սիրելեաց,
Կարօտ՝ ազգականի և բարեկամաց:

Որչափ ուրախ շրջիմ՝ պանտուխս եմ տանիս
Եւ կամ ի մեջ ցաւոց, նշ դոյ ընդանիս,
Միտք իմ ամենայն ժամ՝ ի օթեանիս:
Կարօտ եմ, կարօտ եմ, կարօտ՝ սիրելեաց,
Կարօտ՝ ազգականի և բարեկամաց:

Վայրիարար անցաւ կեանքս իմ աշխարի,
Բարեաց գործոցն հետի, մօտ եղայ շարի,
Եղբարց կարօտ մնացի երկրիս օտարի:
Կարօտ եմ, կարօտ եմ, կարօտ՝ սիրելեաց,
Կարօտ՝ ազգականի և բարեկամաց:

Սիրոյն ծնողացս իմ ցաւք բազում յանձն
առի,
Հուր եղև քովանդակ, մարմինս կու վառի,
Միտք իմ խաւար, լեզուս ալ նշ բարբառի:
Կարօտ եմ, կարօտ եմ, կարօտ՝ սիրելեաց,
Կարօտ՝ ազգականի և բարեկամաց:

ԲԱՐՈՒՆԱԿ

ՏԱՂ ԱՆՈՒՇ

Առաւօտուն հաւն խօսի,
Ջրուցէ, պլպուլ, զրուցէ:
Ես ալ քեզի բան մի ասի,
Ջրուցէ, պլպուլ, զրուցէ:
Ինձի եկեր կարկուտ ու բուք,
Քո տէրաբն՝ մէկ մէ, իմն՝ երկուք,
Աշունն կու մաննս ի սուք,
Ջրուցէ, պլպուլ, զրուցէ:
Ղափիլ կու առնուն գնողիտ,
Վերանայ գնողիտ,
Հեղեղն է տարեր ըղայդիտ,
Ջրուցէ, պլպուլ, զրուցէ:
Վարդն տեսաւով կու ծախովի,
Կասկամն թէվէն կու կախովի,
Աշունն կու ձայնըդ փոխովի,
Ջրուցէ, պլպուլ, զրուցէ:
Վարդն թոռոմեր և գնացեր,
Պրլպուլն զի տերն իմացեր,
Քեզի չոր փուշն է մնացեր,
Ջրուցէ, պլպուլ, զրուցէ:

է՛, ինձ միշտ վնջ ասեմ ի անցաւորիս,
Ամք և աւուրքս սենայն է մեղաւորիս,
Հետի եմ ծանօթից և մերձաւորիս,
Կարօտ եմ, կարօտ եմ, կարօտ՝ սիրելեաց,
Կարօտ՝ ազգականի և բարեկամաց:

Փակեալ եմ ես զտան դրունսն հօր իմոյ,
Միշտ խոցստում սիրտս իմ դութի մօր իմոյ,
Փափակն քուրոչս սենեմ և եղբօր իմոյ,
Կարօտ եմ, կարօտ եմ, կարօտ՝ սիրելեաց,
Կարօտ՝ ազգականի և բարեկամաց:

Զեռ. № 5954, թերթ՝ 16ա—16բ,
ժամանակ՝ XVIII դ.

Ծանոթութիւն.— Հեղինակի անունն այս երգում
պահպանված է անազուխ տառերով: Նույն ձեռա-
դրի հաջորդ էջում կա սիրո մի երգ, որի մեջ
նույնպես անազուխ տառերով հոգված է նույն
անունը («Յովսէփ»):

Ընդգծված բառերը ձեռագրում գրված են այս-
պես (զրում ենք բոս հերթականութեան), «լացս»,
«արտասովաց», «ազգայկանի», «մէշ», «վայրիարար
անցավ», «հանցն», «անցավորիս», «բուրսոչս»:

Ես ի Պաղտատ եմ, դու ի Սիս,
Ես ի քեզ նայիմ, դուն ի յիս,
Հելպէթ դուն ալ տէրա մի ունիս,
Ջրուցէ, պլպուլ, զրուցէ:
Ես ի Պաղտատ եմ, դու Հալապ,
Ձայնըդ չի կարբեր պէյտօլապ,
Ես կու մաշիմ վարդին սապապ,
Ջրուցէ, պլպուլ, զրուցէ:
Քանի կանչես, պլպուլ, քանի,
Քամին զքո ձայնն տանի,
Ով որ լսէ՝ խէջ կու լինի,
Ջրուցէ, պլպուլ, զրուցէ:
Բարունակն կանէ ֆէս,
Դուն ալ չէս պահեր ի պօֆէս,
Քեզի շինած է արծաթէ դէֆէս,
Ջրուցէ, պլպուլ, զրուցէ:

Զեռ. № 7708, թերթ՝ 41բ—42բ,
ժամանակ՝ XVIII դ.

Ծանոթութիւն.— 2-րդ տան 2-րդ տողում «եր-
կուս» բառը փոխեցինք «երկուք»-ով: 3-րդ տան

2-րդ տողը պակասաժուր է: 4-րդ տան 2-րդ տողում «թեմիկն» բառը ձևազրուժ գրված է «բնթեմիկն»:

Անուզդիլի մնաց 5-րդ տան 1-ին տողի «զի» բառը:

Այս երգն իր կրկնակով հիշեցնում է Անդրեաս Արծկեցու «Անա եղև այլի գարուն» երգը:

Նման մի ուրիշ երգից, № 6588 ձևազրուժ (էջ 43), պահպանված է հետևյալ հատվածը.

«Իմ ցարս ինձ հերիք է,

Մէկ-երկու չէ, բիւր հագար է.

Քու հառաջն զիս կու հալէ,

Զբուցէ, սոխակ, զբուցէ:

Նսան ծաղակն հաւասար հասեր.

Սոխակն ի վարդէն էլ գէղ արեր, (—բեզարեր)

Սև է հազեր՝ է ի սիւզ նսաեր.

Զբուցէ, սոխակ, զբուցէ:

Վարդն զսոխակն յորժամ տեսաւ,

Կանանչ կարմիր ծիրան հազաւ,

Բերան երաց, զիւր ցուն ասաւ (Ձևազրուժ-«ասաց»).

Զբուցէ, սոխակ, զբուցէ:

(Ի տաղարանի երես մի թուղա էր պակաս փերոյ ու կիսատ մնաց երգս):»

Ինչպես երևում է այս երգի ոգուց, դա ծողո-վրդական սեղծագործարյուն է. որի մշակողն է եղել այս օրինակում հիշատակված Բարունակը: Նման մի ուրիշ ընդարձակ և անոնիմ երգ պահ-

պանված է մեր Մատենադարանի № 3751 ձևա-զրուժ (էջ 994), ուր կան և համընկնող և բոլորո-վին տարբեր հատվածներ: Այդ օրինակում կրկնակն ունի այս ձևը.

«Զբուցէ, հաւիկ, զբուցէ,

Զբուցէ, կարաւիկ, զբուցէ»:

Նման մի երգ էլ տպագրված է եր. Շահազիզի «Պատմական պատկերներ»-ում (1903 թ էջ 102), ուր հեղինակն է ոմն «Ամսանիկ»:

Սույն բանաստեղծության համեմատաբար լրիվ մի այլ օրինակը գտնվում է № 2436 ձևազրուժ (56բ—60ա), որը նույնպես անոնիմ է:

Սույն երգի կրկնակը կա նաև այլ երգերում:

Մեր մատենադարանի մեջ ընդհանրապես Բա-րունակ անունով անձինք շատ քիչ կան, զբանցից մեզ ծանոթ են.

ա) Մեր մատենադարանի № 5613 ձևազրուժ զրի-չը (1608 թ.):

բ) Տաշյանի ցուցակի 284բ էջում նշված Բարու-նակը՝ պատվիրոց (1497թ.):

գ) Manus. brit. mus. 139բ էջում նշված Բարու-նակը (1622 թ.):

դ) Manus. brit. mus. 629 էջում նշված Բարու-նակը (անթվական):

Արդյոք կապ կա այս Բարունակներից որևէ մեկի և տպագրության ներկայացվող Բարունակի միջև, չենք կարող ասել:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

* * *

Ես եմ փոքրիկ երախայ, երախայ,

Զոտերս եղին ֆալախայ,

Վասն այն ելեալ ես փախայ,

Վայ ինձի:

Արդ ասացի իմ մայր Նաղ[լ]ուին, Նաղլուին,

Իմ մեծ եղբայր Սարգիսին,

Նայե մեր ազգականին,

Վայ ինձի:

Ես եմ փոքրիկ երախայ, երախայ,

Զոտերս եղին ֆալախայ,

Վասն այն ելեալ ես փախայ,

Վայ ինձի:

Յորժամ դնացի ի վանքըն, ի վանքըն,

Թէ յուսանիմ սաղմոս գիրքըն,

Տեսի խիստ ծանր էր կարգն,

Վայ ինձի:

Ես եմ փոքրիկ երախայ, երախայ,

Զոտերս եղին ֆալախայ,

Վասն այն ելեալ ես փախայ,

Վայ ինձի:

Յորժամ մտի վարժատուն, վարժատուն,

Նայեցայ չորեք անկիւն,

Տեսի ֆալախայն վեց կանդուն,

Վայ ինձի:

Ես եմ փոքրիկ երախայ, երախայ,

Զոտերս եղին ֆալախայ,

Վասն այն ելեալ ես փախայ,

Վայ ինձի:

Յորժամ եղին ֆալախայ, ֆալախայ.

Զի եղև միջնորդ և արխայ,

Նա զիս ծեծէր անխնայ,

Վայ ինձի:

Ես եմ փոքրիկ երախայ, երախայ.

Զոտքերս եղին ֆալախայ

Վասն այն ելեալ ես փախայ,

Վայ ինձի:

Վայ իմ գալու օրերուս, օրերուս,

Դարման արէք սաներուս,

Արիւնաթափ դունկներուս,

Վայ ինձի:

Ես եմ փոքրիկ եղախայ, երախայ,
Զոտքերս եղին ֆալախայ,
Վասն այն ելեալ ես փախայ,
Վայ ինձի:

Արդ ասացի վարդապետին, վարդապետին,
Զեմ տիմանալ քո փայտին,
Դաստա կուպած ջրպտտին,
Վայ ինձի:

Ես եմ փոքրիկ երախայ, երախայ,
Զոտքերս եղին ֆալախայ,
Վասն ելալ ես փախայ,
Վայ ինձի:

Վանքէդ ելեալ փախայ ես, փախայ ես,
Որքան արի եմ ես, տես,
Այլ զիս դու ոչ տեսանես,
Վարդապետ:

Ես եմ փոքրիկ երախայ, երախայ,
Զոտքերս եղին ֆալախայ,
Վասն այն ելեալ ես փախայ,
Վայ ինձի:

Ծանոթութիւն.— Սույն բանաստեղծութիւնը միակ նմուշն է, ուր այնքան ազատ և անմիջական ապրումներով, ոմն աշակերտ, նկարագրել է միջնադարյան դպրոցի տանջանքները:

Զեռագրում «ֆալախայ» բառը երբեմն գրված է «փալախայ» ձևով, միօրինակութեան համար ընդունեցինք բոլոր դեպքերի համար «ֆալախայ» ձևը: Կրկնակը՝ ձեռագրում, բացի առաջին տնից, մյուս բոլոր տներում ցույց է տրված ոչ լրիվ մենք տալիս ենք լրիվ:

Զեռագրի գրիչն է Հովհաննես վարդապետը: Բանաստեղծութեան հեղինակ Հարութիւնի ով լինելը մեզ համար պարզ չէ: Հովանարար նա այդ երգը հորինել է 1788 թվից ոչ էլ այնքան առաջ: Այդ թվերին հայանի է եղել մի այլ բանաստեղծ Հարութիւն, որը կոչվել է Տփիսիսեցի: Այս վերջինն իր ուսումն ստացել է Կ. Պոլսում Հակոբ Նալյանի և Բաղդասար Գլխի հիմնած և զեկազարած դպրոցում: Նա այդ դպրոցի մասին թողել է գրվատական

Արդ ասացի վարդապետ, վարդապետ,
Այլ ոչ դառնամ դարձեալ յեա,
Մնաս բարով այսուհետ,
Վարդապետ:

Ես եմ փոքրիկ երախայ, երախայ,
Զոտքերս եղին ֆալախայ,
Վասն այն ելեալ ես փախայ,
Վայ ինձի:

Յորժամ հասայ ի մեր տուն, ի մեր տուն,
Եօթն աւուր անկայ ի քուն,
Զի մնացի ժամ մի արթուն.
Յարութիւն:

Ես եմ փոքրիկ երախայ, երախայ,
Զոտքերս եղին ֆալախայ,
Վասն այն ելեալ փախայ,
Վայ ինձի:

Զեռ. № 8213, Թերթ՝ 82բ—83ա,
Ժամանակ՝ 1788 թվ.

ընդարձակ բանաստեղծութիւն (անտիպ): Կարելի է կասկածել այդ Հարութիւնների նույնութեան վրա, որովհետև կան հիմքեր: Այսպես՝ սույն № 8213 ձեռագրում, ուր կա ներկայացվող բանաստեղծութիւնը, կան մի շարք նամակների ձևեր: Այդ ձևերի տակ կան ստորագրութիւններ, որոնց թվում՝ նաև «Պ. Ն. Դ.», «Պաղտատար չեչին Դպիր»², «Յարութիւն չեչին Բա ծառայ»³: Այս վերջին նշումի մոտ կա «թուին ԹՃՂՁ մուր. Ի. Լ. ի Կօս. Գօլ. ԹՄԼէ»⁴: Այդ երկու թվերը (1747 և 1788) երեք նամակի հորինման, առա՛ջ ընդօրինակման թվերն են: Եթե ընդունենք, որ սույն բանաստեղծութեան հեղինակը նույն Հարութիւն Տփիսիսեցին է, ապա նրա այս բանաստեղծութիւնը պիտի հորինված լինի ժ. Լ. դարի սկզբներին, երբ նա աշակերտ է եղել:

Հարութիւն Տփիսիսեցին կոչվում է նաև Կարնեցի, ունի մի շարք բանաստեղծութիւններ՝ մեր Մատենադարանի № 8216 ձեռագրում:

ՕՔՍՈՒՁ ԱՎԵՏԻՔ

Տեի դաֆիլ նայեցայ, աւելցաւ բոցս,
Ատ քու քնքուշ, բխրոջ ձեռացտ մեռնիմ,
Անա քեզի տէստիր, խսթէ ի ծոցս,
Ատ քու քնքուշ, բխրոջ ձեռացդ մեռնիմ:

Տ Ա Ղ Ս Ի Ր Ո Յ

Արժան ես աստուծոյ պսակի, թաքի,
Սէրասէրնուտ վրայ դէրպապլատ հազի⁴,

¹ 1ա թերթում:
² 12բ թերթում:
³ 12ա: Նման նմուշներ կան և այլ թերթերում:
⁴ Զեռագրում՝ հազիր:

Ղալտեցար ու տվիր հեղիկ մը պաքի,
 Առ քու քնքուշ, բխրոջ¹ ձեռացդ մեռնիմ:
 Դու գիտ յէ՞ր կաղարես, ես գքեզ կուզեմ,
 Բեր զիվիֆիկա սանտրեմ, մազիկա հուսեմ,
 Ձէտ գիրքք, աւետարան, բեր աչքքս քսեմ,
 Առ քու քնքուշ, բխրոջ² ձեռացդ մեռնիմ:
 Յովսէփ Գեղեցիկը ատանկ ձեռք չունէր,
 Երբ տեսայ՝ հառչեցի, սրտիկս արնուն էր,

Աստուած ինտո՞ր է ըստեղծեր՝ ւ օրիներ,
 Առ քու քնքուշ, բխրոջ³ ձեռացդ մեռնիմ:
 Իմ անունն Աւետիք ու քուկն է Սառայ,
 Դուն ինձի պարոն ես, ես քեզի ծառայ,
 Հանէ ծոցուս՝ հայիմ, թէ չէ ես մեռայ,
 Առ քու քնքուշ բխրոջ ձեռացդ մեռնիմ²:

Ձեռ. № 9271, թերթ՝ 146բ—147ա,
 Ժամանակ՝ XVII դ.

Մանարու քյուլն.—Սույն տաղի հեղինակի մասին կենսագրական տեղեկություններ չկան: Այս երգից բացի, նույն ձեռագրի հաջորդ թերթում, կա նույն հեղինակի մի այլ բանաստեղծությունը՝ հայաստաթուրքերենով, որն սկսվում է այսպես.

«Պէնի սէվաիկիմակն այբբ տիշիւրտուն»
 Դա ես սիրո երգ է: Այդ երգում նա իրեն կոչում է Աւգուզ Աւետիք:
 «Աւգուզ Աւետիքին տէրտի յիկին տիր...»

Ու շնայած ներկայացվող երգում նա իրեն կոչել է լսի Ավետիք, բայց և այնպես մենք նրա անունը գրեցինք լրիվ (Օքսուդ Ավետիք): Օքսուդ մականունով ուրիշ երգիչներ էլ կան մեր մատենագրության մեջ (Օքսուդ Տերտեր, Օքսուդ Վանեցի): Այստեղ Օքսուդ ձևը երևի գրչական սխալի արդյունք է: Հեղինակը հավանաբար նույն դարին է պատկանում, երբ գրի է առնվել երգը (17-րդ դ.):

ՄԵԼՔԻՍԵՂԵԿ

Մեր մեղքըն է առեր զխօրոզն զօրաւոր,
 Ինքըն հըպարտ է դէտ ըզմեղաւոր,
 Ոչ օրէնք ունի, ոչ բան հոգևոր,
 Ոչ նիքեան ունի, ոչ պըսակաւոր:
 Ելեալ մէջ զիշերի դաստուած կու օրննէ
 Եւ ցորեկն ի բուն անաս կու քայլէ,
 Ոչ ի մարդկանէ յամօթ կու քաշէ,
 Եւ ոչ կանօնաց նա հնազանդէ:
 Լսեցէք, եղբար[ք], զգանկատ աղուեսին,
 Որ կաղաղակէ ի ձեռաց սորին,
 Թէ՛ թաղաւոր տաք ի մէջ աշխարհին՝
 Մէկ կին մի կաննեն՝ ւ ընկեր մի նորին:
 Քան զսա մեղաւոր այլ ըսկի չի կայ,
 Որ քսան՝ ւ երսուն կին առեր, կերդայ,
 Ոչ ի մարդկանէ յամօթ ունի նայ
 Եւ ոչ ատաւածոյ նա կու վախենայ:
 Ելեր է, կերթայ ի փողոցն ի նա,
 Ձորն որ կամենայ՝ կու հեծնէ ըզնայ.
 Քըչիդ մի կտիկ, որ թէ գըանէնայ,
 «Դուզուսի-զուսոս» կու ձենէ ըզնոսայ:
 Սուք շունի ըսկի և ոչ տրամի նա,
 Թէ մի կնոջնուս կապա պիտինայ.
 Ոչ ըզձաղեւուն կերակուրըն կու հոգայ
 Ի ոչ ըզմորթելուն օրըն կիշէ նա:
 Եզկիլի խօսօզ, շատ մի հպարտանար,
 Ըսկի դէտ ըզքեզ պոսնիկ չի տեսար,
 Որ թէ հիւանդանար, նա էրէց չերթար,
 Ձէտ գքեզ մեռնի, կու մնայ անճար:
¹ Ձեռագրում՝ Առ քու բխրոջ քն:
² » » բղ:
³ » » բղ:

Դուք դատաստանու եկայք՝ խօսեցէք,
 Ձմեկքիսեթեկիս զգանկատն լսեցէք,
 Խօսօզին ձեռնէն զիս խալսեցէք,
 Չի թողուր քնիմ, զբանըս լսեցէք:
 Երբ կու դարդենամ, դիտեմ թէ լուս է,
 Ի մէջ զիշերին ա խօրօզ խօսէ.
 Ըն հանգչեցնեք՝ թէ սաղմոս ասէ,
 Դլուխըս ծանր է—որ թաս պակաս է:
 Այ իմ սիրելիք, զգանկատս լսեցէք,
 Բընեցէք ըզնա, վիզըն կտրեցէք,
 Ով դուք, տանտիկնայք, շուտով բեատեցէք,
 Ու չոր-չոր փատավ զինքըն խօրվեցէք:
 Սոխով, տաղդեզով ըզփորըն լըցէք,
 Շատ մեղք ունի դա, զկրակն խիստ արէք,
 Նման պոսնիկի դժոխքն ձգեցէք,
 Թէ շուտ մեղա գայ՝ ի մէջլիս բերէք:
 Ելէք, զնացէք, աշխարհն շուրջ կկէք,
 Ըզկարմիր զինուն տեղըն իմացէք,
 Ըզկակուղ լօշերըն հազըր արէք,
 Ու կարմիր զինով ըզնա լըւացէք:
 Բարունիք, եղբարք, բոլորն շարեցէք,
 Յառաջ ըզասող բանիս յիշեցէք,
 Ու մէկ-մէկ գաւաթ դուք անուշ արէք,
 «Աստուած սղորմի հողոյն» ասացէք:

Ձեռ. № 7193, թերթ՝ 115բ—117բ,
 Ժամանակ՝ XVII դ.

¹ Ձեռագրում՝ բղ:
² » » բղ:
³ » » բղ: ձեռացտ մեռնիմ:

Ծանոթություն.— Ինչպես ցույց է տրված վերոհիշյալ երգի տնադրուի տառերով և 8-րդ տան մեջ, այդ երգի հեղինակը կոչվում է Մելիքսեղեկ:

Մելիքսեղեկ անունով ոմն միջնադարյան բանաստեղծի մի տաղը տրված է Չարարիա Գնունեցու տաղարանում: Դրանից բացի Օրմանյանի «Ազգաստուած»-ի 2683 էջում նշված է, նաև մի այլ Մելիքսեղեկ, «Սուպհի Շայիր» մականունով (1698):

Կապ ունի՞ արդյոք մեր ընդօրինակած տաղը այդ Մելիքսեղեկներից մեկն ու մեկի հետ, չգիտենք:

Տպագրության մեջ վաղուց ի վեր ծանոթ է միջնադարում ժողովրդականացած «Տաղ վասն ազնաւի» բանաստեղծությունը, որն սկսվում է մոտավորապես նույն տողով, որով սկսում է մեր ներկայացրած այս երգը:

Այդ երկու երգն էլ միասին գտնվում են նույն № 7193 ձեռագրում: Ազգավիճի նվիրվածը ավելի վաղ ժամանակի արդյունք է, ուստի Մելիքսեղեկի երգը հորինված է զրա նմանությամբ: Չի կարելի կարծել, թե ազգավի երգն էլ է սլաակահանում Մելիքսեղեկին:

ԳՈՎԱՍՍԱՆՔ ՆՈՐ ՓԵՍԱՅԻ,

ԶՈՐ ՀԱՆԴԵՐՁԵԱԼ Է ՊՍԱԿՎԻԼ ԸՆԴ ՀԱՐՍԻՆ ԻԻՐՈՅ՝ ՕՐԻՆՕՔ *

[Փ ո դ ո վ ր դ ա կ ա ն]

Էն աստուծոյ օրհնութենով
Ծառ այսայր բազամեցար,
Խաչ ալամն ի գլուխդ,
Խաչ ալամ բազամեցար:

5 Սուրբ Կարապետու սուրբ զօրութենով,
Հանյ, զօրութենով,
Ծառս ծաղիկ է,

Ծառ ծաղկեցաւ,
Ծառ կայնեցաւ՝
10 Կանանչ ու կարմիր տերևով:
— օ —
— Թագոր, ի՞նչ բերեմ քեզ նման,
Քոյ կանանչ արեգ ի նման,
Էն լուսու աստղն, որ կու ծաղկի,
Ծաղիկն արեգ ի նման:

* Միջնադարյան օրինական հարսանիքը բավականին մանրամասն նկարագրված է № 3937 ձեռագրում (193ա—196բ), որը սլաակահանում է ժՆ գարին: Այդպես քսանից ավելի կետերի մեջ ամփոփված էր տրված են բոլոր արարողությունները:

2. «Այսայր»-ը հավանաբար պիտի լինի «այսուր» (այսօր):

1—4 տողերը ձեռագրում ձայնագրված են, ուստի հենց այս տողերից անմիջապես հետո տրված է հետևյալ ծանոթությունը. «Այս է եղանակն, որչափ որ կարաս՝ ասայ: Դրան կից կա նաև այսպիսի ծանոթություն. «Սերոցն. առաջ սուր Կարապետի օրհնեմք ասայ, հետո այս. ահայ այս է ձեզն երկու եղանակով. այսպէս. ապա սկսվում են հաջորդ տողերը «Լուրբ Կարապետու...» և այլն. (տես տեքստում):

Ծաղկոցների եղանակի մասին նշումներ կան նաև «Էմիմյան ազգ. ժողովածու»-ի մեջ. «Շատ ծանր և քաղցր կերպով ազգայ շարիք. Յուրախանյուր տող կը գրկենն: Երբօր տողի վրա ձայներնին կը բարձրացնեն, ճները վերջանալուն՝ միասին կասեն.— «Սսված շնորհավոր էնա: Ազա կը կրկնեն.— «Մեկ էլ հեղիլի»: Նույն տեղում նշում կա, թե երգաչափի որ մասն ինչպես է երգված («Շաներ», «Միջակ արագ», «Բերի արագ», «Տարբեր», «Շառ արագ» և այլն 2. հատոր էջ 33—35):

5—10-րդ տողերին համապատասխան տողեր գրանում ենք «Ծաղկոց»-ի ժՆ գարի վերջին գրի առած օրինակների մեջ նաև հետևյալ կերպ: Ազգայների մի խումբ երգում է («Մլաթցու հարսանիքը»).

«Սուրբ Կարապետի զօրութենով
Ծառս ծաղկեցաւ,
Ծառ կայնեցաւ,
Ծիւղ տուեց,
Ծիւղ կայնեցաւ,
Կանանչ ու կարմիր»:

Ազգայների մյուս խումբը շարունակում է.
Սուրբ Սարգսայ զօրութիւնով
Ծառս ծաղկեցաւ,
Ծառս կայնեցաւ,
Ծիւղ տուեց,
Ծիւղ կայնեցաւ,
Կանանչ ու կարմիր»:
(«Էմիմյ. ազգ. ժող.» 2. 387—415):

Ազգային «Ծաղկոց»-ի մեջ այդ հատվածը ունեցել է այսպիսի ձև.

«Էրկնից գետնի զօրուտենով
Էդ ծառն ծաղիկ էր,
Ծառ ծաղկեցաւ,
Ծուղ կայնեցաւ,
Կանանչ կարմիր»:
(«Փշրանքներ» 56—58):

10-րդ տողից հետո ձեռագրում կա հետևյալ ծանոթագրությունը.

«Որչափ որ սրոց անուն կարաս՝ ասա, հետո այս՝ «Էմիմյան բազուարի արեղն» և այլն. հետո՝ այսպէս. «Թագոր, ինչ բերեմ...» և այլն. տես տեքստում):

Թե ի՞նչ երգ է եղել իրենց այնքան ծանոթ շնորհամբ բազուարի արեղն» տողով սկսվող երգը, չգիտենք:

15 — Թագոր, ի՞նչ բերեմ քեզ նման,
Քոյ կանաչ արևդ ի նման.

Էն առաւօտն, որ կու ծաղկի,
Ծաղիկն արևդ ի նման:

— Թագոր, ի՞նչ բերեմ քեզ նման,
20 Քոյ կանանչ արևդ ի նման.

Էն բալասան ծաղիկն, որ կու ծաղկի,
Ծաղիկն արևդ ի նման:

— օ —

Օգնէ Յիսուս, օգնէ Քրիստոս,
Օգնէ մեր տէր հայր ամենակալ:

25 — Թագոր, ամէ, կիչ կիտէյայ,
Որ քոյ ծառին, հայ, գովքն ասէյանք:

— Գնացէք, բերէք խօսան պիւլպիւլն,
Որ գայ, գովէ, հայ, ծառս ու ծաղիկ:

Գնացին, բերին խօսան պիւլպիւլն,
30 էրնեկ մտաւ, հայ, ի դարպասին,

էրնեկ մտաւ ի դարպասին,
Բարև երեւ, հայ, թագաւորին,

Բարև երեւ թագաւորին,
Հազար բարին, հայ, իբ խէչ մանկտացն:

35 [Մենք էն պիւլպիւլին հետ կէհէյանք,
Երբ մուտն ընկնէք, հայ, հոն պառկէյանք,

Երբ մութն ընկնէք հոն պառկէյանք,

11—22-րդ տողերը համարյա բոլոր «Ծաղկոց»-ներում կան (որոշ տարբերութիւնով): Խլաթցիւնեբի հարսանիքում քառյակները երգվել են ազատ-ների երկու խմբի կողմից (մեկ ընդ մեջ): Դրա հիման վրա էլ տեքստում յուրօրոյն յուր ասան սկզբում գրել ենք զծիկ: Զեռագրում 22-րդ տողից հետո կա հետեյալ ծանոթութիւնը. «Այսպէս. ինչ որ ծաղիկ կարաւ՝ ասայ, իսկ կամացք է, ետայ շենտամբ բագորի արեւն» ասայ, եվ դառցիք արեւն (?) ասայ՝ օրչափ որ կարաս, դու գիտես. ետայ «Սննճանք բագորի արեւն» ասա, ինչ էլ որ արտաբերուի ունիս, բեր խէչ ախպօրն եվ խէչ մանկտացն եվ ծաղիկոյնացն, սեղան բերօղաց, բագ օրնաղացն, ծառ շինողացն, ետայ ասայ «Օգնէ Յիսուսն»:

Եթե այստեղ առում է, շինչ օր ծաղիկ կարաս՝ ասայ», ապա Ալաշկերտում գրի առնված ծաղկոցի համապատասխան տողերի համար ասված է. «Յուրաբանչյուր գովքը յոթը տնից բաղկացած պիտի լինի»: (Էմ. Ազգ. ժող. Զ. 33—35):

23-րդ տողից սկսվող տողերը միանգամայն նորութիւն են «Ծաղկոց»-ներին գրի առնված շարքերին համար: Այս հատվածի որոշ տողերի հետագայում ձեւակերպում արձագանքը կա տված «Ծաղկոց»-ներին մեջ հետեյալ ձևով.

. . . . .]:

— Թագոր, յամէ, կիչ կիտէյայ,
40 Որ քոյ ծառին, հայ, գովքն ասէյանք:

— Գնացէք, բերէք եղնիկ դաշտէն,
Որ գայ, գովէ, հայ, ծառս ու ծաղիկ:

Գնացին, բերին եղնիկ դաշտէն,
էրնեկ մտաւ, հայ, ի դարպասին.

45 էրնեկ մտաւ ի դարպասին,
Բարև երեւ, հայ, թագաւորին,

Բարև երեւ թագաւորին,
Հազար բարին, հայ, իբ ծաղկունայ:

Մենք էն դաշտին մէջ կէհէյանք,
50 Երբ մուտն ընկնէք, հայ, հոն պառկէյանք,

Երբ մուտն ընկնէք հոն պառկէյանք,
Մեծ աստուծոյ, հայ, փառս տայանք:

— օ —

— Թագաւոր, ամէ, կիչ կիտէյայ,
Որ քոյ ծառին, հայ, գովքն ասէյանք:

— Գնացէք, բերէք դառն արեւոյն,
Որ գայ, գովէ, հայ, ծառս ու ծաղիկ:

Գնացին, բերին դառն արեւոյն,
էրնեկ մտաւ, հայ, ի դարպասին,

էրնեկ մտաւ ի դարպասին,

«Գնացէք, կանչէք թագաւորաներ,
Յիգայ նստի դարբաս էնայ.
Զնգլիկ դարկայ սուրբ սեղանին,
Խերն ու բարին մեր թագաւորին»:
(Էմ. Ազգ. ժող. Զ. 33):

«Գնացէք բերէք զկոռնին ի չօլէն,
Իգայ նստի սէյրան անէ,
Ծընտրիկ դարկէ սուրբ սեղանին,
Խերն ու բարին մեր թագաւորին»:
(Քնար Հայկական 144):

25-րդ տողը — «Թագոր, ամէ կիչ կիտէյայ» — անհասկանալի է: Կարելի է կարծել, որ դա «Թագոր, հրամէ, ի՞նչ պիտէյայ» ձևն է ունեցել, ապա՝ ազատագրվել է (գուցէ նաև՝ «Թագաւոր, ներեր, քիչ գիտէյայ»):

35—38 տողերը լրացրինք մենք՝ հաջորդ տներին հիման վրա: Կետանիշ տողը (քանակի իմաստով) պայմանական է, կարող է մեկից շատ լինել: Այդ մասը կամ գրի առնողն է մոռացել կամ ասողը:

55-րդ տողում գտնվող «գառն արեւոյն»-ը հավանաբար հեթանոսական հավատքի հետ կապված հասկացողութիւն է:

60 Բարև երես, հայ, թագաւորին,
Բարև երես թագաւորին,
Հազար բարին, հայ, իր խէշ մանկտացն:

Մենք էն դառին հետ կէհէյանք,
Երբ մուտ[ն] ընկներ, հայ, հոն
պառկէյանք,

65 Երբ մուտն յընկներ հոն պառկէյանք,
Փունճ մանուշակ, հայ, խոտն արծէյանք,
Փունճ մանուշակ խոտն արծէյանք,
Դէմ լուսինին, հայ, որօճէյանք:

—o—

—Թագոր, ամէ, կիշ կիտէյայ,

70 Որ քոյ ծառին, հայ, դովքն ասէյանք:
—Գնացէք, բերեք քօշն ի քարէն,
Որ գայ, դովէ, հայ, ծառս ու ծաղիկ:

Գնացին բերին քօշն ի քարէն,
էրնեկ մտաւ, հայ, ի դարպասին

75 էրնեկ մտաւ ի դարպասին,
Բարև երես, հայ, թագաւորին,
Բարև երես թագաւորին,
Հազար բարին, հայ, իր ծաղկունացն:

Մենք էն քօշին հետ կէհէյանք,
80 Երբ մուտն յընկներ, հայ, հոն
պառկէյանք,

Երբ մուտն ընկներ հոն պառկէյանք,
Ի քար դօտուն, հայ, թոտատէյանք,
Ի քար դօտուն թոտատէյանք,
Մեր տէր աստծոյն փառս տայանք:

—o—

85 —Թագոր, ամէ, կիշ կիտէյայ,
Որ քոյ ծառին, հայ, դովքն ասէյանք:
—Գնացէք, բերէք արդար մեղուն,
Որ գայ, դովէ, հայ, ծառս ու ծաղիկ:

Գնացին, բերին արդար մեղուն,
90 էրնեկ յիջաւ, հայ, ծառատրկին.
էրնեկ յիջաւ ծառատրկին,
Փուռ մանէման, հայ, երնեկ ծառին.
Փուռ մանէման երնեկ ծառին,

95 Բարև երես, հայ, թագաւորին,
Բարև երես թագաւորին,
Հազար բարին, հայ, իր խօշ բախտին:

82—83-րդ տողերը, հավանաբար իրենց շատ հնության պատճառով, մեզ համար դժվար մեկնելի են:

Մենք էն մեղունն հետ կէհէյանք,
Երբ մուտն յընկներ, հայ, հոն
պառկէյանք,

Երբ մուտն յընկներ հոն պառկէյանք,
100 Բաղցր ծաղկունքըն [հայ], ժողովէյանք,
Բաղցր ծաղկունքն ժողովէյանք,
Բաղցրաճաշակ, հայ, մեղր շինէյանք,
Բաղցրաճաշակ մեղր շինէյանք,
Եւ մոմն աստուծոյ, [հայ], փէշքեաշ
տայանք:

—o—

105 —Թագոր, ամէ, կիշ կիտէյայ,
Որ քոյ ծառին, հայ, դովքն ասէյանք...

Թագոր, քո ծառս, էր խնկենի,
էր խնկենի, հայ, արմաւենի,
Թագոր, քոյ ծառս էր նշենի,
110 էր նոնենի, հայ, էր մորենի,
Թագոր, քոյ ծառս էր թղենի,
էր նոճենի, հայ, էր խնծորենի...

—o—

—Թագոր, յամէ, քիշ կիտէյայ,
Որ քոյ ծառին, հայ, դովքն ասէյանք:

115 Թագոր, քոյ ծառըդ խիստ լուռջ էր.
Ջուխք ու տերև, հայ, խիստ կանանջ էր:

—o—

Թագոր, նստել էր իր թախտին,
Բարով վիշեր, հայ, հետ իր բախտին.
Աստնվորիս ուրախութիւն,

120 Դատաստանին, հայ, մէջ գրախտին:

—o—

Թագոր, քոյ ծառս դովել պիտի,
էն դովողին, հայ, դիլայ պիտի,
Սելով սեղան, բեռնով գինի,
Ստով խօրվու, հայ, դիլայ պիտի,
125 Բերէք լարով, բերէք կիտով,
Բերէք հօխով, հայ, դիլայ պիտի:

Ձև. № 8064, թերթ՝ 22բ—24ա,
Ճամանակ՝ 1835 թվ.

112-րդ տողից հետո կա ծանոթություն. «Այ ծառագով, այսպէս ինչխատար ու կարա՛ ասայ, ետյ ասայ գայս» (խոսքը 113-րդ տողի և հաջորդներին մասին է):

116-րդ տողում «Ջուխք» բառը ձևազրու՛մ «Ջուխտ» ձևով էր գրված:

Ծանոթություն.— Ծաղկոց է կոչվում հարսանեկան երգերի այն շարքը, որ նվիրված է փեսայի և հարսի գովելուն: Ծաղկոցները ժողովրդական երգեր են, որոնց հնության մասին Ա. Արևիկյանը գրում է. «Ծաղկոցը հին առասպելական հավաստիքների հետ կապված ծեսերի մի գերապրուկ է, որ հասել է մինչև մեր օրերը»: Մեր գրականության մեջ, սակայն, ծաղկոցները մուտք են գործել միայն XIX դարի վերջերից՝ բանահավաքների միջոցով: Ծաղկոցի մեջ առանձին տեղ է զբաղում «Մառազուլ»-ը, որը նվիրված է եղել թագավորին բնծայվող արհեստական ծառին: Այդ ծառի պատրաստման մանրամասնությունները նկարագրել է Խլաթցի Խլաթ Բիշարյանցը 1880 թվին. «...Մեկել ազպետու քրու օր գյացին գրանյավարի ծառ շինելու, բերեցին հերկյայն փետ մի, նխեր շինեցին ու սանգ-ուանգ բելերով վարեր սյուսեցին պսակ-պսակ խնձարով զարդրին հընկրգով, փրեասով, չամչով, բզով, բաղսբալ խուսմով,

չրով, ներկյած խավկրով աղեկ սյուսեցին, ազապբաբին առավ շինած ծառն ուր ձեռ, սառան հրկնով բախյալորին փեշկե...»: Մեզ հասած ծաղկոցների մեջ ծառագովելի շատ քիչ տողեր կան: Այս տեսակետից խիստ ուշադրով է մեր Մատենադարանի № 8064 ձեռագրում գտնվող, մինչև օրս անձանոթ մնացած, այս բնդարձակ ծառագովելը: Այդ ծառագովելը բաղկացած է 126 տողից, որից 104 տողը միանգամայն նորություն է և անձանի լուրջ ուշադրության: Ձեռագրում այդ գովելն կցված է հետևյալ ծանոթությունը. «Երգող սարին Վարդան Եղուպեան յիշեցէ, ճայելա տիրացու Աղեհաճարիս Գարեթիեանն, որ գրեցի կրկին այսմ 1835 յունվարի 4, օրն ուրաք, Նալպանք Գիւղն»:

Այդ «Գովասանք»-ը, մինչև օրս հայտնի ծառագովելից ամենահինը զբի ամսվածն է և ամենահարուստը:

¹ Մ. Արևիկյան «Հին դուստնական ժողովրդական երգեր», 1931, 122—123:

² Տես «Էմինյան աղգ. ժողովածու» 2., «Փշրանքներ», «Քնար Հայկական», «Վանա սաղ», «Աղագրական հանդես» և այլն:

¹ Էմ. Աղգ. ժող. 2, 401 (386—415):

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	Էջ
Տ. Ղազանյան—Քրիստիական սպարաառուքան և լարորատոր տեխնիկան ըստ հայկական ձեռագրերի	3
Բ. Ն. Մելիք-Մուսյան—Աչքը և նրա տեսողական ներվը ըստ XII—XV դարերի հայ բժշկական ձեռագրերի	29
Ռոբերտ Աթայան—Խաղերի սխառեմի ծագման ու զարգացման հարցի մասին	37
Խ. Գալճյան—Ժեղատիկային ամբաստանող լուծույթը և նրա մի քանի հատկությունները քայքայված ձեռագրերի վերամշակման և պահպանման գործում	53
Լ. Խաչիկյան—Զենոնի «Յաղագս բնութեան» երկի հայկական թարգմանությունը	65
Զենոն Իմաստասեր—Յաղագս բնութեան	81
Աս. Մնացականյան—Գ. Շիրմազանյանի «Նկարագրութիւնք ինչ-ինչ գործոց...» պիեսի մասին	99
Գ. Շիրմազանյան—Նկարագրութիւնք ինչ-ինչ գործոց կարագետ Եղիսկոպոսի վիճակաւոր առաջնորդի Հայոց գաղթելոց ի Տայս	105
Աս. Մնացականյան—Անտիոկ էջեր միջնադարյան հայկական պոեզիայից	183
ա) Հակոբ Ակնեցի—Յաղագս սուրհուհունին	185
բ) Ղազար Բաղեր Յղի—	
Ի վերայ նաղիբին	187
«Ասիմ.—Նաղու Գլխար...»	187
«Մարդիս աւալ քաղաքն ասեմ»	—
գ) Անհայտ հեղինակ—«Անձինք ասեմ հազներդական»	190
դ) «Ասանորդք, դուք խանդարիչք»	192
ե) Հակոբ Սսեցի—Վասն պախարակելոյ օրինազանցիցն	193
զ) Նազարեր—Տաղ ի վերայ բլրուլի	195
է) Ժողովրդական—Տաղ կորնկի	196
ը) Հովսեփ—Տաղ կարօտի սրտի	197
թ) Բարունակ—Տաղ անուշ	—
ժ) Հարություն—Ես եմ փոքրիկ երախանյ, երախանյ	198
ժա) Օխուր Ավետիք—Տաղ սիրոյ	199
ժբ) Մելիքսեղե —Մեր մեղքն է ասեր զխորոզն զօրաւոր	200
ժգ) Ժողովրդական—[Հարսանեկան Մառադովք]	201

С о д е р ж а н и е

	Стр.
Т. Казанчян—Лабораторная техника и аппаратура в средневековой Армении по древним армянским алхимическим рукописям	3
Б. Н. Мелик-Мусян—Глаз и зрительный нерв по манускриптам врачей армян XII—XV веков	29
Роберт Атаян—К вопросу о происхождении и развитии системы хазов	37
Х. Галфаян—Желатиновый укрепляющий раствор и его некоторые свойства при обработке и консервации разрушенных рукописей	53
Л. Хачикян—Древнеармянский перевод трактата „О природе“ философа Зенона	65
Зенон—О природе	81
Ас. Мнацаканян—О пьесе Г. Ширмазаняна „Описание кое-каких дел“	99

	Стр.
<i>Г. Ширмазанян</i> — Описание кое-каких дел Карапета епископа	105
<i>Ас. Мнацаканян</i> — Не изданные страницы из средневековой армянской поэзии	183
а) <i>Акоп Акнеци</i> — О переселении	185
б) <i>Казар Багер Огли</i> —	
О Надир—Шахе	187
„Я сказал: Нежная моя“	188
„Расскажу о первой женитбе“	—
в) <i>Неизвестный автор</i> — Скажу акростих	190
г) . . . . . — Пастыри, нарушающие порядок	192
д) <i>Акоп Ссеци</i> — Против закононарушителей	193
е) <i>Назарет</i> — Песня о соловье	195
ж) <i>Народная</i> — Песня о журавле	196
з) <i>Осеп</i> — Песня жаждущего сердца	197
и) <i>Барунак</i> — Песня сладкозвучная	—
к) <i>Арутюн</i> — Я мальчик маленький, маленький	198
л) <i>Оксуз Аветик</i> — Песня о любви	199
м) <i>Мелкиседек</i> — Мошь у петуха-от нашего греха	200
н) <i>Народная</i> — [Свадебная песня]	201